

3

1972

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

II. évfolyam, 3—4. szám, 1972. május—augusztus

*„Nem az emberek tudata az, amely létünket,
hanem megfordítva, társadalmi létünk az,
amely tudatunkat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaság bírálatához;
Előszó. 1859

Fórum Lapkiadó Vállalat, Újvidék

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Ágoston Mihály
Josip Buljovčić
Fehér Kálmán
Dr. Györe Kornél (főszerkesztő helyettes)
Dr. Matkovics József
Dr. Rehák László (fő- és felelős szerkesztő)
Sáfrány Imre
Sági András
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor
Vass Ádám

SZERKESZTŐI TANÁCS

Dr. Bori Imre
Dr. Dévics Imre
Prof. ing. Stjepan Han
Dr. Kis Sándor
Dr. Božidar Kovačec
Dr. Aleksandar Magarašević
Mr. Borivoj Martin
Dr. Mirnics József
Molcer Mátyás
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Mr. Szórád György
Dura Stipić
Dr. Teleki György
Tóth Anna
Tripolszky Géza
Saffer Pál
Vajda József

Műszaki szerkesztők:

Matejka Lajos
Szilágyi Gábor

A szerkesztőség titkára:

Csonka Júlia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor
tervezték

Készült a szabadkai Minerva Könyvkiadó Vállalat nyomdájában

TARTALOMJEGYZÉK

LAKI LASZLÓ: Dilemmák a holtmunka körül	7
JOVAN ĐORĐEVIĆ: A szakszervezet az öngazgatású társadalomban	15
ĐURA KNEŽEVIĆ: A politikai „esetek” a községekben, mint a konfliktusos helyzetek kifejezői	33
HOCK RUDOLF: A többnyelvűség múltja és jelene Vajdaság területén. — Jog-történeti vázlat	43
BÁNYAI JÁNOS: Korszak és irodalmi érték. — Az irodalmi avantgarde kérdéseiről	71
KÁROLY SÁNDOR: A huszitizmus és a magyar bibliafordítás. — A Münchener Kódex új magyar kiadása alkalmából	81
ÁGOSTON MIHÁLY: Középsiskoláinktól az értelmiségig (... és Óbecsétől a Vajdaságig)	91
VAJDA JÓZSEF: A kontrasztív elemzés szerepe a nyelvészeti kutatásokban	101
ESAD ĆIMIĆ: Erkölc és vallás	109
HÓDI SÁNDOR: Emócióink és létünk	125
KÓSA LÁSZLÓ: Zenta bácskai mezőváros néprajzi képe	139
DÉR ZOLTÁN: Toncs Gusztáv, a pedagógus	153

SYMPOSION

BORISLAV MARTIN: A közgazdászok Portorozban megtartott tudományos értekezése az inflációval kapcsolatos problémákról	167
RADU FLORA: A román nyelvű irodalom huszonöt éve Vajdaságban	169

IN MEMORIAM DÉVICS IMRE

* * *: Bevezető sorok	179
DÉVICS IMRE: A színészképzés néhány kérdése a Szerb Szocialista Köztársaságban	181
DÉVICS IMRE: A képzőművészeti kultúra terjesztésének akciós programjavaslata	191
Miloš Bajić, Milutin Blagojević, Joso Buljovčić, Szilágyi Gábor, Szőke József és Virágh Mihály nekrológjai	197

JELEN ÉS MŰLT

FUAD MUHIĆ: A szocializmus és a szociális egyenlőség végső határai	203
SZABÓ GÉZA: A vojvodinai földmunkásmozgalom története	213

SZEMLE

BAJAGIĆ VERONIKA: Veljko Korać — Marx felfogása az emberről, a történelemről és a társadalomról	217
REHÁK LÁSZLÓ: Danilo Ž. Marković könyve a munkaszociológiáról	221
BORISLAV J. DIMKOVIĆ: Aleksandar Todorović — Tömegkultúra és fiatalkori bűnözés	227
KOVÁCS TERÉZ: Marko Mladenović családszociológiai tanulmánya	233
GARAI LASZLÓ: Gazsó—Pataki—Várhegyi — Diákéletmód Budapesten	237
SZABÓ RÓZSA: Gánti Tibor — Az élet princípiuma	239

DILEMMÁK A HOLTMUNKA KÖRÜL

Elméletileg a holtmunka fogalmát a tudományos marxizmus megalapozója, Karl Marx, már a múlt század végén megteremtette a „Tőkében”. A fogalom gyakran szerepel még „tárgyasult munka”, „múltbeli munka”, vagy más hasonló elnevezésekkel is, ami viszont semmit sem változtat a fogalom értelmén és lényegén. Marx e fogalom alatt azt az elhasznált munkát értette, ami előzőlegesen felhalmozódott a munka eszközeiben, és tárgyaiban megtestesülve bekerül a termelési folyamatba, s ezáltal a kitermelt új termékek „alkotó” részévé válik. Ez azt jelenti, hogy a termelési folyamat eme összetevői már a régebben befektetett emberi munka eredményei, és most a szóban forgó folyamat során élőmunka hozzáadásával új használati értéként jelentkeznek.

Ezt az elméletet társadalmi berendezésre való tekintet nélkül alkalmazhatjuk, és így a szocialista társadalmi rend termelési folyamataira is érvényes.

Ennek az előző megállapításnak az alapján merült fel a mi szocialista termelési viszonyaink között is a holtmunka kérdése.

A felszabadulás utáni időszakban ez a probléma nem jelentkezik kifejezetten, mivel ekkor az állami etatizmus hordozói a tervezés és irányítás gépezetével szabályozták a holtmunka értékét a termelési folyamatban. Ez eredményezte azt is, hogy éppen ezekből az okokból eredően a holtmunka — tárgyasult munka — nem is jelentkezett, mint közgazdasági jogi és szociológiai fogalom.¹

A jugoszláv szocialista társadalmi rend azonban nem állt meg ezen a fejlődési fokon, hanem fejlettebb viszony kiépítése kezdődött az öngazgatáson alapuló társadalmi viszonyok létrehozásával. Ez a rendszerbeli változás magával hozta a holtmunka fogalmának gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos módosítások szükségét is. A gyakorlat mutatta meg ugyanis, hogy sok elméleti kérdés csak részletes elemzések és vizsgálódások után válik gyakorlatilag alkalmazható fogalomná.

Ezt a felismerést tett is követte, ami a gyakorlati gazdasági valóságunkban az alkotmányfüggelékben kapott megfogalmazott keretet.²

Azonban, mint minden új és nem eléggé meghatározott, definiált fogalom gyakorlatilag még igen sok magyarázatra és tisztázásra szorul. E tevékenységben elsősorban a szövetségi képviselőház illetékes bizottságai, a gazdasági

kamarák, a Szakszervezeti Szövetség, a Kommunista Szövetség és más társadalmi szervezetek vesznek részt, mint e kérdés megvilágításának legilletékesebb és leghivatottabb szereplői. Így hát nem is csoda, ha nap nap után jelennek meg a különféle vélemények, elemzések, magyarázatok és tájékoztatók a testületek összejöveteleiről és megbeszéléseiről.

A társadalmi fórumok értékeléseit összegezve elsősorban megállapíthatjuk, hogy sok helyen hangzott el olyan észrevétel, miszerint az alkotmányfüggelékek nem eléggé világosak a holtmunka meghatározásában és az ebből eredő öngazgatási jogok megformálásában. Egyrészt ez is szükségessé teszi a magyarázatot. Másrészről ezek a testületek megállapították, hogy még igen sok gyakorlati kérdés vár megoldásra ahhoz, hogy a holtmunkával kapcsolatos öngazgatási jogokat és társadalmi viszonyokat teljes mértékben megvalósíthassa az erre legilletékesebb társadalmi rétegünk: a munkásosztály.

A fenti kérdésekből szeretnénk néhányat részletesebben megvilágítani, a teljesség igénye nélkül.

Az egyik fontos letisztázásra váró kérdés az, hogy milyen formában tegyük érdekeltté a közvetlen termelőmunkást a holtmunka termelőeszközökben megtestesült részének — vagyis a termelési kapacitásoknak — ésszerű és minél nagyobb mértékű kihasználásában. Ez ugyanis a gazdaságos és kifizetődő termelésnek egyik alapfeltétele. Ezen a téren a gazdasági szervezetek tehetnek a legtöbbet oly módon, hogy az alapszabályzatukkal olyan jogokat és kötelezettségeket ruháznak a munkaközösségre, hogy azok minél inkább saját érdeküknek érezzék a termelési kapacitások teljes mértékű kihasználását. Ezáltal a termelési folyamatban előállott termékekben nemcsak nagyobb mennyiségű élőmunka, hanem arányosan nagyobb mennyiségű holtmunka is tárgyasul.

Ezen a téren mindenképpen sok még a teendő, ha csak azt az egyedüli tényt vesszük is figyelembe, hogy a technikai-technológiai forradalom napjainkban zajló időszakában az új, automata berendezések sok esetben kiszorítják a termelési folyamatból a kézi- vagyis az emberi munkaerőt. Ilyen esetekben a vállalatoknak minden erőfeszítést meg kell tenniük, hogy az ilyen módon felszabadult munkaerőt más termelési területen alkalmazzák, mert csak így várható, hogy ezek a munkások is teljes támogatást nyújtsanak az új technológiai folyamat bevezetéséhez. Ezután tehát az öngazgatási döntések kifejezik majd az egész munkaközösség jelenlegi és távlatos érdekeit, mert a munkaközösség egységesen foglal állást az újítások bevezetése mellett, ez pedig biztosítja termékeink versenyképességét a külföldi piacon.

Ezért gazdasági és társadalmi intézkedéseinknek olyan irányt kell venniük, hogy az egyszerű és a bővített újratermelés eszközeit összekapcsolják a közvetlen öngazgatás hordozóival, vagyis biztosítsák az élő és holtmunka integrálódását. Ez az előfeltétele annak, hogy az öngazgatás gyakorlása révén a jövedelem felosztásában a holtmunka is kifejezésre jusson, megszilárduljon a dolgozó szociális biztonsága, helyzete és foglalkoztatási lehetősége.

Ahogy az előbbiekből is kiténik, itt nem csupán arról van szó, hogy a termelési eszközökben egy régebbi termelőmunka folyamatában befektetett holtmunka alapján a munkásoknak részesedést kell élvezniük a személyi jövedelem felosztásából (bár ez sem mellőzendő követelmény), hanem — ahogyan azt manapság egyre több testület értekezletein is hangsúlyozzák

— ezáltal nagyobb öngazgatási jogokat is kell biztosítani azoknak a dolgozóknak, akiknek több a holtmunka befektetésük a termelőeszközökben tárgyiasult munkában. Ez más szóval úgy is kifejezhető, hogy azokról van itt szó, akik nagyobb munkakorral rendelkeznek.

Azonban a kérdés sokkal bonyolultabb, semhogy azt ilyen egyszerű intézkedéssel rendezni lehetne. Felmerül ugyanis a kérdés, mint ahogy azt szintén sok vitázó megállapította, hogy ilyen esetekben a dolgozóknak az egyazon vállalatnál ledolgozott munkakorát kell-e számításba venni, vagy a nyugdíj-alap kiszámítására érvényes kritériumok alapján a teljes munkaidejét? Véleményünk szerint ezt a kérdést, ha nem is országos szinten, de mindenképpen egy szélesebb társadalmi-politikai területi egység szintjén kell egyöntetűen meghatározni — társadalmi vagy öngazgatási megállapodás révén —, mert ily módon a dolgozók egyazon területen ugyanolyan elbírálási feltételek közé kerülnek, tekintet nélkül az egyes gazdasági vagy egyéb szervezetek esetleges anyagi helyzetére.

Helytelennek minősíthető az olyan intézkedés, mint már egyes vállalataink bevezették, hogy a dolgozónak az eltöltött munkaévei alapján meghatározott fix összeggel növelték a személyi jövedelmét. Hasonlóképpen részleges megoldást jelent a „törzsgárda” tagjainak jubileumi megjutalmazása. Mindkét intézkedés ugyanis csak jelképes, és nem tükrözi azokat az öngazgatási viszonyokat, amiket az alkotmányfüggetlenség meghozatalával célul tűztünk ki magunk elé.

Egy másik, szintén figyelemreméltó és sokat vitatott témakör a holtmunkán alapuló öngazgatási jogok kiszélesítésének kérdése.

Ha azonban előbb egy röpke történelmi visszapillantást teszünk, megállapíthatjuk, hogy az élő- és holtmunka viszonyának kérdése nem valami újkeletű fogalom a közgazdaságtudományokban. Más részről nem is valami specifikus öngazgatási társadalmi viszonyok között létrejött fogalom, mert már Marx is foglalkozott vele, és azóta is állandóan létezik a tőkés termelőviszonyok között is. Ezenkívül a többi szocialista országokban is megfigyelhető a probléma jelenléte. Ezek a gazdaságok is arra kényszerülnek, hogy akár etatisztikus intézkedésekkel, akár meghatározott kereteken belül önrendelkezési jogok révén enyhítsék e kérdés kiéléződését.

Ez a folyamat hazánk szocialista fejlődésének időszakára is jellemző, és megfigyelhető az állami beavatkozással rendezett viszonyok korszaka az etatisztikus szocializmus idején.

Ma a helyzet jelentősen megváltozott. Nálunk az öngazgatási termelési viszony sajátos intézményesített keretet nyújt a holtmunka fejlesztésére és újratermelésére. Ez a termelési viszony az öngazgatás lényeges összetevőivel és a társadalmi újratermelésben társult dolgozók döntő pozíciójával együtt a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján — mint objektív szükség-szerűség — biztosítsák az árutermelés adottságai közepette a társadalmi terméknek a „mindenkitől képességei szerint — mindenkinek a munkája szerint”-i elv alapján való felosztását.³

Az öngazgatású termelési viszonyok tehát alapfeltételül szolgálnak a holtmunkából származó eszközök irányítására, és a jövedelemfelosztás alkalmával jelentős szerepük van e felosztás meghatározásában és véghezvitelében.

Az öngazgatási gyakorlat azonban nem merülhet ki abban, hogy csak a jövedelem felosztását határozza meg. A vállalatok gazdasági irányításának egyéb területeire is ki kell szélesíteni a közvetlen termelő hatáskörét, a holtmunkában való részvételük arányához viszonyítva. Ez azonban közel sem jelentheti azt, hogy a több holtmunkával „rendelkező” dolgozó fokozatosan egyre több irányítási területen kap jogot. Az azonban mindenképpen elismerhető tény, hogy az a dolgozó, aki egyazon vállalatnál hosszabb időt tölt el, jobban ismeri annak problémáit, lehetőségeit és általában gazdasági, pénzügyi és technológiai helyzetét, mint az újonnan felvett munkás.

Az öngazgatást, véleményünk szerint, a holtmunka alapján ilyen irányban kellene kiépíteni és kiszélesíteni. Nézetünk szerint azonban, ezeket az intézkedéseket országos szinten egységesen kell törvényesíteni, mivel ez a kérdés egész munkássztyáunkat érinti, és teljes gazdasági és társadalmi rendszerünk alapelvét képezi.

A jövedelemfelosztásban és a holtmunka által létrehozott részesedés meghatározásában is jelentős szerepe van azoknak a kritériumoknak, amelyeket a JSzSzk Alkotmányának 7. szakasza tartalmaz, és amely leszögezi azt, hogy a munka és a munka eredménye határozza meg az ember anyagi és társadalmi helyzetét. Ezt az elvet a XXI. és XXII. Alkotmányfüggelék csak még inkább konkretizálja és kiszélesíti.

Régóta ismeretes az az igazság — ma is gazdasági valóság —, hogy csak az élőmunka termel új értéket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a termelési folyamatban résztvevő termelőeszközökben egy előbbi időszakban felhalmozott holtmunka nem játszik aktív szerepet. Éppen ez a valóság teszi indokolttá azt a kérdést, hogy az Alkotmányban lefektetett „munka és a munka eredménye” fogalmak csupán az élőmunkára vonatkoznak-e, vagy pedig ez a meghatározás magába foglalja a holtmunka eredményeit is?

Az Alkotmányfüggelék éppen ezt a kérdést kívánják egyértelműen megvilágítani, méghozzá oly módon, hogy a holtmunkát is figyelembe kell venni a termelési folyamatban létrejött jövedelem szétosztásánál.

Nem téveszthetjük szem elől, hogy a jövedelem megteremtésében és kitermelésében még sok egyéb tényező is szerepet játszik. Ilyenek például az eszközök szerves összetétele, az automatizáció és a specializáció foka, a munkaközösség szakképesítési színvonala stb. Ezenkívül még a piaci feltételek is döntő szerepet játszanak abban, hogyan realizálódik a kitermelt jövedelem. Ezek játszanak szerepet a mi szocialista piaci körülményeink között is.

A piacra kerülő és társadalmilag elismert termék azonban szétválaszthatatlanul magában foglalja az élő- és a holtmunka eredményét, ami azt jelenti, hogy az ily módon elismert termékben a piac egyformán elismeri mind a két befektetett munkát. Csak így valósul meg a kitermelt jövedelem piaci realizációja.⁴

Ily módon igazolt az az Alkotmányfüggelékben is lefektetett elv, hogy a jövedelem kitermelésében az élőmunka mellett a holtmunka is részt vesz, ami pedig azt eredményezi, hogy az ily módon kitermelt jövedelem felosztásánál mindkét felosztási alap tényezőit figyelembe kell venni.

Az elmondottakból tehát az következik, hogy a jövedelemelosztási politikánk gyakorlatában is még igen sok a teendő, hogy a holtmunka ezen a területen is megkapja az őt megillető helyet.

A következő kérdéscsoport a holtmunka gyakorlati elismerésének útja az öngazgatású társadalomban a bővített újratermelésben végzett szerepe révén.

Mint ismeretes „a bővített újratermelésben a társadalmi-gazdasági viszonyok lényege abban nyilvánul meg, hogy ki sajátítja el és birtokolja a bővített újratermelés eszközeit, vagyis a holtmunkát”.⁵ Ezt a kapitalizmus viszonyaiban a tőkések végzik. A szocialista társadalmi viszonyok között azonban a helyzet gyökeresen megváltozik. Itt ezt a funkciót a nép nevében és annak képviselőjeként a szocialista állam végzi az etatista államapparátus közreműködésével. A szocialista fejlődés megmutatta ennek a rendszernek az árnyoldalait is, és így következett be a fejlődés következő szakasza, az öngazgatású szocialista termelési viszony. Itt már a bővített újratermelés eszközeivel a közvetlen termelő — a munkásosztály — rendelkezik. Ez pedig alapján új minőséget képvisel.

A bővített újratermelés egyik alapvető kérdése a kapacitásbővítés folyamatának finanszírozása. A kérdés olyan alakban merül fel, hogy vajon kinek a felhalmozott jövedelme képezi a finanszírozáshoz szükséges eszközforrást? Ezen a téren egyik legismertebb és leghelyesebb forma az önfinanszírozás. Ebben a formában a vállalat saját felhalmozott jövedelmét fekteti be a kapacitások bővítésére, vagyis a kiszélesített újratermelés feltételeinek megteremtésére.

A bővített újratermelés pénzellátásának ilyen formája a vállalat gazdasági erejétől függ, ami lényegében a munkatermelékenység növekedésében, a felhalmozóképeség emelkedésében és a megvalósított felosztási politikában nyilvánul meg. Ezek a vállalatokon belül ható tényezőkön kívül azonban az önfinanszírozás lehetőségére hatást gyakorolnak különböző külső tényezők is, mint amilyenek pl. a jövedelemszerzés és -elosztás társadalmilag meghatározott politikája, és az általános országos gazdaságpolitika. Ezekről az utóbbiakról elmondhatjuk, hogy még jelenleg nem igen biztosítanak lehetőséget az önfinanszírozás öngazgatási gyakorlatának kiszélesítésére, mivel a bővített újratermelés eszközei még mindig a gazdaságon kívüli tényezőknél halmozódnak fel.

Mindebből látható, hogy figyelemreméltó gazdasági jelenségről van szó, de a tennivalók még ezen a téren is jelentősek, hogy itt is mielőbb helyet kapjon az öngazgatás a holtmunka irányításában. Noha vannak más példák, igaz ugyan, hogy gazdasági szervezeteink elenyésző részénél, ahol a bővített újratermeléssel kapcsolatos döntéseket már a társult munka alapszervezeteinek munkaközösségei hozzák meg, de ez még csak követendő példaként szolgál. Mindemellett azonban még igen sok gazdaságon kívüli tényező hatással van a jövedelem felosztására és a bővített újratermelés pénzellátásának meghatározására, pedig ez akkor lenne a legdemokratikusabb, ha maguk az öngazgatók hoznák meg a döntéseket, hiszen az eszközöket is ők teremtik meg.

A bővített újratermelést a saját eszközön kívül finanszírozhatják még idegen, külső eszközök összevonásával és átcsoportosításával is. Ilyen eszközöket más gazdasági szervezetekből kölcsönözhetnek, lehetnek bankeszközök, vagy az egyes társadalmi-politikai szervezetek eszközei. Ezek öngazgatású intézése — tehát az etatista, állami szervek beavatkozása nélkül — szintén a holtmunkának a közvetlen termelők általi irányítását jelentené.

A bankok részvétele a bővített újratermelésben hitelezés útján történik. A bankoknál felhalmozott eszközök pedig, amelyekből a hitelek folyósít-

hatók, nem egyebek mint a termelőktől elidegenített holtmunka pénzalakban jelentkező eszközei, amelyek egy gazdaságon kívüli szervezetnél összpontosulnak. Kétségtelen azonban, hogy az öngazgatási feltételek között is szükség van a bővített újratermelésre hiteleket folyósítani. Éppen ezért szükséges az Alkotmányfüggelékek sürgős gyakorlati alkalmazása ezen a téren is, hogy az ily módon jelentkező holtmunkával a termelői is rendelkezzenek, és a gyakorlati irányításában résztvegyenek.⁶

A hitelekben összpontosult holtmunka vizsgálata közben mindenképpen meg kell említeni a kamatot is, mint a holtmunkából származó jövedelmet, és az ezzel kapcsolatos szükséges öngazgatási intézkedések alkalmazásának fontosságát.

Marx megállapítása szerint a tőkés termelési viszonyok között, ahol a termelőeszközök magánkézben vannak, a kamat a tulajdonjogon alapuló jövedelem. Meg kell azonban vizsgálnunk, hogy ugyanez a helyzet áll-e fenn az öngazgatási szocializmus viszonyai között? Itt az eszközök társadalmi tulajdont képeznek, ami azt jelenti, hogy a közvetlen termelők végzik az igazgatás, szervezés és felosztás funkcióit is. Mivel ezek a tényezők minőségileg új helyzetet teremtenek a tulajdonviszonyok terén, megállapíthatjuk, hogy a marxi megállapítások nem vonatkoztathatók egyértelműen erre a társadalmi berendezésre, ami a kamat jövedelemforrását illeti.

Szakterületünkön ugyanis egyértelműnek mondható az a nézet, mely szerint a kamat a szocialista öngazgatási viszonyok között a holtmunkából eredő jövedelem — nem pedig a tulajdonviszonyokból eredő — és éppen ennek köszönhető, hogy ilyen körülmények között nem veszélyeztet kizsákmányolással. Nem lehet azonosítani a kizsákmányolással már csak azért sem, mert az össztermelőerők társadalmi tulajdonban vannak. A hitelezést szolgáló felhalmozott pénzmennyiség csupán azért jött létre, mert az adott munkaszervezet nem használta fel a saját bővített újratermelésének a finanszírozására, hanem mint ideiglenesen fölös összeget más szervezetek rendelkezésére bocsátotta. Ezért a „szolgáltatásért” a szóban forgó összeg által kitermelt érték egy bizonyos hányadán osztoznak a kölcsönügylet résztvevői. Az előbbi kamatot, az utóbbi pedig jövedelmet valósít meg.

A hiteleszközök szabad átömlésének alapfeltétele azonban a fejlett „pénzpiac” létrehozása és megerősítése. Ez a kérdés nálunk még igen kezdeti fázisában van, és realizációján még igen sok az elméleti és gyakorlati rendszerezést igénylő tennivaló. Ezekkel az intézkedésekkel a kamat holtmunkából származó jövedelemforrása minősítését is rendezni kell, hogy a gyakorlatban felmerült elméleti kérdések egyértelműen letisztázódjanak és jogi alapja is egységes elbírálás alapján megkapja az őt megillető helyet az öngazgatási szocializmus feltételei között.

Ezek azok a kérdések, amelyeknek a gyakorlati alkalmazását minél előbb be kell vezetni. Természetes, hogy ebben a munkában részt kell vállalniuk a társadalmi-politikai szervezeteknek, a kommunák illetékes szerveinek és a gazdasági vállalatoknak is. Csak így várható el, hogy ez a bonyolult és sokrétűen összefűződő kérdéscsoport valóban öngazgatási alapon nyer elintézését és meghatározást. Ebben a folyamatban mindenképpen ki kell

használni a társadalmi megbeszélések és az öngazgatói megállapodások adta lehetőségeket, mert ezek a formák is öngazgatási gyakorlatunk szerves részei, és alkalmasak arra, hogy kifejezzék a közvetlen termelők, az egész munkásosztály társadalmi-történelmi érdekét a holtmunkára vonatkozóan is.

MEGJEGYZÉSEK

- ¹ „A holtmunka ugyanis az etatizmus és technokratizmus anyagi alapját képezi és a megvalósított társadalmi jövedelem elosztásának új viszonyaiért vívott minden küzdelem fokozatosan elveszett, mert az állami és egyéb struktúrák anyagi pozíciói ennek elidegenedésén épültek”. (Marjan Rožić bevezetője a Holtmunka az öngazgatási társadalmi-gazdasági rendszerben c. könyvhöz. — „Minuli rad u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu” Radnička štampa, Beograd, 1971, 3. oldal.)
- ² „A társult munka szervezetében, a munka szerinti elosztás elvével összhangban, minden dolgozót személyi jövedelem illet meg munkájának eredménye arányában, és a szervezet ügyleti eredményéhez és fejlesztéséhez való személyes hozzájárulása arányában, amelyet teljes, azaz eleven és holt munkájával a szervezetben adott.” (XXI. Alkotmányfüggelék 3. pont, 2. bekezdés „A JSzSzK Hivatalos lapja” 29/71. sz.)
- ³ Blagoje Bošković: Holtmunka az öngazgatási társadalmi-gazdasági berendezésben, 27. oldal.
- ⁴ „A jövedelemnek a piacon történő megvalósítására és nagyságára számtalan egymás között összefüggő tényező hat, úgy hogy a jövedelem folyómunka alapján történő megvalósítása az objektív helyzetnek csupán egy részét képezi. Úgy tűnik, hogy nincs olyan jövedelem, amely a piacon csak mint az élömunka eredménye értékesülne. Még a közel-múltig az a felfogás uralkodott, hogy az öngazgatási viszonyokban csak az élömunka alapján történő jövedelemszerzés fogadható el. Ez azonban tulajdonképpen illúzió volt, mert a piac elismerte a jövedelmet a holtmunka és az élömunka részvétele szerint is.” (Blagoje Bošković: Idézett könyv, 38. oldal.)
- ⁵ (Blagoje Bošković: Idézett könyv, 44. oldal.)
- ⁶ „A társult munka szervezetei, az érdekközösségek és a társadalmi-politikai közösségek, valamint más társadalmi-jogi személyek, amelyek eszközeiket bankban társítják, a bank ügyeit a bank alapításáról szóló szerződésben és a banknak e szerződés szerint meghozott statútumával összhangban igazgatják.” (XXII. Alkotmányfüggelék 7. pont, 2. bekezdés „A JSzSzK Hivatalos lapja” 29/71. sz.)

REZIME

DILEME OKO MINULOG RADA

Autor na početku svoga članka daje jedan kratak istorijski pregled razvoja teorije o minulom radu, počev od Marksovog Kapitala pa do naših ustavnih amandmana.

Nakon uvoda prelazi na detaljnije razmatranje pojedinih aktuelnih praktičnih pitanja na terenu samoupravne primene minulog rada. Ovo razmatranje počinje sa problemom zainteresovanosti radnika za što efikasnije i potpunije iskorišćavanje postojećih kapaciteta, odnosno minulog rada. Naročito ističe važnost rešavanja ovog problema u eri tehničko-tehnološke revolucije i konstatuje da se ovde ne radi samo o povećavanju ličnih dohodaka onim radnicima koji imaju veći doprinos u minulom radu.

Autor, zatim, govori o samoupravljanju na bazi minulog rada, te o sistemu raspodele dohotka na bazi minulog rada. Tu konstatuje da u uslovima tržišne privrede društveno priznanje u realizovanim proizvodima jednako važi i za živi i za minuli rad.

Nakon ovih razmatranja autor prelazi na pitanje samoupravnih prava na bazi minulog rada u proširenoj reprodukciji. Tu govori o mogućnostima finansiranja proširene repro-

dukcije. Naročito ističe važnost samofinansiranja u današnjim uslovima naše samoupravne prakse. Pored toga, dotiče i mogućnost finansiranja bankarskim kreditima i u vezi s tim konstatuje da je neophodno potrebno što pre obezbediti praktičnu primenu Ustavnih amandmana, koji obezbeđuju radnim kolektivima neposrednije upravljanje sa sredstvima minulog rada, koja su koncentrisana kod pojedinih banaka.

Na kraju još razmatra problem pravnog položaja kamate kao prihoda na bazi minulog rada i ističe da u samoupravljanju jedino minuli rad može biti izvor i osnova kamate. Završavajući svoje izlaganje autor ističe da povezivanjem svih naših društvenih snaga možemo rešiti ove probleme, koristeći u punoj meri mogućnosti društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.

ZUSAMMENFASSUNG

DILEMMAS ÜBER DIE VERGANGENE ARBEIT

Der Verfasser gibt am Anfang seiner Arbeit einen kurzen kritischen Überblick der Entwicklung der Theorie über die vergangene Arbeit von Marxens „Kapital“ bis zu unserer Verfassungsänderung.

Nach der Einleitung geht er zur eingehenden Erörterung der einzelnen aktuellen praktischen Fragen auf dem Gebiet der selbstverwalterischen Anwendung der vergangenen Arbeit über. Diese Erörterung beginnt mit dem Problem der Interessiertheit des Arbeiters für eine möglichst wirkungs- und leistungsvollere Ausnutzung der vorhandenen Kapazitäten bzw. der vergegenständlichten Arbeit. Im besonderen hebt er die Wichtigkeit dieses Problems im Zeitalter der technisch-technologischen Revolution hervor und stellt fest, dass es sich hier nicht nur um die Erhöhung des Lohns jener Arbeiter handelt, die einen grösseren Beitrag in der vergangenen Arbeit haben.

Weiterhin spricht der Verfasser über die Selbstverwaltung auf der Basis der vergangenen Arbeit, sowie über das System der Verteilung des Einkommens auf Grund der vergangenen Arbeit. Hier stellt er fest, dass unter den Bedingungen einer Marktwirtschaft, die Gesellschaftliche Anerkennung der realisierten Produkte gleichwie für die lebendige und die vergangene Arbeit gilt.

Nach diesen Betrachtungen übergeht der Verfasser zur Frage der selbstverwalterischen Rechte auf der Basis der vergangenen Arbeit in der erweiterten Reproduktion. Hier behandelt er die Möglichkeiten der Finanzierung der erweiterten Reproduktion. Insbesondere hebt er die Wichtigkeit der Selbstfinanzierung unter den gegenwärtigen Bedingungen unserer Selbstverwaltungspraxis hervor. Darüber hinaus berührt er auch die Möglichkeit der Finanzierung durch Bankkredite und legt diesbezüglich fest, dass es unbedingt notwendig ist, je früher die praktische Anwendung der Verfassungsänderungen zu gewährleisten, die den Arbeitskollektiven eine unmittelbarere Verwaltung über die Mittel der vergangenen Arbeit sichern, die bei den einzelnen Banken konzentriert sind.

In seinen Schlussbetrachtungen erörtert der Verfasser das Problem der juristischen Lage des Zinses als Einkommens auf Grund der vergangenen Arbeit und hebt hervor, dass in der Selbstverwaltung nur die vergangene Arbeit Quelle und Grundlage des Zinses sein kann. Am Ende seiner Darlegungen hebt der Autor hervor, dass wir durch den Einsatz aller unserer gesellschaftlicher Kräfte diese Probleme lösen können, wobei in vollem Masse die Möglichkeiten der gesellschaftlichen Verabredungen und selbstverwalterischer Übereinstimmungen genutzt werden sollten.

A SZAKSZERVEZET AZ ÖNIGAZGATÁSÚ TÁRSADALOMBAN

1. A szakszervezet ma nemcsak Jugoszláviának (pontosabban egy összetett, nemzetiségi és szociális tekintetben heterogén társadalom öngazgatású szocializmusának) jelent fontos kérdést, hanem világviszonylatban is: az egész világon válságban van, de egyszersmind megújódik is. Nemcsak a tőkés országokban van válságban, hanem az ún. „átmeneti időszakos társadalmak”-ban is, amelyek sem nem klasszikus értelemben vett tőkés, sem nem szocialista társadalmak. Ez a válság különböző jellegű. Némely országban abból az általános válságos helyzetből következik, amelyben a társadalom van, jöllehet a válság látszólag ideiglenesen elült, a szakszervezet pedig szilárdan tartja helyét. Ilyen a helyzet azokban az országokban is, amelyekben a szakszervezet közvetlenül a pártnak, vagy más, uralkodó, egységesen megszervezett erőnek van alárendelve — hadseregnek, oligarchikus csoportnak vagy bürokrata „arisztokrácia”-nak.

Sok országban a szakszervezet a társadalom peremére szorult, vagy kénytelen megelégedni bizonyos védekező helyzettel. Ennek az állapotnak sok oka van; ezek közül a leglényegesebb — a Nyugaton — az, hogy eluralkodott a technokrata és menedzseri kapitalizmus; a szocialista világban pedig meg-növekedett a politikai bürokratizmus és az etatizmus.

2. A szakszervezetről az utóbbi időben Jugoszláviában megoszlanak a vélemények, melyek különböző forrásokból erednek: a bürokrata és etatista nézetektől a „szindikalista” és liberális felfogásokig. Másrészt Jugoszláviában bizonyos tekintetben szintén lebecsülik, nyilvánosan vagy hallgatólagosan, a szakszervezetet; ez a jelenség az eszmei és a társadalmi helyzet egyik fogyatékosága. A szakszervezetnek minden lebecsülése tulajdonképpen nemcsak a munkásosztály szervezetének a fogyatékosága, hanem azon erők korlátozottságáé (és korlátozottságáé) is, amelyek biztosítják a mai társadalom fejlődését, öngazgatású és demokratikus struktúrájának fokozatos megteremtését. A társadalmi tudományok nem foglalkoznak eleget a szakszervezetekkel, s még kevésbé törekszenek arra, hogy tanulmányozzák ezt az intézményt, s új elképzelést adjanak fejlesztésére meg a mai társadalmi és politikai rendszerhez való alkalmazkodására. Így volt ez Jugoszláviában a közelmúltig.

Jugoszláviára jellemző az is, hogy a szakszervezet még nem talált önmagára, s hogy az ország viszonylagos válságban van, amely egyúttal a szakszer-

vezet válsága is, és az egész társadalom „válságos” helyzetének megnyilvánulása. Ebben a válságokkal és ellentmondásokkal teli valóságban azonban potenciális lehetőségek is vannak arra, hogy a szakszervezet a „jelen pillanat”-nak s a szocialista és öngazgatású Jugoszlávia további fejlődésének nélkülözhetetlen szükségletévé váljék (noha talán a munkásosztály tudatában még nincs eléggé jelen ez a felismerés). A kutatóknak, a társadalom problémáit és érdekeit mélyebben vizsgáló embereknek ez a megállapítása azonban nem elegendő. Meg kell találni a válságos helyzetből kivezető utat, s lehetővé tenni a szakszervezeti mozgalom reneszánszát, nemcsak a szervezeti megújódást. Amikor mozgalmat mondunk, egy szakszervezeti doktrinára is meg egy olyan széles körű akcióra gondolunk, amely kiterjed minden dolgozóra, tekintet nélkül arra, hogy tagja-e a szakszervezetnek. A szakszervezetnek mint szervezetnek nemcsak az az előnye, hogy összefogja tagjait a maga kereteiben, hanem az is, hogy fölvet és intéz olyan társadalmi kérdéseket, amelyeket ma nem lehet megoldani közvetlen részvétele nélkül.

3. A szakszervezet egymaga nem háríthatja el a belső nehézségeket, nem oldhatja fel a társadalom mai ellentmondásait, sem nem fedezheti fel egymaga mindazokat az elemeket, amelyek előidézik a társadalmi válságot. A válság tulajdonképpen megtorpanásnak és hátrálásnak a jele, vagy keresésnek meg növekedésnek. Mint minden válság, ez is magában hordozza a megoldás lehetőségeit, de csak ha megvannak hozzá a feltételek és az erők, amelyek megtalálják a kivezető utat a válságból. A válasz nem lehet az, hogy globálisan-formálisan hivatkozunk a munkásosztályra mint a társadalom minden nehézségét, válságát megoldó „univerzális” tényezőre. Minden dolgot a maga nevéen kell megneveznünk. Itt is kerülünk kell a misztifikálást és a kétértelműséget, mert csak a problémák nyílt, felelősségteljes és építő jellegű vizsgálata teszi lehetővé a válság leküzdését vagy ugyanolyan, sőt veszélyesebb megismétlődésének elhárítását.

Előbb rá kell mutatnunk a szakszervezet „általános” jelentőségére, hogy megállapíthassuk, milyen funkciója és helyzete van Jugoszlávia jelenében és közvetlen jövőjében.

4. Meg kell elméletileg határozni a szakszervezetet, ha tudni akarjuk, hol a helye, mi a szerepe, jelentősége és milyen a struktúrája egy haladó szocialista társadalomban. Mi ezt hiányosan tesszük, gyakran pedig kerüljük a problémát, s leegyszerűsített változatokban keressük a szakszervezet teljes koncepcióját. Ezek közé tartozik az a változat, hogy a szakszervezet vajon „csak gazdasági” vagy „csak politikai” szervezet-e. Nem jutunk messzebb akkor sem, ha „sajátos társadalmi szervezet”-nek definiáljuk, mert az ilyen definíció valóban kevésbé határozza meg az igazi „sajátságot”, illetőleg egy valóságnak vagy jelenségnek a lényegét.

Alaptalan volna a szakszervezetet kész és változatlan szervezetnek tekinteni, különösen pedig úgy felfogni a dolgokat, hogy lehetséges egy valóságosabb átmenet az ún. „etatista” struktúrából az „öngazgatású”-ba — s ezáltal érezhetőbben megváltozhat a Kommunista Szövetségnek és a Szocialista Szövetségnek a helyzete és szerepe —, anélkül, hogy megváltozzon maga a szakszervezet és a társadalomhoz való viszonya, valamint a társadalomnak a hozzá való viszonya.

Ez nemcsak logikus premissza, hanem probléma is, amely a most kialakuló társadalmi és politikai valóságból következik. Ezt a valóságot nagyobbára az jellemzi, hogy deatizálódnak az igazgatási és a politikai folyamatok, s

megváltozik a szervek, szervezetek, csoportok és egyének helyzete, szerepe és viszonya.

A jugoszláv szakszervezet többé nem az etatista struktúra része, nem része az államgépezetnek. Nem is transzmissziója többé a központi hatalomnak, sem nem a „párt és a kormány” meghatározta politika megvalósítását szolgáló szervezet. A szakszervezet azonban nem definiálta önmagát, akárcsak a többi politikai és társadalmi szervezet, s nem is segített neki senki, hogy meghatározza önmagát és viszonyát a többi szervezethez, főképp a politikai hatalomhoz meg a Kommunista Szövetséghez.

5. Ilyen körülmények közt a szakszervezet többnyire ugyanolyan tevékenységet fejt ki, mint más szervezetek, sőt mint a politikai hatalom szervei. Előfordul, hogy ismétli egyes szervezetek vagy hatósági szervek eljárását, vagy többé-kevésbé passzív szerepet játszik, vagy általánosítva bírálja a hatóság némely határozatát. Mindebben nincs benne a szakszervezet igazi és határozott véleménye, sem javaslata a dolgozó népre nézve létfontosságú kérdések megoldására. Nem lehet elvitatni (mert vitathatatlan), hogy a szakszervezetnek bírálóan is kell viszonyulnia a hatósági határozatokhoz, s hogy hivatott rá, hogy részt vegyen a vitában, amikor a munkásosztály anyagi érdekeit és társadalmi-politikai szerepét érintő fontos politikai döntések meghozataláról és végrehajtásáról van szó. Hogy ez hasznos legyen, s hogy a szakszervezet valóban megtalálja önmagát, a szakszervezetnek meg kell fogalmaznia saját kezdeményezését, javaslatait, s ezekért demokratikusan és méltóságosan harcolnia kell, bevonva a munkásosztályt, a legfőbb társadalmi-gazdasági erőt.

Mindezért a szakszervezetnek szüksége van egy meghatározott szervezetre és politikai autonómiára, tehát kell, hogy legyenek közvetlen és általános céljai, saját és mindennapi politikája és stratégiája is. E nélkül nincs szakszervezeti aktivitás, sem nem fejlődhet ki a szocialista önkormányzati intézmények pluralista rendszere és koordinált szerepe, ami a szocializmus szabadabb társadalmi és gazdasági rendszerét jellemzi, s megkülönbözteti az etatista totalitarizmustól vagy az anarcho-szindikalizmustól.

6. A szakszervezet a munkásosztály társadalmi-gazdasági szervezete. Ez volt és marad a szakszervezet egyik fő jellegzetessége. A munkások élet- és munkakörülményeinek állandó javításáért, az állandóan új és jobb „szociális törvényhozásért” és a törvények alkalmazásáért vívott harc nem szűnt meg a szocializmusban, ha a szocializmust nem tekintjük etatista platonizmusnak vagy bürokratikus paródiának. Ennek a harcnak változnak a formái, eszközei és jelentősége, de maga a harc nem szűnik meg. Ugyanez vonatkozik a szakszervezet oktató-nevelő funkciójára is, amelyet az utóbbi időben elhanyagoltak; emiatt válságba került a műszaki-gazdasági rendszer, valamint a munkásosztály eszmei nevelése, tétlenné váltak az egykor aktív és pozitív szervezetek, mint a munkásegyletek és a munkásosztály e téren működő egyéb szervezetei. A szakszervezet azonban politikai szervezet is.

7. A szakszervezet politikai funkciójának és tevékenységének mélyebb értelme van, ez pedig, hogy a szakszervezet a szervező és aktív résztvevő szerepét tölti be a munkásosztálynak az uralkodó osztály szintjére való emelésében, azaz a bért munkának szabad társas munkával való felváltásában és az uralkodásnak a termelőeszközök s egyéb „társadalmi dolgok” igazgatási folyamatával való felcserélésében. A szakszervezet ezeknek az átalakulásoknak egyik tényezője, s a szerepe ezzel politikai jellegűvé válik; harcol ugyanis,

hogy megszűnjön a dualizmus egyrészt a termelők és a termelőeszközök között, másrészt a munkásosztály és a politikai hatalom között. Ez a dualizmus a legnagyobb ellentmondás Jugoszlávia mai társadalmában.

Elvi szempontból nézve, a szakszervezetnek közelebb kell állnia a munkásosztályhoz és távolabb a hatalomtól (még a párttól is) — ez is egyik társadalmi sajátsága. Ha ugyanis létezik szocializmus és demokrácia valósága, a politikai hatalomnak és a pártnak érdeke, hogy ne kapcsolódjanak össze egymással és a szakszervezettel, hanem legyen a szakszervezet mindinkább tényező a munkásosztály megszervezésében is. Ez az egyetlen mód, hogy a munkásosztály (s nem a képviselői) valóban uralkodó és kormányzó osztállyá váljék a társadalomban. Társadalmi-gazdasági és politikai tekintetben a munkásosztály és politikai tekintetben a munkásosztály akkor lehet uralkodó, ha egyidejűleg ez is, az is: uralkodó (a társadalomban) és kormányzó (a politikában).

A szakszervezetnek megvan a maga helye és szerepe ezekben az általános folyamatokban: azoknak az eszközöknek, csatornáknak egyike, amelyek a politikai rendszert a dolgozók öngazgatásává változtatják, s a munkásosztályt nemcsak formálisan felszabadult erővé teszik, hanem uralkodó erővé is, és egyben az önmaga és a társadalom igazi felszabadulását kivívó erővé.

8. Tekintettel minderre, a szakszervezetnek megvan a maga helye a politikai rendszerben. A szakszervezet sem nem ellenzéke a kialakult osztályrendszernek, sem nem csupán eszköz arra, hogy a munkásosztály a statikus értelemben vett fennálló rendszerbe integrálódjék. Ebben a tekintetben a valóságosabb (elsősorban az öngazgatású) szocializmusban levő szakszervezetnek különböznie kell a kivülálló szakszervezettől, külön pedig az „állam-szocializmusban” levőtől. Ebből kifolyólag a szakszervezet Jugoszláviában nem lehet egy központosított bürokratikus hatalmi rendszer formális szervezete, hanem a demokratikus öngazgatású rendszernek saját munkásszervezete. Minden, ami csökkentí vagy formálissá teszi a szakszervezet szerepét, szűkíti a hatalom társadalmi alapját, és bürokratizálja politikai struktúráját. Ebből elkerülhetetlenül az következik, hogy a munkásosztály társadalmi-gazdasági és politikai tekintetben újra elidegenedik, passzív rezignáltságba esik, és rezignáltan elégedetlenné válik.

9. Minden szakszervezet egy megfelelő történelmi viszonyoknak a megnyilvánulása: az osztálykomplexumnak, a társadalmi-gazdasági és az eszmekulturális komplexumnak és azoknak a történelmi körülményeknek a viszonya jut benne kifejezésre, amelyek között keletkezett, amelyeket kifejez, és amelyek közt tevékenykedik. A szakszervezet egyidejűleg változik és fejlődik, úgyhogy, amit általában szakszervezetnek nevezünk, a konkrét körülmények között sohasem ugyanaz minden országban és minden helyzetben. E változások szükségességéből és bizonyos korábbi, a szakszervezet belüli és kívüli gondolkodásmódok felhagyásából azonban nem kell arra következtetni, hogy a szakszervezet „túlhaladott” vagy „társadalmilag szükségtelen” szervezet, amely emiatt „nem találja fel magát a jelen időszakban”. Ez utóbbi előfordul ugyan, de ne feledjük el, hogy mindnyájan szoktunk ilyen hibába esni, valamennyien sok dologban nem találtuk fel magunkat, s hogy bizonyos mértékben mi magunk is „túlhaladtak” vagyunk a mai szükségletek és a társadalom fejlődése szempontjából. Társadalmunknak, embereinknek azonban az az erényük, hogy nem törődünk bele az ilyen helyzetekbe, hanem mindig keressük a kivezető utat. A társadalom jelenlegi válságában megtaláljuk az opti-

mizmusnak meg a dinamikusságnak az elemeit is, tekintet nélkül arra, hogy a meghatározott helyzet mennyire lehet excesszoid és anarchoid hatású.

Ebben a dinamikus helyzetben felszínre kerülnek azok az erők — különösen a munkásosztály soraiban, dolgozók és értelmiségiek között —, amelyek értenek az igazi megoldások felkutatásához. A csoportok és egyének képessége azonban holt vagy hatástalan erő marad, ha nem fognak össze, s ha nem vezérli őket egyéges elgondolás, amely a helyzet megítéléséből következik és a megítélésen alapuló távlatból.

10. Ebből kiindulva felvetődik három tézis:

(1) *A szakszervezet Jugoszlávia társadalmi és politikai rendszerének szükséges társadalmi-politikai szervezete; ma szükségesebb, mint volt a korábbi időszakban.* Ezt szem előtt tartva, a szakszervezetet forradalmi és haladó hagyományainak megfelelően kell fejleszteni; e hagyományok ugyan nem széles körűek, de még mindig élnek kulturális és politikai tradícióinkban, a munkásosztály soraiban és tudatában.

(2) *A szakszervezet az öngazgatási rendszer érvényesülésének összetevője, fejlődésének, belső ellentmondásai feloldódásának és felszámolásának eleme.* A szakszervezet nélkül visszatérnénk arra a fokra, amelyen a tisztán politikai struktúráké volt a döntő szerep, s ezzel veszélybe kerülne a demokrácia, tehát az öngazgatás is és a munkásosztály helyzete is.

(3) *A szakszervezet a demokratizálódás összetevője és jelentős ereje, s a társadalom demokratikusságáért és szabadságáért vívott harc fontos tényezője.*

Ez a három tézis megváltozott szakszervezetet feltételez, új szakszervezeti elméletet követel, elsősorban pedig modernebb, aktívabb és vonzóbb szakszervezeti doktrínát, amely alkalmas arra, hogy bekapcsolja a fiatal embereket, serkentse az embereket arra, hogy szakszervezeti harcosokká, aktivistákká és szakszervezeti gondolkodókká váljanak. Ez különös jelentőségű a társadalmunkban, mert még nincsenek szakszervezeti hagyományaink, szilárd intézményeink, erős politikai demokráciánk, hogy mindjárt beugorhassunk a mélyebb, szociális (reális) demokráciába.

11. Több téren azon fáradozunk, hogy megoldjuk mind a múlt, mind a jelen és a jövő problémáit. Ez nagy erőfeszítést és áldozatokat követel, de kitartást is meg tudatott, hogy mindez szükséges. A nehézségek lebecsülése már a kezdetben csökkenti a harc erejét és a siker esélyeit.

Szép az, ha az akadályok és a problémák előtt nem csökken a lelkesedésünk, de ez illúzió marad, ha nem fogjuk fel, hogy a felmerülő problémák megoldása forradalmi cselekedet, amelyben szüntelenül aktívnak is kell lennünk; különösen minden szorosabb alkotói kapcsolatban, mert csak így lehetünk mélyebb értelemben forradalmiak, illetőleg alkalmasak arra, hogy megváltoztassuk a régit, s újat építsünk a változásoknak ellenálló régiből meg a nehezen tért hódító újból.

Mai feladatunk sokkal nehezebb, mint amilyen maga a politikai forradalom volt, amely a réginek a rombolásával fényes távlatot nyitott az újnak. Ma azon is változtatnunk kell, amit alkottunk, hogy valami jobbat, valami újabbat teremtsünk. Újat alkotni pedig a legnehezebb forradalmi munka, főként olyan helyzetben, amely még mindig nem tisztázódott sem objektíve, sem szubjektíve; sem társadalmi-gazdasági, politikai, nemzeti és eszmei tekintetben; sem elméletileg és erkölcsileg. Ezért ha fel akarjuk vetni és meg akarjuk oldani a szakszervezet problémáját, azon kell igyekeznünk, hogy összekapcsoljuk a tudományt, a tudományos elméletet és a munkásosztályt, ennek

akcióját, lelkesedését, tudatát, amely a munka folyamatában keletkezik benne, miközben birtokba veszi a kultúrát és a tudást. Ez a feltétele annak, hogy egyrészt megoldjuk a szakszervezet szerepének és helyzetének kérdését, másrészt pedig elhárítsuk az ország számos belső nehézségét, és feloldjuk társadalmi-gazdasági és politikai rendszerének ellentmondásait. Ez kölcsönösen feltételezi egymást, mert ha a szakszervezet olyan intézménnyé válik, amely megújódásra törekszik, s új nézeteket meg munkairányt keres, ezzel a társadalom haladásának és megváltoztatásának tényezőjévé válik. Minél hathatósabb a szakszervezet, minél jobban integrálódik az átalakulás folyamatába és foglalkozik a munkásosztály létkérdéseinek megoldásával, annál szükségesebb az egész társadalomnak, és annál jobban hat a társadalomra. A munkásosztály csak egy ilyen szakszervezet segítségével valósíthatja meg Marx eszméjét, a társadalom felszabadítását. A munkásosztály ezt nem teheti meg, ha ül, magába zárkózva vár, és csak a saját belső problémáit igyekszik megoldani. Az osztály örökölt szűkkörűségétől való megszabadulásnak a szakszervezet az egyik eszköze. A szakszervezet végigkíséri, köteles végigkísérni a munkásosztályt történelme útján, jelentkezésétől osztályváltának megszűnéséig.

II.

1. A szakszervezet Jugoszlávia politikai rendszerének alkotórésze és egyik fő mechanizmusa, a róla szóló elmélet pedig eleme az ország társadalmi és politikai berendezéséről alkotott általános politikai elméletnek. Ennek a tudata még nem eléggé eleven, s az sem, hogy nincs fejlett szocialista és öngazgatósi rendszer, ha nem tudjuk pontosan, mi a szakszervezet szerepe, milyen a jellege, hol a helye ebben a rendszerben, s ha a politikai elmélet elhanyagolja a szakszervezet elméleti kérdéseit.

2. Nem mondhatjuk, hogy a szocializmusnak mint eszmei és politikai mozgalomnak mindig világos és azonos képzeje volt a szakszervezetről, de már Marx megadta a róla szóló forradalmi és tudományos elmélet fő elemeit. A szakszervezetről szóló híres határozatban, amelyet az I. Internacionálé Kongresszusa elfogadott, Marx hangsúlyozta, hogy a munkásosztály fő társadalmi ereje a tömegességben van. Ez a tömeg azonban tagolt, nem egységes. Az ipari kapitalizmus hajnalán a szakszervezet a munkásosztálynak a tagoltsága elleni eszközeként jelentkezett. Ezenkívül a szakszervezet a munkásosztálynak olyan szervezete, amelynek az a feladata, hogy elősegítse tudatának érdeklődését, s meggyorsítsa a bérmunkarendszer megszüntetését. A kapitalizmusbeli szakszervezetről Marx azt írta, hogy többnyire a mindennapi szükségletekkel és a tőke elleni harccal foglalkozik, s még nincs tudatában, milyen támadó erőt vonulathat fel a bérmunka és a fennálló termelési rendszer ellen. Marx azt is hangoztatta, hogy a szakszervezet hajlamos az apolitikus magatartásra, s azt tanácsolta, hogy támogasson minden társadalmi-politikai mozgalmat, amely a munkásosztály teljes emancipációjára törekszik.

3. Van még néhány, nem kevésbé fontos elfelejtett marxi gondolat a szakszervezetről. A szakszervezetnek meg kell őriznie függetlenségét minden politikai szervezettől, minden párttól. „A szakszervezeteknek — mondotta Marx — sohasem szabad egy politikai szervezethez kapcsolódnunk, sem nem

kell függniük tőle, ha teljesíteni akarják feladataikat. Ha ez történik, a szakszervezet »halálos csapást« kap.”

Ügyszintén Marx úgy vélte, hogy a szakszervezet „mint a munkásosztály elemi szervezete” természeténél fogva „a szocializmus iskolája”, amelyben a munkások szocialistának tanulnak és azzá válnak.

4. Ezeknek a kapitalizmusbeli szakszervezetre vonatkozó gondolatoknak általános jelentőségük van, tehát a jugoszláv társadalomban levő szakszervezetre is vonatkoznak. E gondolatokat azonban a szocializmus előtt a munkásmozgalomban is sokan elhanyagolták, vagy tévesen magyarázták. Elég hivatkozunk a német szociáldemokrácia soraiban folytatott kimerítő vitára. Jules Ged a politikának (pártnak) adott elsőbbséget, Georges Sorel pedig azt állította, hogy „a szocializmus jövője a munkásszakszervezetek autonóm fejlődésében van”. Bernsteinnel szemben, aki szerint a szakszervezeti harcok fokozatosan szocializálják a rendszert, a szubtilis Rosa Luxemburg azt a ma is gazdag jelentésű gondolatot hangoztatta, hogy a szakszervezeti és politikai harcok azért nagy jelentőségűek, mert társadalmasítják a proletariátus tudását és tudatát, s osztályra szervezik a proletariátust.

Lenin felújította a szakszervezetről szóló forradalmi elméletet, s nagy jelentőséget tulajdonított neki. Többször kifejtette, hogy a szakszervezet tömegszervezetté válik, s nemcsak a munkásosztály szervezkedését segíti elő, hanem a gazdasági és a társadalmi berendezés megváltoztatását is. Ez nem gátolta meg Lenint abban, hogy észrevegye a szakszervezet hivatali bürokráciájában és elavult struktúrájában rejlő veszélyeket. Lenin úgy vélte, hogy ezt a veszélyt elhárítja az állandó tömegesítés és a tagok akciója, amely eltérhet is a központ irányelveitől. Jóllehet Lenin a szakszervezet tekintetében a párt vezető szerepének volt a híve, úgy vélte, hogy a szakszervezet mindig a kommunizmus nélkülözhetetlen iskolája lesz és eszköz arra, hogy az ország egész gazdasági életének igazgatását fokozatosan átvegye a munkásosztály, majd valamennyi dolgozó.

5. Ezek az eszmék a szocialista országok keletkezése és fejlődése során részben háttérbe szorultak, részben pedig más értelmezést kaptak. Különböző felfogások és gyakorlatok jelentkeznek a következő végletek közt. A szakszervezet az uralkodó államgépezet része, s Trockij a szakszervezet militarizálásáról is beszélt. Az ultrabaloldali doktrinének úgy vélték, hogy a szakszervezet túlhaladott intézmény, s a munkásosztálynak ki kell vonulnia belőle. Trockij maga is elítélte „a szakszervezet fetisizmusát”, s azt állította, hogy a szakszervezetnek, tekintettel feladataira, összetételére és jellegére, nem lehet befejezett forradalmi programja. A könnyű általánosításra hajlamos Trockij azt állította, hogy a mozgalmas forradalmi időkben a tömeg, a szakszervezetet mellőzve, más szerveket létesít, pl. sztrájkbizottságot, gyári bizottságot, tanácsot.

6. Kétségtelen, hogy ilyen és hasonló törekvéseket minden szervezetben találunk az ellentmondásos és politikai társadalomban, de a világnak és külön a szocialista országoknak mai társadalmi és politikai fejlődése megerősíti a marxizmusnak azokat a tételeit, amelyek szerint a szakszervezet nemcsak a nagy társadalmi átalakulások tekintetében nagy jelentőségű, hanem a befejezetlen társadalmi és politikai harcok tekintetében is.

7. Ez külön vonatkozik Jugoszláviára, amelyben a politikai elmélet, de részben a gyakorlat is mentesül a szakszervezetre vonatkozó végletes politikai

és trade-unionista nézetektől. Nélkülözzük azonban az általánosan elfogadott és világos elméleti álláspontokat a szakszervezetről, külön pedig az öngazgatásra vonatkozóan.

III.

1. Egy magasabb elméleti szinten felmerül a jugoszláviai szakszervezet alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseként a következő: Vajon a szakszervezet és az öngazgatás szukcesszív, sőt kizárólagos fokozat-e a társadalom fejlődésében, vagy ellenkezőleg, a munkásosztálynak megegyező, sőt kiegészítő eszköze? A világ szakirodalma különböző válaszokat ad ezekre a kérdésekre, nálunk pedig maga a kérdés sem vetődik fel jóformán.

2. Kétségtelen, hogy Jugoszláviában, valamint néhány más országban a szakszervezet az öngazgatás előtt járt. Ez a fokozatosság történelmi tény, de nem történelmi modell. Ebből nem következik az, hogy ma nincsenek olyan szakszervezetek, amelyek ellenzik az öngazgatást, és olyanok, amelyek úgyszólván öngazgatású beállítottságúak. Elég, ha hivatkozunk Franciaország két legfontosabb szakszervezetének különbözőségére.¹

3. Az öngazgatású társadalomról alkotott egyik absztrakt elmélet ma azt állítja, hogy a szakszervezet és az öngazgatás kizárják egymást, vagyis hogy egy valóban öngazgatású társadalomnak nincs szüksége szakszervezetre, mert nincs ellenfele (kapitalista, állam), amely feltételezi fennállását. Némely „öngazgatási” marxista csoportok és csoportocskák (nemcsak a trockisták, hanem a L'Autogestion et le Socialisme² c. francia folyóirat körül kialakult csoportok is) ezen az alapon tagadják a jugoszláviai öngazgatás valóságát. Okoskodásuk az ún. „dialektikus” verbalizmust alkalmazza. Az öngazgatású társadalom nem igényli a szakszervezetet, hanem túlhaladja. Ha van benne szakszervezet, az annak a jele, hogy a társadalommal nincs valami rendben, azaz nem beszélhetünk igazi öngazgatásról, hanem az igazgatásban való közreműködésről.

Még nem válaszoltunk erre a bírálatra, mert nem dolgoztuk ki sem az öngazgatású társadalom koncepcióját és elméletét, sem a szakszervezetünkét. Ezért végső ideje már, hogy megismerjük a politikai rendszerünkre vonatkozó, külföldről jövő megjegyzéseket és bírálatokat, s válaszoljunk rájuk, nem a kiforgatott dialektika módszerével, hanem azzal, hogy kimunkáljuk a Jugoszlávia mai konkrét társadalmi és politikai körülményeinek megfelelő szakszervezet elméletét és gyakorlatát.

4. Csak a bürokrata „monolitizmus”-on és monopolizmuson alapuló tudománytalan és történelmietlen monizmus és unitarizmus követelheti meg, hogy egy olyan új osztály, állandó társadalmi csoport, mint a munkásság, csak egy szervezete — párt, szakszervezet vagy munkástanács — által fejezze ki magát. Ez a nézet még tévesebb, ha a munkásosztály politikai rendszerré („állammá”) szerveződik, azaz autonóm erővé, amely egy társadalom politikáját irányítja, mégpedig nem a saját nagy érdekéért és állandó fennmara-

¹ A CGT (Általános Munkaszövetség), a legnagyobb szakszervezet, enyhén szólva, nem támogatja az öngazgatást, viszont a CPDT (Francia és Demokratikus Munkaszövetség), nagyságban a második, szocialista programját az öngazgatásra alapozza.

² L. a folyóirat 1971. évi 16–17. számát.

dásáért, hanem annak a megvalósításáért, ami Marx gondolatából következik, hogy a munkásoknak a saját erejükből kell emancipálódniuk.

5. Ebből az következne, hogy az ilyen munkásosztálynak szüksége van rá, hogy számos szervezetet alakítson, amelyekben és amelyek által betölti szerepét és megvalósítja társadalmi átalakulását.

A szakszervezetek és a munkástanácsok nemcsak hogy nem zárják ki egymást, hanem alapjában véve megegyezők és kiegészítők, s ennél többek is. A munkásosztálynak államként való megszerveződése és nem etatista-nacionalista, hanem egy más értelemben történő nemzetté válása attól függ, hogy képes-e állandóan gyarapítani a saját mindennapi és tartós érdekeit, politikai küldetését és lényét szolgáló eszközöket és formákat. Ha ezeket a formákat maga a munkásosztály tudatosan és ésszerűen alkotta s ellenőrzése alatt tartja, a társadalom ellenállóbb lesz a bürokráciával és az elkülönülő elit elidegenítő mesterkedésével szemben, valamint szervezettebbé, ésszerűbbé válik, és fokozottabban lesz demokratikus és öngazgatású.

6. A politikai rendszer ésszerűsítése megköveteli a szakszervezet és az öngazgatás helyzetének, jellegének és szerepének meghatározását, valamint a szakszervezet és az öngazgatás viszonyának meghatározását.

A szakszervezet a munkásosztálynak tartós és tömeges szervezete. A mi körülményeink közt is eszköz a munkásosztály belső egyenlőtlenségeinek leküzdésére, tehát őrzője a munkásosztály potenciális egységének, illetőleg az osztály tartós és szilárd érdekeinek, de olyan szervezet is, amely tudatosítja az emberekben ezt, és elősegíti az egész osztály érdekeinek és tudatának integrálódását. Ez az integráló funkciója nem jelent semmilyen szervezeti centralizmust, s nem zárja ki azt, hogy fennálljon „az egység a különbözőségben” és „a különbözőség az egységben.”

Ez nem jelenti azt, hogy a szakszervezetnek nincsenek és nem kell, hogy legyenek bizonyos hagyományos funkciói abban az értelemben, hogy védje és oltalmazza a munkásosztály egészének és részeinek érdekeit, sőt egyedek érdekeit is. Ezeket a funkciókat nem lehet kizárni az öngazgatásra, sőt az öngazgatású társadalomra való hivatkozással, hiszen ez utóbbi még mindennütt, így nálunk is, vízió. Az öngazgatást nem lehet megszerkeszteni, még kevésbé dekrétummal a társadalomra oktroyálni: az öngazgatás állapot, amely keletkezik, s amelyet megteremtene, s ezáltal függ az adott társadalom történelmi körülményeitől, gazdasági, szociális, politikai, kulturális és erkölcsi fejlettségétől vagy fejletlenségétől. A szakszervezet ezt a konkrét állapotot kívánja a hazai munkásosztály elemi és védelmi szervezetéül.

Bizonyos értelemben azonban újak és tartósabbak azok a funkciói, amelyek a munkásosztály és az öngazgatás fejlesztését illető szervező és pedagógiai szerepére vonatkoznak.

7. Nem tekintve a munkástanács, illetőleg az öngazgatás és a szakszervezet közötti szerves kapcsolatokat és összefüggéseket — ez minden ország konkrét társadalmi-történelmi kérdése —, általános érdekű és időszerű politikai jelentőségű feladat az öngazgatásnak és a szakszervezetnek a megkülönböztetése és kölcsönös kapcsolataik megállapítása. Az öngazgatás annak a jele, hogy a termelőnek megváltozott a helyzete a temelődőszökök és a társadalom tekintetében, s ezzel az öngazgatás forradalmi demokratikus változás és eszköz az uralmi, egyenlőtlenségi társadalom átalakítására. Az öngazgatás a munkások legközvetlenebb és legautentikusabb emancipációja

a saját részükről. A szakszervezet az öngazgatás rendszerében nem rendeli alá magának a munkástanácsot, s nem igazgatja. A szakszervezet elveszti szerepét és vonzóerejét, ha:

(1) nem támogatja és őrzi az öngazgatás autonóm voltát s ezzel saját autonóm helyzetét is;

(2) nem törekszik arra, hogy feladatainak és politikájának alapját és ihletését az öngazgatás gyakorlatában keresse, benne s nem rajta kívül hatva.

Elvi értelemben a szocializmus mély igazsága és autentikussága az öngazgatásban van. A szakszervezet elősegíti ennek az igazságnak a tudatosítását és e tudat fejlesztését.

Ezek szerint sem a szakszervezet nem függeléke az öngazgatásnak, sem az öngazgatás a szakszervezetnek. Az egyik is, a másik is eszköz a munkásosztály érdekeinek kifejezésére és a társadalom szüntelen átalakítására, mert nincs szocializmus, ha megteremtik a Spencer-féle „szociális nyugalmi állapot”-ot, s ha a szocializmus fejlődését csak a mechanizmus változtatása és szervezési vállalkozások szolgálják.

8. Jugoszlávia tapasztalata azt mutatja, hogy alaptalanok azok a felfogások, amelyek szerint a szakszervezet a munkásosztály állandó szervezete; viszont a szovjetek és a munkástanácsok válságos időszakban jelentkeznek és megszabott időre. Az öngazgatás és a szakszervezet több mint húsz éve élnek egymás mellett Jugoszláviában, s az öngazgatás a szocializmus fejlődésének és megvalósulásának az útja; s tekintettel a szocializmus természetére, ez a fejlődés állandó folyamat.

9. Tévedés a szakszervezet és az öngazgatás közötti különbséget abban keresni, hogy az öngazgatás a vállalat és intézmény igazgatásának kérdése, a szakszervezet pedig a társadalom kormányzásának problémája. Az öngazgatás nem ebben különbözik a szakszervezettől, mert az öngazgatás „rendszer”, s eszerint a társadalom átalakításának aktusa és formája, vagy nincs öngazgatás. Ebben a minőségben az öngazgatás a munkásosztály állandó intézménye, s végig ott van a szocializmus történetében, s azon túl is, ha a szocializmus vele kezdődött, vagy ha egyes döntő szakaszokban döntően hatott rá.

A szakszervezet teljes értelemben nem helyettesítheti az öngazgatást, sem az öngazgatás a szakszervezetet. A munkásosztály szervezésének és hatásának ezek a fokozatai pótolhatatlanok, s állandó kölcsönhatásukban és kölcsönös függőségükben, egymást kiegészítve, rokonneműek a maguk nem rokonneműségében. Ebből nem következik, hogy az öngazgatásnak nincs szüksége autonóm, aktív és tömeges szakszervezetre, miként a szakszervezet is akkor válik a munkásosztály és a társadalom egységes átalakulásának aktív és reális tényezőjévé, ha az öngazgatásban alapot, ösztönzést és bírálatot kap.

10. Mindaz, amit itt elmondok az öngazgatás és a szakszervezet jellegéről és viszonyáról, normatív és elméleti természetű fejtegetés, és inkább adalék a szakszervezetnek egy új, tudományos definíciójához, s arra szolgál, hogy fejlessze a tudatot a szakszervezetnek a korszerű körülmények közötti szükségességéről, jelentőségéről és szerepéről. Ez a normatív „modell” nem lehet tudományos szempontból kifogástalan és operatív tekintetben eredményes, ha nem helyezük szembe egy szükséges és lehetséges bírálattal, amely a korszerű jugoszláv társadalom konkrét tapasztalatának és potenciális feltételeinek szempontjából érheti. A szakszervezet és az öngazgatás két, történelmi és funkcionális tekintetben különböző társadalmi forma. Egy autentikus

szocialista és demokrata rendszerben ezek a formák kiegészítők, de ellentéssé és ellentmondásossá válhatnak.

A munkástanács közel áll ahhoz, amit Bergson „nyílt társadalom”-nak nevez, vagy Sartre „fúzióban levő csoport”-nak. A szakszervezetnek van egy hagyományos hajlama arra, hogy integrálódjon az uralkodó rendszerrel, s különösen ennek folytán többnyire egy permanens és archaikus struktúrába merevedik; ez persze nem jelenti azt, hogy ez a struktúra mozdulatlan, de ilyené válhat. A szakszervezet tevékenykedik, de nem hajlandó és nem képes „robbanni”; olykor a „robbanásokat” átalakítja ellenőrzött rendszeré, mégpedig egy konvenciórendszernek megfelelően és a hatalom uralkodó apparátusának támogatásával. A munkástanács alkalmas arra, hogy robbanjon, de ez nem dezintegráló robbanás, kivéve a bürokrácia és társadalma tekintetében.

Nem igazi öngazgatás az, amely nem képes arra, hogy önmagát szabályozza, s megalkossa a maga (öngazgatási) értékrendszerét és magatartási szabályait, s új utakat nyisson a társadalom életének. Mozgalmas időszakokban, különösen az öngazgatásba haladó szocializmus időszakában, a szakszervezet gyakran elveszti reális szerepét, s inkább intézményként létezik, s nem mint tömeges szervezett erő, a munkásosztály öngazolásáért vívott harcának öngazgatói ereje. Az ilyen (intézményesített) szakszervezet a „vihár után”, vagyis az öngazgatási forradalom után rendszerint ellenőrzés alá veszi valamit, amit nem teremtett, de egyedül ő képes „megőrizni”, és pedig legjobban úgy, hogy az öngazgatást a gyárfalak közé taszítja, vagy átalakítja egyszerű részvétellel és közreműködéssé. Jóllehet itt, meghatározott körülmények közt, a szakszervezetnek van egy külön védelmi szerepe a munkásosztályt illetően, bizonyos, hogy az öngazgatás automatizált formában történő megmerevítése gátolja az öngazgatási rendszer létrehozását.

11. Van egy dilemma, amely bonyolítja a szakszervezet szerepét. Ez pedig az, hogy milyen szerepe van a szakszervezetnek a jövedelem elosztásában, főképp a személyi jövedelmek elosztásában.

El kell vetnünk azt az illúziót, hogy az öngazgatás — különösen az, amely kis sejtekre, vállalatokra, sőt munkaszervezeti egységekre korlátozódik — az elosztás egyetlen tényezője, s hogy az elosztás összhangban lesz a munkával, és kielégítő lesz, ha ilyen módon történik. Az elosztás a szocializmus központi problémája, mert ez által jut kifejezésre a munkásosztály szerepe; a munkásosztály részvétele nélkül pedig nincs öngazgatású és szocialista társadalom.

A munkásosztály ma nem az a XIX. századi, régi munkásosztály, azaz többé nemcsak a kézműipari termelők csoportja; ma mindinkább a szocializált társadalmi körülmények közt történő alkotás új „tömb”-je, amelybe beletartoznak mindazok az emberek, akik dolgoznak és gondolkodnak, akik a modern szocialista társadalom termelésében, működésében és megalkotásában tevékenykednek. A fejlett nyugati világban szemmel látható a munkásosztály ilyen természetű bővülésének folyamata; ma sok angliai, franciaországi, németországi és amerikai statisztika azt mutatja, hogy a korábbi, ún. középrétegek — a vállalkozók, menedzserek és a munkásosztály közötti rétegek — tulajdonképpen mindinkább azoknak a csoportjává válnak, akiket a franciák „salariés”-nek neveznek, vagyis akik az „új munkásosztály”-hoz tartoznak. Jugoszláviában ez a folyamat nem elég világos, mert a jövedelem elosztásában deformációk és tisztázatlan kérdések vannak, fennáll a lehetőség

a más munkájának kisajátítására, fogyasztási cikkek jogosulatlan szerzésére, sőt jogosulatlan gazdagodásra is.

12. Mi a probléma a munka szerinti javadalmazásban, s ennek megfelelően mi a szerepe és a jelentősége a szakszervezetnek az elosztásra vonatkozó elképzelés kialakításában és alkalmazásában? Itt a szakszervezet bizonyos értelemben összehangoló, megvalósító és kiigazító, de nem úgy, hogy kész elképzelést ad a személyi jövedelem elosztására. Ellenkezőleg, arra hivatott, hogy a munkásosztály nevében mint összeegyeztető és a munkásosztály valódi érdekeinek kifejezője harcoljon, hogy felszámolja bizonyos csoportok monopolhelyzetét és az elosztásban megnyilvánuló bürokrata-technokrata és osztogató visszaéléseket. Úgyszintén nem lehet igazi értelemben szocialista a piac esetlegességeitől függő és az ún. „érdem szerinti” elosztás sem.

Nem lehet ma (a meglevő szocialista társadalomban) az embereknek biztosítani „a szükségletek szerinti” megélhetési eszközöket, sem nem mondhatunk le a jövedelmek közötti bizonyos különbségekről. A munkásosztálynak még fizetnie kell a kulturális, tudományos és műszaki fejletlenséget, amely abban nyilvánul meg, hogy nagy különbségek vannak a tudás és a kisebb tudás között, ez utóbbi és a testi munka között. Az oktatás kérdése és fejlesztése, valamint a diploma „értékelésének”, külön pedig a tudás „értékelésének” kérdése és megoldása feltétlenül a munkásosztály ellenőrzése alatt kell, hogy álljon. Itt a szakszervezetnek okvetlenül kell, hogy legyen szerepe, mert nélküle egyáltalán nem lenne szabad határozatot hozni az iskolarendszer kérdéséről, sem általában az oktatás rendszeréről. Ebben lemaradtunk, sok más, tőkés és szocialista ország mögött kullogunk, mert elszigeteltük az oktatás rendszerét, úgy, hogy ez önmagára utaltan és önelégülten él, primitív bürokrata rendszerként. A szakszervezet felelős érte, hogy egy olyan társadalomban, amely elvben öngazgatásúnak épül, az oktatás rendszere hagyományosan autokratikus; a felelősség azonban nemcsak őt terheli. Biztos, hogy nincs teljesebb, fejlettebb öngazgatás a termelésben sem, ha nincs öngazgatáson alapuló oktatás. Az öngazgatású oktatás és nevelés az öngazgatási (társadalmi) rendszer feltétele és biztosítója.

A munkásosztály minden tekintetben nagyon érdekelt abban, hogy miként pénzelik, szervezik meg az egész oktatási és iskoláztatási rendszert, s hogy ez miként valósul meg, milyen szinten s milyen programok szerint. Ebben a szakszervezetnek mint a munkásosztály általános szervezetének és a szocialista koncepciójú elosztás egyik fő letéteményesének nagy szerepe van. Arra kell törekednie, hogy ahol nagyok az ellentmondások, feloldja a javadalmazás hierarchiájának problémáját, és megteremtse az egyenlő munka- és életfeltételeket. Ez ma a szocializmus egyik központi problémája, a humanizmus, a demokrácia és a szabadság központi problémája.

Ezen a téren új munkalehetősége nyílik a szakszervezetnek; ez pedig megköveteli, hogy a munkásosztály igazi szocialista és marxista gondolkodóinak egész csapatai kapjanak helyet struktúrájában, olyan szakemberek csapatai, akik hozzáértően és felelősen foglalkoznak a gazdasági, szociológiai, kulturális és a nevelési problémák komplexumával. A szakszervezet nem élhet másnak az eszméjéből; kell, hogy legyen saját véleménye; s ha ezt átadja a munkásosztálynak, tőle — tekintélyt kap. Ilyen szakszervezetünk még nincs.

13. A szakszervezetnek kell, hogy legyenek saját álláspontjai, saját véleménye az általános társadalmi-gazdasági és politikai kérdések megvitatásában és megoldására vonatkozóan is, sőt ezekben a kezdeményező szerepét is

vállalnia kell. A szakszervezetnek szakítania kell azzal a viszonylag passzív magatartással, hogy várja és kivárja az alkotmányfüggetleneket, törvényeket, határozatokat és álláspontokat, azon a címen, hogy „joga” van a teljes véleménynyilvánításra. Ha ezt nem éri el, elveszti társadalmi-politikai szerepét és a munkásosztályra való befolyását. Ha nem lesz aktív kezdeményező, ha a megítélésekben és javaslatokban nem lesznek világos álláspontjai, amelyek jelentőséggel bírnak a munkásosztályra és a társadalomra nézve, elveszti társadalmi súlyát.

14. Egyes külföldi vélemények szerint a jugoszláv szakszervezeteknek volt bizonyos szerepük az öngazgatás terén, de főképp védekező és konzervatív jellegű szerepük; s felelősek azért, hogy az öngazgatás nem lépett ki lényegesebben a gyárak és más részlegek meg helyi szervezetek falai közül.

Nincs tudományos elemzésen alapuló bizonyíték arra, hogy a jugoszláv szakszervezet felelős az ilyen helyzetért, még kevésbé arra, hogy ilyen az irányzata. Bizonyos azonban, hogy a szakszervezet, akárcsak a munkásosztály többi képviselői szervezete, nem eléggé törekedett arra, hogy az öngazgatás egyetemessé váljék, hogy valóban a társadalom igazgatásának rendszerévé és elvévé váljék, s utat nyisson a társadalom radikális megváltoztatásai felé. Ebben a tekintetben hiányzott egy tudományos, elméleti és klasszikus marxi értelemben vett általános kulturális forradalom. Ez a hiány objektíven is korlátozza a szakszervezet szerepét és hatását, de az öngazgatását is.

Az öngazgatás nem fejlődhet és nem valósulhat meg műszaki és kulturális forradalom nélkül, amely az öngazgatásnak új erőt és formákat ad. A szakszervezet is csak ilyen körülmények között fogja tudni önmagát meghatározni; s ekkor nemcsak a munkásosztály tömegszervezete lesz, hanem a további és mélyebb társadalmi átalakulások eszköze is. Ebben van a szakszervezet jelenkori rejtvényének („válságának”) megfejtése.

15. Akárcsak a párt, a szakszervezet sem lehet soha befejezett, s ezért nyitva áll az út a megváltoztatása felé, egy új, jobb, hathatósabb megteremtése felé. Az öngazgatási társadalomnak nincs szüksége minden szakszervezetre, hanem újra. Demokratikus, munkás, öngazgatási irányzatúra, szocializmustól ihletett szakszervezetre, de autonóm, kritikai és merész felfogású szakszervezetre is. Legyen benne bátorság, hogy megváltoztasson a társadalomban, de magában is mindent, ami maradi és túlhaladott.

РЕЗИМЕ

СИНДИКАТ У САМОУПРАВНОМ ДРУШТВУ

Синдикат је у целом свету у кризи, али, истовремено и у ренесанси. Узроци су многобројни. Првенствено их треба тражити на Западу — где преовлађују технократски и менаџерски капитализам, а затим у социјалистичком свету и у нараслом политичком бирократизму и етатизму.

У Југославији синдикат се исто налази у релативној кризи због извесног потцењивања његове улоге, а и због тога што још ни сам није нашао себе. Синдикат постаје све више неопходна потреба »данашњег тренутка« и даљег развоја Југославије као социјалистичког и самоуправног друштва. Стога је потребно тражити пут ка решењу кризе и омогућити ренесансу синдикалног покрета, а не само синдиката као организације.

Пре свега синдикат се мора теоријски дефинисати и схватити, ако већ у једном напредном социјалистичком друштву тражимо његово место, улогу, структуру и значај.

Једна од основних карактеристика синдиката је, да је он друштвено економска организација радничке класе. Борба за стално унапређење услова рада и живота радника, за стално ново и боље »социјално законодавство« и његову примену, није престала у социјализму. Ова борба мења видове, средства и домаћај, али она не престаје.

Дубљи смисао политичке функције и активности синдиката лежи у његовој улози организатора и активног учесника у подизању радничке класе на ниво владајуће класе. Он је један од чинилаца друштвених преображаја и тиме његова улога постаје политичка, јер обухвата напоре и борбу да се отклони дуализам, не само између произвођача и средстава за производњу, већ и између радничке класе и политичке власти. Овај дуализам је најоштрија противречност савременог друштва у Југославији. Синдикат је позван да буде један од инструмената и канала претварања политичког система у самоуправљање радних људи и подизање радничке класе не само у формално ослобођену снагу, већ и у владајућу снагу и уједно силу стварног ослобођења себе и друштва.

На основу изложеног намећу се три тезе:

1. Синдикат је нужна друштвено-политичка организација друштвеног и политичког система Југославије, данас још потребнија него што је била у претходном периоду;

2. Он је истовремено саставни део афирмације самоуправног система, његовог развитка, разрешавања његових унутрашњих противречности и превазилажење истих;

3. Синдикат је саставни део и значајна снага у борби за демократију и слободу у друштву.

II

Већ је Маркс дао основне елементе револуционарне и научне теорије о синдикату. Он је истицао да је основна друштвена моћ радничке класе у њеној масовности, али да је ова маса разбијена тиме што је неуједињена. Синдикат се јавио у праскосорје индустријског капитализма као сопствен инструмент класе против њеног нејединства. Поред тога, Синдикат је жариште организације радничке класе који има задатак да омогући сазревање њене свести; он је организовани механизам који треба да убрза укидање система најамништва. Маркс је, исто тако, сматрао, да је синдикат као елементарна организација радничке класе по својој природи »школа социјализма« у којој се »радници уче да буду и постају социјалисти«.

Лењин је обновио револуционарну теорију о Синдикату. И он је сматрао да је Синдикат неопходна школа комунизма, пут и средство да управљање целом економијом земље постепено пређе у руке радничке класе, а затим свих радних људи.

Ове идеје су у току настајања и развитка социјалистичких земаља делимично заостављене а делимично добиле и другу интерпретацију. Међутим, савремени друштвени и политички развитак света у целини, и у социјализму посебно, потврђује поставке марксизма о великом значају синдиката за друштвене преображаје. Ово се посебно односи на Југославију у којој се политичка мисао, а донекле и пракса, ослобађају крајње политичких тредјунионалистичких погледа на синдикат.

III

Као основно питање теорије и праксе синдиката у Југославији поставља се следеће: да ли су Синдикат и самоуправљање сукцесивни и, чак, искључујући стадијум у развоју друштва, или су, напротив, средства радничке класе која су подударна или чак и комплементарна?

Према једној апстрактној теорији самоуправног друштва синдикат и самоуправљање се искључују, јер ако је једно друштво заиста самоуправно, оно нема потребу за синдикатима, јер не постоји противник (капиталист, држава), а он је услов синдикализма. На критике ове врсте још нисмо дали одговор, те је, стога, крајњи моменат да се на њих одговори изградњом теорије и праксе синдиката у савременим и конкретним условима друштвеног и политичког стања Југославије.

Погрешно је мишљење да једна нова класа, као што је радништво, може да се изрази само преко једне своје организације, била она партија, синдикат или раднички савет. Синдикат и раднички савет не само да се не искључују, већ су и у основи по-

дударни и комплементарни. Они су два средства артикулације и испољавања интереса радничке класе и сталног преображаја друштва. Синдикат не може да замени самоуправљање, нити самоуправљање може заменити синдикат. То су два друштвена облика, историски и функционално различита.

Синдикат је трајна и масовна организација радничке класе. Он је и у нашим условима, средство превазилажења унутрашњих неједнакости радничке класе и тиме организација која је носилац њеног потенцијалног јединства, односно трајних и стабилних интереса класе.

Постоји дилема која компликује улогу синдиката. Она се односи на питање места и улоге синдиката у расподели дохотка, нарочито у расподели личних доходака.

Проблем расподеле је данас једно од централних питања социјализма у Југославији, јер се путем њега решава питање улоге радничке класе, без чијег учешћа не можемо развијати самоуправно и социјалистичко друштво. Синдикат је позван да се у име радничке класе, као усклађивач и израз њених стварних интереса, бори да на појединим тачкама искорени монополистички положај бирократско-технократске »структуре« и раздјелничко потрошачке злоупотребе и расподеле.

Синдикат мора настојати да, у условима где постоје велике противречности, разреши проблем хијерархије награђивања и постизања једнакости у условима живота и рада. У томе је један од централних проблема социјализма данас, централни проблем хуманизма, демократије и слободе.

Синдикат мора имати и своје ставове, своја мишљења и улогу иницијатора у управљању и решавању општих друштвено-економских и политичких питања.

Нема развртка и остваривања самоуправљања без научно-техничке и културне револуције која ће му дати нове снаге и облике. Само у оваквим условима и синдикат ће моћи себе да дефинише и остварује, не само као масовна и елементарна снага радничке класе већ и као једна трансформирана организација и инструменат даљих и дубљих друштвених преображаја. У томе је решење савремене загонетке (»кризе«) синдиката.

Самоуправном социјализму није потребан било какав, већ нови синдикат. Синдикат демократски, раднички, самоуправно оријентисан, инспирисан социјализмом; али аутономан, критички и смео у погледу својих ставова, нарочито у односу на мењање свега што је застарело и превазиђено у друштву, али и у њему самом.

RÉSUMÉ

LE SYNDICAT EN SOCIÉTÉ D'AUTOGESTION

Dans le monde entier le Syndicat a subi une crise, or il éprouve une renaissance. Les causes en sont nombreuses mais principalement ils sont dus à la dominance du capitalisme technocratique et managerial en Occident, tandis que dans le monde socialiste il faut les chercher dans le bureaucratisme développé et dans l'étatisme.

En Yougoslavie le Syndicat vient aussi de passer par une crise relative d'une part à cause de certaine sous-estimation de son rôle, et de l'autre, elle doit être recherchée dans certaines aberrations. Mais cette crise renferme les possibilités potentielles pour devenir une nécessité „du moment actuel” et de développement du système socialiste d'auto-gestion en Yougoslavie. Pour atteindre ce but il faut rechercher les voies opportunes afin de résoudre la crise et de rendre possible la renaissance du mouvement syndical et non seulement de celui du syndicat en tant qu'organisation.

Si nous cherchons le lieu, le rôle, la structure et la signification de syndicat dans une société progressiste socialiste, il faut tout d'abord formuler son importance théorique.

Une des caractéristiques principales du syndicat c'est qu'il est une organisation socio-économique de la classe ouvrière. La lutte pour un progrès constant des conditions du travail et de vie des travailleurs pour une constante, nouvelle et meilleure „législation sociale” et sa pratique n'a pas cessé de se poursuivre en socialisme.

Cette lutte change de forme, de moyens et de sa portée, mais elle se prolonge.

Le sens plus profond de la fonction et de l'activité politique du syndicat consiste en son rôle en tant qu'organisateur et participant actif dans l'établissement de la classe ouvrière sur le niveau de la classe dominante. Il est un des facteurs des transformations sociales et par conséquent son rôle devient politique, car il renferme les efforts et la lutte afin d'éclairer le dualisme non seulement entre le producteur et les moyens de production, mais

également entre la classe ouvrière et le pouvoir politique. Ce dualisme passe pour la plus grande contradiction de la société contemporaine en Yougoslavie. Le Syndicat est appelé d'être un des instruments et médium pour qu'il puisse servir de la transformation du système politique en celui de l'autogestion des ouvriers et de l'établissement de la classe ouvrière non seulement dans une force délibérée formelle, mais aussi dans une force dominante et un pouvoir de la délibération actuelle de soi-même et de celui de la société.

Compte tenu de tout ce qui vient d'être dit, trois thèses s'imposent :

1. Le Syndicat est une organisation socio-politique nécessaire du système social et politique de Yougoslavie, aujourd'hui encore plus nécessaire que dans la période précédente ;

2. Le Syndicat est une partie intégrale de l'affirmation de système de l'autogestion, de son développement, de la dissolution de ses contradictions internes et de la dominance de ces contradictions.

3. Le Syndicat est une partie intégrale et une force importante dans la démocratisation et dans la lutte pour la démocratie et la liberté en société.

II.

Marx a déjà donné des éléments fondamentaux de la théorie révolutionnaire et scientifique sur le Syndicat. Il a souligné la signification de la masse en tant que la force sociale fondamentale, or cette masse est dispersée par sa désunion. Le Syndicat apparaît à l'aurore du capitalisme industriel en tant que l'instrument propre de la classe contre sa désunion. Outre cela, le Syndicat est le foyer de l'organisation de la classe ouvrière dont la tâche est de faire mûrir sa conscience ; il est un mécanisme organisé qui est appelé d'accélérer la suppression du système de mercenarisme. Marx a également considéré que le Syndicat en tant que l'organisation élémentaire de la classe ouvrière est par son caractère une „école de socialisme où les travailleurs apprennent comment devenir socialistes”.

Lenin a restauré la théorie révolutionnaire sur le Syndicat. Il a estimé que le Syndicat est une école indispensable du communisme ainsi que la voie et l'instrument de gestion de toute l'économie de pays afin qu'elle puisse passer graduellement aux mains de la classe ouvrière et après à ceux de tout les travailleurs.

Au cours de la naissance et du développement des pays socialistes ces idées ont été partiellement abandonnées et partiellement elles ont pris une interprétation différente. Toutefois, le développement contemporaine sociale et politique du monde entier, et en socialisme à part, affirme les prémisses du marxisme concernant la grande importance du Syndicat pour les transformations sociales. Ces prémisses sont particulièrement significatives pour la Yougoslavie où la pensée politique, et dans une certaine mesure la pratique, est en train de se délivrer des conceptions politiques tradeunionistic extrême sur le Syndicat.

III.

La question fondamentale de la théorie et celui de la pratique du Syndicat en Yougoslavie est la suivante : si le Syndicat et l'autogestion est un stade successif même exclusif dans le développement de la société, ou, par contre, sont-ils les instruments de la classe ouvrière, qui sont congruents ou même complémentaires.

Selon une théorie abstraite de la société d'autogestion le Syndicat et l'autogestion sont divergents, car si une société est vraiment d'autogestion, elle n'a pas besoin des syndicats parce qu'il n'existe pas un adversaire (le capitalist, l'Etat), qui fait la condition du syndicalisme. Nous n'avons pas encore répliqué sur les critiques parallèles, et c'est le moment juste de donner une réponse en édifant une théorie et une pratique de syndicat dans des conditions modernes et concrètes de l'état sociale et politique en Yougoslavie.

Nous ne pouvons pas approuver la conception qu'une classe nouvelle, les travailleurs, ne peut s'effectuer que par une organisation, soit par le parti, syndicat, conseil ouvrier. Le Syndicat et le conseil ouvrier non seulement qu'ils ne sont pas divergents mais ils sont au fond congruents et complémentaires. Ils sont deux instruments d'articulation et de manifestation des intérêts de la classe ouvrière et d'une transformation constante de la société. Le Syndicat et l'autogestion sont deux formes sociales, fonctionnellement et historiquement différentes.

Le Syndicat est une constante organisation de la classe ouvrière en entier. Dans nos conditions il sert d'un instrument de dépassement des inégalités intérieurs de la classe ouvrière et par cela il est une organisation qui est le porteur de son unité potentielle, à savoir des intérêts constants et stables de la classe. Il subsiste un dilemme qui aggrave le

rôle du Syndicat. Précisément il s'agit de lieu et du rôle du Syndicat dans la répartition du revenu, particulièrement dans celui du revenu individuel.

Aujourd'hui le problème de la répartition est une des questions centrales de socialisme en Yougoslavie, parce que sans avoir trouvé la solution de ce problème, il est impossible de développer l'autogestion et la société socialiste. Le Syndicat en tant que le coordinateur et protecteur des intérêts réels de la classe ouvrière est appelé de lutter pour extirper, sur certains points, la position monopolistique de l'emploi abusif et la répartition.

Le Syndicat doit prendre à tâche de résoudre le problème de la hiérarchie de la répartition et s'efforcer d'atteindre l'égalité dans des conditions de vie et de travail là où se trouvent des contradictions graves. En cela consiste un des problèmes centraux du socialisme aujourd'hui, le problème central de l'humanisme, de la démocratie et de la liberté.

Le Syndicat doit avoir ses attitudes, ses avis et son rôle de l'initiateur en ce qui concerne les solutions des problèmes socio-économiques généraux et politiques.

La révolution scientifique, technologique et culturelle est un élément indispensable sur les voies du développement et celui de la réalisation de l'autogestion. Le Syndicat en tant qu'une force élémentaire de la classe ouvrière ne peut s'affirmer que dans ces conditions.

Le socialisme d'autogestion n'a pas besoin de n'importe quel syndicat, mais un syndicat nouveau. Le syndicat démocratique, ouvrier, acheminé vers l'autogestion et inspiré par le socialisme; mais autonome, critique et résolu concernant ses attitudes, particulièrement quant au changement de tout ce qui est périmé, dépassé dans la société, mais aussi en lui-même.

A POLITIKAI »ESETEK« A KÖZSÉGEKBEN, MINT A KONFLIKTUSOS HELYZETEK KIFEJEZŐI

A politikai „esetek” helyének, időpontjának és keletkezésük okainak megállapítására irányuló kísérlet visszavezet bennünket arra a már megerősített tényre, hogy az összeütközések jelen voltak társadalmi fejlődésünk minden szakaszában. Különbözőek voltak hordozóik, formáik és megnyilatkozásuk hatásfoka. Eleinte osztályjellegű leszámolások, a munkásosztály és a burzsoázia maradványai között, majd a harc súlypontja áthelyeződött az osztály és a függetlenített képviselői szervek közötti viszonyokra, s egyidejűleg az öngazgatás fejlesztését sürgették. A konfliktusos helyzeteknek, amelyek „esetek” formájában jelentkeztek, megjelölhető a keletkezési időszakuk és hatásfokuk. Ez a periódus 1965-től 1970-ig tart, s főleg Szerbiában, illetve Szerbia szűkebb területén nyilvánultak meg, mint például Lazarevacon, Požarevacon, Kraljevoban, Čačakon, Surdulicán, Kuršumlijában, Vlasotincén, Preševoban, Vladičin Hanban, Brusban, Bujanovacon, Nišben, Tutinban, Loznicán, Rača Kragujevačkan, Velika Planán, Svetozarevoban, Malo Crnicén stb. Ilyen „esetek” másutt is előfordultak az országban. E jelenségeknek igen gyakran közös jellegük volt, különösen az okozatok szempontjából, de sajátos jelenségeket is megfigyelhettünk. Ezekből az okozatokból eredő eseteknek a dinamikája, intenzitása és megnyilvánulása, valamint kimenetelük hasonlóak voltak. Számos értekezleten, a helységekből és szélesebb körben is, vita tárgyat képeztek, továbbá képviselőházi vitákat folytattak ezekről, elemzéseket készítettek, kimerítő értekezleteket folytattak le, vezető személyiségeket váltottak le, és bírósági pereskedésekké is fajultak. A sajtó hasábjain is sokat foglalkoztak ezekkel az ügyekkel, néha igen komolyan, de gyakran szenzációkeltő módon.¹ A társadalmi konfliktusok a tudományos értékű tanulmányok, symposionok, empirikus kutatások témája lehet elsősorban, és folyóiratokba való a megírásuk. Az „esetek” tulajdonképpen a konfliktusos helyzeteket jelzik, ami arra is mutat, hogy már előbb is előfordultak. Tény azonban az, hogy keveset tudott róluk a közvélemény; dimenziói és következményei se voltak igen súlyosak, mert olyan időben és olyan társadalmi fejlődés korszakában játszódtak le, amikor az összeütközéseket, hibákat, leváltásokat, ezeknek értékeléseit zárt körben folytatták le. Mindezt más motívumnak tulajdonították. Belső jellegű információkra korlátozódtak, majd amikor a közvélemény elé tárták, általános politikai akcióvá váltak, amelyek a hibák kiküszöbölését voltak hivatottak végrehajtani.²

A szóbanforgó „esetek” azokban az években fordultak elő, amikor komoly erőfeszítéseket tettünk a termelés korszerűsítéséért és a társadalom demokratizálásáért. Ezért, jelentőségük, számuk és következményeik szerint a politikai esetek nem a véletlen művei. Azok az adott helyzet, a tanácstalanság, a nehézségek és a viszonyok megnyilvánulásai.³ Gyakran a személyes leszámolások pecsétjét viselték magukon, de sohasem voltak kizárólag azok, és főleg a fejletlen vidékekre korlátozódtak. Ettől ellenben, nem voltak mentesek az aránylag fejlett vidékek sem. Tehát többféle tényezőket determinálják ezeket az eseteket, s ezért nem lehet csak néhányal megfelelően megindokolni őket.

Szerbia szűkebb területe községeinek többsége azzal a meggyőződéssel nézett a gazdasági reform elébe, hogy a társadalom és a gazdasági rendszer meg fogják szüntetni a vidékek gazdasági fellendülésének akadályait. A szűkös anyagi bázis, az ezen alapuló fejletlen öngazgatás, a szegénység és a magáramaradottság érzését keltette. A kisszámú munkásosztály és a községek bezárkózottsága konzerválták a fejletlenség állapotát. A figyelem a „hatalom” felé fordult. Programot senki sem készített. A mindennapos nehézség nyomása mintha csak megbénította volna a kezdeményezéseket és megakadályozta a szükségletek és a tennivalók sorrendjének megállapítását.

Amikor pedig a koncepciók készültek, azok a felaprózott, jóformán kisipari termelésen alapultak. Sok terv a kifejezetten kedvező, korábbi gyakorlat alapján juttatott társadalmi eszközökre számítva készült. Ezekre épültek a viszonyok, ígéret, pályafutások. A fejletlen termelés és az ambiciózus fogyasztás közötti aránytalanság viszályokat keltett a kommuna mindennapi életében, költségvetési logikát szült, fokozta a minél nagyobb beruházások utáni vágyat, hogy minden városkának gyára legyen, kiépített központja, kórháza, útjai, szállodája stb. Ez a helyzet erősítette a hatalmat és a hatalmon levőket. A várakozás pszichózisa alakult ki, az intézkedések és a rendszer iránti türelmetlenség lett úrrá és a fórumok iránti harag. A kiutat a nagyobb költségvetésben és a fejletlen vidék státusának elnyerésében látták.⁴ A reform felfedte a gazdaságban a munkaerő-többletet és a tervek hiányát. A kisvárosok nagy ambíciókat tápláltak a helység fejlesztése iránt. Összeütközésbe került az elavult és az új, a demokratikus és bürokratikus vidéki gondolkodásmód. Különböző egyéni és csoportérdekek kerültek felszínre. Ezek a gazdasági és a politikai élet erős indítékává váltak. Az egyenlőségi eszméje kétségbeesetten ellenszegült a munka szerinti javadalmazás elvének. A munkaszervezetekben uralkodó helyzet szemmel láthatóan kihatott a szélesebb környezetre is, főképpen, ha kis helységben aránylag nagy munkaszervezet jött létre. Felvirágzását vagy bukását, harmóniáját és szükségleteit megérezte minden helybeli lakos. Ha ilyen munkaszervezetek létesültek elégtelen piacutatás, megfelelő termelési orientáció nélkül, a gazdasági rendszer és az ágazat helyzetének ingadozásai és következtelenségei mindenütt dramatikusan hatottak. Kialakult az a meggyőződés, hogy valakinek „ügyelteskedni” és segítenie kell, hogy „lendítsen” a helyzeten és póteszközöket szerezzen; könnyítéseket kapjon és jóváhagyást nyerjen a beruházásokhoz; figyelmeztessen a küszöbönálló intézkedések következményeire stb. Ezt a hatalmon levő személyiségek és gazdasági vezetők teheték. Azok, akik kérhetnek, akik tudják hol kell bekopogni a városban, a bankokban és a köz-társaságban, akik mindenütt bejáratos személyek.

A helyi funkcionáriusok jóakarataról és a felsőbb vezetők nemtörődöm-ségéről szóló demagógiák útján keletkeztek az e helyzetre alapozott befolyások, majd a követők csoportja és a nagy munkaszervezetek támogatása. Létre-jöttek a „mindenhatók”, akiktől a község egész társadalmi élete függött. Tőlük kérdezték, mikor lesznek a választások, az ő szavuk teremtett munkát; róluk terjesztették, hogy valami fontosat kiügyeskedtek; hogy Belgrádban támogatást élveznek stb. Mindig a nyilvánosság előtt szerepeltek: ők vágták át a szalagot valamilyen létesítmény megnyitásakor; nem mulasztották el azt, hogy megjelenjenek a rendezvényeken, mérkőzéseken, lakodalmakon és temetéseken.

A gazdasági fejlődés általános irányelvei nehezen törtek maguknak utat ilyen környezetekben, a pillanatnyi hasznosságuk prizmáján keresztül fogadták ezeket, gyakran aszerint értelmezték, hogyan fogják serkenteni a kisvárosban a történeteket. Az pedig aránylag tespedten, önelégülten élt. Az emberek nem szívesen fogadták el a változásokat, zavarba jöttek, keveset tudtak. Ez jó alkalom volt arra, hogy egyesek hatást gyakoroljanak a nyilvánosságra. Az érdekek összehangolása az ilyen viszonyok között különösképpen nehéz volt.⁵ Ennek alapján alakult ki egy meghatározott hangulat, a helybeli politikai hatalom felosztása, a káderkérdések megoldása és a politikai határozatok is ilyen légkörben születtek.

Az ilyen községek valahol a falu és a város közötti félúton voltak. A terme-lésben, de főleg a fogyasztásban a kisvárosi életszemlélet uralkodott — a mielőbbi érvényesülésre való törekvés, a bármi úton történő feltűnés iránti igény, a helyzet miatti siránkozás és arra irányuló kísérlet, hogy annak segít-ségével kicsaljanak néhány dinárt. Ilyen környezetben mindig a tradicionális életmód uralkodik, szemelláthatóak a múlt maradványai. A tisztviselők és más szociális kategóriák tekintélye (akik az etatisztikus viszonyok és az össz-jövedelem meghatározott részéből élnek) a társadalmi életben nyilvánult meg, az egyéni érdekek előtérbe helyezésével.⁶ Ezen az alapon jöttek létre a hatalom szűkebb, függetlenített és elszigetelt központjai. Ezek azután nyugtalanságot keltettek, az általános bizonytalanság légkörét idézték elő, függőséget vittek be a társadalmi viszonyokba, mesterséges dilemmákra egyszerűsítették ezeket,⁷ mint például: vagy a munka szerinti elosztás, vagy a szolidaritás elve; vagy a fejlettek további előrelendülése, vagy a fejletlenek támogatása; vagy áruter-melés, vagy tervezés; vagy bürokratikus központosítás, vagy decentralizálás; vagy a köztársaságok önállósulása, vagy a többnemzetű közösség egysége; vagy öngazgatású integráció és megállapodások, vagy államkényszer; vagy bürokratikus döntéshozatal, vagy pluralizmus; vagy spontaneitás vagy szervezethez; vagy demokratikus döntéshozatal vagy hathatós intézkedések és a szakmai irányítás előtérbe helyezése; vagy a kemény kéz politikája vagy a szervezethez mellőzése és afféle vitaklub. Ezek a vagylagos állapotok az adminisztratív bürokratikus centralizmus folosztatása után jelentkeztek, s egyben jelezték a parciális érdekeket és tudatot.

II.

Ez volt az öngazgatási viszonyok anyagi alapja, és ilyen szociálpolitikai jelleg-zetességek uralkodtak. A fejletlen gazdaság, a maroknyi munkásosztály nem nyomhatta rá bélyegét a politikai életre. Felülkerekedtek a termelésen kívüli struktúrák, gyakran egyes csoportok, vagy egyének. A hagyományos patri-

archális bezárkózottságon és a korszerű eszmék és elképzelések lassú terjedése miatt tengődhetett a hatalom öngazgatású mechanizmusa mellett a formális demokrácia és a hatalmi harc. A képviseleti szervekbe és a politikai vezetőségekbe a falvakból és a munkaszervezetekből választották meg a képviselőket. Azonban a választás „helye” általában véve nem volt a döntéshozatal színhelye. A községben folyó társadalmi életre, és a viszonyok demokratizálására jelentős hatást gyakoroltak a következő tényezők:

1. A Kommunisták Szövetsége átalakulásának lassú folyamata. Szervezeteiben érezhető volt a politikai tértelenség, a formalizmus. A szervezet önmagával foglalkozott, sematikusan dolgozott.⁸ A tagság veszítette az eszmei orientációt, lokális kérdésekkel foglalkoztak, ugyanakkor az élet mást követelt: irányítást és az új körülményekre való gyorsabb reagálást. Ilyen helyzetben könnyű volt minden nézetet és eljárást öngazgatási felhatalmazással és a párt álláspontjával fedezni. A K Sz-nek a hatalom mellőzésével folytatott tevékenysége veszített vonzóságából azok szemében, akik a K Sz néhai pozíciójában látták annak lehetőségét, hogy részt vegyenek a hatalom megosztásában. A társadalmi és a párton belüli viszonyok demokratizálását egyesek „szabad tevékenységre” való jogként és lehetőségként fogták föl, de a Kommunisták Szövetsége nevében, miközben ezt személyi vagy szűkebb csoportok érdekében tették. Még a K Sz régi és kiemelkedő funkcionáriusainak egy része is frakciós tevékenységet folytatott vagy ezek pártjára állt. Ez a magatartás eleinte zavarba hozta, azután megosztotta a tagságot, de leggyakrabban — csak néhány év múlva —, az érlelődés folyamatában kezdték megkülönböztetni a valódi indítóokokat.

A K Sz szervezete a községben nem tudott egységesen hatni, hogy eszmeileg alkalmassá váljon és irányítsa környezetének fejlődését. Ennek következményeként az általános szervezetlenség állapota lett úrrá, ekkor a vezető garnitúrák vagy feltalálták magukat, vagy egymást váltották, — harcot folytattak a tekintélyért és a hatalomért.

2. A társadalmi-politikai szervezetek sablonosan dolgoztak és transzmissziós szerepük volt a hatalom nem formális központjai és az „erősebb” egyéniségek közötti kapcsolatokban. Ezek a szervezetek környezetük reális, mindennapi problémáira nem eléggé figyeltek, fórumokba zárkóztak, gyakran csoportokra oszlottak, s igen jól megfelelték a szűkebb csoportok álláspontjainak, véleményének és határozatainak fedezésére. Gyakran a politikai harcok, leszavaztatások és pártoskodások küzdőteréül szolgáltak, különösen a választási időszak alkalmával.

3. A községi szkupstinák ez időben politikailag vonzóbbá váltak. Ott összpontosult a hatalom, ott voltak a bármennyire is kicsiny anyagi eszközök, tehát olyan helyé váltottak, ahol kifejezésre juthat a hatalom. Habár a kommuna a politikai rendszerben leszűkített, és az állam jelentős hatása alatt volt, arra serkentett egyeseket és csoportokat is, hogy harcoljanak a vezető pozíciókért. A hatalom központjának a pártvezetőségből a szkupstinába való áthelyezése, egyes környezetekben furcsa konfrontációkat idézett elő, megosztásokhoz és szövetségekhez vezetett. Legvonzóbb a községi szkupstina elnökének a megbízása volt, mert ő a gyakorlatban, a nyilvánosság előtt a hatalom megtestesítője, a kisváros első polgára. Ő készíti elő a határozatokat, elnököl és hatást gyakorol a döntéshozatalra; hozzá fordulnak segítségért, tanácsért, hogy lépjen közbe, ha valami elakadt; ő a honvédelmi bizottság és elemi csapásokkal foglalkozó bizottság elnöke; tagja a szabályozási bizottság-

nak, a káderpolitikával foglalkozó testületnek. Felhatalmazásánál fogva, s főleg az ilyen környezetben folytatott gyakorlat és lehetőségek közepette az elnök sokat tehet, és gyakran sokat is tesz. Megfigyelhető volt, hogy kialakulóban van az elnöki rendszer, amely semmibe veszi a képviseleti szervek, a politikai szervezetek és a munkaszervezetek öngazgatói testületeinek munkáját és fontosságát.

A választások ilyen körülmények között alkalmat adnak arra, hogy különféle viszonyok és magatartások jussanak előtérbe. A politikailag aránylag tespedt kisváros a hirtelen kitörő politikai szenvedélyek, pártoskodások, leszámolások színtere lett. Színre léptek a személyiségek és követőik. Szurkolói légkör és magánjellegű főhadiszállások keletkeztek. Rágalmazások, lehallgatások és vádaskodások követték egymást. A pörösködés szelleme és tradíciója beköltözött a politikai szervezetekbe és a közigazgatásba. Megszűnt a türelmesség és a képességek korrekt vetélkedése. A vezető pozíciók megtartásáért vagy megszerzéséért folytatott harc könyörtelenné vált. Megosztotta a kispolgári közvéleményt, megbénította a folyó ügyek intézését, magánbeszélgetések, nyilvános összejövetelek és a helyi sajtó állandó témájaként szerepeltek. A jelölés demokratizálódását a nép akarata felé való fordulás lehetőségének fogták fel. Bejárták a falvakat, stratégiai terveket szőttek a választók gyűlésein jelöltjeik futtatására. A jelöltek a vidék ismert személyiségei, volt harcosok; gyakran a Kommunista Szövetség és a Szocialista Szövetség véleményét is mellőzték a jelöléskor. Tanácsaikkal, támogatásaikkal és beavatkozásukkal sok zűrzavart okoztak ezekben a környezetekben a vidék belgrádi barátai. Számukra a szülőhelyükben folyó élet és a személyi vonatkozások nagyon fontosak voltak, elsősorban azért, hogy a jövőben is erre a bázisra támaszkodhassanak, és a felső funkciók megszerzését biztosítsák maguknak. A vezérekedő főformán klasszikus módon jutott kifejezésre és ráerőszakolta magát a környezetre. A funkció befolyást, meglehetősen magas jövedelmet, hatalmat jelentett. Ezért a választás, egyúttal a képviselő megválasztása az elkövetkező megbízatási időszakra a meghirdetett választási program alapján, — egyben az elismerés formája is és a szociális státus biztosítása — a kemény és találékony ember megválasztását jelentette. Következett a győztes diádala, ezután a munkatársak megjutalmazása és a másik fél megtorlása sem maradhatott el. Mindezek miatt a választások az „esetekhez” tartoznak, a választások idejéhez fűződnek, noha nem emiatt került rájuk sor.

III.

A politikai megrázkódtatások több esetben a nyilvánosság nagy érdeklődését váltották ki. A közvélemény segítséget, sugalmazást várt, hogyan kell ezeket az állapotokat megszüntetni.

A körülmények elemzésével a köztársasági politikai fórumok is foglalkoztak. Alapvető okait a fejletlen gazdasági és öngazgatói viszonyokban, valamint a KSz és más társadalmi erők szervezeti gyengeségében látták, és ezt sugalmazták a helyzet megváltoztatásának kiinduló pontjául. Leszögezték, hogy a körülmények változtatása elképzelhetetlen a gazdaság fejlettebb részeinek segítsége és a munkásosztály erőteljesebb hatása nélkül, valamint a közvetlen termelő felé fordulás nélkül, mert ezeket a közegeket alkalmassá tette az öngazgató arra, hogy frissességet, korszerűbb felfogást vigyenek be e vidékek továbbfejlesztésébe. A dinamizmus és a tényleges politikai akció tudta csak

kimenteni ezeket a vidékeket a cselekvésképtelenségből és abból, hogy öncélúan saját magukkal foglalkozzanak.⁹ Ezt az új állapotot azonban nem lehet elérni a környezet összes tényezőjének együttes akciója nélkül. Az ország politikai életében bekövetkező változások (az alkotmányfüggelék meghozatala, a JK Sz IX. kongresszusának határozatai, az ország gazdaságának megsziárdulása) jelentősen serkentetik ezt a folyamatot. Mindenképpen hasznos levonni a következtetéseket ezeknek az „eseteknek” a megnyilvánulásából és következményeiből. Ezek ugyanis nemcsak a múlt tartozékai. Mindég is fennáll a lehetőség, hogy az ellentmondó helyzetek „esetek” formájában robbanjanak ki, amíg olyanok vannak, akik kiváltják ezeket. Ezek az okozatok azonban nemcsak a fejletlen környezetben találhatók meg. Felszínre jutásuk nem mindig vezetett az eddig ismert esetek méreteihez és megnyilvánulásához.

Egyes ellentmondástól terhes állapotok burkoltak maradtak, mert a meghatározott környezet állapotaitól és az intézkedésektől függően már a kirobbanás előtt orvosolták ezeket.

Feltétlenül szükséges megvalósítani azt, hogy a munkásosztály közvetlenül rendelkezzen a jövedelemmel és be kell vezetni a delegátusrendszert, valamint lehetővé kell tenni azt, hogy a dolgozó és a polgárság hatással legyen a döntéshozatal minden szintjére. A polgárok önzagatási szervezkedését, a politika társadalmasítását és a JK Sz állandó eszmei hatását gyakorlattá kell tenni, a társadalmi viszonyokat az ember szükségleteinek kielégítése felé kell irányítani és ezeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

JEGYZETEK

- ¹ Ezt már sejteni lehet az újságcikkekből is: Bekeretezett igazság, Branko-pártiak és Janko-pártiak, Egy beszéd járja a várost, A képviselők elhagyták az ülést, Haldoklik az ellenzék, Harmadik pártvezetőség, A képviselők verekedése a községi szkupstinában, Összeállították a megbékélés feltételeit, Naív kortesek, Elvek vagy fotelek, Hogyan lehet elnöknek maradni, Széthúzás-szegénység közepette, Mese a politikai dinasztiáról, Vezérek és vezérecskék, Legalizált kombinatorika stb.
- ² A JK Sz KB 1962. április 3-i közismert levelében többi között az alábbiak állnak: Még a vezető személyiségek között is legálissá vált a fegyelmetlenség és a törvény és a határozatok semmibevétele. Ez megkönnyítette az előírások kijátszásának, az ügynevezett hasznos vétségek jelenségének elszaporodását ... rámutattak arra a jelenségre, hogy egyes felelős funkcionáriusok megfélemedtek a szerénységről, hogy nem viselnek gondot tekintélyükről, hogy olyan akciókba fognak, amelyeket a mai körülmények között csak a gazdagodásra és a fényűzésre való törekvéssel lehet magyarázni, mint például a házépítés, különféle kedvezmények élvezése stb ... (A KSz központi bizottságának levéltára, a 3105. számú irat, 8–9. oldal).
- ³ Első pillantásra az „esetek” azoknak a politikai összefüggéseknek eredményeként jelentkeztek, amelyekre a választások alkalmával került sor. Lényegében azok csak a községekben uralkodó, fejletlen politikai viszonyokat tükrözik, amelyeket évek óta a legfelsőbb vezető körök kezében összpontosuló politikai döntések jellemeznek. Ezek a körök gyakran inkább a köztársasági központokban levő tekintélyes személyiségekre támaszkodtak, nem pedig a legjelentősebb társadalmi csoportok akcióira: a munkásosztályra, az értelmiségiekre, a mezőgazdasági termelőkre és az ifjúságra. (Latinka Petrović: Az avantgarde időszerű szerepe, 41. oldal).
- ⁴ 1970. októberében hozták meg a Szerb SzK fejletlen vidékeiről szóló törvényt (a két tartomány fejletlen vidékei nem tartoznak ide), amely 12 fejletlen vidéket, s ezek területén 40 községet jelölt meg. Ugyancsak megállapítást nyert, hogy az aránylag fejlett vidékek

keretében még 18 fejletlen község van, ami azt jelenti, hogy Szerbia említett részének 105 községe közül több mint felét fejletlennek nyilvánították.

- ⁵ A megállapított mércék szerint például a közoktatás szempontjából Szerbia említett részében 75 község számít fejletlennek.
- ⁶ A társadalom integrációjának etisztikus rendszere széttört. A munka társadalmi szervezetének önigazgatáson alapuló összekapcsolódása még nem jött létre. Ebbe az üres, szociális köztérbe nagy harsonákkal bevonult a közvetítők minden fajtája és a társadalom egyik objektív szükségletét kimondottan deformálódott, kiforgatott módon akarták képviselni, teljesen aránytalan térítmény ellenében. (M. Pečujlić: „Társadalmi csoportok és a politikai élet”, 24. oldal).
- ⁷ A Jugoszláv Kommunista Szövetség kilencedik kongresszusa; Fórum Könyvkiadó, Novi Sad 1969, 419. és 420. oldal.
- ⁸ A Kommunista Szövetség által a társadalom szabadabb, humánusabb viszonyaiért, folytatott harchoz egyre kevésbé járulnak hozzá azok a tagok, akik üzenetekre, utasításokra és felülről jövő receptekre és konkrét megbízásokra várnak, a szervezetben, akik nem a saját fejükkal gondolkodnak; állandóan attól rettegnek nehogy véleményükkel túllőjenek a célon, nehogy valakit megsértsenek, s ezért szívesebben tartanak az áramlatokkal; akik jobban szeretik a szélcsendet és a szélvédett helyeket, ellenben idegenkednek a nyilvános vitától és az eszmék és az érvek szembeállításától; akik saját szervezetükben erőtlenekek, félénk tisztviselők vagy a „rend őrei”-ként viselkednek, akik számára fontosabb a formáság és a szertartás, mint a tényleges akció.” (A JK Sz IX Kongresszusa, 224. oldal).
- ⁹ Ezt a folyamatot feljegyezte a niši Narodne novine, 1970. november 27. számában, amikor többek között ezt írja: „... nem nehéz felfedni azokat a legjelentősebb pontokat, amelyek elől jártak az új társadalmi viszonyok kialakításáért folytatott harcban. Azokat grafikailag is be lehetne mutatni, mint a politika, a tudomány és a gazdaság valamiféle vezető háromszögét, e háromszöget a Kommunista Szövetség, az Elektronikai Művek és az egyetem alkották... a munka nyilvánossága, a vita nyíltsága, az akcióban tanúsított határozottság, az álláspontok következetessége, és a káderfelújítás (új és fiatal emberek bevonása a politikai életbe) hozzájárultak az ellentétek terhes helyzetek lecsillapodásához, a biztonságérzet növekedéséhez és a társadalmi és politikai környezet radikális megváltoztatásához szükséges hangulat létrehozásához.”

REZIME

POLITIČKI „SLUČAJEVI” U OPŠTINAMA KAO IZRAZ KONFLIKTNIH STANJA

Konfliktna stanja, izražena i označena u vidu „slučajeva” imaju svoje vreme nastajanja i izraziti intenzitet ispoljavanja. Ona se odnose na period 1965–1970. godine, i to pretežno na neke opštine u užoj Srbiji, mada ih je bilo i u drugim krajevima naše zemlje. Nastala su u vreme ozbiljnih pokušaja da se proizvodnja modernizuje i društveni odnosi demokratizuju. Ovakva stanja prema tome, neodvojiva su od početne faze sprovođenja privredne reforme, reorganizacije SKJ i promena u političkom životu koje je doneo Brionski plenum CK SKJ, jula 1966. godine. Po svom značenju, brojnosti i posledicama, politički „slučajevi” nikako nisu slučajni. Oni su izraz stanja i odnosa u našem društvu, teškoća i nesnalaženja. I kad su nosili pečat ličnih razračunavanja, nisu bili samo to. Locirani su, uglavnom, u nerazvijenim sredinama, mada od njih nisu imuni ni relativno razvijeni regioni.

Slaba materijalna baza, i na njoj zasnovano i nerazvijeno samoupravljanje, stvaralo je kompleks siromaštva i bespomoćnosti. Malobrojna radnička klasa i lokalna zatvorenost samo su dalje konzervirali stanje nerazvijenosti. Mnogo se očekivalo od drugih, od države. Na tome su građeni odnosi, obećanja, karijere; javljale su se trzavice, budžetska logika, težnja da svaka varošica ima svoju fabriku, hotel, trg i sl. Takvo stanje je jačalo vlast i ljude u pojedinim sredinama. Sudaralo se staro i novo. Stvarani su „moćnici” od kojih je zavisio celokupni društveni život u opštini. Delovali su už, osamostaljeni i izolovani centri moći i odlučivanja koji su unosili nemir i relativizirali društvene odnose.

U političkom životu takvih sredina dominantne su neproizvodne strukture, a često grupe i pojedinci. Oni su insistirali na formalnoj demokratiji, boreći se istovremeno raznim sredstvima za vlast.

Na stanje i odnose uticaj su vršili i sledeći faktori:

1. Spor proces transformacije Saveza komunista, koji se još uvek više bavio sobom i organizacionim šemama, dok je članstvo gubilo idejnu orijentaciju. To je olakšavalo frakcionaško ponašanje pojedinaca, naročito političkih funkcionera.

2. Društveno-političke organizacije su delovale klišetirano i transmisivno u odnosu na neformalne centre moći i „jake“ pojedince. Često su postajale poprište borbi, nadglasavanja i pridobijanja.

3. Skupštine su bile izrazito politički atraktivne; tamo je bila vlast i mogućnost da se „prvi čovek male varoši“ javlja u funkciji koja mnogo može. Izbori su, u ovakvim prilikama, bili mogućnost da se ispolje odnosi i ponašanje, da se stvara navijačka atmosfera i odvija borba za pozicije i vlast.

Prema tome, politički „slučajevi“ su izazivali veliko interesovanje, potreze, rasprave, opruživanja i smenjivanja. Menjanje takvih prilika bilo je moguće samo jačanjem uticaja razvijenih delova privrede i radničke klase; otvaranjem prema neposrednim proizvođačima, omladini i politički i stručno afirmisanim kadrovima koje je samoupravna praksa osposobila za savremene koncepcije u daljem razvoju tih krajeva. Pokazalo se da je pravovremena politička akcija i dinamizam pravi način da se izađe iz letargije i nesvrshodnog bavljenja sobom. Međutim, „slučajevi“ nisu samo prošlost. Biće ih dok bude i uzročnika koji ih stvaraju. Zato je važno utvrditi ih, ali i metode njihovog otklanjanja.

SUMMARY

POLITICAL „CASES“ IN COMMUNITIES AS MANIFESTATIONS OF CONFLICTING CIRCUMSTANCES

Conflicting circumstances expressed and marked in the form of „cases“ have their time of coming into being and an outspoken intensity of manifestation. It is the time between 1965–1970, chiefly in some communities in Serbia, although there were „cases“ in other parts of our country as well. These „cases“ sprang up at a time when serious efforts were done to modernize production and to make social relations more democratic. Therefore, they cannot be separated from the initial phase of carrying-out the economic reform, the reorganisation of the League of Communists, and the changes in the political life which were introduced by the Central Commity meeting of the League of Communists held at Brioni in July 1966. By their meaning, numerousness and consequences these „cases“ are anything but casual. They are the expression of circumstances, of a certain incapability to find one's way, of difficulties and relations. Even then when some of these „cases“ had the mark of personal argument they were not only that. They were mainly located in undeveloped environments although even relatively developed regions are not immune from them.

A poor material background and an undeveloped selfmanagement based on it, created a complex of poverty and helplessness. The working class small in number, and a local closure have only preserved further on the state of undevelopment. Much was expected from outside, from the society, from the State. Relations, promises, careers were built on this; quarrels arose, a budget logic and the ambition that every small town should have its factory, hotel etc. prevailed. Such a state of affairs only gave more power to the authorities and to people in them. Old and new came into collision. „Powerful“ individuals were created of whom the whole social life in the community depended.

In the political life of such environments unproductive structures are dominant but more often groups and personalities. These groups and personalities were those who were insisting on formal democracy, fighting at the same time for power by different means. Such conditions and relations were among others influenced by the following factors as well:

First, by a slow process of transformation of the League of Communists.

Secondly, the social-political organizations acted more in a stereotyped way.

Thirdly, the community parliaments were outspokenly politically attractive; there was the power and the possibility that the „first man of a small town“ appears in a function which is able to do much.

Accordingly, political „cases“ caused large interest, shocks, argument, accusations and replacements. To change such circumstances was only possible by strengthening the influence of those parts of the economy which were developed as well as the working class; turning to the immediate producers, to the youth and to politically and professionally acknowledged cadres. It became apparent that a well-timed political action is the appropriate way to get out of lethargy and unsuitable selfoccupation. However, „cases“ are not only something that belongs to the past. They will show up in the future, too, as long as there are reasons which cause them. Therefore, it is important to find out the reasons as well as the forces and methods for their elimination.

Hock Rudolf

A TÖBBNYELVŰSÉG MŰLTJA ÉS JELENE VAJDASÁG TERÜLETÉN

JOGTÖRTÉNETI VÁZLAT

A valamely országban vagy annak szűkebb határai közt ápolat többnyelvűség — néprajzi és kulturális kérdésen kívül — jogi és nemzetiségi kérdés is. Történelmileg szemlélve, a társadalmi élet kezdetleges fokain kizárólag kultúrtörténeti kérdés. Az egymással tőszomszédságban, vagy éppen elkeveredve élő népek egymás nyelvének megismerése és használata kezdetben mindig olyan gyakorlati szükség volt, amelyet semmiféle felsőbbség nem tett jogi rendezés tárgyává. Nagy általánosságban szólva így volt ez a legprimitívebb társadalmakban, az antik világban és a hűbériség idején mindaddig, amíg nem alakultak ki a nemzeti államok. Az ezek kialakulását megelőző társadalmi rendszerekben az uralkodó népeket és azokon belül az uralkodó osztályokat nem nagyon érdekelte, hogy milyen nyelven beszélt az alárendelt nép vagy osztály, hanem csak az, hogy rendesen fizeti-e a kivetett sarcot, adót, tizedet és a sok másféle járandóságot. Ennek érdekében, ha kellett, megtanulta a leigázott nép nyelvét is, vagy rákényszerítette azt az ő nyelvének használatára. A Zrínyiek a latinon kívül egyformán tudtak horvát és magyar jobbágyaik nyelvén, mert ez így több hatalmat és gazdagságot jelentett.

A hűbéri hatalmi rendszernek a nemzeti államok irányába való fejlődésével azonban e téren lényeges változás állott be. A nemzeti öntudat egyik legjellegzetesebb hordozója: az egységes nemzeti, illetve államnyelv, amely az egyre bonyolultabbá váló államgépezet sokrétű feladatainak megoldását volt hivatva biztosítani, jogi kategóriává lépett elő. Jogszabályok kezdtek rendezni, hogy mely nyelv az állam és általában a közélet, az iskoláztatás, a vallás és a társadalmi élet egyéb területeinek egységes nyelve, és hogy a többi nyelv használata — amennyiben akadt ilyen az országban — hogyan viszonyul ehhez a nyelvhez.

A nyelv és jog rendkívül változatos összefüggéseket mutat a történelem folyamán. E változatosság gyökere a más nyelveket beszélő népek gazdasági, politikai és kulturális helyzetének a hatalmat hordozó népekhez való viszonya sohasem azonos és soha meg nem ismétlődő kombinációjában van. Mióta a nyelv — mint a nemzetiségi kérdés eleme — jogi rendezés tárgyává lett, sohasem alakult ki két olyan azonos helyzet, amelyben az uralkodó és alárendelt nyelvek, vagy az egyenjogúakként elismert nyelvek egymáshoz való viszonya azonos jogi szabályozáshoz vezetett volna. Ezért a jogilag rendezett többnyelvűség kérdései, illetőleg a többnyelvűség jogi rendezésének elvei csak a többnyelvűség gyakorlati, konkrét példáin tanulmányozhatók.

Az egymás mellett és egymással elkeveredve élő népek nyelvhasználatának rendezésére és szabályozására nincsen jó vagy rossz séma, hanem csak jó vagy jobb, illetve rossz vagy rosszabb *konkrét* megoldás. Természetesen a jó, illetve rossz megoldás ismérvei,

melyek szerint a többnyelvűség konkrét megoldásait elbíráljuk, ugyancsak nem örökörvényűek, és koronként és helyenként az általános és specifikus gazdasági, jogi és kulturális fejlődéstől függően váltakoznak, tehát viszonylagos értékűek és jelentőségűek.

Megerősíti ezt a szemléletet Vajdaság többnyelvűsége múltjának és jelenének konkrét vizsgálata is. Kutatási szándékunkat nem kultúrtörténeti, hanem jogtörténeti vázlat készítése vezérli, mivel ilyen irányú munka — véleményünk szerint — már régóta érezteti hiányát és különösen azóta vált szükségessé, mióta Vajdaság, nagy részben éppen soknemzetiségű összetétele és sajátos történelmi fejlődése miatt, szocialista államközösségünkben különálló és egyre önállóbb közjogi státust kapott. E közjogi státuson belül Vajdaság egyik központi feladata az itt élő népek és nemzetiségek nemzeti létét biztosító együttélés feltételeinek megteremtése. Ez ma, éppúgy, mint a múltban, nemcsak jog és igazságosság kérdése Vajdaság népei és nemzetiségei számára, hanem sorshatározó modus vivendi is.

Ennek a kérdésnek megoldása azonban, akármilyen egyszerűnek látszék is a szocializmus elveinek tükrében, valljuk be, igen bonyolult feladat a társadalmi élet minden síkján. A szocializmus elveinek érvényesülése ugyanis — jól tudjuk — nem oldja meg automatikusan a nemzetiségi kérdés problémáit sem, hanem csak megteremti a megoldás lehetőségeit és feltételeit. A megoldást a szocializmus keretein és lehetőségein belül a szocializmus hordozóinak, a népek és nemzetiségek dolgozóinak kell megtalálniuk és megvalósítaniuk. Számunkra hozzájárulásnak tűnik, ha felvázoljuk, hogy a Vajdaságban élő népek és nemzetiségek nyelvhasználati joga milyen rendezéseken át jutott mai szakaszába. Áttekintve e fejlődést, módunkban van összehasonlítani elveket, rendszereket és konkrét megoldásokat, amelyek tartományunkban a többnyelvűség kapcsán felmerülő kérdéseket szabályozták és szabályozzák. Ezzel ez a jogtörténeti vázlat nemcsak e problémakör első rendszerezését vállalja, hanem ösztönzés is kíván lenni a kérdés elméleti és gyakorlati rendezésének további fejlesztésére.

A nyelvhasználat jogi rendezésének kérdése Vajdaságban módszertanilag nem tárgyalható globálisan. A mai Vajdaság ugyanis történelme folyamán közjogilag nem volt egységes terület. Bácska és Bánát 1918-ig Magyarország része volt, tehát a magyar törvényhozás hatáskörébe tartozott, Szerémségben pedig a horvát — szlavón társországra vonatkozó törvények, illetve 1868-tól annak önállóan hozott jogszabályai voltak érvényesek. 1918-ban, az SHS állam megalakulása után, a mai Vajdaság Jugoszlávia 1941. évi fasiszta megszállásáig egységes jogalkotás területévé vált. Ekkor Vajdaság felett három állam gyakorolt fennhatóságot: Bácskát Magyarországhoz csatolták, Szerémség az ún. Független Horvát Állam része lett, Bánát pedig közjogilag Szerbiához tartozott. E három külön jogterületen a jogalkotás a szocialista Jugoszlávia alkotmányának meghozataláig egymástól függetlenül külön törvényhozási utakon történt. Az új Jugoszlávia alkotmányának meghozatalával a jogalkotás Vajdaság területén ismét egységessé válik.

Vajdaság változatos közjogi története nyilvánvalóvá teszi, hogy a többnyelvűség jogi kérdéseit ezeken a kereteken belül külön-külön kell tárgyalni. A tárgyalási mód helyszűke, miatt a részletek mellőzésével csak sommás lehet, és csak arra tarthat igényt, hogy tükrözze, milyen vetületei voltak e kérdésnek Vajdaságban, melynek lényegét az itt élő nagyszámú nép és nemzetiség egymás mellett élése, az államhatalmak gyakori váltakozása az utóbbi fél évszázad folyamán és az ebből folyó konzekvenciák teszik.

A NYELVHASZNÁLATI JOGOK SZABÁLYOZÁSA BÁCSKA ÉS BÁNÁT TERÜLETÉN 1918-IG

Valamely terület többnyelvűségének alakulását két alapvető elem határozza meg: a néprajzi, azaz a különböző nyelveket beszélő népek jelenléte és a fennhatósági elem, azaz kinek az államhatalma alá tartozik a terület. Ezek az elemek Bácskában és Bánátban a következő

alapvető jellegzetességeket mutatják. E két területen a történelem folyamán a következő nyelveket tarthatjuk számon a nép által beszélt nyelvekként: Bácskában a magyarok, szerbek és bunyevácok nyelvét, Bánátban pedig a magyarok, szerbek és bolgárok nyelvét. Ezek száma a karlócai és a paszarovici (požarevac) békekötés után előbb németajkú népek, majd a szlovákok és ruszinok letelepülésével, illetve letelepítésével újabb három nyelvvel szaporodott.

E néprajzilag tarka terület a nyelvkérdés jogi szabályozása tekintetében osztozott azoknak a területeknek a sorsával, amelyek a magyar nemzet egységes államhatalma alá tartoztak. Ez a sors érdekes, Európában egyedülálló jellegzetességet mutat. Amíg ugyanis Európa nyugati államai a közélet nyelveként, egész természetszerűen, a nemzeti nyelvet ápolják és fejlesztik, addig Magyarországon, amely ugyan önálló közjogi egység maradt, a magyar társadalomnak az a része, amely akkoriban egyedül számított, azaz a nemesség, az uralkodó katolikus vallás és a Habsburg-uralom sorsdöntő befolyásaként, egyre inkább elveszti nemzeti öntudatát, úgyhogy a magyar nyelv helyét a közéletben előbb a latin, majd a német kezdi elfoglalni.

Ezt a de facto helyzetet II. József császár de jure is szentesíti 1784. május 14-én kiadott és a magyar kancellária útján a helytartótanáchoz intézett rendeletével. E rendelet, amely a német nyelvet teszi hivatalossá a törvényhozás, a központi és helyi közigazgatás, valamint a közép- és felsőfokú oktatás terén, a központi kormányzatra vonatkozólag azonnal hatályba lépett, míg a vármegyéknél és városoknál (tehát Bácska és Bánát területén is), valamint az egyházi és világi törvényszékeknél rövid türelmi időt engedélyezett végrehajtásukra, és pedig az előbbieknél egy, az utóbbiaknál pedig három évet.

II. Józsefnek ez a nyelvrendelete hatásában és következményeiben fordulópontot jelentett a magyar államiság keretében élő népek nyelvhasználata terén. Jelentősége jogtörténeti szempontból abban áll, hogy ez a rendelet tekinthető a nyelvhasználatnak első jogi eszközökkel való átfogó szabályozásának Magyarországon. Második jelentősége politikai vonatkozású, amely rámutatott a nyelvkérdés szerepére a politikai nemzeti mozgalmak kialakulásával kapcsolatban. E nyelvrendelet megmozgatta ugyanis az egész magyar nemesi társadalmat, és egy olyan politikai mozgalomnak lett a kiindulópontja, amely hatvan éven át szívósan küzdött azért, hogy a magyar nyelv a magyar államiság keretében felváltsa a latint és a németet.

Ezt a küzdelmet az ellatinosodott és az állami és vármegyei hivatalokat betöltő köznemesség indította meg, kezdetben a német nyelv ellen a latin érdekében, amely eddigi működési nyelvük volt, és amely II. József németesítő törekvései idején Magyarországon hazai nyelvnek (patria lingua) számított. A harcot a magyar nyelv érvényesüléséért az egész közéletben a felvilágosodás eszméitől vezérelt magyar nemesi írógárda valamivel később indította meg.

Ennek a küzdelemnek az útját egy rendelet és hét nyelvtörvény jelzi. A rendelet II. Józsefnek 1790. január 28-án kiadott visszavonó rendelete volt, amely hatályon kívül helyezve az 1784-i németesítő rendeletet, az országot nyelvi kérdésben abba az állapotba helyezte vissza, amelyben azt 1780. november 30-án találta. Az ezt követő ún. nyelvtörvények sorozatát az 1791:XVI. tc. nyitotta meg, amely elrendelte, „hogy nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék”. Ezt követték az 1792:VIII. tc. „a magyar nyelv tanításáról és használatáról”, az 1805:IV. tc. „a magyar nyelv használatáról”, az 1830:VIII. tc. „a nemzeti nyelv használatáról”, az 1836:III. tc. „a magyar nyelvről”, az 1840:VI. tc. „a magyar nyelvről” és az 1844:II. tc. „a magyar nyelvről és nemzetiségről”.

E nyelvtörvények, tartalmukat tekintve, a törvényhozásra, az államigazgatásra, az igazságügyre, a közoktatásügyre és az egyházi életre vonatkozóan tartalmaznak nyelvhasználati rendelkezéseket.

A törvényhozással kapcsolatban az 1805:IV.tc. megengedi, hogy az országgyűlésnek a királyhoz intézendő feliratai, amelyek eddig latin nyelven íródtak, a jövőben hasábosan latin és magyar nyelven szerkeszthetők. Az 1840:VI.tc. már nemcsak arról intézkedik, hogy a feliratokat egyedül magyar nyelven kell felterjeszteni, hanem arról is — és ez az, ami közvetlenül érinti témánkat —, hogy az országban levő törvényhatóságok is a legfelsőbb helyre intézendő felírásaikat egyedül magyar nyelven szerkeszthetik.

A törvények nyelve tekintetében az 1836:III.tc. kimondja, hogy a törvények latin és magyar nyelvű szerkezetei közül eltérés esetében nem a latin, hanem a magyar szöveg az irányadó, az 1844:II.tc. rendelkezései szerint pedig a törvényeket egyedül magyar nyelven szerkesztik és a király is ezen a nyelven hagyja jóvá őket.

A magyar országgyűlés eredetileg latin tárgyalási nyelvét az 1844:II.tc. tette kizárólag magyarrá, de megengedte a kapcsolt részek, tehát Horvát-Szlavónország szerémségi követeinek is, akik nem beszéltek magyarul, hogy „még hat évig latin nyelven jelenthessék ki szavazataikat”.

A kormányhatalmat gyakorló kormányiszékek (dicasteriumok) nyelvének megmagyarosítása terén az 1805:IV.tc. hozott fodulópontot, mivel megengedte, hogy a törvényhatóságok a magyar királyi helytartótanáccsal „hazai magyar nyelven” levelezzenek, és egyben kötelezte a helytartótanácsot, hogy arra magyarul válaszoljon. Ezt a jogot és kötelezettséget az 1830:VIII.tc. oly módon terjeszti ki, hogy arra kötelezte a helytartótanácsot, hogy azoknak a törvényhatóságoknak, amelyek magyar felterjesztéssel élnek, ne csak magyarul válaszoljon, hanem ezekhez többi intézvényeit is — a körlevelek kivételével — ezen a nyelven szerkessze meg, mely kivételt az 1840:VII.tc. megszüntet, az 1844:II.tc. pedig a helytartótanács egész ügykezelését magyarrá teszi.

A magyar kir. udvari kancelláriával való érintkezés nyelvi szabályán is az 1805:IV.tc. ütötte az első rést azzal a rendelkezésével, hogy a törvényhatóságok e törvény alapján felirataikat hasábosan latin és magyar nyelven intézhették a magyar udvari kancelláriához, de csak az 1844:II.tc. engedte meg, hogy ennek nyelve is kizárólag a magyar legyen.

Az ország pénzügyi igazgatására vonatkozólag az udvari kamara magyar nyelvhasználatát az 1840:VI.tc. úgy szabályozta, hogy kötelezte a magy. kir. udvari kamarát, hogy a hozzá magyar nyelven író törvényhatóságokkal magyarul érintkezzen, hogy a káptalani kiadások kezdő és befejező szakaszait, valamint a tárnoki székeknek ítéletleveleit is magyarul adják ki, és hogy az országos pénztárak kezeléséről szóló számadásokat magyar nyelven vezessék.

Az igazságszolgáltatás terén a magyar nyelv bevezetése az alsóbb fokú bíróságoknál indult meg. Az alsóbb fokú bírások ősidőktől fogva egész 1869-ig a közigazgatással volt összekapcsolva, és azt a törvényhatóságok látták el a szolgabírák, megyei törvényszékek és városi bíróságok útján. Az 1805:IV.tc. felhatalmazza a törvényhatóságokat, hogy a törvényszékeken és perekben is a magyar nyelvet használják, a Kúriára vonatkozólag azonban kimondja, hogy a magyar nyelven befejezett és hozzá fellebbezett perekben most még nem köteles ugyanazon nyelven határozni. Az 1830:VIII.tc. tovább fejleszti a magyar nyelvhasználat elvét és megengedi, hogy a kerületi táblák és a vármegyei s városi bíróságok előtt a perket magyar nyelven vezessék le, de a bíróság, amelynél a magyar nyelv eddig nem volt használatban, akár latin, akár magyar nyelven határozzon és az ilyen perket magyar kivonat mellett adhassa elő.

Az 1836:III.tc. megengedi, hogy a kir. ítélőtábla előtt a perket magyar nyelven lehesen kezdeni és folytatni, az udvari főtörvényszék pedig magyar nyelven hozhat ítéletet azokban. A törvény kimondja, hogy a hiteles kiadások szokott befejezése is magyarul készíthető.

A bíróságok ügyviteli nyelvét csak az 1844:II.tc. teszi teljesen magyarrá.

Az igazságszolgáltatással kapcsolatban az 1830:VIII.tc. kimondja, hogy 1834. jan. 1-e után senki sem bocsátható ügyvédi vizsgára az ország határai között, „aki a magyar nyelv kellő ismerete nélkül szűkölködik”. Ugyanez a törvény kimondotta, hogy az országban csak olyan személy alkalmazható közhivatalnoknak, aki ismeri a magyar nyelvet, de ez a rendelkezés nem érintette a már működő hivatalnokokat.

Bácskában és Bánátban, éppúgy, mint a magyar közjogi terület többi részén, az oktatás az Árpádok korától katolikus egyházi iskolákban latin nyelven folyt. Az oktatásügynek rendszeres szervezetét Mária Terézia a Ratio Educationisban fektette le, amelyet 1777. november 10-én az Újvidéken tartott közgyűlésen hirdettek ki. A II. József császár kormánya által átdolgozott Ratiót Ferenc király hagyta jóvá, és 1806. nov. 4-én a helytartótanács útján megküldötte a vármegyéknek, amely 1848-ig szabályozta a közoktatás nagyobb részét.

Mivel II. József uralkodása alatt az iskolákba is bevezették a német nyelvet, az 1791:VII.tc. a karok és rendek követelésére kimondja, hogy „a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv és írástan számára külön tanár fog beállíttatni”, az 1792:VII.tc. pedig arról rendelkezik, „hogy a magyar nyelv tanítása az ország határai között rendes tantárgy legyen”. Ugyanez a törvény arról is rendelkezik, hogy a kapcsolt részekben (tehát Szerémségben is) a magyar nyelv tanítása továbbra is rendkívüli tantárgy marad.

E két törvény végrehajtása azonban késett, ezért a király az országgyűlés követelésére az 1805:IV.tc.-ben megígéri, hogy gondoskodni fog végrehajtásukról, de a reformkor csak 1844:II.tc.-ben szögezhetette le, hogy a király rendelkezései folytán az ország határain belüli iskolákban a közoktatás nyelve a magyar legyen. E törvény ugyancsak megállapítja, hogy a király rendelkezései folytán a kapcsolt részek fő- és középiskolaiban a magyar nyelvet rendes tantárgyként kell tanítani.

Az egyházi életbe a magyar nyelvet az 1836:III.tc. és az 1840:VI.tc. vezeti be. Az első kimondja, hogy azokon a helyeken, ahol magyarul mondanak szentbeszédet, az anyakönyveket magyarul kell vezetni, a második pedig ezen túlmenően elrendeli, hogy 1843-tól olyan helyen is magyarul kell azokat vezetni, ahol magyar nyelven szentbeszédet nem tartanak. Az 1840:VI.tc. kötelezővé teszi még minden felekezet papja számára a magyar nyelvtudást és kimondja, hogy miután a törvényhatóságok áttértek a magyar levelezésre, „az egyházi törvényhatóságok a világi törvényhatóságokkal s ezek egymással az ország határain belül levelezést egyedül magyar nyelven folytatni tartoznak”.

E nyelvtörvények, amelyek II. József nyelvrendeletével vették kezdetüket és az 1844:II.tc.-kel zárultak, zárt történelmi egészet képeznek, és alapvető eredménye a magyar nyelv bevezetése az államélet minden ágazatába. E törvények intézkedései Bácska és Bánát nemzetiségeinek nyelvhasználatát közvetve és közvetlenül érintették. Közvetve annyiból, hogy a magyar nyelv nem a nemzetiségi nyelvek, hanem a közéletből kiszoruló latin és német nyelvek helyét foglalta el, közvetlenül pedig annyiban, hogy a kötelező magyar nyelvtudást kiterjesztették a nemzetiségekre is, és megkövetelték azt a közhivatalokban levőktől, az ügyvédi vizsgára jelentkezőktől, és a lelkészkedő papoktól; hogy az anyakönyveket magyarul kellett vezetni, és hogy a közoktatás nyelve Magyarországon a magyar lett. A nemzetiségekkel szembeni építő politika súlyos mulasztásaként kell elkönyvelni, hogy az az államélet magyarosításának folyamatában nem vetett számot a nemzetiségek nyelvi jogaival, amelyeket meg kellett volna határozni, elsősorban a közigazgatás és a közoktatás terén.

1848 tragikus eseményei, amelyek szembehelyezték a déli vidékek nemzetiségeit a magyar szabadságharc vezetőivel, világosan rámutattak e mulasztás súlyosságára, amelyet azonban az 1849. július 21-én Szegeden hozott, de be nem cikkelvezett törvény „a kisebb nemzetiségekről” már nem tudott kiigazítani. Hiába biztosította, hogy a községi gyűléseken mindenki a maga nyelvén szólhat, a jegyzőkönyv nyelvét pedig a többség szabadon

határozza meg; hogy a megyei gyűléseken az erre jogosultak magyarul vagy anyanyelvükön szólhatnak; hogy azokban a megyékben, amelyekben valamely nemzetiség a lakosság felét meghaladja, a jegyzőkönyvet, ha a többség kívánja, ezen a nyelven kell vezetni; hogy a levelezéseknek a kormánnyal s más hatóságokkal magyarul kell folyniok; hogy az esküdt-székeknel s első folyamodási bíróságoknál a szóbeli eljárás folyamán a megyegyűlésekre vonatkozó elvet kell alkalmazni; hogy a nemzetőrség vezényleti nyelve ugyanaz lesz, amelyen a községi ügyeket tárgyalják; hogy az elemi iskolákban az oktatás mindig a község vagy az egyház nyelvén történik; hogy az anyakönyvek és általában az egyházi ügyek mindig az egyházi község nyelve; hogy folyamodásaikat a magánosok bármely hatósághoz tetszésük szerint bármi nyelven intézhetik — ezeket a rendelkezéseket a szabadságharc bukása miatt már nem hajthatták végre.

A nemzetiségek ügye azonban az abszolútizmus alatt sem nyert megoldást, mivel „a nemzetiségek azt kapták jutalmul, amivel a magyarságot sújtották”. A nemzetiségi kérdésnek politikai újrafelvételére csak az 1861-ben összehívott országgyűlésen került sor, de csak hét év múlva, az 1868:XLIV.tc-ben nyerte első jogi szabályozását. E törvénnyel kezdetét vette a nemzetiségek nyelvhasználatára vonatkozó jogszabályok meghozatalának sorozata, amelyek Bácskára és Bánátra vonatkozólag 1918-ban lezárulnak.

A nyelvhasználat szabályozása ebben az időszakban felöleli az állami, a köz- és magánélet minden számottevő pontját. Mivel helyszűke miatt nincs módunkban részletesen kitérni a nyelvhasználatra vonatkozó jogok alakulására, e tanulmány keretében csak arra szorítkozhatunk, hogy lejegyezzük e szabályozások főbb rendelkezéseit és a jogforrást képező törvénycikk vagy rendelet számát.

E jogszabályok tükrében a nemzetiségek nyelvi jogainak szabályozása 1868-tól 1918-ig a következő képet mutatja:

Magyarország államnyelve a magyar; magyar a király uralkodási nyelve is, s a királyi jogok gyakorlása kizárólag magyarul történik; a magyar országgyűlés mindkét házának tárgyalási és ügykezelési nyelve a magyar (1868:XLIV.tc.), s csak Horvát-Szlávnország képviselői használhatták a közös országgyűlésen és annak delegációiban a horvát nyelvet. (1868:XXX.tc)

Képviselőnek csak az választható, aki „a törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozás nyelve a magyar, megfelelni képes” (1874:XXXIII.tc.); a főrendiház tagja is csak az lehet, aki megfelel ennek az előírásnak (1885:VII.tc.); a passzív választójog kelleke a magyar nyelv szóban és írásban való ismerete (1913:XIV.tc. és 1918:XVII.tc.); a választókerületben a központi választmány „a szükséghez képest a kerületben tömegesen használt más nyelven is hirdetményt bocsát ki, amelyben megjelöli, hogy az ideiglenes névjegyzéket hol teszik közzemlére, hogy fel lehessen szólalni ellene”. (1874:XXXIII. és 1899:XV.tc.)

A törvényeket magyar nyelven alkotják, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban ki kell adni. (1868:XLIV.tc.)

Az ország kormányának, azaz az államigazgatásnak hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában a magyar nemcsak a kormányszerveknél, hanem a nekik alárendelt köz-hivatalokban is. (1868:XLIV.tc.)

A vasúti vállalat szolgálatába csak olyan egyén vehető fel, aki magyar állampolgár és a magyar nyelvet bírja; Horvát-Szlávnország területén azoktól az alkalmazottaktól, akik a közönséggel vagy az ottani hatóságokkal érintkeznek, a horvát nyelv ismerete is kötelező. (1907:XLIX.tc.)

„Az államkormány által kinevezett minden bíróságok hivatalos nyelve a magyar” (1868:XLIV.tc.); ez a rendelkezés csak a felső bíróságokra nézve érvényes. (1869:IV.tc.)

„Az ország minden lakosa azon esetekben, amelyekben ügyvéd közbejötté nélkül akár felperesi, akár alperesi, akár folyamodó minőségben, személyesen vagy megbízott által veszi és veheti igénybe őtalmát és a bíró segélyét:

- a) saját községi bírósága előtt anyanyelvét;
- b) más községi bíróság előtt az illető község ügykezelési vagy jegyzőkönyvi nyelvét;
- c) saját járási bírósága előtt saját községének ügykezelési vagy jegyzőkönyvi nyelvét;
- d) más bíróságok előtt, akár legyenek azok saját törvényhatóságának, akár pedig más törvényhatóságnak bíróságai, azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét használhatja, amelyhez az illető bíróság tartozik”. (1868:XLIV.tc.7.)

„A bíró a 7. § eseteiben a panaszt vagy kérelmet a panasz vagy kérelem nyelvén intézi el; a kihallgatást, tanúkihallgatást, szemlét és más bírói cselekményeket úgy a peres, mint a peren kívüli, valamint bűnvádi eljárásoknál a perben álló felek, illetőleg a kihallgatott személyek nyelvén eszközli; a perek tárgyalási jegyzőkönyveit azonban azon a nyelven vezeti, melyet a perlekedő felek a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvei közül kölcsönös megegyezéssel választanak. Ha e tekintetben megegyezés létre nem jönne, a bíró a tárgyalási jegyzőkönyvet a törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikén vezetheti, tartozik azonban annak tartalmát a feleknek szükség esetén tolmács segélyével is megmagyarázni.

Szintügy tartozik a bíró a felek előtt megmagyarázni s illetőleg tolmácsoltatni a per fontosabb okmányait is, ha ezek olyan nyelven volnának szerkesztve, melyet a perben álló felek egyike vagy másika nem ért.

Az idézési végzés a megidézendő fél érdekében, ha rögtön kitudható, annak anyanyelvén, különben pedig azon községnek, amelyben a megidézendő fél lakik, jegyzőkönyvi nyelven, vagy pedig az állam hivatalos nyelvén fogalmazandó.

A bírói határozat a tárgyalási jegyzőkönyv nyelvén hozandó; de köteles azt a bíró minden egyes félnek azon a nyelven is kihirdetni, illetőleg kiadni, amelyen kívánja, amennyiben azon nyelv a törvényhatóságnak, amelyhez a bíró tartozik, jegyzőkönyvi nyelveinek egyikét képezi”. (1868:XLIV.tc.)

„A telekkönyvi hivataloknál a törvényszék felügyelésének tekintetéből is az illető törvényszék ügykezelési nyelve használandó; de ha a felek úgy kívánják, mind a végzés, mind a kivonat az állam hivatalos nyelvén, vagy azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek egyikén is kiadandó, amelynek területén a telekkönyvi hivatal van”. (1868: XLIV. tc.)

Ha az ügyvéd részére szóló meghatalmazás nem magyar nyelven van kiállítva, a meghatalmazott annak magyar nyelvű fordítását is köteles bemutatni; a keresetlevelet a per bíróságánál magyar nyelven írásban kell benyújtani; a bíróság elrendelheti, hogy a fél olyan okiratokat, amelyek nem magyar nyelven vannak szerkesztve, hiteles fordításban mutassa be. (1911:I.tc.)

„A fellebbezett perekben, ha azok nem magyar nyelven folytattattak, vagy nem magyar okmányokkal vannak ellátva, a fellebbviteli bíróság mind a pert, mind az okmányokat, amennyiben szükséges, magyarra fordíttatja azon hiteles fordítók által, akik a fellebbviteli bíróságnál államköltségen lesznek alkalmazva s a pert ezen hiteles fordításban veszi vizsgálat alá.

Végzéseit, határozatait és ítéleteit a fellebbviteli bíróság mindig az állam hivatalos nyelvén fogja hozni.

Leküldetvén a per az illető első bírósághoz, ez köteles lesz a fellebbviteli bíróság végzését, határozatát vagy ítéletét minden egyes félnek azon a nyelven is kihirdetni s illetőleg kiadni, amelyen ez azt kívánja, amennyiben az a nyelv a bíróságnak ügykezelési vagy a törvényhatóságnak valamelyik jegyzőkönyvi nyelve volna”. (1868:XLIV.tc.)

„A bírói állományok betöltésénél különös figyelem fordítandó arra, hogy a kinevezések az első folyamodású törvényszéknél és az egyes bíróságoknál a 6. és 7. §§.-ban meghatá-

rozott képzettség mellett lehetőleg az első folyamodású törvényszéki kerület kebeléből és az 1868:XLIV.tc. 27. §-a határozmányához képest az illető törvényszéki kerületben lakó különböző nemzetiségi egyénekre való méltányos tekintettel történjenek” (1869: IV.tc.). Ugyanez a törvény kimondja, hogy bírói hivatalt csak olyan magyarországi honpolgár viselhet, aki az 1868:XLIV.tc. rendeleteinek megfelelni képes.

A királyi ügyészséghez csak az nevezhető ki, aki eleget tesz a bírók nyelvismereti kötelezettségének. (1871:XXXIII.tc.)

„Az esküdtek számára csak a magyar nyelv ismerete kötelező, de az esküdtek névjegyzékének tartalmaznia kell, hogy az abban felvett állampolgárok az országban használatban levő nyelvek közül melyiket beszéli, melyiket használja túlnyomóan, melyik az anyanyelve. (1879:XXXIII.tc.)

Közjegyzőnek csak az nevezhető ki, aki az állam hivatalos nyelvének ismerete mellett, amennyiben szükséges, az 1868:XLIV.tc. intézkedésének megfelelni tud; „az okiratoknak más, mint magyar nyelven való felvételére az igazságügy miniszter csak akkor adhat engedélyt, ha az illető azt, hogy kellő jártassággal rendelkezik abban a nyelvben, külön igazolja”. (1886:VII.tc.)

Az egységes bírói és ügyvédi vizsga nyelve a magyar. (1913:LIII.tc.)

„A törvényhatóságok jegyzőkönyvei az állam hivatalos nyelvén vitetnek; de vitethetnek emellett mindazon nyelven is, amelyet a törvényhatóságot képviselő testület vagy bizottmány tagjainak legalább egyötöd része jegyzőkönyvi nyelvül óhajt. A különböző szövegekben mutatkozó eltérések eseteiben a magyar szöveg a szabályozó”. (1868: XLIV.tc.)

„A törvényhatósági gyűlésekben mindaz, aki ott szólás jogával bír, akár magyarul szólhat, akár saját anyanyelvén, ha az nem magyar”. (1868:XLIV.tc.)

„A törvényhatóságok az államkormányhoz intézett irataikban az állam hivatalos nyelvét használják, de használhatják emellett hasábosan még azon nyelvek bármelyikét is, melyet jegyzőkönyveikben használnak. Egymás közötti irataikban pedig akár az állam nyelvét, akár pedig azon nyelvek egyikét használhatják, amely azon törvényhatóság által, melyhez az irat intéztetik, a második szakasz szerint jegyzőkönyvei vitelére elfogadtatott”. (1868: XLIV.tc.)

A községek maguk választják meg ügyvitelük és jegyzőkönyvük nyelvét, „de a jegyzőkönyv egyszersmind azon nyelven is viendő, amelyen vitelét a szavazatképes tagoknak egyötöde szükségesnek látja”. (1868:XLIV.tc.)

„A község saját törvényhatóságához, annak közegeihez és az államkormányhoz intézett beadványaiban az állam hivatalos, vagy saját ügykezelési nyelvét; más törvényhatóságokhoz s azok közegeihez intézett beadványaiban az állam hivatalos nyelvét vagy az illető törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvei egyikét használhatja”. (1868:XLIV. tc.)

Minden községnek csak egy hivatalos nyelve lehet. (1898:IV.tc.)

Az anyakönyveket az állam nyelvén vezetik. (1894:XXXIII.tc.)

„A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni”. (1868:XLIV.tc.)

„Ha városi, községi (kőr-)orvossá olyan orvos választatott meg, aki nem érti azt a nyelvet, amelyen az ő működési körében a lakosság túlnyomó többsége beszél, akkor az illetőt a vármegye alispánja felszólítja, hogy záros határidőben az említett nyelvet legalább olyan mértékben sajátítsa el, hogy orvosi hivatásának megfelelhesen”. (1908:XXXIII.tc.)

„A belső ügyvitel terén a törvényhatósági tisztviselők az állam hivatalos nyelvét használják; de amennyiben az egyik vagy másik törvényhatóságra vagy tisztviselőre nézve gyakorlati nehézséggel járna: az illető tisztviselők kivételesen törvényhatóságaik jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikét is használhatják. Valahányszor azonban az állami felügyelet és a

közigazgatás tekintetei megkívánják: jelentéseik és az ügyiratok egyszersmind az állam hivatalos nyelvén is felterjesztendők”. (1868:XLIV. tc.)

„A törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyűlekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőségig ezek nyelvét használják”. (1868:XLIV.tc.)

„Úgy a közigazgatás zavartalan menetére, mint a közlakosság érdekeire való tekintetekből különös súlyt kell helyeznem arra, hogy azok a vármegyei tisztviselők, akik a néppel hivataluknál fogva folytonos és sűrű érintkezésben vannak, tehát elsősorban a járási főszolgabírák és szolgabírák, az illető lakosság nyelvét bírják, vagy legalább is olyan mérvű nyelvismerettel rendelkezzenek, hogy a néppel akadálytalanul érintkezni, annak előadását megérteni, saját intézkedéseiket pedig megértetni képesek legyenek”. (152.635/1907. B.M. sz. körrendelet)

Az iskolaügyben az 1868:XXXIII.tc. kimondja a pedagógia elvét, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak”. Ugyanez vonatkozik a polgári iskolák tanítási nyelvére is.

„Az állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben, a tanítási nyelvnek meghatározása, amennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási miniszter teendőihez tartozik. De a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”. (1868: XLIV.tc.)

„Azon területeken létező vagy felállítandó állami közép és felső tanodákban, amelyekben egynél több nyelv divatozik, azon nyelvek mindenikének részére nyelv- s irodalmi tanszékek állítandók”. (1868:XLIV.tc.)

„Az országos egyetemben az előadási nyelv a magyar; azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára, amennyiben még nem állítottak, tanszékek állíttatnak”. (1868:XLIV.tc.)

„Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak éppen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel, vagy társulás útján alsó, középső és felső tanodákat felállítani. E végből s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok az állam törvényszabra felügyelete alatt társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván, szabályokat alkothatnak, államkormány által helyben hagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt, nemzetiségi törvényes igényieknek is megfelelően kezelhetik”. (1868:XLIV.tc.)

„A magánintézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg. A társulatok s az általok létesített intézetek egymás között saját nyelvökön is érintkezhetnek; másokkal való érintkezéseikben a nyelv használatára nézve a 23. § határozatai lesznek szabályozók”. (1868:XLIV.tc.)

„Ha magánosok, egyházak, magántársulatok, magán tanintézetek és törvényhatósági joggal nem bíró községek a kormányhoz intézett beadványaiknál nem az állam hivatalos nyelvét használnák: az ilyen beadványokra hozott végzés eredeti magyar szövegéhez a beadvány nyelvén eszközölt hiteles fordítás is melléklendő”. (1868:XLIV.tc.)

Az elemi iskolák közül az 1868:XXXVIII. és XLIV. tc. sem az államiaknál, sem a nem államiaknál nem írta elő a magyar nyelv kötelező tanítását. Az 1868:XXXVIII. tc. csak a felső népiskolákban, polgári iskolákban és tanítóképezdékekben rendelte el a magyar nyelv tantárgyként való tanítását.

„A magyar nyelv az összes bármintemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezzel felvétetik.

Azonban mindaddig, míg a magyar nyelv tanítására alkalmas kellő számú tanító fog rendelkezésre állani, ezen törvény fennebbi rendelete csak fokozatosan, következőleg léptethető életbe:

minden olyan elemi népiskolában, melyek tannyelve nem a magyar, de oly tanító van alkalmazva, ki annak tanítására képes, a magyar nyelv, mint köteles tantárgy, már a jelen törvény hatályba léptét követő tanévben; azon elemi népiskolákban pedig, amelyeknél ily tanító alkalmazva nincs, míhelyt a 2. és 3. §-ok értelmében a magyar nyelv tanítására képes tanító alkalmazva leend, azonnal tanítandó.

A jelen törvény intézkedései kiterjesztetnek az 1868:XXXVIII. tc. 22—26. §-ai értelmében fennálló nem magyar tannyelvű tanintézetekre is”. (1879:XVIII. tc.)

Egy 1805-ben kelt rendelet szerint a hittan nem az illető egyházi nyelven, hanem az iskola tannyelvén, magyarul tanítandó.

„Az 1868:XLIV. tc. 14. §-ának az a rendelkezése, mely szerint az egyházközségek iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg, akképp értelmezendő, hogy szabadságukban áll oktatási nyelvül vagy az államnyelvet, vagy a gyermekek anyanyelvét megállapítani, fennmaradván természetesen ez utóbbi esetben a magyar nyelvnek tanítására vonatkozó törvényes intézkedések feltétlen érvénye és hatálya. Ahol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, amelyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, akiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja: a vallás és közoktatásügyi miniszter elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a húszat eléri, vagy az összes beírt növendékeknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.

Minden olyan népoktatási tanintézetekben azonban, amelyekben az államnyelv van egyedüli tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható.

Az összes elemi népiskolák ismétlődő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar. Ezek az intézkedések érvényesek a községi elemi népiskolákban is”. (1907:XXVII. tc.)

„A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban olyan mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban ki tudja fejezni”. (1907:XXVII. tc.)

„Nem magyar tanítási nyelvű községi és hitfelekezeti elemi népiskolánál alkalmazott tanítók alapfizetés- vagy korpótlék-kiegészítésben a 16. §-ban megszabott feltételeken kívül csak következő további feltételek teljesítése mellett részesülhetnek:

1. ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása, községi iskolákban a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv szerint és óraszámában, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédesszközök használatával, hitfelekezeti iskolákban pedig

a vallás- és a közoktatásügyi miniszter által is jóváhagyott, vagy amennyiben az iskolafenn-tartó részéről fölterjesztett tanterv jóváhagyható nem volna, az általa megállapított tanterv szerint és óraszámában, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédész-közök használatával történik;

2. ha az illető iskolában kizárólag a vallás- és közoktatásügyi miniszter által is helyben hagyott hazafias tartalmú olvasókönyvek és tanszerek használatnak". (1907:XXVII.tc.)

„Hatályon kívül helyezve hivatali elődömnök valamennyi kir. tanfelügyelőhöz 1908. évi október hó 23-án 106.276 szám alatt intézet rendeletét, tekintettel a hitoktatás és a hitélet között való szoros kapcsolatra, megengedhetőnek tartom, hogy az állami és községi, továbbá magánosok és társulatok által fenntartott népoktatási tanintézetekben, úm. az elemi népiskolák hat osztályában, a felső nép- és polgári iskolákban, a tanító- és tanító-nőképző, valamint a kisedővónőképző intézetekben a hitoktatás a tanulók anyanyelvén látásuk el.” (1797 eln/1914 VKM sz. rendelet)

„Abból a célból, hogy az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvű gyer-meknek a magyar nyelven való tanulást megkönnyítsem, továbbá, hogy neki az írás és olvasás elsajátítását anyanyelvén is lehetővé tegyem, elrendelem, hogy az alábbiakban részletezett esetben és módon az I. és II. osztályban az anyanyelvet mint kiegészítő nyelvet használják, a III., IV. és V. osztályban pedig az anyanyelvet mint tantárgyat tanítsák.” (114.000/1914 VKM sz. rendelet)

A gimnáziumban és a reálisiskolában rendes tantárgy „a magyar nyelv és irodalmának történelme; azon kívül azon tanintézetekben, amelyeknél a tannyelv nem magyar, az intézet tannyelve és irodalmának története.” (1883:XXX.tc.)

„A hitfelekezetek maguk határozzák meg az általuk fenntartott nyilvános középisko-lák tannyelvét, és amennyiben ez nem a magyar, kötelesek a tannyelven és irodalmon kívül a magyar nyelv és irodalmának történelme, mint rendes tantárgy tanításáról is gondoskodni, és pedig oly óraszámában, mely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye. Ennek ellenöriz-hetése végett kötelesek a magyar nyelv és irodalmának történelmére vonatkozó tantervet és órabeosztást a vallás- és közoktatásügyi miniszternek előlegesen bemutatni.

A nem magyar tannyelvű középiskolákban, a 7. és 8. osztályban a magyar nyelv és iro-dalmának történelme magyar nyelven tanítatik s e tantárgyból az érettségi vizsgálat is ezen nyelven teendő.” (1883:XXX.tc.)

Az 1879:XVIII.tc. elrendeli minden nem magyar tannyelvű tanítóképző intézetben a magyar nyelvnek olyan mértékben való tanítását, hogy minden tanítójelölt beszédben és írásban elsajátíthassa azt.

„A kisedővódákban és gyermek-menedékházakban a nem magyar nyelvű gyermekek foglalkoztatása összeköttendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel.” (1891:XV.tc.)

„A görögkeleti vallás se nem szerb, se nem román ajkú hívei ezentúl is meghagyatnak mindazon jogaikban, amelyeket egyházközségi s iskolai ügyeik önálló intézésében, szer-tartási nyelvük szabad használatában, mint szintén egyházközségi vagyonuk és alapít-ványaik kezelésében eddig gyakoroltak.” (1868:IX.tc.)

Az egyházi gyűlésekben a szólás jogával bírók szabadon használhatják anyanyelvüket. (1868:XLIV.tc.)

Az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének nyelvét tetszés szerint határozzák meg.” (1868: XLIV.tc.)

„A felsőbb egyházi testületek és hatóságok önmaguk állapítják meg a tanácskozás, a jegyzőkönyv, az ügyvitel és az egyházközségeikkel való érintkezés nyelvét. Ha ez nem az állam hivatalos nyelve volna: az állami felügyelet szempontjából a jegyzőkönyvek egyszer-mind az állam hivatalos nyelvén is hiteles fordításban felterjesztendők.

Ha különböző egyházak s egyházi felsőbb hatóságok érintkeznek egymással, vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy azon egyháznak nyelvét használják, amellyel érintkeznek.” (1868:XLIV. tc.)

„Egyházi felsőbb és legfelsőbb hatóságok az államkormányhoz intézett legfelsőbb beadványaikban ügyviteli vagy jegyzőkönyvi nyelvüket s hasábosan az állam hivatalos nyelvét, a törvényhatóságokhoz s azok közegeihez intézett beadványaikban az állam nyelvét; vagy, ha több a jegyzőkönyvi nyelv, azok bármelyikét; az egyházi községek pedig, mindezen hivatalos érintkezéseikben az államkormány és saját törvényhatóságai irányában az állam hivatalos nyelvét vagy saját ügykezelési nyelvöket; más törvényhatóságok irányában pedig az illető törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvei egyikét használhatják.” (1868:XLIV. tc.)

Ha az egyházak „a kormányhoz intézett beadványaikban nem az állam hivatalos nyelvét használnák, az ily beadványokra hozott végzés eredeti magyar szövegéhez a beadvány nyelvén eszközölt hiteles fordítás is mellékelendő”. (1868:XLIV. tc.)

„Az egyházi bíróságok maguk határozzák meg ügykezelési nyelvüket. (1868:XLIV. tc.)

„Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez és az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.

Más községekhez, törvényhatóságokhoz és azok közegeihez intézett beadványaiban vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy az illető község, vagy törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét, vagy nyelvei egyikét használhatják.” (1868:XLIV. tc.)

Ha magánosok a kormányhoz intézett beadványaikban nem az állam hivatalos nyelvét használják, az ily beadványokhoz hozott végzés eredeti magyar szövegéhez a beadvány nyelvén eszközölt hiteles fordítás is mellékelendő. (1868:XLIV. tc.)

A nemzetiségi állampolgárok által létesített magánintézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg, ezek a társulatok s az általuk létesített intézetek egymás közt saját nyelvükön is érintkezhetnek. (1868:XIV. tc.)

A nemzetiségek nyelvhasználata jogszabályozásának fent vázolt szerkezete azoknak a főbb jogszabályoknak az összességét jelenti, amelyek Bácska és Bánát területén közvetve vagy közvetlenül jogi hatással voltak vagy lehetek volna tényleges végrehajtásuk esetében. Nem tartozik e rövid tanulmány feladatai közé, hogy regisztrálja e jogszabályok sorsát, azaz, hogy mit és mennyit valósítottak meg e rendelkezésekből Bácska és Bánát területén.

A NYELVHASZNÁLATI JOGOK SZABÁLYOZÁSA SZERÉMSÉG TERÜLETÉN 1918-IG

Szerémséget mint a történelmi Horvát-Szlavónország részét túlnyomórészt szerbek és horvátok lakták és csak a török uralom megtörte után, a 17. század végén szaporodik e térség (főleg telepítés útján) újabb népekkel: magyarokkal, németekkel és szlovákokkal.

Horvát-Szlavónországban, a magyarországi helyzethez hasonlóan, II. József nyelvrendelete idején a latin volt a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közoktatás nyelve. A nyelvrendelet visszavonása után Horvátország követei a magyar országgyűlésben a latin nyelv használata mellett szálltak síkra és azt meg is tartották 1868-ig, a Magyarországgal való kiegyezésig. Ezt megelőzően azonban az 1844:II. tc. értelmében Horvát-Szlavónország törvényhatóságai tartoztak a magyarországi törvényhatóságok magyar nyelvű, a magyarországiak pedig a horvátországi törvényhatóságok latin nyelvű leveleit elfogadni.

Horvát Szlavónország iskoláiba az 1792:VII. tc. rendkívüli tantárgyként vezeti be a magyar nyelv tanítását, az 1488:II. tc. pedig a társországok fő- és középiskoláiban rendes tantárggyá teszi azt.

E területen a nyelvhasználat terén gyökeres változást a Magyarország és Horvát-Szlavónország közötti közjogi kérdések rendezéséről szóló 1868:XXX. tc. hoz. E törvény ér-

telmében Horvát-Szlavónországban a törvényhozás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nyelve a horvát; a horvát nyelven szerkesztett felterjesztésekre és javaslatokra a közös minisztériumnak ugyanezen a nyelven kell válaszolnia; Horvát-Szlavónország követői a közös országgyűlésen, valamint annak bizottságaiban horvát nyelven szólhatnak, és végül a közös közigazgatás is horvát nyelven történik.

Az oktatás nyelvét a szábor már a saját hatáskörében a népiskolák és tanítóképzők szervezetéről szóló, 1874. augusztus 5-én hozott törvényével szabályozza. E törvény szerint a népiskolák nyelve a horvát; azokban a népiskolákban, amelyeket más ajkú népek emelnek és tartanak fenn, a tanítás ezek nyelvén történik; de ezekben az iskolákban a horvát nyelv kötelező tantárgy; amennyiben az ilyen községekben a horvát nyelv általánosan beszélt nyelv, a tanítás nyelve lehet horvát, mely esetben azonban az anyanyelv tanítása kötelező.

A horvát szábornak 1887. május 14-én a görög-keleti egyház ügyeinek rendezéséről és a cirill betűs írás használatáról szóló törvénye szabályozza a cirill- és latin betűs írásmódot. E törvény értelmében a Horvát-Szlavón Királyságban a felek az ország minden hatóságánál szabadon használhatják a cirill- és latin betűs írást, és ott ahol szerbek nagyobb számban élnek, a cirill betűs kérvényekre cirill betűs kiadvánnyal kell válaszolni.

A magyar országgyűlésnek a vasúti szolgálati rendtartásról szóló 1907:XLIX.tc.-e szerint, amely kötelezővé tette, hogy „a magyar szent korona országainak területén (tehát Horvát-Szlavónországban is) üzemben tartott közforgalmú géperezű vasúti vállalat szolgálatába csak olyan egyén vehető fel, aki magyar állampolgár és a magyar nyelvet bírja”, azoktól a vasúti alkalmazottaktól, „akik szolgálatuk közben a közönséggel vagy az ottani hatóságokkal való érintkezésre hivatvák”, megkívánta a horvát nyelv ismeretét.

A magyar országgyűlés hatáskörébe tartozott a hadsereg vezérleti és vezényleti nyelvek kérdése is. Ezt a honvédségről szóló 1890:V.tc. oly módon szabályozta, hogy kimondta ugyan, hogy „a honvédség szolgálati és vezénynyelve a magyar”, de Horvát-Szlavónországban a honvédség szolgálati és vezénynyelvévé a horvátot tette.

A fenti két cím alatt rövid tárgyalásban átfogó képet nyújtottunk azokról a rendelkezésekről, amelyek 1918-ig a mai Vajdaság területén szabályozták az itt élő népek nyelvhasználati jogát. Ezzel kapcsolatban e helyen nem foglalkozhattunk e jogszabályok politikai és közjogi értékelésével, mivel ez meghaladja kitézött feladatunkat. Mégis e helyen meg kell jegyeznünk, hogy az e jogszabályokban visszatükröző kép egész korszakot zár le, melynek politikai és közjogi koncepciója végképp letűnik azzal a birodalommal, amely azt megtestesítette. 1918-ban, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásával Vajdaság népei új közjogi fennhatóság alá kerülnek, amely új koncepciók alapján teljesen újrendezi a népek és nemzetiségek nyelvhasználati jogát.

A NYELVI JOGOK SZABÁLYOZÁSA VAJDASÁGBAN AZ SHS, ILLETVE JUGOSZLÁV KIRÁLYSÁGBAN

A nyelvhasználatra vonatkozó jogok újraszabályozásának kiinduló pontja az SHS Királyságnak a Szövetséges és Egyesült Főhatalmakkal Saint Germain-ben kötött szerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségei voltak.

E kötelezettségeket az 1920. május 10-i ideiglenes törvény kodifikálta. Ennek értelmében szerbek, horvátok és szlovének kormánya az egyetlen hivatalos nyelv intézményén kívül könnyítésnek ad helyt azoknak az állampolgároknak, akik nyelve a hivatalostól eltérő, abból a célból, hogy a bíróságok előtt szóban és írásban saját nyelvüket használhassák;

ezek a polgárok az általuk és saját költségükön emelt jótékonyági, vallási és szociális intézményekben, iskolákban és egyéb oktatási intézményekben szabadon használhatják nyelvüket.

A közoktatás terén e törvény szerint, azokban a városokban és járásokban, amelyekben más, a hivatalos nyelvvél nem azonos nyelvű állampolgárok nagy számban élnek, a kormány biztosítja, hogy ezek gyermekei anyanyelvű oktatásban részesüljenek, mely rendelkezés azonban nem gátolja a kormányt abban, hogy ezekben az iskolákban kötelezővé tegye a hivatalos nyelv tanítását.

Az SHS Királyság első, 1921. június 28-án hozott alkotmánya is szabályozta a nyelvhasználat egyes kérdéseit.

Ez az alkotmány mindenekelőtt kimondja, hogy a szerb-horvát-szlovén nyelv az állam hivatalos nyelve; az idegen ajkú és fajú kisebbségek a törvényben megállapított feltételek mellett anyanyelvükön részesülnek elemi oktatásban; a nem szerb-horvát-szlovén ajkú naturizált állampolgároknak csak abban az esetben van passzív választójoguk, ha azok már tíz éve itt élnek és „szóban és írásban bírják a népi nyelvet”, azaz az állam hivatalos nyelvét.

Az 1931. szeptember 3-i új alkotmány a szenátorok megválasztásával kapcsolatban ugyancsak kimondja a „népi nyelv” kötelező ismeretét. Ez a feltétel azonban ezúttal minden naturalizált állampolgárra vonatkozik, mivel az alkotmány nem tesz említést arról, hogy az csak a szerb-horvát-szlovén ajkú állampolgárokra nézve érvényes.

A szkupstinai képviselők választásáról szóló 1931. szeptember 10-i törvény szerint is képviselő csak az lehet, aki „szóban és írásban bírja a hivatalos nyelvet”. Hasonló rendelkezést tartalmaz a szenátorok választásáról szóló törvény, melynek értelmében a szenatori választás egyik feltétele a „népi nyelv” szóban és írásban való ismerete.

A nyelvhasználat kérdése a népiskolákban a népiskolákról szóló 1929-ben hozott törvényben nyert részletes szabályozást. A törvény lehetővé teszi, hogy azoknak a gyermekeknek a számára, akiknek anyanyelve nem azonos az államnyelvvél, a népiskolák mellett előkészítő osztályt nyissanak az államnyelv elsajátítására; azokban a helységekbén, amelyekben nagyobb számban idegen ajkú (nem államnyelvű) polgárok laknak, az elemi iskolák és polgárok gyermekei számára külön anyanyelvű oktatási tagozatot nyitnak, ha annak legalább 30, vagy a közoktatásügyi miniszter külön engedélye alapján legalább 25 tanulója van. E tagozatokon az államnyelv kötelező tantárgy; azok a gyermekek, akiknek anyanyelve az államnyelv, nem irathatók be az iskola nem államnyelvű tagozataira, a nem államnyelvű gyermekek azonban beirathatók az államnyelvű tagozatra; az egyik nemzetiségi kisebbséghez tartozó gyermek nem járhat a másik kisebbség iskolájába; azokban a helységekbén, ahol nincs elegendő számú kisebbségi anyanyelvű iskolaköteles gyermek, a gyermekeknek az államnyelvű iskolákba kell beiratkozniuk; a népiskolai tanítók számára kötelező az államnyelv teljes ismerete.

Az 1927-ben Romániával kötött nemzetközi egyezmény értelmében a román nyelv státusa az oktatással kapcsolatban a következőképpen változott: a román iskolákban a tanítás az anyanyelven történik, a harmadik tanévtől kezdve azonban kötelező az államnyelv tanítása, valamint a hazai történelemnek és földrajznak ezen a nyelven való tanítása; ilyen iskolák megnyitásának feltétele legalább 20 beiratkozó, akik nemzetiségi hovatartozását anyakönyvi kivonattal kellett igazolni.

A német kormánynek a jugoszláv kormánnyal kötött egyezményei alapján a német kisebbség gyermekei 1933 után különleges kedvezményben részesültek az oktatás nyelvélvel kapcsolatban.

A nyelvhasználatnak fentebb vázolt szabályozása a Jugoszlav Királyság időszakában éppúgy magán hordta az államrendszer politikai bélyegét, mint az 1918-ig terjedő rendezés, az Osztrák-Magyar Monarchia keretében. Jugoszlávia fasiszta lerohanása 1941-ben azon-

ban ismét új szakaszt nyitott e területen a nyelvhasználat jogi rendezése terén. E változással mindenekelőtt megszűnt a kérdésnek Vajdaságra vonatkozó általános érvényű rendezése, és mivel Vajdaság 1941-ben három állam fennhatósága alá került, a nyelvhasználat jogát három állam jogszabályai rendezték a fennhatóságok szükségleteinek és céljainak megfelelően.

A NYELVHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSA BÁCSCSA TERÜLETÉN 1941-TŐL A SZOCIALISTA JUGOSZLÁVIA MEGALAKULÁSÁIG

Bácska megszállásával a Jugoszláv Királyságnak a nyelvhasználatra vonatkozó törvényi és rendelkezései automatikusan hatályukat veszítették, mivel az új kormányzat kiterjesztette jogszabályainak hatályát Bácska területére. Ez azt jelentette, hogy egyrészt újból hatályba léptek azok a jogszabályok, amelyek az 1918-ig terjedő jogfejlődés során születtek és 1941-ben hatályban voltak, másrészt kiegészültek azokkal az újabb jogszabályokkal is, amelyeket a magyar állam 1918 és 1941 között alkotott. Az 1914-től a szocialista Jugoszlávia megalakulásáig terjedő időszakban Bácskában a nyelvhasználat jogát még az ebben a periódusban hozott jogszabályok is szabályozták.

Figyelemmel a fenti körülményre, először azokat a nyelvhasználati szabályokat regisztráljuk, amelyeket a magyar államhatalom 1918 és 1941 között hozott és hatályuk 1941-ben automatikusan kiterjedt a megszállott Bácska területére.

E jogszabályok a következők:

Az 1938:XIX.tc. a választási névjegyzékek közzétételével kapcsolatban nem követeli meg annak a választási kerületben tömegesen használt más (nem magyar) nyelven való közzétételét.

A 4800/1923 M.E. számú rendelet, amely voltaképpen Magyarországnak a trianoni szerződésben vállalt kisebbségvédelmi kötelezettségeinek végrehajtására vonatkozott, kimondja, hogy a miniszteri rendeletek közül csak a községben kihirdetésre kerülőket kell az állam hivatalos nyelvén kívül a község jegyzőkönyvi nyelvén is közzétenni.

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet az 1868:XLIX.tc.-nek a bíróságok előtti nyelvhasználatra vonatkozó jogot a következőképp szabályozza:

„A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgár a kir. járásbíróságok és kir. törvényszékek előtt hivatalos nyelvén felül szóban és írásban anyanyelvét is használhatja, ha ez a nyelv az illető bíróság területén a lakosság legalább egyötödének anyanyelve”.

A 4800/1923 M.E. sz. rendelet újr szabályozza a bírósági határozatoknak és a telekkönyvi kivonatoknak nem államnyelven való közlésére vonatkozó írásokat is, és pedig a következő módon:

„A 13 §. A kir. járásbíróságok és kir. törvényszékek határozataikat az olyan személyekkel, akik előttük a 12. § értelmében anyanyelvük használatára jogosultak, kívánságukra hiteles fordításban anyanyelvükön is közlik.

Ugyanaz a szabály áll a telekkönyvi kivonatokra is.

A idézéseket a kir. járásbíróságok és kir. törvényszékek az említett személyekkel anyanyelvükön külön kívánságuk nélkül is közlik, ha az illető anyanyelvről tudomásuk van.

Ha az említett személyek a közlés után kérik a bírósági határozatnak hiteles fordítással ellátását, ezt ki kell adni, ez azonban az eljárás folytatását semmi irányban sem akadályozhatja.

14. §. A kir. járásbíróság és a kir. törvényszék az olyan személyekkel, akik előttük a 12. § szerint anyanyelvük használatára jogosultak, kívánságukra szóbeli érintkezésben is anyanyelvüket köteles használni; ha a bíróság eljáró tagja az illető nyelvben nem jártas, tolmácsolást kell alkalmazni. Ha a jegyzőkönyvet az említett személynek a szabályok értelmében

alá kell írnia, az aláírás alá kerülő szöveget, mint eddig, úgy a jövőben is, a fél anyanyelvén meg kell magyarázni. Emellett a jegyzőkönyvnek azt a részét, amely a fél fontos nyilatkozatait tartalmazza, a fél kívánságára egész terjedelemben le kell fordítani anyanyelvére, a fél az aláírást a lefordított szövegnél teljesíti.”

A magánfeleknek a bíróság előtti nyelvhasználatáról a 4044/1919 M.E. sz. rendelet is tartalmaz rendelkezéseket. E rendelet szerint:

„A bírósági beadványokra, panaszokra, vagy kérelmekre hozott határozataikat a beadvány, panasz, vagy kérelem nyelvén is közli a féllel, a kihallgatáskor, szemléket és más perbeli cselekményeket a kihallgatandó, illetve az érdekelt személyek nyelvén eszközlik, feltéve, hogy az illető bíróság területén hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelv.

Ugyanennek a megszorításnak figyelembe vételével kell az idézéseket a megidézendő személy anyanyelvén is kiadni, feltéve, hogy a bíróságnak az illető anyanyelvéről tudomása van.

Minden más bírói határozatot, ide értve a telekkönyvi hatóságok, valamint a felsőbbbíróságok határozatait is, az első bekezdésben említett megszorítás figyelembevételével az érdekelt személy anyanyelvén is ki kell adni, amennyiben azt kívánja.”

E rendelet kimondja még, hogy „a bírói állásokra a nemzeti kisebbségekhez tartozó, a szükséges nyelvekben jártas és egyébként is képesített személyek alkalmazásának”.

E szakasz végrehajtásáról az 1262/1920. I.M. sz. rendelet intézkedik:

„5. §. A járásbíróságoknál és törvényszékeknél a felügyelő hatóságok haladéktalanul kötelesek gondoskodni annak megállapításáról, hogy a jelenleg alkalmazásban levő bírák és bírósági alkalmazottak az előbbi §-ban érintett nyelvi követelményeknek megfelelnek-e.

Azokat a bírákat és bírósági alkalmazottakat, akik e nyelvi követelményeknek meg nem felelnek, fel kell hívni, hogy az idézett rendelkezésben megszabott két éven belül a nyelvi követelményeknek megfelelni törekedjenek. A felügyelő hatóságok alkalmas módon ellenőrzik a felhívás eredményét.

A felügyeleti vizsgálatnak a jelen §-ban említett körülményekre is ki kell terjedni.

Amennyiben egyes járásbíróságoknál vagy törvényszékeknél nincsenek szükséges számban olyan bírák és bírósági alkalmazottak, akik a nyelvi követelményeknek megfelelni képesek, vagy a megszabott kétévi határidőben megfelelni késznek nyilatkoznak, a szükséges személyzetről fokozatosan kinevezések és áthelyezések útján fog gondoskodás történni. Evégből a megüresedett állások betöltésére vonatkozó javaslatok megtételénél különösen tekintettel kell lenni az illető bíróságnál megkívánt nyelvismeretekre.”

„6. §. A felsőbbbíróságoknál mind a tanácsok összeállítása, mind a kinevezések alkalmával a lehetőséghez képest gondoskodni kell arról, hogy kellő számmal legyenek olyan bírák, akik a nemzetiségi kisebbségek nyelvében jártasak és az ilyen anyanyelvű felekkel szóbeli tárgyalásokon anyanyelvükön érintkezni képesek.”

Az 5. § rendelkezései átmeneti jellegűek, a 6. §-ban ellentétes intézkedés nem történt, de mivel a felsőbbbíróságok nyelve kizárólag a magyar, a felsőbbbíróságok bírójának nem kötelessége a felekkel anyanyelvükön érintkezni.

Az 1962/1920 I.M. sz. rendelet arról is intézkedik, hogy:

„Azoknál a járásbíróságoknál és törvényszékeknél, amelyeknek területén valamely nemzeti kisebbségnek nyelve községi hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelv, a szükséghez képest állandó hites tolmácsállást kell szerezni.

Az olyan tolmácsdíjat, amely a 4044/1919. M.E. sz. rendelet 10. és 11. paragrafusán alapuló nyelvhasználat folytán merült fel, a nemzetiségi kisebbséghez tartozó fél sem előlegezni, sem megfizetni nem köteles.”

A köztisztviselők kötelező nemzetiségi nyelvismeretét az igazságszolgáltatásban és közigazgatásban egységesen „a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról szóló 1924/II. tc.” szabályozta, mely szerint:

„A nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV törvénycikk 27. szakaszát a következő rendelkezések egészítik ki:

Az olyan kir. járásbíróságoknál és kir. törvényszékeknél, valamint az olyan állami és önkormányzati hatóságnál és hivatalnál, amelynek területén a lakosságnak legalább egyötöd része ugyanahhoz a nyelvi kisebbséghez tartozik, olyan személyeket kell alkalmazni, akik az illető kisebbségi nyelvben is járatosak.

Az említett helyeken alkalmazásban álló személyzet köteles a működése területén az előző bekezdésben említett arányban élő kisebbség nyelvét ennek a törvénynek életbelépésétől számított két éven belül elsajátítani.

Aki e határidőben a nyelvet kellő mértékben el nem sajátítja, tekintet nélkül a bármilyen törvényben különben fennálló korlátozásra, hivatalból áthelyezhető, vagy szabályszerű elbánás alá vonható. Ezeknek az intézkedéseknek az ítélőbírákkal szemben csak a két év lejártát követő egy éven belül van helye.

E rendelkezések alkalmazása szempontjából annál az állami hatóságnál és hivatalnál, amelynek működési köre egy községre terjed, az illető község, annál, amelynek működési köre egy járásra vagy ennél kisebb területre terjed, az illető járás, minden más állami hatóságnál vagy hivatalnál azon törvényhatóság lakosságának nyelvi viszonyai mérvadók, amelyeknek területén az illető állami hatóságnak vagy hivatalnak a székhelye van.”

Az 1924:II.tc. végrehajtását a m. kir. minisztérium 1924. október 31-én kelt 1924. évi 2500 sz. rendelete „A közhivatalokban megüresedő állásokra a kisebbségi nyelvben jártas személyek alkalmazásáról” szabályozza. Eszerint:

„A m. kir. minisztérium az 1924:II.tc. 1. §-a második bekezdésének végrehajtása tárgyában a következőket rendeli:

1. A kir. járásbíróságoknál és kir. törvényszékeknél, továbbá az állami és önkormányzati hatóságoknál és hivatalokban kinevezés útján betöltendő bármely állásra jövőre csak azt lehet kinevezni, aki annak a kisebbségnek a nyelvében, amelyhez az illető működési területén — illetőleg az 1924:II.tc. 1. §-a utolsó bekezdésében megállapított területen — a lakosságnak legalább egyötöde tartozik, annyira jártas, amennyire az a hivatal ellátásához szükséges.

A választás útján vagy egyébként kijelölés alapján betöltés alá eső állásokra csak olyan személyeket lehet kinevezni, akik a fent említett törvénynek megfelelnek.

Az a személy, akit az első két bekezdésben említett kellék hiányában neveztek vagy jelöltek ki, olyan tekintet alá esik, mint akinél az illető állásra megkívánt törvényes képesítési kellékek valamelyike hiányzik”.

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet 21. §-a a köztisztviselőkre nézve a rendeletben megsza-
bott nyelvhasználati szabályok megszegését fegyelmi vétségnek is minősítette, de a fennálló törvények következtében a kormány a kisebbségi nyelvek nem tudása miatt bírakat, vagy állami és önkormányzati tisztviselőket nem helyezhetett át, sem nem nyugdíjazhatott.

Az 1924:II.tc. a már alkalmazásban levő tisztviselőkről rendelkezett. A törvény ezek számára kétéves határidőt ír elő a megkívánt nyelvismeret elsajátítására. Amennyiben a tisztviselő vagy bíró ennek nem tesz eleget, áthelyezhető vagy nyugdíjazható.

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet újrafogalmazta az 1868:XLIV tc.-nek a törvényhatósági jegyzőkönyvi nyelve tekintetében hozott rendelkezéseit. Eszerint:

„A törvényhatósági közgyűlések jegyzőkönyveit az állam hivatalos nyelvén felül azon a nyelven is el kell készíteni, amelyet a törvényhatósági közgyűlés tagjainak legalább egyötöd része jegyzőkönyvi nyelvül kíván. A különböző nyelvi szövegek közötti eltérés esetében az állam hivatalos nyelvén készült szöveget kell irányadónak tekinteni.”

A törvényhatósági közgyűlésen anyanyelven történő felszólalás szabadságáról is újból rendelkezik a 4800/1923. M.E. sz. rendelet és az anyanyelven való felszólalás jogát kiterjeszti a törvényhatósági közgyűlés bizottságaira is.

Az 1868:XLIV.tc. nem tartalmazott rendelkezést a törvényhatósági rendeletek nyelvére vonatkozóan. A 4800/1923 M.E. sz. rendelet azonban kimondja, hogy a községekben kihirdetésre kerülő szabályrendeleteket az állam hivatalos nyelvén felül a község jegyzőkönyvi nyelvén is közzé kell tenni.

A községi közgyűlések jegyzőkönyvi nyelvét illetően a 4800/1923. M.E. sz. rendelet két újítást tartalmaz. Az egyik az, hogy a jegyzőkönyvet minden esetben az állam hivatalos nyelvén is kell vezetni, a második pedig az, hogy a különböző nyelvű jegyzőkönyvek közötti eltérés esetén a község ügyviteli nyelvén készült szöveget kell irányadónak tekinteni.

A községek átiratainak és felterjesztésének nyelvével kapcsolatban a 4800/1923. M.E. sz. rendelet kötelezőleg írja elő az államnyelv használatát, legalábbis hasábosan. Más törvényhatóságokhoz és azok községeihez intézett iratoknál is az államnyelv mellett legfeljebb hasábosan engedi meg azok jegyzőkönyvi nyelvének használatát. Ha a község olyan állami hatóságokhoz fordul, melynek működési köre nem terjed ki rá, ugyanezt a rendelkezést kell alkalmazni.

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet szerint:

„Ha valamely olyan község, melynek ügyviteli nyelve nem a magyar, a minisztériumhoz intézett beadványban az állam hivatalos nyelve mellett hasábosan ügyviteli nyelvét is használná, az ilyen beadványra hozott határozatot a község kívánságára hiteles fordításban a község ügyviteli nyelvén is közölni kell.”

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet a törvényhatósági szabályrendeletekhez hasonlóan kimondotta, hogy ezeket, továbbá a hatósági hirdetményeket a község hivatalos nyelvén felül annak jegyzőkönyvi nyelvén is közzé kell tenni.

Az állami tisztviselők nyelvhasználatára vonatkozólag a 4800/1923. M.E. sz. rendelet szerint a következők irányadók:

„a) ha az állami hatóság vagy hivatali működési köre egy községre, egy járásra, vagy ennél kisebb területre terjed, az illető állami hatóságnál, hivatalnál alkalmazott tisztviselő a hozzájuk anyanyelvükön forduló felek nyelvét abban az esetben kötelesek használni, ha ez az illető községben, járásban a lakosság egyötödének anyanyelve;

b) minden más állami hatóság vagy hivatal tisztviselői pedig akkor, ha e nyelvet azon törvényhatóság lakosságának legalább egyötöde vallja anyanyelvének, amely törvényhatóság területén az illető állami hatóságnak, hivatalnak a székhelye van.

Ha az eljáró tisztviselő az illető nyelvben nem jártas, tolmácsot kell alkalmazni.

A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgárral felvett jegyzőkönyvnek azt a részét, melyet a fennálló szabályzat szerint az érdekelteknek alá kell írni, mint eddig, úgy a jövőben is a fél anyanyelvén meg kell magyarázni. Emellett annál a hatóságnál és hivatalnál, melynek nem az állam hivatalos nyelvén benyújtott beadványokra hozott határozatai a 10. § értelmében a beadvány nyelvén is közzé kell tenni, a jegyzőkönyvnek azt a részét, amely a fél fontos nyilatkozatait tartalmazza, a fél kívánságára egész terjedelmében le kell fordítani; a fél az aláírást a lefordított szövegnél teljesíti.”

„A jelenleg alkalmazásban levő köztisztviselők kötelesek a hatóságok területén élő nemzeti kisebbségek nyelvének elsajátítása útján gondoskodni arról, hogy a jelen rendelet nyelvi követelményeinek két éven belül megfeleljenek”. (4044/1919. M.E. sz. rendelet.)

A főnti rendelet hasonló kötelezettséget ró a községi önkormányzati és állami tisztviselőkre is, sőt fegyelmi vétségnek minősíti e kötelezettség elmulasztását.

A nemzetiségek egyedei vagy közületei (egyházak, jogi személyek stb.) szabadon létesíthetnek középiskolákat, s a gináziumok igazgatása és állami támogatása tekintetében főként a felekezeti középiskolák messzemenő jogokkal rendelkeznek. A magyar nyelv és irodalom valamennyi középiskolában rendes tantárgy. (1934:XI.tc.)

„Az iskolafenntartás joga az ide vonatkozó törvényes rendelkezések szerint minden fokozaton megilletvén a községeket, az egyházakat, az erre a célra alakult egyesületeket és magá-

rosokat, ezek az általuk fenntartott tanintézetekben az oktatás nyelvüül — a magyar nyelv kötelező oktatására vonatkozó törvényes intézkedések sérelme nélkül, s a községek mellett a 18. § korlátain belül — lakosaik, hívőik, tagjaik, illetőleg a maguk anyanyelvét, vagy az állam hivatalos nyelvét szabadon használhatják.” (4800/1923. M.E. sz. rendelet.)

„Az állami és községi népoktatási intézetekben olyan községekben, illetőleg iskolai körzetekben, ahol az egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó tankötelesek száma a 40-et eléri, vagy ahol a magyar állampolgárok egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó része a lakosság többségét teszi, a helyi iskolai vagy közigazgatási önkormányzati szervek, vagy a nyelvi kisebbséghez tartozó 40 tanköteles gyermek szülőjének (gyámjának) kívánságára az illető kisebbség anyanyelve, a magyar nyelv kötelező oktatására vonatkozó törvényes rendelkezések sérelme nélkül — megfelelő számú osztályban egészben vagy részben tanítási nyelvüül alkalmazandó.

A tanítás sikerének biztosítása céljából a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg fogja megállapítani, hogy ott, ahol az előző bekezdésben említett szervek, illetőleg s szülők kívánsága arra irányul, hogy a kisebbségi nyelv részben érvényesüljön a tanításnál, az előbb nevezett érdekeltiség a tanítási nyelv szempontjából milyen típusú iskolák között választhat,

A kormány a felmerült szükséghez képest gondoskodik arról, hogy az általa kijelölendő polgári iskolákban és középiskolákban a nyelvi kisebbséghez tartozó tanulók számára a tanítás erre a célra létesített párhuzamos osztályokban egészben vagy részben a tanuló anyanyelvén történjék.

Ugyancsak megfelelő módon gondoskodik a kormány arról, hogy az ezen rendelkezések végrehajtására szükséges tanerő kellő számban kiképeztessek.

Az ország területén élő nyelvi kisebbségek nyelve és irodalma számára legalább egy tudományi egyetemen tanszéket kell fenntartani”. (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

A kisebbségi iskoláktól, „ha a törvényes intézkedéseknek mindenben megfelelnek, a nyilvánossági jog nem tagadható meg, s azok az azonos fajú és fokozatú magyar tanítási nyelvü nem állami intézetekkel állami segítyezésük feltételei tekintetében is teljesen egyenlő elbánásban részesítendők.” (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

„A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok nem korlátozhatók abban, hogy tanulmányaikat a törvényeknek megfelelő fajú, fokozatú és jellegü tanintézetek közül milyen tanítási nyelvü intézetben folytassák”. (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

„A m. kir. minisztérium a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásának szabályozása tárgyában a 4800/1923. M.E. sz. rendelet kiegészítése- és módosítása- képpen a következőket rendeli:

1. §. A nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatására vonatkozó jogszabályok az alábbi rendelkezések értelmében módosulnak:

2. §. Azokban az iskolákban (osztályokban), amelyekben a nyelvi kisebbséghez tartozó gyermekek oktatása az 1935. évi 11.00. M.E. sz. rendelet 1. §-ának 3. és 4. bekezdésében meghatározott rendszer szerint történik, azokat a tantárgyakat is a gyermek anyanyelvén kell tanítani, amelyeket ez idő szerint magyar nyelven tanítanak.

3. §. Azokban a községekben (iskolai körzetekben), amelyekben a nyelvi kisebbséghez tartozó 15 éven aluli gyermekek szülői kívánják a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter — a helyi viszonyok figyelembe vételével — a m. kir. miniszterelnökkel egyetértően elrendelheti, hogy a tanítás további intézkedéséig az 1935. évi 11000. M.E. sz. rendelet 1. §-ának 3. és 4. bekezdése szerint történjék.

4. §. A magyar nyelv kötelező oktatására vonatkozó jogszabályok érintetlenül maradnak. (700/1941. (február) M.E. sz. rendelet)

Az egyházközségek nyelvhasználat tekintetében a szabadságharc után bizonyos önkormányzattal rendelkeztek. Ez vonatkozott azokra az egyházközségekre, amelyek felsőbb hatósága nem volt kimondottan nemzetiségi jellegü olyan mértékben, hogy ez az egyházi

önkormányzat jogaiba ütközött volna. A 4044/1919. M.E. sz. rendelet fenntartotta ezt a rendelkezést, kihangsúlyozva, hogy az egyházi okiratok nyelvének megválasztása is az egyházközségek jogában áll.

A 4800/1923. M.E. sz. rendelet értelmében a kormányhoz nem magyar nyelven intézett egyházközségi beadványokra az 1868:XLIV.t.c.-től eltérően a kormánynak csak az egyházközség kívánságára kell ugyanazon a nyelven válaszolnia.

„A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgár saját községéhez és saját járási hatóságához, saját fennhatóságához s annak központi közegeihez, a minisztériumhoz, s mindazon állami hatóságokhoz és hivatalokhoz amelyeknek működési köre a lakóhelyére kiterjed, akár az állam hivatalos nyelvén, akár anyanyelvén fordulhat.

Más községhez, más járási hatósághoz, ezek közegeihez, más törvényhatósághoz, s annak központi közegeihez intézett beadványaiban, vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy pedig anyanyelvét használja, feltéve, hogy ezt az utóbbi nyelvet az illető község, járás, törvényhatóság, a lakosságának legalább egyötöde vallja anyanyelvének.

Ha a fél olyan állami hatósághoz, vagy hivatalhoz fordul, amelynek működési köre lakóhelyére nem terjed ki, a nyelvhasználat tekintetében a következők irányadók:

a) amennyiben a hatóság vagy hivatal működési köre egy községre, egy járásra, vagy ennél kisebb területre terjed, az állam hivatalos nyelvén felül a fél anyanyelvét abban az esetben használhatja, ha ez az illető községben, járásban a lakosság legalább egyötödének anyanyelve.

b) minden más esetben ez a jog akkor illeti meg, ha a fél anyanyelvét azon törvényhatóság lakosságának legalább egyötöde vallja anyanyelvének, amelynek területén az illető állami hatóságnak, hivatalnak székhelye van.” (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

„A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgár beadványára hozott határozatot a község, a járási hatóság vagy közeg a törvényhatóság ama központi közegei, ügyviteli, illetőleg hivatalos nyelvükön közlik a féllel, s ha a beadvány nem ezen a nyelven szövegeztetett, a határozatot a fél kívánságára, hiteles fordításban a beadvány nyelvén is közölni kell, feltéve, hogy a nyelvet az illető község, járás, illetőleg törvényhatóság lakosságának legalább egyötöde vallja anyanyelvének.

Az állami hatóság vagy hivatal, amelynek működési köre egy községre, egy járásra, vagy ennél kisebb területre terjed, az ilyen beadványra hozott határozatot a fél kívánságára az állam hivatalos nyelvén felül a fél nyelvén akkor közlik, ha ez az illető községben, járásban a lakosság legalább egyötödének anyanyelve, minden más állami hatóság pedig akkor, ha a fél anyanyelvét azon törvényhatóság lakosságának legalább egyötöde vallja anyanyelvének, amelynek területén az illető állami hatóságnak, hivatalnak a székhelye van.

A minisztériumhoz nem az állam hivatalos nyelvén intézett beadványra hozott határozatot a fél kívánságára az eredeti magyar szöveg mellett hiteles fordításban a beadvány nyelvén is közölni kell.” (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

„A kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó rendelkezések nem érintik a magyar állampolgároknak azt a jogát, hogy mindenütt, ahol őket a szólás joga megilleti, az állam hivatalos nyelvét szabadon használhatják, továbbá azon jogukat, hogy az állam hivatalos nyelvén benyújtott beadványaikra minden hatóság és hivatal, tehát azon község is, amelynek ügyviteli nyelve nem a magyar, a választ velük minden esetben az állam hivatalos nyelvén közölje.” (4800/1923. M.E. sz. rendelet)

A nyelvhasználatot a magánéletben átfogóan először a 4800/1923 M.E. sz. rendelet szabályozta, amikor kimondotta, hogy „minden magyar állampolgár szabadon használhatja anyanyelvét a magánéletben és az üzleti forgalomban, vallása gyakorlásában, a sajtóban és a nyilvános gyűléseken”.

A fent felsorolt jogszabályok, amelyeket 1918 és 1941 között alkottak Magyarországon, Bácska 1941. évi megszállásával életbe léptek e területen, melyre Magyarország kiterjesztette fennhatóságát.

E nyelvhasználati jogszabályokat a megszállás megszűnéséig újabb jogszabályok egészítették ki, melyeket kivonatosan az alábbiakban adjuk.

Az 58701/1941. V.K.M. sz. rendelet kimondta, hogy a polgári iskolákban a szlovák, ruszin, román, szerb és horvát nyelveket heti két órában, a tankerületi királyi főigazgató által jóváhagyott tanterv szerint tanítani kell.

A 106.025/1942. V.K.M. sz. rendelet elrendelte, hogy a szlovák, ruszin, román és szerb tanítási nyelvű gimnáziumokban az érettségi írásbeli és szóbeli tárgya az iskola tanítási nyelve és annak irodalma.

A Délvidékre vonatkozóan a 85000/1943. V. 1. ü. o. számú szolgálati utasítás rendelte el, hogy a magyar tannyelvű gimnáziumokban az alsó négy osztályban a szerb, horvát, bunyevác, vend vagy muraközi nyelvet heti két órában nem kötelező, díjtalan, rendkívüli tárgyként tanítani kell; a felső négy osztályban pedig e tárgyat a fiúgimnáziumokban heti 3–3 órában, a leánygimnáziumokban az V–VI. osztályban heti 3–4, a VII–VIII. osztályban heti 2–2 órában kell előadni.

A 105.800/1942. V.K.M. sz. rendelet lehetővé teszi, hogy ilyen iskolában tanítói képeztést nyerhessen az az átmenetileg alkalmazott tanító, aki az illető nem magyar tanítási nyelvben jártas, a miniszter által megjelölt tanfolyamot elvégezte és a megkívánt vizsgát sikerrel letette. A középiskola nyolc osztályát végzett, átmenetileg alkalmazott tanítónak csak vizsgát kell tennie, a kevesebb végzettségűeknek azonban tanfolyamot is kell hallgatniuk és az utóbbiak részére kiállított tanítói oklevélben azt is fel kell tüntetni, hogy az oklevél milyen nem magyar tanítási nyelvű népiskolában való tanításra jogosít.

A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 111.861/1943. K.K.M. számú leiratában az üzlethelyiségek megjelölésére vonatkozóan a következőket rendelte el: az 1875: XXXVII.tc.-be foglalt kereskedelmi törvény végrehajtása körül kialakult joggyakorlat nem hagy semmi kétséget az iránt, hogy a cégek magyar nyelvűnek kell lennie, de az állam hivatalos nyelvén felül a cég szó szerinti fordításban emellett idegen nyelven is bejegyezhető. Külföldi cégek a külföldön bejegyzett vagy használt idegen nyelvű cégszöveget belföldi fióktelepe cégéül változatlanul is bejegyezhetik, de szokásos az idegen cégszöveg magyar fordítását is bejegyeztetni. Ha a korlátolt felelősségű társaságot illetően az 1930: V.tc. 5. §-ának 2. bekezdése úgy rendelkezik, hogy a cégnek illő idegen nyelvre lefordított szövegét a társaság csak akkor használhatja, ha a társasági szerződés az idegen nyelvű cégszöveget megállapítja és a bíróság azt a cégjegyzékbe bejegyzi.

A cégtáblák nyelvére vonatkozóan a leirat a következő rendelkezéseket tartalmazza: a cégnek és cégtábláknak magyar nyelvűeknek kell lenniük, de a fennálló jogszabályok szerint a cégszöveg emellett idegen nyelvű is lehet. Mindez az üzlethelyiségek külső megjelölésénél használatos egyéb feliratokra, cégérek, vállalatjelzők stb. is vonatkozik. Ha azonban az iparos vagy kereskedő üzletének megjelölésére a magyar nyelven kívül más nyelvű feliratokat is alkalmaz, a magyar nyelvű cég és egyéb feliratok mellett az idegen nyelvű céget és egyéb feliratot úgy kell elhelyezni, hogy a feliratok szemlélete alapján a magyar nyelv kötelező használata kidomborodjék. Így nem szabad az idegen nyelvű cégek és egyéb feliratok szövegét a magyar nyelvű cégek és egyéb feliratok szövegénél használt betűknél nagyobb betűkkel jelölni; ha a cégek és egyéb feliratok egymás után következnek, elsősorban a magyar nyelvű céget kell feltüntetni stb. A leirat felhívja az első fokú iparhatóságokat arra, hogy vizsgálják meg a hatóságok területén élő üzlethelyiségeket, s ha azok felirata nem felel meg a leirat rendelkezéseinek véghatározatban — a cégtáblák közigazgatási úton való eltávolítása mellett — kötelezzék az érdekelt iparost vagy kereskedőt, hogy az észlelt szabálytalanságot megszüntesse.

A NYELVHASZNÁLATTAL KAPCSOLATOS JOGSZABÁLYOK SZERÉMSÉG TERÜLETÉN 1941-TŐL A SZOCIALISTA JUGOSZLÁVIA MEGALAKULÁSÁIG

A Jugoszláv Királyság széthullásakor Szerémség területe az úgynevezett Független Horvát Állam fennhatósága alá került. Az új állam kiterjesztette jogalkotását a nyelvi kérdésekre is, amelyek a horvát nyelvre, illetve annak tisztaságára, a cirill betűs írásra, a német nyelv használatára, és a szerb és cseh nyelvű iskolai oktatás megszüntetésére vonatkoznak.

A horvát nyelv tisztaságáról szóló 1941. augusztus 14-én kelt törvény kimondja, hogy a horvát nyelv eredeti, egyetlen más nyelvvel sem azonos külön nyelv; megtiltja a horvát nyelv szellemének meg nem felelő szavak és idegen nyelv használatát, kivéve azokat, amelyek meghonosodtak vagy csak nehezen helyettesíthetők; tilos a vállalatoknak, intézeteknek, egyesületeknek és más intézményeknek nem horvát nevet adni és azokat nyilvánosan kifüggeszteni; megállapítja, hogy mely nyelvjárás a hivatalos; megtiltja egyes igazságszolgáltatási használatát és kimondja, hogy a helyes írás nem fonetikus, hanem szószármazás szerinti. Az 1941. november 4-én kelt törvény felhatalmazza a közoktatásügyi minisztert, hogy rendeletileg állapítsa meg a fenti rendelkezés ellen vétőkre kiszabandó büntetéseket.

Hasonló vonatkozású jogszabály a bíróságok nyelvhasználatára vonatkozó 1941. évi április 18-án kelt törvény, amely kimondja, hogy a bírók és a perbeni felek szóban és beadványaikban, a törvények szakkifejezéseire való tekintet nélkül, tiszta horvát nyelvet kötelesek használni.

Az 1941. évi április 25-én hozott törvény egész Horvátország területén megtiltja a cirill betű használatát.

A német oktatási nyelvű elemi, közép- és szakiskolák megnyitására az 1941. évi szeptember 20-i törvény rendelkezik. Ezekben az iskolákban a harmadik iskolai évtől kezdve kötelező a horvát nyelv, horvát irodalom, horvát történelem és földrajz tanítása. Az iskolák hivatalos nyelve a német. Az előadók öt éven át lehetnek nem horvát állampolgárok is. Azokon a helyeken, ahol 8 kilométer körzetben legalább 20 német ajkú iskolaköteles gyermek van, meg kell nyitni a német iskolát. Azokban a helységekből, amelyekben legalább tíz német ajkú gyermek van, kiegészítő népiskolát kell felállítani. Ha a tíznél is kevesebb gyermek van, iskolai kirendeltséget kell létesíteni, amelyben német utazó tanító ad elő.

Az 1941. évi október 30-i törvény értelmében zavartalanul használhatják írásban és szóban a német nyelvet azokban a helységekből, amelyekben a német ajkú lakosság az összlakosságnak több mint 20 százaléka, a horvát és német nyelv egyenjogú hivatalos nyelv valamennyi hatóságnál, bíróságnál, önkormányzati testületnél, intézetben, intézményben és alapítványnál. A nyelvhasználat a kezdeményezett nyelven folyik. Ilyen helységekből a nyilvános közlemények, a hivatali érintkezés írásbeli fogalmazványai (feliratok, úrlapok stb.), kétnyelvűek. Azokban a helységekből, amelyekben a németek száma 10% és 20% között van, a németek szabadon használhatják nyelvüket a hatóságokkal és más intézményekkel való érintkezésben. Ahol 20%-nál több német él és a helységnek német neve is van, a horvát és német helységnév egyaránt hivatalos és azokat és utcáiknak nevét két nyelven kell kiírni.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1941. január 14-én kelt rendelete értelmében 1941. június 3-ával megszüntetik a szerb egyházi népiskolákat és óvodákat, valamennyi magán cseh népiskolát és az állami népiskolák cseh tantervű tagozatait. Nem szűnnek meg a hasonló nyelvű szlovák oktatási intézmények.

A NYELVHASZNÁLATTAL KAPCSOLATOS JOGSZABÁLYOK BÁNÁT TERÜLETÉN 1941-TŐL A SZOCIALISTA JUGOSZLÁVIA MEGALAKULÁSÁIG

Ezen a területen a jugoszláv királyság széthullása után a jogfolytonosság alapján Szerbia gyakorolta a formális főhatalmat. A német megszálló katonaság ellenőrzése alatt álló szerb

kormányzat e területre vonatkozólag annak nagy számú német lakossága miatt néhány nyelvi vonatkozású jogszabályt hozott, amely közül kettő a német nyelv használatára vonatkozott.

Az első jogszabály a Bánát közigazgatásáról szóló 1941/84. sz. rendelet, mely szerint Bánátban a szerb nyelv mellett a német nyelv is hivatalos nyelv. A második jogszabály a német népcsoport iskoláiról szóló 112/41. sz. rendelet. Ennek értelmében a német népcsoport önállóan szervezi iskolatügyét, amely a bánáti németek alapítványaként működik. Ezek az iskolák magániskolák és tanítási nyelvük a német. A jogszabály nyelvi vonatkozásban kötelezővé teszi az államnyelv tanítását.

A magyar népcsoportnak Bánát közigazgatásában való részvételéről szóló 119/41. sz. rendelet a magyar nyelvet a német és szerb mellett harmadik hivatalos nyelvvé teszi azokban a járáásokban és községekben, amelyekben a lakosság egyharmad része magyar. Bánát népiskoláiban magyar tagozatot kell létesíteni, amennyiben legalább 25 magyar iskolaköteles gyermek van, és annak megnyitását a magyar népcsoport kéri. A magyar iskolákba csak azok a gyermekek irathatók be, akik igazolni tudják a magyar népcsoportéhoz való tartozásukat.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1943. évi október 13-án kelt 19476. sz. rendelete értelmében a kovačicai polgári iskola minden osztálya mellett szlovák tannyelvű párhuzamos tagozat nyílik.

Nyelvi vonatkozású intézkedésnek számíthatjuk a 22/43, 25/43 és 27/43. sz. rendeleteket, amelyek 27 község és 4 város hivatalos nevét németre változtatta.

A NYELVHASZNÁLAT JOGI SZABÁLYOZÁSA A SZOCIALISTA JUGOSZLÁVIÁBAN

A szocialista Jugoszlávia megteremtésével a Vajdaság újból egységes jogterületté vált. Ezúttal azonban ezen a területen a nyelvhasználatra vonatkozó jogszabályokat nem egységes központi jogforrások hozzák létre, hanem azoknak az állam szövetségi és öngazgatói berendezésével kapcsolatban négy, illetve öt forrásuk van. Az első és legáltalánosabb a szövetségi alkotmány és törvények, a második a köztársasági alkotmányok és törvények, harmadik a tartományi jogszabályok, a negyedik a községi szabályzatok és határozatok, az ötödik pedig a munkaszervezetek szabályzatai és normatív szabályai.

A szocialista Jugoszlávia első nyelvjogi rendelkezését a Jugoszláv Népi Felszabadulás Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ) elnökségének még 1944. január 15-én 18. szám alatt kiadott határozata tartalmazza. Ennek értelmében az AVNOJ és elnöksége, valamint a végrehajtó hatalmat gyakorló Jugoszláv Nemzeti Felszabadulási Bizottság valamennyi határozatát és kiáltványát szerb, horvát, szlovén és macedón nyelven kell közzétenni. Technikai nehézségek miatt az elnökség e határozatokat egyelőre csak e nyelvek valamelyikén adja ki, az egyes Országos Tanácsok pedig kötelesek azokat saját népük nyelvén hivatalosan közzétenni.

Az 1946. évi első szövetségi alkotmány és az ennek alapján kiadott szövetségi törvények tartalmazzák a nyelvhasználat további alapvető rendelkezéseit, amely most már kiterjed a kisebbségek nyelvhasználatára is. E tekintetben az 1946. évi alkotmány kimondja, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban élő kisebbségek kulturális fejlődése és nyelvi szabad használata biztosítva van és védelemben részesül (13. szakasz).

Ez az elv a szövetségi törvényekben a következő rendelkezésekben nyert konkrét szabályozást.

Az általános közigazgatásról szóló törvény kimondja, hogy a közigazgatásban részt vevő felek és más személyek, akik nem beszélnek az eljárás nyelvét, saját nyelvüket használhatják és az eljárás menetét tolmács útján kísérhetik. Az okiratokat, amelyek nem az eljárás nyelvén íródtak, hiteles fordításban kell benyújtani.

A büntető törvénykönyv szerint: a terheltet a váddal és a bizonyítási anyaggal saját nyelvén kell megismertetni. Annak, aki nem beszéli az eljárás nyelvét, az eljárás tartalmára tolmácsot kell biztosítani, és kihallgatását tolmács útján kell megejteni; a tanúkihallgatás hasonló módon történik.

A szabálysértésekről szóló törvény előírja, hogy a terheltet, ha nem beszéli az eljárás nyelvét, tolmács útján kell megismertetni az eljárás anyagával, és jogában áll, hogy az eljárás folyamán az általa beszélt nyelvet használja.

A polgári perrendtartás biztosítja a tanú számára, hogy saját nyelvét használja, ha nem ismeri az eljárás nyelvét és tolmács útján hallgassák meg.

Az iskolákról szóló szövetségi törvény nyelvhasználat tekintetében a következő rendelkezéseket tartalmazza: a nemzetiségeknek biztosítják a nyelvükön való oktatást; a nemzetiségek lakta területeken a nemzetiségek számára elemi iskolákat, vagy külön tagozatot kell létesíteni, amelyben az oktatás a nemzetiség nyelvén történik; az ilyen területen az iskoláskor előtti intézményekben, a gimnáziumokban, szakiskolákban és az oktatási tanterveket képző intézményekben is ezen a nyelven történik az oktatás; ott, ahol több nemzetiség él együtt, a lehetőségekhez képest kétnyelvű iskolákat kell szervezni.

Amíg a szövetségi törvényeknek a bírósági eljárásra vonatkozó idézett rendelkezéseit csak abban az esetben engedélyezik az anyanyelv használatát, amikor az eljárásban résztvevő fél nem beszéli az államnyelvet, addig a szövetségi képviselőház ügyrendje szerint minden képviselőnek jogában áll saját nyelvén beszélnie, a nemzetiségek nyelvén elhangzott beszédeket pedig le kell fordítani.

A Szerb Szocialista Köztársaság első alkotmánya, valamint a köztársasági képviselőház ügyrendje szóról szóra megismétli, illetve biztosítja a szövetségi alkotmányban és szövetségi képviselőházi ügyrendben biztosított jogokat.

Jugoszlávia második, 1964-ben hozott alkotmánya már több rendelkezést tartalmaz a nyelvhasználatról.

Minden polgár számára biztosítják nemzetisége és kultúrája szabad kifejezését, valamint nyelve szabad használatát (41. szakasz); a nemzeti kisebbségek szabad nyelvhasználatuk és kultúrájuk fejlesztésére szervezeteket létesíthetnek; a nemzetiségiük számára létesített iskolákban az oktatás ezek nyelvén történik (43. szakasz); a nyelv nem tudása nem lehet akadály a jogok védelmével és megvalósításával kapcsolatban, ezért mindenki számára biztosítják a jogot, hogy a bíróság és más állami szervek és közhatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervezetek előtt, amelyek döntenek a polgárok jogairól és kötelezettségeiről, saját nyelvét használja, és hogy ezen eljárás folyamán a saját nyelvén ismerkedjék meg a ténnyel (157. szakasz).

A szövetségi alkotmány nyomán hozott új szerb köztársasági alkotmány ugyancsak több és részletesebb rendelkezést tartalmaz a nyelvhasználatról.

Ennek az alkotmánynak a rendelkezései a következők: az állami szervek és a közhatalmi jogosítványokkal rendelkező szervezetek az eljárást szerbhorvát nyelven folytatják le. Az eljárási nyelv (azaz a szerbhorvát) nem tudása nem lehet akadály a polgárok és szervezetek jogainak és indololt érdekeinek védelmével és megvalósításával kapcsolatban, ezért a szövetségi alkotmány 157. szakaszával azonosan rendezi a nyelvhasználat jogát az eljárás folyamán (169. szakasz); továbbá az albánoknak, magyaroknak, szlovákoknak, bolgároknak, románoknak, törököknek, ruszinoknak és a többi nemzetiségi kisebbségnek biztosítják a szabad nyelvhasználatot, kultúrájuk kinyilvánítását és fejlesztését és intézmények létesítését e jogok megvalósítására (82. szakasz); a nemzeti kisebbségek által nagyobb számmal lakott területen a nemzetiségek számára iskolákat kell létesíteni, amelyekben a tanítás a nemzetiségiük nyelvén folyik, e területeken, a feltételekhez és a lehetőségekhez mérten, a szakiskolákban és gimnáziumokban is bevezethető a nemzetiségi nyelven való tanítás; a nemzetiségiük számára felső- és főiskolákban egyes tantárgyak vagy a tantárgyak csoportja

a nemzetiségek nyelvén is előadható; azokon a területeken, melyeken a nemzetiségi kisebbségek és a jugoszláv népek együtt élnek, kétnyelvű iskolák szervezhetők; a nemzetiségi nyelven való oktatás a törvény által megszabott egységes iskolarendszer keretében történik (83. szakasz); a nemzetiségek számára biztosítják az államnyelv használatát az állami szerveknél és a közhatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervezeteknél; az autonóm tartományokban, azokon a területeken, amelyekben nagyobb számban élnek nemzetiségek, a törvényben meghatározott feltételek mellett az állami szervekben és közhatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervezetekben bevezethető a kétnyelvű közigazgatás; a jogok feltételeit és az eljárást a törvénnyel összhangban a tartomány, a járás és a község szabályzatával vagy határozatával kell szabályozni (84. szakasz); a munkaszervezetek, amelyekben nagyobb számban vannak nemzetiségi dolgozók, szabályzatukkal állapítják meg a feltételeket, amelyek mellett a munkaszervezetek nemzetiségi dolgozói saját nyelvüket használhatják; a szabályzat rendelkezik a munkaszervezet általános aktusainak közzétételéről e nemzetiségek nyelvén (85. szakasz); az autonóm tartományokban, továbbá a járásokban és a községekben, amelyekben nagyobb számban élnek nemzetiségek, biztosítani kell e társadalmi-politikai közösségek fontosabb határozatainak és más általános aktusainak közzétételét e nemzetiségek nyelvén; az autonóm tartományoknak és községeknek biztosítaniuk kell a feltételeket, hogy a nemzetiségek anyanyelvükön is megismerkedhessenek a törvényekkel és más jogszabályokkal, de különösen azokkal, amelyek megszabják jogaikat és kötelességeiket (86. szakasz).

A Szerb Szocialista Köztársaság alkotmánya végrehajtásáról szóló alkotmánytörvény 30. szakasza lehetővé teszi a községeknek, hogy amíg törvény nem szabályozza a nyelvhasználat módzatait a közigazgatásban, ezek maguk szabályozzák szabályzatukban vagy határozatukban a polgároknak mindazokat a jogait, amelyeket a köztársasági alkotmány a nyelvhasználattal kapcsolatban megállapít.

Vajdaság Autonóm Tartomány szabályzata a köztársasági törvény szerint a következő nyelvi rendelkezéseket tartalmazta: a magyaroknak, szlovákoknak, románoknak és ruszinoknak és a többi nemzetiségieknek, akik Vajdaság területén élnek, joguk van nyelvük használatára, kultúrájuk ápolására és fejlesztésére, és e jogok megvalósítására intézmények létesítésére; a nemzetiségieknek biztosítják a szólásszabadságot nyelvükön a tájékoztatás minden korszerű eszközével (32. szakasz); a tartomány biztosítja a fontosabb tartományi határozatok és aktusok közzétételét a nemzetiségek nyelvén, oly módon, hogy a határozatban megjelölik, mely nemzetiség nyelvén kell azt megjelentetni és a községekkel együttműködve biztosítja a feltételeket, hogy a nemzetiségek megismerkedhessenek a törvényekkel és más jogszabályokkal a saját nyelvükön. (33. szakasz); a nemzetiségek számára biztosítják anyanyelvük használatát a tartományi szervek előtt (34. szakasz); a tartomány biztosítja a szervei előtt folytatott eljárásban az írásbeli és szóbeli érintkezést a nemzetiségek nyelvén; szervei kiadhatnak szerbhorvát nyelven és a fél nyelven kétnyelvű aktusokat; a tartományi képviselői szervek tagjai számára két nyelven szerkesztheti meg a fontosabb tárgyalási anyagot; fordítószolgálatot szervezhet a tartományi képviselői szervek részére; megszervezheti a tartományi szervek kiadványainak a kisebbségek nyelvén való kiadását, és részletesebb szabályokat hoz a szerbhorvát és a kisebbségek nyelvén való igazgatásra vonatkozólag (35. szakasz).

A szövetségi alkotmánynak alkotmányfüggelékkel való további módosítása során a XIX. alkotmányfüggelék 2. pontja kimondja a népek és nemzetiségek nyelve egyenjogúságának elvét azokon a területeken, amelyeken nemzetiségek élnek, amit a társadalmi-politikai közösségeknek törvénnyel és szabállyal, a munka- és egyéb szervezeteknek általános aktusokkal kell biztosítaniuk; a 3. pont megerősíti a nemzetiségieknek azt a jogát, hogy a köztársasági alkotmánnyal és a törvénnyel összhangban jogaikat és kötelességeiket anyanyelvükön valósítsák meg, illetőleg tegyenek ezekben eleget, és hogy az állami szervek és közhatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervezetek előtti eljárásban anyanyelvüket használják.

Ennek az alkotmányfüggeléknek az alapján a szerb alkotmány VI. számú alkotmányfüggeléke hasonlóképp kimondja a népek és nemzetiségek nyelvének egyenjogú használatát a nemzetiségek lakta területen, amit a tartomány alkotmánytörvényének, a községek szabályzatának és a munka- és más szervezeteknek általános aktusaikkal kell szabályozniuk; az egyenjogú nyelvhasználatot a köztársasági szerveknél és szervezeteknél köztársasági törvény szabályozza; a köztársasági törvényeket meg kell jelentetni albán és magyar nyelven, az autonóm tartomány, a községek, a munka- és egyéb szervezetek jogszabályait, illetve más általános aktusait annak a nemzetiségnek a nyelvében kell megjelentetni, amelyet az általános aktus megjelölt; az állami szervek és közhatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervek azon a nyelven folytatják le az eljárást, amelyet a tartomány alkotmánytörvénye, a községi szabályzat és a munka- vagy más szervezet általános aktusa megjelöl.

A Vajdaság szabályzata helyébe hozott új alkotmánytörvény — az idézett alkotmányfüggelék szellemében — a következő rendelkezéseket hozta:

„A Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány területén élő nemzetiségek minden tekintetben egyenjogúak a tartomány területén élő többi néppel, ugyanolyan, az alkotmányban és a törvényekben megállapított jogaik és kötelességeik vannak, mint a többi polgárnak, joguk van nyelvük szabad használatára, kultúrájuk kinyilvánítására és fejlesztésére és olyan szervezetek, valamint intézmények létesítésére, amelyek szavatolják mindezeket a jogokat.

A népek és nemzetiségek egyenjogú írás- és nyelvhasználatára érdekében a jelen alkotmánytörvény, a törvények, valamint a községek, a munka- és egyéb önzagató szervezetek szabályzatai szavatolják a magyar, a szlovák, a román és a ruszin nyelv egyenjogú használatát.” (62. szakasz.)

„A magyar, szlovák, román és ruszin nemzetiség tagjai részére az általános iskolákban biztosítják az anyanyelvükön történő oktatást és nevelést.

Az iskoláskor előtti intézményekben, a közép- és felső iskolákban, valamint a főiskolákon ezt a jogot a törvénnyel összhangban biztosítjuk.

A nemzetiségi iskolák megalakítása, a kétnyelvű pedagógiai tevékenység és oktatás bevezetése és alkalmazása az említett nemzetiségek iskoláiban a törvényben meghatározott egységes iskolarendszer keretében és feltételei között folyik.” (63. szakasz.)

„A tartomány támogatja és ösztönzi a nemzetiségi kultúra szabad fejlődését”. (64. szakasz.)

„A magyar, szlovák, román és ruszin nemzetiségeknek a törvény szerint biztosítják gondolataik anyanyelven történő kifejezését a tájékoztatási eszközök útján”. (65. szakasz)

„A közhatalmat gyakorló állami szervekben és szervezetekben — a törvénnyel összhangban — biztosítják az eljárások folytatását a nemzetiségek nyelvén: magyar, szlovák, román, ruszin nyelven is.

Az előbbi bekezdésben említett szervek és szervezetek az előző bekezdésben említett nemzetiségek egyikének a nyelvén is folytathatják az eljárást, ha ezzel az eljárásban résztvevő valamennyi fél egyetért”. (66. szakasz)

„A tartományi szervek és szervezetek, amelyek a tartomány jogai és kötelességei keretében közhatalmat gyakorolnak (a továbbiakban szervezetek), a tartományi törvénnyel összhangban nemzetiségi — magyar, szlovák, román és ruszin — nyelven is biztosítják:

a tartományi szervek és szervezetek érintkezését a felekkel szóban és írásban;

a polgárok jogainak és kötelességeinek megvalósítására indított eljárás lefolytatását; az ülések anyagának előkészítését;

a tartományi szervek és szervezetek hivatalos és más közleményeinek kiadását.

* Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Képviselőházában és annak testületeiben biztosítják a szerbhorvát, magyar, szlovák, román és ruszin nyelv egyenjogú használatát”. (67. szakasz)

Azok a községek, ahol nagyobb számban élnek a magyar, szlovák, román és ruszin nemzetiség tagjai, a tartományi törvénnyel és a községi szabályzattal összhangban biztosítják, hogy a nemzetiségek nyelvén is megjelenjenek a határozatok és egyéb rendelkezések, valamint a polgárok számára általános érdekű hivatalos közlemények és a községi képviselő-testületek és más községi testületek ülésének anyaga, ezenkívül szóban és írásban is így érintkezzenek a felekkel, folytassák az eljárást és vezessék a polgárok érdekeivel kapcsolatos ügyintézését.” (68. szakasz)

„A munka- és egyéb öngazgató szervezetek, amelyekben magyarok, szlovákok, románok és ruszinok is dolgoznak, szabályzatokkal szavatolják a nemzetiségi nyelvek használatát, elsősorban: az általános rendelkezések közhírré tételét, az igazgató szervek ülésére az anyagok előkészítését, a dolgozókkal való szó- és írásbeli érintkezést; és azoknak a feltételeknek a megteremtését, hogy a nemzetiségek az igazgató szervek munkájában használják anyanyelvüket. (69. szakasz)

Az idézetekben említett tartományi törvény, amely hivatva van szabályozni a kisebbségi nyelvek használatának módozatait, most van tárgyalás alatt.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság jogforrásaiban fellelhető azoknak a jogszabályoknak az ismertetésével, amelyek Vajdaság területén a nyelvhasználat terén érvényben voltak és vannak, témánkkal a jelen küszöbéhez értünk.

A kép, amely e visszapillantásból a múltból élénk tárul, úgy véljük, annak jogi, történelmi és politikai elemzése nélkül is tanulságos. A jogszabályok pusztá felsorolása és ismertetése is meggyőzően illusztrálja azt a tényt, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati joga a többségi népek jogalkotásának örökös gondja, amelyet, végleg levenni a napirendről megvalósított szocializmusunk keretében sincs kilátás.

A figyelmes olvasó a történelmi visszapillantásban számos olyan formai megoldásra bukkanhat, amely egyrészt utal jelen nyelvhasználati jogalkotásunk megoldatlan kérdéseire, másrészt — mutatis mutandis — példaként szolgálhat a formai rendezéshez is. E tanulmány másik meggyőző tanulsága az, hogy jelen jogszabályalkotásunk számos tétele — eltekintve annak szocialista tartalmától — formailag százéves múltra tekint vissza. Az avatatlan olvasó bizonyára csodálkozva veszi tudomásul, hogy e problémakörnek olyan gazdag jogszabályirodalma van, hogy formailag napjaink jogalkotásában is alig található új.

Sajnos a kisebbségek nyelvhasználati jogának megoldása nemcsak jogi és formai, hanem gyakorlati politikai kérdés is, mivel a formális jogok megvalósítása a gyakorlati politikától függ, amelyet viszont mindig a többségi nép kreál. Az a körülmény azonban, hogy a kisebbségek jogszabályilag biztosított nyelvhasználata gyakorlatilag úgyszólván sohasem valósult meg teljesen a jogi rendezésnek megfelelően, nem jelenti azt, hogy e kérdés jogi rendezésének fontosságát lebecsülhetjük. Az a szívósság, amellyel a kisebbségek követelték a kérdés rendezését, valamint a többségi népek államhatalma részéről hozott formális megoldásoknak nagy száma bizonyítja, hogy az e kérdést rendező jogszabályok e jogok részbeni megvalósításának is feltétele, melyek meghozataláról a nemzetiség nem mondhat le, a többségi nép pedig nem kerülheti azt el.

Ezért e kérdés jövője továbbra is két tényezőtől függ: a helyes jogszabályalkotástól és azok gyakorlati megvalósításától. Hisszük, hogy e jogtörténeti vázlat hozzájárulás az előbbihez.

REZIME

ISTORIJAT I SADAŠNJA SITUACIJA U POGLEDU VIŠEJEZIČNOSTI NA PODRUČJU VOJVODINE (PRAVNOISTORIJSKA SKICA)

Sa pravnoistorijskog stanovišta regulisanje višejezičnosti na području Vojvodine pokazuje veoma veliku raznolikost. Ovu okolnost uslovlila je višenacionalna struktura Vojvodine i pre svega različite društvene situacije u kojima se pravno regulisala višejezičnost. Teškoću u tretiranju ove pravne materije čini i okolnost što Vojvodina nije predstavljala u javno-pravnom smislu jedinstveno područje u prošlosti. Zbog toga autor posebno razmatra istorijat pravnog regulisanja višejezičnosti u Bačkoj i Banatu do 1918. godine i posebno u Sremu za isti vremenski period, zatim razmatra istorijat ovog pitanja na čitavom području Vojvodine u periodu Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Pravni režim ovog pitanja razmatra posebno za Bačku, Srem i Banat od 1941. godine do pravnog regulisanja u novoj Jugoslaviji, a za period socijalističke Jugoslavije istorijat ovog pitanja se razmatra za područje Vojvodine kao celine.

U ovakvim okvirima i periodizaciji autor hronološki prezentira pravne propise koje regulišu višejezičnost. Obuhvataju se pravni propisi sa različitih područja društvenog života: zakonodavna aktivnost, državna administracija, pravosuđe, prosveta i aktivnost žrvota zajednica. Citirajući osnovne pravne odredbe, autor ukazuje na važnije izvore i ocrtava mesto i ulogu jezika pojedinih nacija i narodnosti u datom vremenskom periodu.

Autor ukazuje da u okvirima ovog rada ne daje posebnu političku analizu i ne bavi se javnopravnim ocenjivanjem ovih propisa. Međutim, prezentirana pravnoistorijska građa je tretirana kao komponenta političke i javnopravne situacije datog vremena, tako da se ovim radom otvaraju putevi za dalje proučavanje ove veoma složene pravne materije.

ZUSAMMENFASSUNG

VERGANGENHEIT UND GEGENWART DER MEHRSPRACHIGKEIT IN DER WOIWODINA (EINE RECHTSGESCHICHTLICHE SKIZZE)

Vom rechtsgeschichtlichen Standpunkt aus weist die Regelung der Mehrsprachigkeit auf dem Gebiet der Provinz Woiwodina eine grosse Mannigfaltigkeit auf. Dieser Umstand wurde durch die multinationale Struktur der Woiwodina bedingt, und vor allem durch die verschiedenen gesellschaftlichen Situationen in denen die Mehrsprachigkeit geregelt wurde. Schwierigkeiten in der Behandlung dieser juristischen Angelegenheit stellt auch der Umstand dar, dass in der Vergangenheit die Woiwodina in öffentlich-rechtlichem Sinne kein einheitliches Gebiet darstellte. Deshalb erörtert der Verfasser gesondert die Geschichte der juristischen Regelung der Mehrsprachigkeit in der Batschka und im Banat bis 1918, und gesondert im Srem für den gleichen Zeitraum, danach erörtert er die Geschichte dieser Frage für das gesamte Gebiet der Woiwodina während des Bestehens des Königreichs Jugoslawien. Darüber hinaus wird die gleiche Frage gesondert für die Batschka, für Srem und Banat für den Zeitraum von 1941 bis zur juristischen Regelung im neuen Jugoslawien erörtert; während diese Frage für den Zeitraum des Bestehens des sozialistischen Jugoslawiens für das Gebiet der Woiwodina als Ganzes erörtert wird.

In solchem Rahmen und Zeiteinteilung präsentiert der Autor chronologisch die Rechtsvorschriften, die die Mehrsprachigkeit regeln. Es werden Rechtsvorschriften aus verschiedenen Gebieten des gesellschaftlichen Lebens umfassen: gesetzgebende Tätigkeit, Staatsverwaltung, Rechtspflege, Schulwesen und die Tätigkeit der Religionsgemeinschaften. Indem der Verfasser die juristischen Grundbestimmungen anführt, verweist er auf die wichtigsten Quellen, und schildert den Platz und die Rolle der Sprache einzelner Nationen und Minderheiten im gegebenen Zeitraum.

Weiterhin weist der Verfasser darauf hin, dass er im Rahmen seiner Arbeit keine gesonderte politische Analyse gibt, und sich nicht mit öffentlich-rechtlichen Beurteilungen dieser Bestimmungen befasst, obwohl der rechtsgeschichtliche Stoff als Komponente der politischen und öffentlich-rechtlichen Situation des gegebenen Zeitraums behandelt wurde, so dass mit dieser Arbeit neue Wege zur weiteren Untersuchungen dieses sehr komplizierten juristischen Stoffes angebahnt wurden.

Bányai János

KORSZAK ÉS IRODALMI ÉRTÉK

AZ IRODALMI AVANTGARDE KÉRDÉSEIRŐL

A magyar irodalomtudományi és irodalomtörténeti gondolkodás mostanában mind nagyobb érdeklődéssel fordul az irodalmi avantgarde kérdése felé. Ennek az érdeklődésnek legújabb és mindezideig legteljesebb eredménye Bori Imre impozáns, leltározó-rendszerező, háromkötetes magyar irodalmi avantgarde története.¹ Főként azért, mert következetesen követi meghirdetett alapvető elvét: az újabb magyar irodalom értékrendszerének valorizálását, és ennek megfelelően, a legújabb magyar irodalom hagyománykörének, az eddigi megítélésektől gyökeresen eltérő, kijelölését. Bori Imre vállalkozásának jellege kimondottan irodalomtörténeti: elfelejtett, vagy mellőzött értékeket tár fel, egyszer vagy több ízben, de azonos szempontból, értelmezett műveket és életműveket interpretál újra, elvitatja az eddig érvényesnek tekintett korszakhatárok jogosultságát, egy új periodizációs elvet hirdet meg . . .

Határozott irodalomtörténetisége mellett *A magyar irodalmi avantgarde* aktualizált egy sor irodalomtudományi kérdést is. Az irodalmi irányzatok, az irodalmi korszakok, a hagyomány, az értékelés, a kritikai fogalmak kérdését. Mellettük, természetesen, megjelentek az irodalmi anyag elrendezésének, illetőleg elrendezhetőségének a kérdései is. Tekintet nélkül arra, hogy Radnóti Sándor szerint „A szerző kategóriái kidolgozatlanok”², és hogy Pór Péter szerint „Bori kizárólag azokat a kategóriákat s csak azokat a megnevezéseket használja, mint annak idején a distanciált szemléletre és rendszerezésre éppen nem törekvő mozgalom.”³ — tehát, tekintet nélkül arra, hogy Bori kategóriái, irodalmi fogalmai bizonytalanok és hogy esetleg megragadtak a szóbanforgó mozgalmak ömegnevezésének szintjén, a felsorolt kategóriákat aktualizálta, megítélésüket és meghatározásukat halaszthatatlanná tette, bár nyilván igaza van René Welleknek, hogy „A szavaknak történetük van és jelentésüket az egyedi ember adja meg, viszont ezeket a jelenségeket nem lehet végérvényesen meghatározni és állandósítani.”⁴ Tehát *A magyar irodalmi avantgarde* irodalmi és kritikai fogalomkörével vitatkozni lehet, és ítélni is lehet felette, de nem lehet elvitatni e fogalomkör időszerűségét, elvi és elméleti távlatait. Vagyis, teljesen lehetetlen az irodalmi avantgarde sajátos struktúráját más struktúrák fogalmaival megnevezni, elképzelhetetlen, hogy más irányzatok és korszakok, irodalmi mozgalmak kritériumrendszerét alkalmazzuk az avantgarde-ra. Radnóti Sándor idézett tanulmányában ezt kísé-

relte meg. Észrevételeiből és Pór Péteréből is az derül ki, hogy tisztázni kell azt a „műnyelvet”, amelyen — ha nem is az önmegnevezés valóban bizonytalan eszközeivel —, de az avantgarde irodalmi sajátosságokat meg nem kerülve, *valóban* az avantgarde-ról beszélhetünk. *A magyar irodalmi avantgarde* olvasása jó útmutatója lehet e nyelv keresésének.

Bori Imre avantgarde-története tehát nemcsak egy nagy és mindeddig nagyrészt lappangó irodalmi anyagot mozgatott meg, hanem napirendre tűzött egy sor olyan általános, elvi és elméleti kérdést is, amelyekben, úgy tűnt fel, az irodalomtudomány és az irodalomtörténet, bár nagy vonalakban, de megegyeztet. Jól emlékszünk még, főként a romantika kapcsán az irodalmi korszak, irányzat, stílus fogalmai körül folytatott vitákra⁵. A romantika kérdése ugyanis alkalmas volt az általános problémák megvitatására, de mire ott valamilyen módon megegyezésre kerülhetett a sor, addigra felmerült az irodalmi avantgarde kérdése és ezzel újfent megfogalmazásra és megvilágításra vár egy sor irodalmi és kritikai fogalom, probléma, jelenség.

Az irodalmi avantgarde kérdése azonban, a magyar irodalomban kivételesen bonyolult, mert itt nemcsak arról van szó, hogy lehetséges-e az általános elvekben a megegyezés, hanem arról is, hogy elfogadjuk-e az irodalmi avantgarde-ot mint realitást, mely nemcsak messzemenően meghatározta az újabb magyar irodalom sokrétű képét, hanem sajátos művészi értékeket is teremtett, vagy elutasítjuk mint lényegtelen, mellékest, értéktelen.

Mert a magyar irodalmi köztudatban rendkívül szívósan tartja magát egy, *A magyar irodalmi avantgarde szemléletétől* és alapvető elveitől lényegesen eltérő, ezzel ellentétes nézet, mely nem vitatja ugyan el a magyar irodalmi avantgarde-ot, sőt annak nemzetközi jellegét és a magyar irodalomra tett hatását is elismeri, de jelentőségét elenyészőnek tekinti. „... az avantgardista irányzatok mozgalma és divatja történelmileg mindenképpen érdekes, akkor is, ha termésük jórésze művészileg értéktelen.”⁶ — mondja Radnóti Sándor. Ez a nézet azonban nem újdonság, a magyar irodalmi tudatban tisztos és gazdag múltra tekinthet vissza. Komlós Aladár legújabb könyvében⁷ tette közzé *Az avantgarde estéje* című, 1928-ban írt tanulmányát, melyben az avantgarde-ról, mégpedig a magyar irodalmi avantgarde „vezérére” hivatkozva, mint múltról beszél, mint olyan jelenségről, ami már végérvényesen és rendkívül csúfosan lelépett az irodalom színpadáról: „Soha még irány oly szégyenletes gyorsasággal ki nem múlt, mint ez!”⁸ — kiált fel Komlós Aladár, említettük, már 1928-ban. Afféle gyászbeszéd Komlós Aladár cikke az avantgarde fölött, de olyan gyászbeszéd, amely nem tartja be az íratlan szabályt hogy holtról csak jót . . . A „teljes szubjektivizmus” vádjával illeti, „amelynek nincsenek skrupulusai és gátlásai”⁹, szerinte az avantgardista művészeknek „senki másnál meg nem ismétlődő, fejjel tótágast álló látásai vannak”¹⁰ és „alkotásaik az örület princípiumán alapulnak”¹¹. Komlós Aladár nem is ismer el mást az avantgarde-nak, csak annyit, hogy „a költészet nyelvét, amely makacsul ragaszkodott a természet képeihez, felfrissítették, aktuálissá tették, bekapcsolták a technikai eszközökkel jellegzetes mai életbe”¹² Minden másról, amit az avantgarde hozott, Komlós Aladár úgy véli, hogy „az öncélnak tartott eredetiség fölösleges erőszakolása”¹³. Tehát jólőre megnyitotta az avantgarde-tagadás zsilipjeit. Könnyű volna vitatkozni vele, hiszen az avantgarde, de főként a magyar irodalmi avantgarde *története* cáfolja, mégpedig 1928 *utáni* fejlődési szakaszával. Bori Imre könyvének tanulsága szerint „a magyar irodalmi avantgarde szintézisre törő szakasza, az avantgarde ered-

ményeinek klasszicizálódása, egyben szürrealisztikus törekvéseinek kiteljesülése a húszas évek végétől, kb. 1928-tól 1936–1937-ig¹⁴ tart, s még ezután is megkülönböztet egy „új hullámot” 1936–37 és 1948 között. Lehetséges, hogy 1928-ban tehát a szintézis igényének kialakulásakor, Komlós Aladár némi joggal indította el a gyászmenetet, ellenben ma, amikor akkori cikkét újraközli, csak kritikusai tévedését példázza.

De Komlós Aladár akkori cikke, túlozva persze, pontosan közli, hogy sokan hátat fordítottak az avantgarde-nak: „... az avantgarde olyan fejlődési fok, amely magában is érthetővé teszi, hogy mindenki elpártolt tőle.”¹⁵ — mondja. Ebből az elpártolásból fogalmazta meg ellen-avantgarde ideológiáját, a „hátraarc” magatartását hirdelve, a költő Vas István¹⁶. Hosszasan és körültekintően tárgyalja az avantgarde-tól, illetőleg Kassáktól és Kassák körétől való távozását (ami persze nem egyedüli eset, hiszen Kassáktól oly sokan pártoltak el Vas István előtt és után is), és a Nyugatban, illetőleg a rímnél való kikötését. Azt sem tagadja eközben, hogy a „hátraarcban” személyes okok is közrejátszottak. Ezt annal is inkább fontos kiemelni, mert az avantgarde kontra Nyugat elve, bármennyi érv is szól mellette, nem igazolhatja a költőt, amint-hogy a rím felismerése és alkalmazása sem kötelezően eredményezi az avantgarde megtagadását; József Attila példája elég bizonyítékul. A *Nehéz szerelem* azonban még személyes érvelésével sem győzött meg mindenkit a „hátraarc” magatartás költői hitelességéről, talán azért sem, mert Vas István költészete nem tette költőileg érvényessé és bizonyítottá. Lengyel Balázs is felfigyelt arra, hogy bár „az avantgardizmus versátalakító hatása nálunk nem szívódott fel oly mértékben, mint ahogy általában másutt felszívódott.”¹⁷, és bár „a mi lírazenekarunkban csak félretolt, gyenge szólam volt az avantgarde”¹⁸, mégis „jobb lett volna, ha líránk fejlődése nem annyira a hagyományosság irányába dől el. Jobb lett volna, ha már Kassákat, majd József Attilát és általában az avantgarde törekvések továbbfejlesztőit több megértés fogadja, s hatásuk jobban felszívódik.”¹⁹ Persze, a jóslatok, még az ilyen visszafeljelölések is, rendszerint alaptalanok, vagyis, ki tudja, hogy mi lett volna jobb, viszont nem ez az érdekes Lengyel Balázs nézetében, bár ha visszaemlékezünk az *Újheld* bevezetőjére, amit szintén Lengyel Balázs írt, akkor itt is egyfajta, de a Vas Istvánétól ellentétes irányú „hátraarcot” ismerhetünk fel, hanem az a felismerés, ami bár csak a feltételezésre támaszkodik, mégis megkérdőjelezi a magyar költészet mindmáig önámító illúzióját affelől, hogy a hagyományosság választása az avantgarde-dal szemben messzemenően gyümölcsözőbb és eredményesebb választás volt, mint bármi más. Ezt az illúziót, természetesen, bőségesen táplálta a magyar kritika és irodalomtörténet is. Táplálta tehát egy téves tudat, mely szerint a valóban művészi érték független az avantgarde-től és az avantgarde-dal elkötelezettek is, akkor alkottak értékeset, amikor már kiléptek az irodalmi mozgalmakból.

Bori Imre nemcsak azt állítja, hogy az avantgarde nem múlt ki oly gyorsan és gyászosan, ahogyan azt Komlós Aladár akarja, s nemcsak azt bizonygatja, hogy a „hátraarc” nem volt elfogadható költői magatartás, sőt a „jobb lett volna” feltételes jóslataiba sem bocsátkozik, hanem azt hogy az avantgarde irodalom hatása felszívódott a magyar irodalomba, hogy „versátalakító” hatása máig is érezhető; azt állítja tehát, hogy a legújabb magyar irodalom nem tagadhatja le az avantgarde-ot mint legelőbb hagyományát, illetőleg az avantgarde irodalmi törekvések többrányú és sokszor rejtett, kéreg alatti hatását azokra, akik nem kényszerültek „hátraarcra” és akik közvetlenül sohasem rezo-

náltak ezekkel a törekvésekkel. Annál is inkább, mert ha Vas István reálisnak tekinti a népiesek hatását Babits kései költészetére, akkor talán még több oka volna másféle hatásvonulatokat is követni, s nemcsak Babits költészetében.

De nincs szükség egy le nem zárt és egykönnyen le nem zárható vita további feszegetésére, a szenvedélyek élesztgetésére, mert az eddigiekből is kiviláglik, hogy mennyire jelentős az avantgarde irodalmi törekvések számontartása, mennyire fontos helyük és jelentőségük megnyugtató kijelölése, mennyire elkerülhetetlen az avantgarde fogalmával, és a körébe tartozó más kategóriákkal, kritikai fogalmakkal és szempontokkal való szembenézés. Annál is inkább, mert az avantgarde irodalom kétségtelen értékeket, irodalmi és művészi értékeket produkált. Ezek nélkül ugyanis semmiképpen sem hathatott volna, semmiképpen sem befolyásolhatta volna, ha mellékgádként, akkor is, a magyar irodalom és elsősorban a költészet későbbi és mai helyzetét. Ezt bizonyítja Bori Imre könyve is, azzal hogy ő az avantgarde-ot nem tekinti mellékgádnak, hanem törzsnek, tekintet nélkül arra, hogy sok ága, sok kísérlete zsákutcába futott, de ez még nem érv az avantgarde ellen, s különösképpen nem a hagyományos irodalom és irodalmiság nevében, mert a zsákutcába vezető út nem kizárólagosan az avantgarde joga; semmi sem zárja el a hagyományosság elől. Erre mutat egyébként Lengyel Balázs idézett visszafeljelölata is.

Viszont az igazi problémák az avantgarde-dal ott kezdődnek, ahol az avantgarde törekvések irodalmi és művészi értékének a kérdése merül fel, amikor arról vitázunk, hogy vannak-e az irodalomnak olyan vitathatatlan értékei, amelyeket csak az irodalmi avantgarde fogalmával és a fogalom körébe tartozó esztétikával és poétikával nevezhetünk meg, amikor tehát a sajátosan avantgarde struktúrákról és értékekről esik szó.

S eközben nem föltétlenül elsődleges kérdés az avantgarde fogalmának definiálása, bár nyilván megkerülhetetlen. Nem azon dől el az avantgarde törekvések fontosságának és jelentőségének a problémája, hogy miféle definícióval lehet meghatározni ezeket a sokcsápú irányzatokat. Aránylag sok, de kevés megnyugtató avantgarde-definíció áll a rendelkezésünkre. Figyeljünk meg ezek közül egyet, mégpedig a Szabolcsi Miklósét: „A magam részéről avantgarde-on azoknak az általában meghatározott esztétikai, filozófiai, sok esetben politikai programmal bíró áramlatoknak, irányzatoknak sorát értem, amelyek rendszerint kollektív, alkotó csoporttá szilárdultak, és amelyek századunk első éveitől indultak útjukra.”²⁰ Szabolcsi Miklós az avantgarde-ot 1905–1938 közzé helyezi. Azzal, hogy a későbbi törekvésekről mint neo-avantgardizmusról beszél. De nézzük a definíciót. Lényegében elfogadhatatlan, bár pontos. A definícióknak általában ez a belső ellentmondás a sorsuk. Pontos leírást ad egy irodalmi korszakról, rendkívül sok elemét nevezi meg, kiemeli azokat a vonásokat, amelyeket — joggal — fontosnak vél. Ugyanakkor, s ez is elfogadható, az avantgarde-ot a kijelölt időszakban jelentkező, nagyszámú irányzat, törekvés, stíluseszmény közös nevének tekinti. És mégis elfogadhatatlan a meghatározás, mert éppen arról nem mond semmit, hogy ezek a meghatározott esztétikai, filozófiai, politikai programok *milyen* irodalmat produkáltak, illetőleg, hogy ezek a csoportok és közösségek mit mutatnak fel (a csoport- és közösség-szociológián kívül, ami mégiscsak másod- és harmadrendű irodalmi probléma — ha egyáltalán az —, s nem sajátosan avantgarde), az irodalmi termés, az irodalmi értékrend színpadán.

Valójában, Szabolcsi Miklós definíciója rendkívül logikus eredménye annak, amit ő az avantgarde jelentőségéről tart. Szerinte, ugyanis, a magyar irodalomban az avantgarde irányzatok mellett „a realizmus különféle változatai éltek s fejlődtek, alakultak tovább, az avantgarde eredményei pedig átalakulva, e realista hálózatba illeszkedtek, sajátos szintézist alkotva”²¹, tehát, általánosít Szabolcsi: „A művészek megtértek az avantgarde vándorévei után egy harmónikusabb, építőbb művészethez.”²² Ami azt jelenti, hogy az avantgarde irányzatok nem produkáltak sajátos értékeket, az irodalomnak nincsenek olyan teljes és koherens struktúrái, amelyeket csak az avantgarde fogalmaival lehet hiánytalanul és pontosan megnevezni. Ha minden út a realizmus Rómájába vezet, akkor nyilvánvalóan az avantgarde csak afféle tájékozódó és kereső vándorút. Szabolcsi Miklós definíciója, illetőleg az hogy hiányzik belőle az esztétikai érték kérdése, konzekvens következménye annak a nézetnek, hogy igazi irodalmi értéket az avantgarde csak elmúltával termelt, akkor amikor megtért a realizmushoz, amikor a realista hálózatba illeszkedett, illetőleg amikor elvesztette avantgarde jellegét. Ilyen nézetek érvényesítések nyilván nem is kell az avantgarde irodalmi és művészi értékeiről beszélni. Ebben Szabolcsi Miklós még az idézett Radnóti Sándortól is radikálisabb. De Szabolcsi Miklós nézetével nincs egyedül, sokan támogatják az ő véleményét és támogatja az a kép is, amit az avantgarde-ról a különféle gyászmenek és hátraarcok rajzoltak meg. De nézetével Szabolcsi Miklós kötődik egy valóban vitatható esztétikai elvrendszerhez, mégpedig a „parttalan realizmus” Roger Garaudy által meghirdetett illúziójához is.

Szabolcsi Miklós avantgarde-szemlélete látszólag engedékeny és elasztikus, viszont éppen ezért kérdéses; miért kellene egyáltalán az avantgarde-ról beszélni, mégpedig az *irodalmi* avantgarde-ról, ha annak objektíven nem lehetnek irodalmi és esztétikai értékei, illetőleg ha ezek az értékek nem realizálódhatnak az avantgarde sajátos struktúráin belül?

De figyeljünk meg egy másik definíciót, mégpedig az Aleksandar Flakerét, aki szerint az avantgarde fogalma egyrészt „mint a nemzeti irodalmak egyes csoportjainak többé kevésbé állandósult megnevezése”²³ jelenik meg előttünk, és másrészt „mint egy nagyon labilis és bizonytalan kategória, amely több, az izmusok nevét viselő irodalmi irányzatot és vonulatot jelöl meg, melyek sokszínűségükkel megkövetelik, hogy feltárjuk közös vonásait”²⁴. Az avantgarde-kutató előtt, Flaker szerint az a feladat áll, hogy feltárja „a feltételeken avangardistának mondható struktúrák közös irodalmi jegyeit”²⁵. Flaker definíciója sokhelyütt megegyezik Szabolcsiéval, azzal a lényeges különbséggel, hogy ő az avantgarde fogalmát, az avangardista irodalom struktúráját az irodalomtudomány eszközeivel kívánja körülírni. Tehát eltekint az értékeléstől és célja csak annyi, hogy az avantgarde „közös irodalmi jegyeit” foglalja össze. Egyrészt a „negatív meghatározókat” sorolja ide, a meglévő struktúrák felbontását, a hierarchikus rend és a műfajok közötti választóvonal eltüntetését, a művészet dehumanizálását, a zárt nyelvi struktúrák felbontását. Ezekből a negatív meghatározókból kiindulva definiálja a „konstruktív elveket” is: a nyílt struktúrák felé való törekvést, a művészetek szintetizálását, a szemantikai gazdagítást, a mű asszociatív felépítését, a racionalizmus tagadását stb.²⁶ Valójában Flaker egy sor olyan kategóriát kívánt meghatározni, amelyek elsősorban az avantgarde-nak mondható irodalmi struktúrák leírására lehetnek alkalmasak; illetőleg, ő elfogadja és reálisnak tekinti az avantgarde irodalmat és ennek az irodalomnak

a belső, minden más irodalmi és művészeti korszaktól és irányzattól eltérő, sajátos értékstruktúráját. Ha ez a struktúra leírható, akkor nyilvánvalóan értékelhető is, mégpedig az avantgarde sajátosságainak megfelelően, immanens módon, tehát nincs szüksége arra, hogy megkerülve ezeket a sajátosságokat a realizmus felé irányítsa az avantgarde irodalom szekerét. Flaker közelebb került az avantgarde irodalom értékeléséhez, mint Szabolcsi Miklós, bár — láthattuk — definíciójának kiindulópontja nagyrészt megegyezik a Szabolcsiéval.

De tekintet nélkül ezekre a megegyezésekre és eltérésekre az avantgarde körüli fogalmi zürzavar még mindig teljes. Ez a bizonytalanság, illetőleg a definiálás kivételes nehézségei tehetik elfogadhatóvá Zdenko Škreb szkeptikus véleményét, mely szerint az avantgarde fogalma az irodalomtudományban és az irodalomtörténetben is tudománytalan. Mert ha egy irodalmi fogalmat nem tudunk egzakt és megnyugtató módon definiálni, akkor az a fogalom nyilvánvalóan csak mint jelképes, metaforikus megnevezés lehet használatos. A metaforikus kategóriák csak veszélyeztetni tudják az irodalom tanulmányozását, mert metaforával szólni a lényege szerint metaforikus irodalomról valójában nem más mint tudománytalanság: metafora a metaforáról, költészet a költészetről.⁷

Mit kell tenni, hogy az avantgarde körüli félreértéseket és tudománytalanságokat elkerüljük?

Ahhoz, hogy az avantgarde kutatásában elkerülhessük a fogalmi zürzavart, és főként, hogy az avantgarde ne maradjon csak metafora, arra van szükség, hogy kijelöljük a helyét az irodalom történetében és hogy elismerjük minden más irodalmi és művészeti korszakkal való megegyezését, vagyis úgy tekintünk rá mint sajátos irodalmi, művészeti értékek hordozójára. Az irodalmi avantgardot tehát úgy kell vizsgálni, mint minden más irodalmi korszakot. Mert az avantgarde-ra is érvényes az, amit Sőtér István mondott az irodalmi korszakokról: „Minél közelebbről szemlélünk egy-egy irodalmi korszakot, annál inkább azt kell látnunk, hogy annak irányzatai nem egynemű módon, hanem a különböző alkotóknál felismerhető, egymástól lényegesen eltérő változatokban vannak jelen.”²⁸

Hogy így tekinthessünk az irodalmi avantgarde korszakára, és hogy megérthessük azokat a negatív meghatározókat és azokat a konstruktív elveket, amelyeket Aleksandar Flaker sorolt fel, vissza kell mennünk a 19. századba. Meg kell értenünk, hogy mit tagad, mit cáfol ez a korszak, és csak akkor érthetjük meg, hogy mit állít. Ez az eljárás azonos azzal, amit a romantika értelmezésekor Sőtér István javasolt: „azt, amit a romantika állít, akkor értjük meg igazán, ha megértjük azt, amit ez állításával tagad.”²⁹ De nemcsak ezért van szükség arra, hogy visszatérjünk a 19. századba. Hanem azért is, mert az avantgarde irodalmi korszaka, a megszokott és köznapi értelmezéstől eltérően, egyáltalán nem gyökeresen új, kezdetei nem önmagában vannak csupán, irodalma nem egészen más, bár az eltérések nyilvánvalóak, mint ami a megelőző volt. Illyés Gyula fejtette ki a dadáról, és nemcsak a dadáról, hanem „az avantgarde minden háború utáni tünetéről”, hogy azok mind megvoltak a háború előtt is, mégpedig „hibátlanul beleágyazva egy ún. „polgári” világerzékelésbe.”³⁰ Az őseit nemcsak ezen az aránylag rövid távon lehetne felismerni. Ki lehetne jelölni az avantgarde korszakába tartozó, egymástól eltérő, és sokszor egymással ellentétes, egymást kizáró minden irányzat és stíluseszmény őseit, a konstruktívizmusét és a szimultanizmusét,

a futurizmusét és a szürrealizmusét egyaránt. Annak az irodalom történetében működő alapvető elvnek a megvalósulását látjuk meg ebben a múlthoz való kötődésben, amit Lukács György így fogalmazott meg: „Minden nagy műalkotás betartja, és egyszersmind ki is tágítja műfaja törvényeit.”³¹ Vagyis: „Csak gyöngé művészek és zavaros korok kerülnek az állítólagos mintaképek utánzásának vagy a szintén állítólagos gyökértelen eredetiségnek a hamis válaszfútja elé.”³² És az avantgarde mint korszak nem zavaros, bár a felületes szemlélőnek annak látszik, és a körébe tartozó művek sem gyöngék, bár sokan elvitatják művészi értékeiket. Nem zavaros és nem gyöngé, mert — a kivételektől eltekintve, és hol nincsenek rossz példát mutató kivételek — az avantgarde irodalma, s így a magyar avantgarde-é is, tagadásainak egész sorozatával állított is valamit, azt tagadta meg, amit az irodalomban és a művészetben már üres formának tartott, hogy kiépíthesse a maga sajátos, autochton értékrendjét és a tagadásnak meg az állításnak ezzel a nagyobb figyelmet érdemlő, dialektikus összefüggésével beletartozik egy nagy irodalmi folyamatba, tehát nem gyökértelen, nem merőben új, kötődik is az irodalom múltjához és fel is robbantja ezt a múltat, mint általában minden jelentős irodalmi korszak.

Ha Kassák Lajos, Barta Sándor, a korai Illyés és Déry, vagy Füst Milán költészetét vizsgáljuk ezen szempontok alapján, akkor nyilván nem az a tézis nyer bizonyítást, hogy az avantgarde valami merőben új, és az sem, hogy az avantgarde történelmileg érdekes divatja nem hozott művészi értékeket. Éppen ellenkezőleg. Kiderül, hogy ezek a költők műveikkel beletartoznak a magyar irodalom folyamatába, és annál jobb, hogy éppen a tagadások és az állítások összefüggésével tartoznak bele, s abban sajátos értékeket képviselnek. Részletes és alapos elemzések bizonyították már ezt. Többek között Kassák *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című versének több szempontú elemzése,³³ Illyés Gyula kiváló tanulmánya Barta Lajos költészetéről és, természetesen, Bori Imre összefoglaló munkájának sok szövegelemzése. Persze, a további, még sokoldalúbb bizonyításokat ezek nem teszik, nem is tehetik fölöslegessé, annál is inkább, mert az avantgarde művei nyújthatnak legtöbb érvet az irodalom ambivalens természetének vizsgálatához.

De külön probléma, és az egyik legfőbb bizonyíték a fentiek mellett, az alapvető avantgarde-műfaj kérdése. Babits Mihály 1916-ban azt vetette *A Tett*, Kassák folyóirata íróinak a szemére, hogy „ösztonszerűleg kerülnek” „a magasabb Egységesítés művészetét”, vagyis „az eszmék, jelenetek és történetek komponálását” és ezért a „Líra — éspedig komponálatlan, egy végbe nyúló líra a műfajuk — nyúló és tagolatlan, mint maga a Szabad Vers”³⁴. Babits szerint: „*A Tett* novellája is, természetesen, csak álcázott líra.”³⁵ Kassák a Nyugat következő számában válaszol Babits bírálatára és kitér a műfaj kérdésére is: „verseinket a magunk és olvasóbarátaink részére szerényen csak költeményeknek fogjuk nevezni. Költeményeknek, melyekben a jó és jóakarató szem, sok egyéb érteken kívül, a poétika és stilisztika szentszereit is megtalálhatja.”³⁶ Kassák válasza két lényeges momentumot tartalmaz. Egyrészt, a költeményt emeli ki a vers helyett, a költeményt mint nagyszabású verskompozíciót érvényesíti, másrészt pedig azt, hogy ezekből a költeményekből nem hiányzik a stilisztika és a poétika, csakhogy más a jellegük és más a szerepük, nem a vers „verklibe-foglaltságát jelzik”. Kassák szerint: „Költeményeink . . . fémjelzője nem a végtelen sorhosszúság, hanem a: koncentráció! Egy tömeggé koncentrálása minél gazdagabb témának,

zenének, plasztikának és expresszióknak.”³⁷ Kivételesen nagy ezeknek az avantgarde-költeményeknek a példatára, ami azt jelenti, hogy Babits, a jószemű kritikus, nem véletlenül tapintott rá erre a problémára, és Kassák, a jeles vitázó, nem véletlenül védi oly határozottan a költeményt: a magyar avantgarde sajátos műfajának a kérdése került a vitázók érdeklődésének a körébe, az a műfaj, amelyből nem lehet nehéz rákövetkeztetni a legújabb magyar irodalom ún. „hosszú verseire”. Volt a magyar avantgarde-nak sajátos műfaja, és ha műfaja volt, ma is élni és hatni tudó, akkor aligha lehet elvitatni az avantgarde irodalom valóban sajátos értékeit.

Babits és Kassák vitájából azonban nemcsak ez derül ki, hanem kiderülnek az irodalomnak azok a problémái is, amelyekkel szemben az avantgarde fellépett, s eközben láthatóvá válnak mind a negatív mind pedig a konstruktív kategóriák. Kísérreljük meg, a vita alapján, rekonstruálni ezeket az ellentétpárokat:

a hagyományos:

- zárt versstruktúrák
- szabályok
- klasszikus stilsztika és poétika
- törvényesített versbeszéd
- ritmus, metrum
- metafora
- szimbólum
- a természet képei (Komlós)

az avantgarde:

- nyílt struktúrák
- szabálytalanság
- a koncentráció
- szabad versbeszéd
- zene
- plasztika
- expresszió
- a technikai eszközök (Komlós)

Babits és Kassák vitája kiélezte — és természetesen nemcsak Babits és a Nyugat verseszményének, valamint Kassák és köre költeményeinek struktúrális szintjén — azt az ellentétet, ami a „hagyományos kontra avantgarde-ban” jelenik meg. Folytatni lehetne az ellentétpárok leírását a művészi hivatás vállalásának körében, pl:

*Csak én bírok versemnek hőse lenni,
első s utolsó mindenik dalomban:*

...

*Én vagyok: magam számára börtön,
mert én vagyok az alany és a tárgy,
jaj én vagyok az ómega és az alfa.*

Babits: *A lírikus epilógja*

és ezzel szemben:

*Fiatalember, ha nekem hiszel, tudom, szemen röhögnek a bölcsek és a józanok,
de én, aki átfetrengett éjszakákon s parázs testvéreim
közti verekedéssel víz alá gyilkoltam magamban a művészt, a poétát,
— hogy eszközzé teljesedjék —
utat szőnyegek eléd.*

Barta: *Fiatalember*

a vers és általában a művészet funkciójának értelmezése, a társadalmi szerep vállalása stb. szintjén, s ekkor az ellentétpárok felállításával eljutnánk addig a megállapításig, hogy az avantgarde: 1) legalább olyan mértékben teljes és átfogó társadalmi és művészeti program, mint a hagyományos irodalom, 2) nemcsak kezdeményező, hanem szintetizáló törekvés is, 3) sajátos irodalmi értékeket produkáló irodalmi korszak.

De meg kell jegyezni azt is, hogy az ilymódon leírt irodalmi korszak, az avantgarde, nem értékelő fogalom. Az avantgarde az irodalomban nem élcsapat és nem elővéd. Jelentésköréből ki kell iktatni a „haladó” már-már állandósult jelzőjét, hogy René Wellek idézett művének értelmezése szerint, az irodalmi avantgarde-ot más „kritikai fogalmakkal” párhuzamosan használhassuk és alkalmazhassuk.

JEGYZETEK

- ¹ Bori Imre: *A magyar irodalmi avantgarde, I. A szecessziótól a dadaig*, Újvidék, 1969; II. *A szürrealizmus ideje*, Újvidék, 1970; III. *Az avantgarde apostolat*, Újvidék, 1971.
- ² Radnóti Sándor: *Parttalan avantgardizmus*, in: *Valóság*, 1971/3., 81. old.
- ³ Pór Péter: *Kérdések és kételyek*, in: *Valóság*, 1971/3., 96. old.
- ⁴ René Wellek: *Kritički pojmovi*, Beograd, 1966., 27. old.
- ⁵ A vitának egyik alapos és körültekintő tanulmánya: Barta János: *A romantika mint esztétikai probléma*, in: Barta János: *Élmény és forma*, Budapest, 1965.
- ⁶ Radnóti Sándor: i. m. 82. old.
- ⁷ Komlós Aladár: *Vereckétől Dévényig*, Budapest, 1972.
- ⁸ u. o. 323. old.
- ⁹ u. o. 324. old.
- ¹⁰ u. o. 325. old.
- ¹¹ u. o. 326. old.
- ¹² u. o. 327. old.
- ¹³ u. o. 326. old.
- ¹⁴ Bori Imre: i. m. I. 19. old.
- ¹⁵ Komlós Aladár: i. m. 328. old.
- ¹⁶ Vas István: *A félbeszakadt nyomozás*, Budapest, 1967.
- ¹⁷ Lengyel Balázs: *Hagyomány és kísérlet*, Budapest, 1962., 66. old.
- ¹⁸ u. o. 72. old.
- ¹⁹ u. o. 73. old.
- ²⁰ Szabolcsi Miklós: *Jel és kiáltás*, Budapest, 1971., 13. old.
- ²¹ u. o. 43. old.
- ²² u. o. 45. old.
- ²³ Aleksandar Flaker: *Je li nam pojam avangarda potreban?*, in: *Umjetnosti ryeci*, Zagreb, 1971/2., 156. old. A zágrábi folyóirat jelzett száma közli a zágrábi Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Intézete és a MTA Irodalomtudományi Intézete munkatársainak, az avantgarde témájára tartott opatijai értekezlete anyagát. Magyar részről az értekezleten részt vettek: Szabolcsi Miklós, Illés László, Farkas, József, Bojtár Endre és Kenyeres Zoltán, horvát részről pedig Stanko Lasić, Zdenko Škreb, Aleksandar Flaker, Ivo Vidan és Branko Vuletić.
- ²⁴ u. o. 156. old.
- ²⁵ u. o. 157. old.
- ²⁶ u. o. 157. old.

- ²⁷ Zdenko Škreb: *Znanstvena vrijednost termina avangarda u književnosti*, in: *Umjetnost riječi*, Zagreb 1971/2., 150., old.
- ²⁸ Sőtér István: *Az ember és műve*, Budapest, 1971., 104. old.
- ²⁹ u. o. 109. old.
- ³⁰ Illyés Gyula: *Bartáról szólva*, előszó Barta Lajos: *Ki vagy?*, Budapest, 1962., c. vers-kötetéhez.
- ³¹ Lukács György: *A romantikáról*, in: *Mesterség és alkotás*, Budapest, 1972., 537. old.
- ³² u. o. 538. old.
- ³³ *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, szerk.: Hankiss Elemér, Budapest, 1971.
- ³⁴ Babits Mihály: *Ma, holnap és irodalom*, in: *Nyugat*, 1916., II., 336. old.
- ³⁵ u. o. 336. old.
- ³⁶ Kassák Lajos: „*A rettenetes nagy hamu*” alól Babits Mihálynak, in: *Nyugat*, 1916. II., 422. old.
- ³⁷ u. o. 422–423. old.

REZIME

KNJIŽEVNO RAZDOBLJE I KNJIŽEVNA VREDNOST — O PITANJIMA KNJIŽEVNE AVANGARDE

Autor izlaže pojam avangardne književnosti na osnovu savremenih rezultata relevantnih za ovaj predmet. Izražava svoje uverenje da „kritički pojam” književne avangarde ima istu vrednost sa pojmovima koji obeležavaju književna razdoblja. To svoje stanovište dokazuje okolnošću da su se u periodu književne avangarde, u saglasnosti sa ispravnim ukazivanjima Mikloša Sabolčija, u razdoblju od 1905–1938. stvarala i takva književna dela, koja se ne mogu adekvatno obeležiti drugim osim avangardnim terminom. Kao dalji dokaz, autor navodi činjenicu da je avangardna književnost u skladu sa svojom sopstvenom stilistikom i poetikom prezentovala dela trajne umetničke vrednosti, čak je izgradila jedan književni izražajni oblik (ondašnji naziv „költemény”) koji postoji pod sadašnjim nazivom: velika poema („hosszú vers”) u mađarskoj književnosti naših dana.

SUMMARY

LITERARY PERIOD AND LITERARY VALUE — ABOUT QUESTIONS REGARDING THE LITERARY AVANT-GARDE

The author explains the concept of avant-garde literature on the basis of up-to-date results relevant to this subject. He expresses his conviction that the „critical concept” of literary avant-garde has the same value as the concepts which characterize literary periods. He proves this point of view with the fact that in the time of the literal avant-garde — in accordance with the indications of Szabolcsi Miklós — between 1905–1938 there were written such literary works which cannot be marked more adequately but as avant-garde. As further proof the author states the fact that avant-garde literature, in conformity with its own theory of style and poetics, presented works of lasting artistic value even developed a form of literary expression which exists in the Hungarian literature of today under the name of „long verse” („hosszú vers”) but was then known as „poem” („költemény”).

Károly Sándor

A HUSZITIZMUS ÉS A MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁS

(A MÜNCHENI KÓDEX ÚJ MAGYAR KIADÁSA ALKALMÁBÓL)

Legbecsesebb régi könyvméretű nyelvelmékeink egyike az 1466-ból való Münchener Kódex, az úgynevezett huszita bibliának a négy evangéliumot tartalmazó része. A szegedi József Attila Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke oktatóinak áldozatos munkája révén nemrég, 1971-ben jelent meg a kódex új kritikai szövegkiadása a latin megfelelővel együtt, Nyíri Antal egyetemi tanár szerkesztésében. A nyelvész, filológus és irodalomtörténész számára egyaránt fontos kiadvány jelentőségét emeli, hogy a magyar írásbeliség és kultúrtörténet egyik fontos korszakának, a magyarság déli és északi szomszédaival való kapcsolatának értékes dokumentuma. E nyelvelmékkiadás alkalmához fűzzük az első ránk maradt magyar bibliafordítás kulturális kapcsolatairól szóló alábbi tanulmányt.

1. Közismert, hogy a reformáció előtt a huszizmus volt az utolsó nagyobb eretnek mozgalom. Mint a régebbi eretnek mozgalmak, lényegében ez sem volt más, mint vallás formájában megnyilvánult antifeudális megmozdulás. Vezetőnek, Husz Jánosnak a tanítása nemcsak hazájában, Csehországban terjedt el, hanem a németek, lengyelek és magyarok között is. A huszita tanok magyarországi terjedésének megvoltak a társadalmi-gazdasági alapjai. A jobbagység sorsa Zsigmond király idejében egyre elviselhetetlenebbé vált. Az elégedetlenség kiterjedt a városi polgári lakosságra is. A huszita eszméknek magyar nyelvű közvetítői a prágai egyetemen ismerkedtek meg Husz János tanáival. Bár 1367 óta Pécsen volt magyar egyetem is, a prágai egyetemet is sok magyar diák látogatta. Ezek nagyrészt teológusok voltak, akik közül többen Husz János tanítványai lettek.

A magyarországi huszizmus központja nem az ország északi részén volt, ahogy várni lehetett volna, hanem délen, a mai Jugoszlávia területén. Az első huszitává lett magyar papok is a zágrábi egyházmegye területén működtek. Nem véletlen, hogy Zsigmond király is a déli részekre kérte a híres és félelmetes olasz inkvizítort, a ferences Marchiai Jakabot. Kérdés, miért az akkori magyar királyság déli részén terjedt el nagyobb mértékben a huszizmus. A fő ok: Magyarország déli területei közvetlen szomszédságban voltak a Balkán azon területeivel, ahol még eleven hagyomány volt a bogumil

vagy patarén eretnokség, amelyet nyugaton katarizmusnak neveztek. Ez a mozgalom sok hasonlóságot mutatott a huszitizmussal, különösen annak szélsőségeiből, táborita ágával. Mindkettőnek társadalmi bázisát a szegény jobbágyság és iparosság, a mezővárosok szegényebb rétege, valamint a szegény alsópapság alkotta. Az sem véletlen, hogy éppen ebben az időben tört ki Erdélyben az a jobbágyfelkelés, amelynek az élén Budai Nagy Antal állt. Ekkor kísérte meg tisztogató munkáját a már említett Marchiai Jakab, de egyelőre eredménytelenül, mert a nép nyílt ellenállásába ütközött. Csak később folytathatta tevékenységét. Törvényszékét a szerémségi Kamenicban (Kamenc) — Sremska Kamenica illetve Zmajeva Kamenica, a mai Novi Sad külvárosa — állította fel, ahol a legtöbb huszita volt. Aki el akarta kerülni a máglyahalált, menekülnie kellett. Így menekült el híveivel együtt a két kameniczi klerikus is, akik aztán Moldvában az oda kimenekült huszita magyarok számára lefordították a bibliát.

A huszita mozgalom, akárcsak a korábbi eretnek és laikus mozgalmak, az egyház latinitásával szemben az anyanyelvűségre támaszkodott. Forradalmi céljai elérése végett a nép kezébe adta a bibliát mint az elvilágiasodott egyház ellenében az igaz kereszténység forrását. Ezzel közvetve nagy szolgálatot tett az anyanyelvi műveltség ügyének is, akárcsak később sokkal nagyobb hatóerővel a reformáció. A bibliafordítás azokban az időkben igen nagy vállalkozás volt. Új fogalmak tömegére kellett megfelelő nyelvi formát keresni a vulgáris nyelvben. A magas irodalmi szinten művelt héber és görög, illetőleg az ezeket közvetítő latin nyelv szerkezeteit kellett az irodalmilag iskolázatlan magyar nyelven kifejezni. S noha kétségtelen, hogy az egyházi latinitásnak az első magyar hajtásai jóval korábban, lényegében a kereszténység felvételével születtek meg, mégis igaz, hogy a teljes vagy megközelítően teljes bibliafordítás olyan nagy nyelvi erőfeszítést kívánt meg, amely a későbbi nyelvújító mozgalmakhoz hasonlítható. Mivel huszita papjaink bibliafordítása valószínűleg az első teljes bibliafordítás, az a nagy kultúrunk, amelyet a fordítás megvalósít, a cseh huszita mozgalomhoz kapcsolódik. Ugyanakkor ez a hatás lényegében erre az egy munkára korlátozódik, legalábbis ami a fennmaradt nyelvemlékeket illeti. Újabban kísérlet történt arra, hogy világi líráink első darabjait is a huszita mozgalommal hozzák kapcsolatba, e próbálkozás azonban a magyar irodalomtörténészek egy részének kemény ellenállásába ütközött.

A szóban forgó bibliafordítás maga is számos problémát vet fel, s ezekről egy évszázada folyik a vita. E problémák a következő négy pontban foglalhatók össze: 1. A magyar bibliafordítás valóban huszita papok munkája-e, vagy szerzetesi célokra készült, katolikus mű? 2. Tartalmában eretnek jellegű-e? 3. Egy teljes magyar bibliafordításnak a részeit alkotja-e, vagy eredetileg is töredékes? 4. Ha teljes bibliafordítás, első-e mint ilyen?

E kérdésekre való válaszok mindmáig különfélék.

E tanulmány¹ fő célja megvonni a határt a többé-kevésbé biztosra vehető és a bizonytalan vagy valószínűtlen állítások között. A magyar bibliafordítás tartalmának eretnek jellege csak újabban került nagyobb súllyal napirendre, s a szakirodalomban is csak az utóbbi években folyik körülötte harc. Ezért is,

¹ A tanulmány fő témakörének részletesebb és nagyobb filológiai apparátussal való kidolgozását vő. Károly Sándor, *A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség: Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* (Szerk. Zuzana Adamová-Karol Rosenbaum-Sziklay László). Budapest, 1965. 73-92. Megjelent a magyarral párhuzamosan cseh nyelven is.

meg személyes érdekeltségem miatt is leginkább ezzel a kérdéssel foglalkozom, bár a többire is kitérek.

2. A bibliafordítással kapcsolatos kérdésekre adandó válasz érdekében figyelembe vesszük: a) a fordítást másolatban megőrzött kódexekre vonatkozó egykorú közléseket és tényeket; b) a kódexek helyesírási sajátosságait; c) a kódexek szövegének későbbi felhasználását; d) a bibliafordítás tartalmi sajátosságait az eretnesség szempontjából; e) a fordításban megnyilvánuló esetleges forradalmiságot; f) a fordítás előzményeit; g) a fordítás nyelvi újításait; népiességét, egységét.

a) Az első magyar bibliafordítás az eredetinel későbbi másolatokban és töredékesen maradt meg. Az 1450 körül másolt Bécsi Kódex ószövetségi könyveket, az 1466-os keltezésű Münchener Kódex a négy evangéliumot tartalmazza. Későbbi, XVI. század eleji másolatban maradtak ránk a zsolttárak: az Apor és a Döbrentei-kódexben. E kéziratos könyvekben megőrződött ó- és újszövetségi részek az első fennmaradt magyar bibliafordítást alkotják, s a Bécsi és a Münchener Kódex egyúttal az első könyvméretű magyar nyelvemlékek közé tartozik. Ezeket csak egyetlen nagyobb kéziratos könyv, a Ferenc-legendát magába foglaló Jókai-kódex előzi meg; ezt a XV. század második negyedében másolták, eredetije a XIV. század végéről való. Értelmezhető tehát, hogy az első magyar bibliafordítással összefüggő kérdések a magyar írásbeliség legfontosabb kérdései közé tartoznak.

A Bécsi és Münchener Kódexet a Bécsben és Münchenben felfedezett kéziratok alapján először a mai Tudományos Akadémia elődje, a Magyar Tudós Társaság adta ki a Régi Magyar Nyelvemlékek I. és III. kötetében, 1838-ban és 1842-ben. E kötetek bevezetőit Döbrentei Gábor írta. A Münchener Kódex keltének 500. évfordulójára, 1966-ban adta ki Décsy Gyula a kódex betűhív szövegét az eredeti kézirat gondos tanulmányozása alapján. Ezt követte néhány év múlva e tanulmány bevezetőjében említett Nyíri-féle kétnyelvű kiadvány. Ez új kiadvány szükségességét Nyíri a könyv bevezetőjében részletesen megokolja. A Bécsi Kódex kétnyelvű (magyar és latin) kiadása Mészöly Gedeontól való, 1916-ból.

A Bécsi és a Münchener Kódexet már első kiadásuk bevezetője úgy tárgyalja, mint huszita papok művét. Ez az állítás főleg arra a közlésre támaszkodik, amelyet a gyulafehérvári Batthyáni-könyvtár ferences krónikájában találtak. Mivel a magyar bibliafordítás eredetére vonatkozólag mindmáig ez a legfontosabb híradás, közöljük magyarra fordított szövegét: „Akkor két deák ember ugyanazon Kamenicz városából, tudniillik Tamás és Bálint, némely eszelős emberekkel és asszonyállatokkal összebeszélvén, éjnek idején megszöktek és Moldovába mentek, hol ama két pap a mondott eretnekséget tovább terjesztvén, mind a két szövetség írásait magyar nyelvre fordították. Mennyi és mekkora eretnesség van pedig ebben, amint én is olvastam, senki el nem számlálhatja; ebből is látszik, hogy egyszerű diákok voltak, amint a közmondás tartja: együgyű teológus tiszta eretnek, mivelhogy ezt a szót is: spiritus sanctus — így fordították: szent szellet.”

A ferences krónikában említett bibliafordítást, Tamás és Bálint klerikusok munkáját minden nehézség nélkül azonosíthatjuk a Bécsi és a Münchener Kódex szövegével a következők alapján: 1. Mindkét fordításban előkerül a *szent szellet* kifejezés. 2. A fordításuk időpontjára vonatkozó adatok megegyeznek. Marchiai Jakab inkvizítori tevékenysége 1436–39 közti időre esik, a Münchener Kódex elején található naptárkerék az 1416–1435 közti

időszakaszt öleli fel. 3. A Münchener Kódexnek moldvai keletkezése van: Tatros községben másolták. 4. A Bécsi és a Münchener Kódex nyelve Magyarországi déli területeink a nyelvjárására utal. E tények kétségtelenné teszik, hogy a Bécsi és a Münchener Kódex, valamint az Apor és a Döbrentei-kódex megfelelő zsoltáros részei Tamás és Bálint fordításán alapulnak.

A Döbrentei-féle kiadás óta ezt a magyar bibliafordítást huszita papok munkájának tartják. A fordítók, Tamás és Bálint kilétére vonatkozólag sokáig az a téves nézet forgott közkézen, hogy e papi emberek ferences szerzetesek voltak, s munkájukat a „ferenciek bibliája” néven emlegették. Erre a tévedésre Mészöly Gedeon mutatott rá abban a cikkében, ahol e bibliafordításnak más kódex-szövegekkel való összefüggéseit tárja fel remek filológiai módszerrel, 1917-ben. Miután bebizonyítja, hogy a hibás elképzelés nem összetartozó adatok összekeverésén alapul, így összegezi véleményét: „Nem a Ferencz-rend tagjai és szelleme alkották legrégebb bibliánkat, hanem Husz magyar követői: helyesen tehát a magyar huszita szellemből fakadt, magyar husziták írta bibliafordítást »Huszita biblia« néven nevezhetjük.” Az újabb időkben ismét elterjedt „Huszita biblia” elnevezés tehát Mészölytől ered.

Azok az ellenérvek, amelyeket a huszita eredet ellen hoztak fel, könnyen elháríthatók. Az egyik legfontosabb ellenérv az volt, hogy a Münchener Kódex naptárkerete 1416-ban, s a fordítás 1416–1435 között készült, s ennek következtében nem lehet Tamás és Bálint munkája, mert e papok 1439-ben menekültek Moldvába. Ámde több jel arra mutat, hogy a fordítás megkezdődött már a Moldvába menekülés előtt, ami nem mond ellent a ferences krónika híradásának. Azt az ellenérvet is el lehet hárítani, hogy az említett kódex a mai breviáriumnak megfelelő officiumos könyvek fordításai, tehát nem származhatnak huszita paptól. Egyrészt az eredeti fordítás breviárium jellege nem egészen bizonyos. Másrészt Husznak nincs kifogása a papi officiumok ellen. Az újabb adatok is e magyar bibliafordítás huszita eredete mellett szólnak. A prágai egyetem anyakönyvében Husz korában egy Valentinus de Újlak és egy Thomas de Quinque Ecclesiis nevű magyar diák szerepelt. Újlak is, Pécs is, az eretnekségtől „megfertőzött” Délvidéken volt. Ezek az összefüggések is támogatják annak a valószínűségét, hogy a prágai anyakönyv Tamása és Bálintja azonos a ferences krónikában említett klerikusokkal. A huszizmus felé vezető szál a Münchener Kódex naptárában található angol szentek (Ethelburga, Eduardus) nevei is. Feltehető, hogy ezek az Oxfordból Prágába, majd Moldvába került wyklistista Peter Payne egyetemi tanártól erednek, vagy rá való tekintettel kerültek a naptárkerékbe.

b) A magyar kódex helyesírásával a legbehatóbban Kniezsa István foglalkozott. Az ő eredményei alapján tudjuk, hogy a Bécsi és a Münchener Kódex egyedül állnak a magyar kódexirodalomban, mint az egy hang egy betű elvén alapuló mellékjeles helyesírás tiszta típusának a képviselői. Ez a helyesírási elv van kifejtve Husz János Tractatusában, s szemben áll a cseh kancelláriai helyesírással, amely — a magyar kancelláriai helyesíráshoz hasonlóan — a hangok egy részét betűkapcsolatokkal jelölte. A mellékjeles helyesírást a csehknél először, valószínűleg héber hatásra, Husz alkalmazta. Kniezsa szerint „kétségtelen tény, hogy bibliafordításunk helyesírása Husz helyesírásával közvetlen kapcsolatban áll, és szerzőnk Husz elveit csak vagy személyesen Husztól magától, vagy Husz *Traktátusából* vehette át. . . . Az sem látszik valószínűnek, hogy ilyen forradalmi újítást, amilyent a maga korában Husz helyesírási elvei jelentettek, magáévá tehetett volna valaki,

aki Husszal szemben ellenségesen, vagy akárcsak közömbösen viselkedett. Hiszen Husz helyesírását még a Husz-ellenes cseh körök sem fogadták el.”

A Husz-féle helyesírás magyar alkalmazói nem valami kész helyesírási rendszert vettek át. A magyar bibliafordításban csak két betű egyezik meg hangértékben pontosan Husz betűivel: az *n* és a *i*. Ami a Husz-féle helyesírásban és a magyar kódexek helyesírásában közös, az az előbb említett helyesírási elv csupán. Ez az elv kevésbé tiszta formájában a kódexeknek egész sorára jellemző, olyan kódexekre, amelyek kétségkívül katolikus célokat szolgáltak. Sőt, Kniezsa István érdeméből azt is tudjuk, hogy a mellékjeles helyesírás szinte kizárólag a magyar ferences kódexekre jellemző, úgyhogy e helyesírást ferences helyesírásnak is nevezték. Tehát az a ferences rend foglalta le magának ezt az írásmódot, amelynek éppen a huszizmus felderítése és kiírtása volt egyik feladata. A ferencesek még Moldvába is követték a kibújdosott huszitákat. Jakubovich Emil véleménye szerint éppen ez magyarázza meg azt, hogy miért vált a Husz-típusú helyesírás közkedveltté: a ferencesek elkobozták a husziták birtokában talált könyveket, de — bölcsen — nem semmisítették meg, hanem ellenkezőleg, felhasználták őket, s átvették célszerű helyesírásukat. Kniezsa elfogadja e magyarázatot, de hozzáteszi, hogy ez csak úgy történhetett meg, hogy a ferences inquisitio felmentette e könyveket az eretnekség vádjától. Különben ugyanis feltétlenül megsemmisítették volna őket és megtiltották volna szövegük vagy helyesírásuk felhasználását. Hozzátehetjük, ez a felmentés azért sem ütközhetett különösebb akadályba, mert a biblia helyesírása végeredményben nem Husz helyesírása volt, s használóik erre is hivatkozhattak. Különben is azok a ferences kódexek, amelyekben a mellékjeles helyesírás fellelhető, jóval később, a XV. század végén és a XVI. században keletkeztek, tehát akkor, amikor a huszizmusnak már nem volt olyan eleven hatása, s a Husz elvein alapuló helyesírás és Husz János személye közt még kevésbé érezték a kapcsolatot. Még taktikának sem lehetett rossz, ha a huszita érzelmű papok és laikusok látták, hogy könyveiket a térítő szerzetesek megbecsülik és hasznosítják. Nincs kizárva, hogy az új helyesírást éppen a megtért husziták ajánlották és terjesztették el. Ennek a helyesírásnak némi nyoma még első nyomtatványainkban is fellelhető.

c) Tamás és Bálint bibliafordítása nemcsak helyesírásával, hanem nyelvével is hatott a későbbi szövegekre. Szily Kálmán volt az első, aki ezt bizonyította is, kimutatván, hogy a Münchener és a Döbrentei-kódex között feltűnő egyezések vannak. Nem sokkal Szily után Mészöly Gedeon foglalkozott a szentírás-fordítások egybevetésével, és egyéb összefüggéseket is észrevett. Mészöly az első fennmaradt magyar bibliafordítás egész családfáját állította össze, s arra az eredményre jutott, hogy a Huszita biblia szövegét egy évszázadon keresztül állandóan használták szentírási szövegeket közlő kéziratok könyvek, sőt még nyomtatott könyvek írói is. A későbbi fordítók módszere általában az volt, hogy a latin szövegből való fordításkor felhasználták a megelőző fordításokat, azokon javítottak, de sokszor megmaradtak a régebbi magyar szöveg mellett. A bibliai szövegeknek ebből az egymáshoz láncszerűen kapcsolódó folytonosságából nem rekeszthető ki a másik nagyobb kéziratú újszövetség-fordítás, a Jordánszky-kódex sem; ezt azzal a nézetrel szemben mutattam ki, amely szerint a Jordánszky-kódex elszigetelten áll, előzmény és következmény nélkül. Tamás és Bálint fordításának ezt a termékeny utóéletét azzal magyarázhatjuk, hogy egy ilyen nagy-szabású mű óriási értéket képviselt, s a felhasználót sok fölösleges munkától

mentette meg. Érthető, ha huszita híre ellenére sem dobták félre. De miért is tették volna, hiszen kinek jutott volna eszébe a laikus olvasók vagy apácák közül, hogy az olvasott vagy hallott szöveget filológiai módszerrel a huszita kéziratokkal vesse össze, amelyekhez hozzá sem férhetett. Nem tették ezt egyházi személyek sem, mert semmi értelme nem lett volna, hogy fordító partársaik munkáját nehezítsék. Tamás és Bálint szövegének továbbélése s a szöveg helyesírásának a felhasználása is azt bizonyítja, hogy e szöveget nem tartották eretneknek. Ha tartalmában megbélyegzett írásnak tekintették volna, nem vették volna igénybe segítségét.

d) Az első magyar bibliafordítást Kardos Tibornak A Huszita Biblia keletkezése című tanulmánya helyezte egészen új megvilágításba. Kardos e fordítást tartalmában is eretnek műnek tartja, s e véleményét filológiai módszerű szövegelemzéssel igyekszik bizonyítani. Úgy látja, hogy a Bécsi, Münchener és Apor-kódex szóhasználatában fel lehet fedezni a patarén eretnekség teológiai tanításának a hatását. Mindenekelőtt a *szent szellet* és a *lélek* kifejezések elég következetes megkülönböztetését látja áruló jelnek. Észreveszi, hogy a fordítók a latin *spiritus*-t *szellet*-tel, az *animá*-t lélekkel fordítják. Erre a megkülönböztetésre — úgymond — a katolikus teológia nem nyújt semmi alapot, ellenben jó magyarázatot ad a patarén vigasztaló lélek (*spiritus paraclitus*) és vegetatív lélek (*anima*) különbsége. A vigasztaló lélek a tökéletes isteni lélek, amelyet a patarén felavató szretartás útján a tökéletesek (*perfecti*) birtokoltak. Mindamellett Kardos is észreveszi, hogy a magyar bibliafordításban nem mindig felel meg a *szellet* és a *lélek* szó használata a patarén tanításoknak. Ezt részben a fordítók belső fejlődésével, részben azzal magyarázza, hogy a fordítók a szöveg védelme érdekében több helyen eltértek az eretnek szóhasználatától.

A *szellet* és a *lélek* szó használatával kapcsolatban kimutattam, hogy sokkal több olyan hely található a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódexben, amely nem egyeztethető össze az ismertetett patarén tanítás szóhasználatával, mint amennyi ilyen kapcsolatra mutatna. S az úgynevezett gyanús helyek más okokkal még jobban magyarázhatók. A *szellet* és a *lélek* megkülönböztetése természetes fordítói eljárás, s teljes mértékben megfelel Tamás és Bálint fordítói módszerének. A ferences krónika híradását sem kell úgy értelmeznünk, mintha Tamás és Bálint munkájában eretnek tanítást láttak volna. Az „együgyű teológus tiszta eretnek” megjegyzés éppen azt mutatja, hogy a fordítónak nem eretnekségén, hanem együgyűségén botránkoztak meg. Ez viszont érthető két okból is. A hagyományos teológiai irodalom már régtől fogva a *szent lélek* kifejezést használta, ez található a Ferenc-legendát tartalmazó Jókai-kódexben is, s általában minden egyházi iratban. Nem csoda tehát, ha a *szellet* szó használata szokatlannak tűnt fel, s mivel a fordításnak úgyis rossz, eretnek híre volt, e nyelvi újítás is eretnekség számba ment. A ferences krónika elítélő szavainak oka lehetett az is, hogy a legtöbb nyelvjárásban a *szellet* szónak az alantasabb vagy pejoratív jelentése (bél szele; démon) lehetett az ismertebb, s talán innen van, hogy bibliafordításaink általában a gonosz lélek nevéként használták. Végeredményben tehát Kardos tanulmánya után is oda jutunk, hogy ezt a magyar bibliafordítást fel kell mentenünk az eretnekség vádjá alól: nem a könyv volt eretnek, hanem a fordítója.

e) Egészen más elbírálás alá esik a bibliafordítás forradalmi szerepe. Az újszövetség is, de különösen az ószövetség számtalan olyan részletet tar-

talmaz, amely alkalmas volt a feudális egyházzal s ugyanakkor a világi uralkodó osztállyal is szemben álló plebejusi eretnek mozgalmak ideológiájának a kifejezésére. Ilyen szempontból nem lehet véletlen a Bécsi Kódex anyagának az összeválogatása. Rut, Judit, Eszter könyvének női hőseiben, a Makka-beusok édesanyjában, akinek a szeme láttára végzik ki gyermekeit, a huszita asszonyok példaképüket ismerhették fel, tőlük erőt meríthettek. „A patarén-huszita vezetők — írja Kardos Tibor — önmagukra ismertek a próféták alakjában, akik biztatták és bátorították a népet üldözés idején. Ámos próféta büntetést hirdet a hatalmasok ellen, mert »megtörik szegényeknek fejeket földnek pora felett«. A táboríták istenének »nyelve, miként az emésztő tűz, lehelle, miként a zugó vizek« . . . Világos, hogy a bibliai szöveg, melyet a fegyveres nép számára felolvastak, ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a huszita harci dalok, a kantilénák . . . A népi felkelés rövid parancsát is megtalálják Joel próféta könyvében: »Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapaitokat láncsákba!« Az első bibliafordítás eretnek tartalma nem látszik igazolva, de forradalmi jelentőségét senki olyan szépen és meggyőzően nem fejtette ki, mint Kardos. Ebben a vonatkozásban még az is hihető, amit a dézsmával kapcsolatban mond. A Bécsi Kódex szövegében Ámos próféta könyvéből kimaradt az a részlet, amely szerint megadják három napon keresztül a dézsmát. „Ez a szövegcsönkítés — írja Kardos — az egész fordításnak politikai szempontból egyik legjelentősebb sajátága, mert a huszita felkelés fő kiváltó oka a feudális szolgáltatások és különösképpen a pénzben fizetendő dézsma volt.” Azt is valószínűnek tartjuk, amit Kardos a bibliafordítás délvidéki vonatkozásairól mond, s bizonyosra vehető, hogy a délvidéki husziták kapcsolatban állottak a boszniai patarén-bogumil eretnekekkel.

f) A Bécsi Kódex tartalmának tendenciózus összeválogatásával kapcsolatban merül fel a kérdés, végül is teljes bibliafordítás volt-e Tamás és Bálint munkája, és ha igen, első teljes bibliafordítás volt-e? Amennyiben nem az egész ó- és újszövetséget fordították le a huszita papok, az elsőség kérdése már nem jöhet számba, mert egészen bizonyos, hogy szentírási részleteket már előbb is fordítottak. Abból, hogy olyan későbbi szentírás-részletek is a Bécsi és a Münchener Kódex nyelvi rokonának mutatkoznak, amelyek megfelelője nincs meg e kódexekben, Mészöly Gedeon arra következtetett, hogy Tamás és Bálint fordítása az egész bibliára kiterjedt. Mészöly azt is kimutatta, hogy a ránk maradt kódexek szövegének egyike sem eredeti. Így könnyen lehetséges, hogy a Bécsi Kódex szemelvényei is egy teljesebb ószövetségi fordításból vannak összeválogatva és kimásolva vagy tollba mondva. Valószínű, hogy Mészölynek igaza van: minden jel arra mutat, hogy Tamás és Bálint eredeti munkája teljes szentírás-szöveget adott. Ennél bizonyosabbat nem mondhatunk, s így azt a kérdést is nyitva kell hagynunk, hogy az első teljes fordítás volt-e.

g) A teljesség és az elsőség kérdésével összefügg a fordítás nyelvének újsága, népiessége, egysége. Említettük, hogy egy olyan óriási vállalkozásnak, mint a bibliafordítás, szinte a nyelvújítási mozgalomhoz hasonló erőfeszítéseket kell tennie. Itt sem szabad azonban túlzásba esnünk. Tamás és Bálint bibliafordítása egyes szentírás-részleteket illetően feltétlenül támaszkodhatott előzményekre. Ezt a bibliafordítás nyelve is mutatja: szókincsének, szóalkotás módjának és grammatikai szerkesztés módjának a kialakultsága olyan fokot mutat, amely nem lehet kezdet. Erre mutat a Bécsi Kódexet időrendben megelőző Jókai-kódex is. Bibliafordítóinknak nem elsőként

kellett megbírkóznia a latinos szerkezetek és kifejezések magyarra fordításával. Ezért a Huszita Bibliával kapcsolatos nyelvújítást is óvatossággal kell kezelnünk, márcsak azért is, mert nincs módunk összevetni más korabeli nagyobb méretű nyelvemlékekkel a Jókai-kódexen kívül. Nem igen tudható tehát, mi a Huszita Biblia fordítóinak az egyéni újítása, s mi az, amit már megtanulhattak az addigi teológiai irodalomból. A későbbi kódex-irodalomból és egyéb magyar nyelvemlékekből való visszakövetkeztetésnek pedig egyelőre nincsenek meg a tudományos feltételei: a szövegösszehasonlításon alapuló nyelvemlékvizsgálatnak vagy akár a nyelvemlékmonográfiák elkészítésének az útján még éppen hogy csak elindultunk. Így annak a megállapítása is bizonytalan lehet egyelőre, hogy a régi magyar nyelvemlékekben mi a latinizmus és mi az eredeti finnugor sajátosság. Az mindenesetre bizonyos, hogy az egész magyar kódexirodalomban s így a Huszita Bibliában is az a harc tükröződik, melyet a fordítóknak a latinnal kellett megvívniuk. Mivel akkor még nem volt egységes irodalmi köznyelv, nyelvjárási, tájnyelvi sajátosságok keverednek benne írott nyelvi újításokkal és latinizmusokkal. Ez a kettős nyelvi jelleg azonban az egész középkori magyar egyházi irodalomra érvényes, a Huszita Bibliának nincs különleges szerepe ilyen szempontból.

A Huszita Biblia fordítóinak a módszerét a kódexirodalom többi termékeihez viszonyítva a latin eredetihez való nagyobb fokú és tudatosabb ragaszkodás jellemzi. Tudjuk például, hogy egyetlen régi nagyobb nyelvemlékben sem találjuk meg a hasonlító kötőszók bonyolult rendszerének a latin szempontjából olyan következetes használatát, mint itt. Ez a grammatikában érvényesülő szövegűség pontosan megfelel a szókincs terén annak az eljárásnak, amely a *lélek* és a *szellem* szavak megkülönböztetésében jut kifejezésre. A latinhoz való sokszor szolgai ragaszkodás különösebb magyarázatra nem szorul; megindokolja azt eléggé a szentírás tisztelete. Az a kétségtelen tény viszont, hogy a fordítás, különösen az ószövetségi részekben, sokszor zavaros, sőt értelmetlen, ha nem is bizonyítja, de mindenesetre megtámogatja annak a más érvekkel is megerősített feltevésnek a jogosságát, hogy a Huszita Biblia az első ilyenemű kísérlet volt. Az pedig, hogy e fordítás az ó- és újszövetségi könyveknek legalábbis nagy részét felölelte, elsősorban belső nyelvi és helyesírási sajátosságok alapján világos előttünk, mert éppen ezek a sajátosságok igazolják a különféle kódexekben fennmaradt szövegek közt, megfeleléseket.

REZIME

HUSITIZAM I MAĐARSKI PREVOD BIBLIJE (POVODOM NOVOG MAĐARSKOG IZDANJA MINHENSKOG KODEKSA)

Nedavno je kao rezultat rada lingvista Univerziteta u Segedinu (pod rukovodstvom profesora Antala Nyiri) objavljeno novo kritičko izdanje Minhenskog kodeksa (Münchener Kódex), rukopisne knjige iz 1466. godine koja sadrži prepis tzv. husitske biblije. Ovaj prevod je od interesa za lingviste, filologe i istoričare, no autor ukazuje i na nesumnjiv značaj husitske biblije i kao kulturno istorijske građe i kao izraza međusobnih veza naroda onog vremena u ovom regionu Evrope.

Autor u svom radu razmatra prvo okolnosti zbog kojih je težište husitizma, tog poslednjeg velikog antifeudalnog pokreta pod plaštom verske jeresi uoči reformacije, bio kod

Mađara južni deo ondašnje države sa centrom u Kamenici (Kamonc, Kamenicz, sada predgrađe današnjeg Novog Sada). Takođe ukazuje na socijalne nosioce husitizma i na onda još žive tragove bogumilstva (patareni).

Husitizam se, kao i raniji jeretični pokreti, oslanjao na laicizam i na upotrebu maternjeg jezika nasuprot latinizmu laičke crkve, a posebno je mnogo doprineo razvitku kulture na mađarskom jeziku. U ono vreme prevod biblije predstavljao je veliki poduhvat jer je trebalo sa književno kultivisanog hebrejskog, grčkog i kasnije latinskog jezika izražavati složene sadržaje na dotada literarno nerazvijenom mađarskom jeziku. Iako pismenost na mađarskom jeziku ima svoje začetke daleko ranije, praktično od prihvatanja hrišćanstva, prevod cele, odnosno, približno cele biblije, zahtevao je takav napor u pogledu jezičke izražajnosti koji se može meriti sa kasnijim pokretima za reformu (obnovu) jezika i sa formiranjem savremenog književnog jezika.

Veliki kulturni poduhvat koji se realizovao prevodenjem biblije od strane husita, izgleda, ograničava se na ovaj period, barem koliko se može suditi po do sada otkrivenim dokumentima. U najnovije vreme učinjen je pokušaj da se prvi počeci svetovne lirike vezuju za husitski pokret u Mađara, ali je ovaj pokušaj naišao na oštro protivljenje jednog dela istoričara književnosti.

U drugom, opsežnijem delu svog izlaganja, autor razmatra validnost onih nalaza koji se na osnovu najnovijih istraživanja vezuju za tzv. husitsku bibliju. Svoja izlaganja autor grupiše oko sledećih čvorišta: a) suvremena saopštenja i činjenice koje se odnose na rukopisne knjige koje sadrže prepise spomenutog prevoda biblije; b) pravopisne osobenosti kodeksa; c) kasnija upotreba teksta kodeksa; d) sadržajne osobenosti kodeksa sa gledišta jeretičnosti; e) eventualna revolucionarnost koja se ispoljava u prevodu; f) okolnosti koje su prethodile prevodu; g) karakteristike prevoda sa gledišta jezičke inovacije, osobenosti narodnog karaktera jezika i jezička jedinstvenost teksta.

ZUSAMMENFASSUNG

HUSITISMUS UND DIE UNGARISCHE BIBELÜBERSETZUNG (ANLÄSSLICH DER NEUAUSGABE DER UNGARISCHEN FASSUNG DES MÜNCHNER KODEXES)

Als Ergebnis der Arbeit von Linguisten der Universität Szeged (unter der Leitung von Prof. Nyíri Antal) wurde unlängst eine neue kritische Ausgabe des Münchner Kodexes veröffentlicht — ein handschriftliches Buch aus 1466, das die Abschrift der sogenannten Husitenbibel enthält. Diese Übersetzung ist für Linguisten, Philologen und Historiker von Interesse, jedoch weist der Verfasser auch auf die unzweifelhafte Bedeutung der Husitenbibel hin als kulturell-historischen Stoff und als Ausdruck der gegenseitigen Beziehungen der Völker jener Zeit in diesem Teil Europas.

Der Verfasser erörtert in seiner Arbeit zuerst die Umstände wegen der der Schwerpunkt des Husitismus — dieser letzten grossen antifeudalen Bewegung unter dem Deckmantel der religiösen Häresie am Vorabend der Reformation — bei den Ungarn der südliche Teil ihres damaligen Staates war, mit dem Mittelpunkt in Kamenica (Kamonz, Kamenicz, heute Vorort der Stadt Novi Sad). Darüber hinaus weist der Autor auf die sozialen Träger des Husitismus hin und auf die damals noch lebendigen Spuren der Bogomilen.

Der Husitismus, ähnlich wie die früheren häretischen Bewegungen, stützte sich auf den Laizismus und auf die Benutzung der Muttersprache im Gegensatz zu dem Latinismus der laizistischen Kirche und hat der kulturellen Entwicklung auf ungarischer Sprache wesentlich beigetragen. In jener Zeit stellte die Bibelübersetzung ein kühnes Unternehmen dar, da aus der literarisch kultivierten hebräischen, griechischen und später lateinischen Sprache komplizierte Inhalte auf der literarisch unentwickelten ungarischen Sprache ausgedrückt werden sollten. Obwohl die Ursprünge der Schreibkund auf ungarischer Sprache viel früher liegen, praktisch seit der Annahme des Christentums, hat die Übersetzung der gesamten bzw. annähernd der gesamten Bibel derartige sprachliche Anstrengungen gefordert, die nur mit den späteren Bewegungen um die Reform der Sprache und der Gestaltung der modernen Schriftsprache verglichen werden können.

Dieses grosse Unternehmen, das mit der Übersetzung der Bibel seitens der Husiten verwirklicht wurde, begrenzt sich scheinbar auf diese Zeitspanne, zum wenigsten insofern dies aufgrund der bisher entdeckten Dokumente beurteilt werden kann. Neulichst wurde

versucht, die ersten Anfänge der weltlichen Lyrik bei den Ungarn der Husitenbewegung zuzuschreiben, jedoch traf solch eine Beweisführung auf scharfes Widersetzen eines Teils der Literaturhistoriker.

Im zweiten, ausführlicheren Teil seiner Darlegung, erörtert der Verfasser die Validität jener Befunde, die aufgrund der sogenannten Husitenbibel in Verbindung gebracht werden. Seine Erörterung gruppiert der Autor um folgende Punkte: a) zeitgenössische Bekanntmachungen und Tatsachen, die sich auf handschriftliche Bücher beziehen, die Abschriften der erwähnten Bibelübersetzung enthalten; b) orthographische Eigentümlichkeiten des Kodexes; c) spätere Benutzung des Kodextextes; d) inhaltliche Eigentümlichkeiten des Kodexes vom Gesichtspunkt der Ketzerhaftigkeit; e) eventuelle epochemachende Momente, die durch die Übersetzung zum Vorschein kommen; f) Umstände, die der Übersetzung vorangingen; g) Charakteristiken der Übersetzung vom Gesichtspunkt der sprachlichen Neuerung, der Eigenart des volkstümlichen Charakters der Sprache und der sprachlichen Einheitlichkeit des Textes.

KÖZÉPISKOLÁINKTÓL AZ ÉRTELMISÉGIG (... ÉS ÓBECSÉTŐL A VAJDASÁGIG)

1. A *középiskolák* (gimnáziumok, szakiskolák) formálják a szakmai előképzítésen, illetve képesítésen kívül a *majdani értelmiség* arculatát és a 15–20 évvel későbbi nagyközönség *művelődési igényeit*. Formálják jól vagy rosszul.

Nem az óbecsei diákverseny jelentőségét kívánom taglalni, hanem annak kapcsán a Vajdaság magyar középiskolásainak, illetve a *jugoszláviai magyarság* középiskolás fiataljainak sajátos művelődési lehetőségeit és művelődési hivatottságát próbálom megvilágítani. A már hagyományossá lett óbecsei vetélkedő csak biztató *ok* és kínálkozó *alkalom*, hogy annak tükrében megvizsgáljuk néhány időszerű művelődési kérdésünket.

Nem kívánom kioktatni a középiskolásokat és pedagógusaikat a tennivalókról, sem szemrehányást tenni a Tisza menti magyartanárnak a hat év óta végzett szervező munka fogyatékoságaiért, és nem apellálok intézményeink megértésére — őáltaluk történt, ami eddig történt. Csak bekopogok egy nagyobb kerekasztal-értekezletre, s (velük is) mérlegelem: *mit kellene másképpen, hogy távolabbi célba is eljussunk*, ami pedig jó volt, az a jövőben mire lenne fölhasználható, azaz hol az út önmagunkhoz, a nagyobbik közösséghez?

A társadalmi *sükségességet* igazolja többek között az is, hogy középiskolásaink szellemi versengésének gondolata nem itt merül föl most, hanem az már bizonyos mértékben meg is valósult évekkel ezelőtt, s azóta csak lombozódik. De a társadalmi kérdések nem maguktól oldódnak meg időszerűségük esetén sem: emberi ész, munka és pénz kell rendszerint.

A *szellemi versengés* céljában is, eszközeiben is (kivéve a TV-díjakat) méltó és rokonszenves jelenség szokott lenni. De különösen az lehet, hogyha tudjuk, hogy az ilyen versenyek tartalmukban is túlmehetnek az iskolai kereten. S éppen *hészagpótló tartalmi jellegük adja meg társadalmi értéküket* két szinten is: 1) alapja mégiscsak az iskolai tanulás, tehát annak fokozására serkent; 2) a tanulók önkéntes versenyben sajátítják el és adják tovább azt is, amit a tantárgyak programozott korlátai miatt egyébként nem adhatna meg az iskola a művészeti alkotó munka első lépéseiből, kultúránk gyöngyeiből vagy bármelyik tudományágból.

2. De nézzük csak közelebbről: *mit tartalmazhatnának* az óbecseihez hasonló (és nem hasonló) középiskolás-vetélkedők, és mit eredményezhetnének?

Mindenekelőtt *többféle tárgykörű versenyre lenne szükség*; a sokoldalú kiválogatódás jobban megfelelné a diákoknak is, a társadalmi szükségleteknek is.

A tagolódás megindult. Szimpatikus a bácstopolyai gimnáziumban kezdeményezett *néprajzi vetélkedő*. Remélhetjük ugyanis, hogy a szellemi néprajz gyűjtésével, megismerésével és bemutatásával nemcsak a néprajzkutatók figyelmét hívják föl, hanem *nemesebbé válik* a középiskoláknak az a törekvése, hogy korszerűen megalapozott, egészséges műveltséget adjanak tanulóiknak. Szép lenne, ha a bácstopolyai úttörő szervezőket a kezdeti nehézségek és csalódások nem bátortalanítanák el, hanem a mozgalom továbbfejlesztésére serkentenék, miként az irodalmi vetélkedő szervezőit Óbecsén.

S miként a *Jó Pajtás* szerkesztősége az általános iskolai pedagógusok segítségével már több év óta szintén hagyományos nyelvapoló versenyt szervezett az egész jugoszláviai (anyanyelvű tagozaton tanuló) magyar diákság számára, joggal elvárhatnánk, hogy a magyar középiskolások *anyanyelvi versenyének* ügyét is fölkarolja majd valaki. (Nehéz lenne megnevezni, kire tartozik, melyik intézményünk lenne képes olyan átfogó és sokoldalúan megszervezett munka elvégzésére, mint a *Jó Pajtás* szerkesztősége. Hiszem azonban, hogy lehetőségünk megvan rá, akár a Képes Ifjúságra, akár az Új Symposionra vagy a Hídra gondolunk. Talán a Nyelvművelő Egyesület is vállalkozhatna ilyen megtisztelő feladatra, ha cselekvésre szervezettebb lenne. Mindenesetre a kérdés egyből megoldódhatna, ha a középiskolásoknak is lenne „saját” lapjuk, miként az általános iskolásoknak.)

Az ezerarcú időszerű *anyanyelvi vetélkedőket* azonban nem feltétlenül és *nem csupán nyelvi* versenyeknek kell elképzelnünk. Nem csupán szólásmegfejtéssel, szinonímagyűjtéssel, helyesírási feladatokkal, azaz nemcsak közvetlen nyelvművelő nyelvi tartalommal lehet anyanyelvapoló versenyeket szervezni. Ezt a célt nem kevésbé nemesen szolgálná egy-egy *természettudományi vetélkedő* (biológiából, fizikából, vegytanból, matematikából) — *magyar nyelven*. Vagy *történelmi-földrajzi verseny* (a tanulók anyanyelvén, természetesen). Tartalmi szempontból is lenne miért, hiszen a kötelező tananyag révén középiskolásaink jelenleg keveset kapnak a magyar történelemből.

Mielőtt az óbecsei vetélkedők eddigi programjához érnének, hadd említsem meg, hogy minél változatosabbak lennének a diákversenyek tartalomban (és akár a megrendezés helyében és idejében is!), annál *több diák képességének, érdeklődésének* felelne meg, hogy bekapcsolódjon a versenybe valamivel, valahol, a tanév alatt valamikor. És közvetlen célnak ez elég is lenne.

A célelemzés előtt még meg kell állnunk a jelenlegi „művészeti vetélkedők” programjánál. Ez tulajdonképpen irodalmi verseny (vers- és prózaírás, drámaírás, irodalmi szövegek előadása), de fokozódó mértékben teret ad a képzőművészeti és a zenei versenynek is (eredeti rajzok, szólóhangszerek kisebb zenezsámokkal).

Amit adott Óbecse (a város pénzt, megértést; a szervezők munkát, a szereplők alkotást), az jó és nem csekély. A létezést azonban *nem a megállapodottság* jellemzi tipikusan, hanem a változás, a fejlődés. Az ilyen vetélkedők programozásában is elkerülhetetlenül szükség lesz a viszonylagos teljesség felé haladni. Az szép, hogy a magyar zenével legalább itt (úgy-ahogy) megismerkedhetnek a versenyzők, de bizonyára sokan vannak, akiknek az *elméleti vetélkedés* felelne meg: a (magyar) zenetörténetből, népzeneinkből,

a (magyar) művészettörténetből. S ezek így hézagpótlóan egészítenék ki azt a műveltséget, melyet középiskolánk jelenleg adhatnak.

Egy-egy év vagy egy-egy város már pusztán a tartalmi újszerűséggel is vonzóvá tehetné a szellemi vetélkedőket. A szavalók, de a festménnyel versenyzők is *tematikai éveket* jelölhetnének ki. Jövőre pl. a másfél évszázados jubileum alkalmából időszerű lenne Petőfi-verseket szavaltatni vagy (máskor) tájverseket, csak XVI–XVIII. századbeli költeményeket, csak jugoszláviai magyar (vagy magyarra fordított szerb, albán, macedón, román) költőktől stb. S azt hiszem, a magyar zene tagolt programozásán sem megkötöttséget, hanem vonzó érdekességet látnának a szólisták (de a közönség is, melyre eleve és tervszerűen kellene számítani). Pl. szép lenne eljutni Kodály, Bartók, Hubay alkotásaitól Lisztig, Erkelig, sőt a kuruckor dallamvilágán át a négy-százéves zsolnárkönyvekig.

A versenyzők tehát egy-egy találkozóra szép ismeretanyagot gyűjthetnének össze a *magyar kultúra* olyan területéről, melyre az iskolai program jelenleg nem térhet ki sem általános fokon, sem középfokon.

3. S most vessünk egy pillantást a célkitűzésre! *Mit lehetne elérni egy általánosított középiskolás mozgalommal?* Vagy mennyiben való ez a jelenség oda, ahol ma van: szellemi létünk perifériájára?

Ha létezik a társadalmi szükségesség, akkor az *elíttség* (a néhányak művelődése) a megoldásban csak kezdetnek lehet alkalmas — a megvalósulást csak társadalmi szinten végzett, sokoldalú munkától várhatjuk.

a) Egy *általánosított* művészeti vetélkedővel pl. közvetlenül haladhatnánk afelé, hogy közösségünkben a művészet majd *fokozhassa elemi funkcióját*.

— Nemesítse az általános ízlést (nemcsak a művészekét).

— Elősegítse a szép és emberi vetületének fölismerését a műben.

— Utat nyisson ahhoz, hogy a közösség fölismerje az egyént, az egyén pedig saját helyzetét a közösségben.

b) A köznevelés egyszerű, de létjellegű, s ezért megvalósítható és megvalósítandó céljairól van szó. Mert az általánosított művészeti versenyeken nem elsősorban kellene *tehetségkutatót* végeznünk és értenünk, hanem *műveltségkutatót*: egy leendő művelt közönség útját egyengetni az egyéni érvényesülés felé. (Kiforrott, vagyis befutott művészek szokták mondani: „Hagyjuk a gyereket! Ha van tehetsége, az majd tör magának utat!” S ez így is lenne, hogyha az alapot jelentő általános műveltség megszerzéséhez is elegendő lenne a misztifikált „tehetség”).

Itt tehát „csak” erről az igényesebb általános műveltségről van szó. Elsősorban ugyanis erre hivatottak ezek a művészeti vetélkedők: hogy ezek a gyerekek majd többet értsenek meg a művészetből s a művészet által az életből (és a vetélkedő programjától függően: kultúránkból általában), és majd többet továbbítsanak belőle.

c) Konkrétan úgy értelmezhetjük az általánosítandó középiskolás mozgalmat, hogy a jugoszláviai magyarság *a legalkalmasabb időben* (serdülőkorú fiataljainkkal), *a legalkalmasabb helyen* (pedagógusok intézményesített és szakavatott vezetése alatt) harcot hirdethetne

az ízléstelenség ellen

• a magyarnótás parlag ellen

• a bólogató sznobizmus ellen

a gyökértelen álműveltség ellen
az értelmiség tudományoskodó elzárkózása ellen.

d) Tíz-tizenkét év alatt egy ilyen megmozdulással *kiegészülhetne* jövőendő értelmiségünk és művelt közönségünk középiskolai nevelése több és többféle vetélkedőn (nemcsak művészetin!) és minden szervezésre képes központban (nemcsak Óbecsén),

ahol tanulóink *versengve* gyűjtenék és mutatnák föl lecke kategórián felüli ismereteiket, képességüket,

ahol szinte *önképzéssel* csiszolnák kristállyá esztétikai szemléletüket, ízlésüket,

ahol meg is tehetnék az *első lépéseket* azok, akik már hivatásul választották a művészet vagy a tudomány valamelyik ágát.

e) Nem iskolai versenyre kívánok most toborozni egy folyóirat olvasói körében, hanem a köztudatban keresek *rezonanciát* arra a feltételezésre, hogy a szellemiekben igényesebb értelmiség megteremtéséért a középiskolákban társadalmi szinten valamit tenni kellene és tenni lehetne. *Egy többre fogékony és többre képes nemzedéket kellene kiemelni önmagunk parlagiasságából, passzivitásából, elszigeteltségéből és elzárkózottságából.*

Nem fontos rajongnunk a művészetért és a tudományért, de hinnünk szabad az általánosított tudomány és az általánosított művészet rendeltetésében. A tudományban és a művészetben erő és emberi nagyság halmozódik — s ezt *közkinccsé tenni* nemes célja lehet nemcsak a mindennapi közoktatási munkának, hanem egy-egy versenyszerű akciónak is.

f) Az igényesebb magyar *értelmiség* megteremtésének gondolata elősegítheti a magyar nyelvű *közoktatás* igényességét, az pedig visszaállíthatja, sőt újjáteremtheti a *magyarul tanulás* (és magyarul beszélés) tekintélyét. Mert kétségtelen, hogy anyanyelvű kultúránk tekintélyének és társadalmi értékének bizonyos fokú tagadása tükröződik abból, hogy a magyar diákságnak jelentős része semmilyen szinten sem tanulja anyanyelvét, s ezek jó részének szülei maguk vonják meg gyerekeiktől az anyanyelvű kultúrát. *Ma a jugoszláviai magyarság jelentős része nem lát vagy nem keres érvényesülést, perspektívát a magyar nyelvű kultúrában, egy leendő magyar értelmiségben, egy alkotmányos jog értelmében.* — Annak a nézetnek toborzok, mely ezen az állapoton változtatni akar.

4. A *gyakorlatibb versenyproblémák* kapcsán néhány olyan észrevételt említek, melyek az indításban, a szervezésben vagy az eredmények felhasználásában véleményem szerint *predesztinálónan gátolják az ilyen akciók általánosulását*. Minthogy csak óbecsei tapasztalatokról lehet szó, az ottani versenyekkel kapcsolatosak észrevételeim.

a) Az *indításban* a megvalósító tényezők *jelenlétére*, önkéntességére, sőt kezdeményezésére van szükség.

A művészeti vetélkedő előkészítése tulajdonképpen megkezdődik még az előző verseny zárónapján tartott értekezleten, de ott mégis inkább a lezajlott esemény kiértékeléséről lehet szó. Az újabb szervezés megindítása november elején van . . . Tavaly az indító megbeszélésen a cselekvő tényezők közül jelen volt a helyi magyartanár és még egy-egy magyar szakos Bács-topolyáról, Pancsováról, Zentáról és Zomborból. És nem volt ott senki Újvidékről, Szabadkáról, Magyarakanizsáról, Zrenjaninból stb. (noha, úgy tudom, hivatalosak voltak). *És nem vett részt az értekezleten egyetlen rajztanár, sem*

zenetanár (igaz, nem is voltak hivatalosak!). Szép volt, hogy az Üzenet felelős szerkesztője megjelent, de vajon csak ez a szerkesztőség hivatott érdeklődni egy ilyen művelődési akció felől? (Nemcsak formális lehetett volna a jelenléte az Új Symposion, a Képes Ifjúság, a Híd képviselőjének.) Az Oktatásfejlesztő Intézetből senki nem volt jelen. Még olyan valaki sem, aki illetékes lett volna megmondani, hogy a helyi községen kívül van-e még hivatal, intézmény, szervezet a tartományban, mely erkölcsileg és anyagilag támogatná a vállalkozást.

Az indító tényezők közül aligha hiányoztak kevésbé azok, akik eddig *soha nem is voltak hivatalosak*, akik nem közönyűk és elfoglaltságuk folytán estek kívül egy indító akción. (A művészeti vetélkedő indításán egyetlen festő, színművész, író, előadóművész nem volt jelen.)

b) Nem az értekezlet megszervezését szándékozom bírálni; a mulasztások közvetlen oka származhatott eltérő nézetekből is, de méginkább abból, hogy erre kevés ember szakított a szabad idejéből (vasárnap délelőtt volt). Mint-hogy ez tavalyelőtt is így volt, joggal mondhatjuk, hogy *az általánosulás akadályait* mégis az indításban kell keresnünk először.

Az általánosítás lényege az lenne, hogy ne rekedjenek kívül azok a jugoszláviai (verseci, kikindai, lendvai, eszéki, törökbecsei stb.) magyar anyanyelvű középiskolások, akik szeretnének részt venni a vetélkedőn, de nem is értesültek róla, nincs is, aki közvetítene és segítene nekik.

Tehát *az indítás általánosításán* azt kellene értenünk, hogy a versenyről tájékoztatjuk, annak megnyerjük, és a készülésben (legalább közvetve) segítjük azokat a magyar ajkú középiskolásokat is, akik nem anyanyelvükön végzik tanulmányaikat, akik olyan iskolában, helységben tanulnak, ahol nincs is magyar tagozat (a Muravidéktől Versecig); de mindenekelőtt a gimnáziumok és szakiskolák magyar tagozatainak nem látszólagos („képviseleti”), hanem kollektív bekapcsolódására lenne szükség.

c) Művelődési *mozgalomról* ugyanis csak akkor lehet szó, hogyha egy-egy központi versenyen (jelenleg csak az óbecsein) nem először lépnek föl a versenyzők (vagyis ha nem a központban kezdődik a verseny), hanem az ilyen találkozó már *az iskolai versenyek eredményeinek szemléje*. Ezért úgy lenne értékes egy-egy központ záróvetélkedője, ha a megelőző selejtezők és elődöntők általánosabbak lennének, hogy valóban bekapcsolódhasson még az is, akinek eleinte nincs elég bátorsága hozzá. Mert pl. a nyelvi kultúra átlagszintjének irányított változását csak attól remélhetjük, ha majd általános és több éven át tartó megmozdulásról lehet szó.

d) Minthogy anyanyelven folyó vetélkedőn jelenleg a jugoszláviai magyar középiskolásoknak csak *igen kis hányada vesz részt*, fölmerül az okkeresés szükségessége; célszerűbb azonban érzelmi ok helyett értelmi okot keresni. Célszerűbb a pedagógusok jelentős részének közönye helyett a cselekvő tényezők *érdekeltségét* vizsgálunk; másrészt célszerűbb tudatosá tennünk, hogy a reális lehetőségek (szervezés, pénzelés) korlátai *bővíthetőek*. S ebben a bővítésben csak egyik, de igen fontos tényező az indítás. Úgy is mondhatnánk: minél kevesebb olyan indító jellegű megbeszélés folyjon, ahol nincsenek jelen azok, akikről az indítást elvárjuk, s akik indítani képesek. Ezek ugyanis később nem az általuk megszavazott, szükségesnek és legcélszerűbbnek tartott tennivalót vállalják, hanem másod- vagy harmadkézből „átveszik” a kiosztott „feladat”-ot, amelyet meg fognak ismerni és valószínűsíteni, „ha lesz rá idő”.

e) Az indítás másik előfeltétele az *alkalmas központ* megválasztása. Alapítan lenne azt hinnünk, vagy „amiatt” nem cselekednünk, hogy művészeti vetélkedőt csak Óbecsén „szabad” megszervezni. Ha azonban a jelenlegi szervezők az eddigi „irodalmi alapú” művészeti vetélkedőt képesek lesznek teljesebbé tenni, és olyan mértékben „jugoszláviai”-vá, ahogyan pl. a Jó Pajtás szerkesztősége évente megszervezi (személyes kontaktussal, szervező apparátussal) százvalahány iskola diákjainak helyi és központi versenyét, akkor minőségi okból célszerűbb lenne ennek a vetélkedőnek (vagy csak az irodalminak) az utolsó fordulóját központosítani Óbecsén. A más jellegűeket pedig (a természettudományi, nyelvművelő, történelmi versenyeket) Újvidékre, Szabadkára, Zentára, Zrenjaninba, Zomborba, Pancsovára, Magyarkanizsára, Pélmonostorra stb.

A középiskolás-vetélkedőkről két dolgot lényeges lenne szem előtt tartanunk.

1) Ha egy versenyző központ nem képes *átfogni* a vállalt programot, vagy megszervezni és *egybegyűjteni* a magyar anyanyelvű középiskolásokat, akkor nemcsak jogos lenne, hanem elengedhetetlenül fontos is több központban megszervezni azt, ami jelenleg egyben összpontosul. De csak akkor. A versenyközpontok közötti versengés nagyon is egészséges lenne — csak-hogy Óbecsének egyelőre nem kell konkurrenciától tartania.

2) Az eddig kifejtett *munka* értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy hol és hányan végezték. A szervező tanár gyakran magára marad a szervezésben, a rendező község a költségek fedezésében . . . és a program és a terület átfogása szándékból kívánsággá csökken. De mások számára biztató is az, hogy egyetlen ember is képes lehet akcióra (diákjaival, az Ifjúsági Szervezet teljes megértésével), és hogy Óbecse hatodszor is hajlandó volt a teljes szervezési költséget vállalni (15—20 000 új dinárt). Mindkettő jelentős támogatása ifjúságunk oktatásügyének.

5. A *szervezés* követelményeinek körvonalai már megvannak az indításban. Ha az indítókat *nem a kisigényűségből táplálkozó optimizmus* hatja át, hanem a város kapuján túl terjedő látókörből akarják és képesek fölmérni feladatukat, akkor nyilvánvaló, hogy a munkához igyekeznek majd megnyerni több, szervezésre képes embernek kevésnyi idejét. De miként diákjainkat valóban vonzhatná egy-egy reneszánsz erejű iskolai (majd országos) szemle gondolata, a tanár is megtalálhatná benne érdekét. Egyéni „szakosodás”-át éppúgy, mint a tágabb értelemben vett „program”-ot.

Lényeges azonban tudnunk, hogy „távírányítás”-sal, pusztán sokszorosítványokkal a nem úttörő munkában sem lehet szervezni, buzdítani, tanácsot adni. Mert néha Óbecsétől is nagyon „messze van” az újvidéki Moša Pijade Gimnázium, a magyarkanizsai Mezőgazdasági Szakiskola, a szabadkai Tanítóképző stb. Pedig még messzebbre is el kellene jutni.

6. Végül az *eredményről* is szólnunk lehet, mert a hatéves próbálkozásnak máris van szép eredménye.

Egy-egy verseny legjobb eredményeit többféleképpen és többször föl lehetne használni: az irodalmi alkotások, festmények *megjelentetésétől* kezdve a *rádió*n, *televízió*n túl is van mód az „értékesítés”-re. Lehetne pl. a *magyarországi fiatalokkal* versenyre kelni ott és itthon. Lehetne körútra vinni a *vajdasági, baranyai helysége*be szavalaikat, zeneszámaikat, rajzaikat. Anyagot adhatnának egy leendő iskola-TV-nek . . . Ez a távlat magában serkentő

lehetne: bemutatásuk elismerést jelentene, de el sem kallódna a szellemi termék.

A tulajdonképpeni díjazásnak is lehetne külön funkciója: a legjobb versenyzőket (minél többet) ide nem idő Darwil karórak helyett olyan irodalmi, zenei, festészeti vagy más tárgyú kiadványokkal díjazhatnák, amelyek terjesztése iskolapótló lehetne, jutalomnak pedig vonzó: antológiákkal, albumokkal, nyelvművelő kiadványokkal, beszédművészeti, népzenei lemezekkel . . . (Az óbecsei szervezők szép példát mutattak.)

7. Ha *felelősségről* van szó, legtöbbször jogi felelősségre gondolunk. Az erkölcsi felelősséget legfeljebb a tett minőségére vonatkoztatjuk. Pedig a „nem-tett”-ből származó károk néha súlyosabbak, következményeik messzesemenőbbek. A jogilag elő nem írt cselekvés elhanyagolására gondolok.

A *nem-tett felelőssége* terheli azokat, akik pl. a nevelés posztján elmulasztják az alkalmas pillanatot a rájuk bízott sorsok gondozásában, akik az új értékek „termelés”-ében és föl kutatásában társadalmi pozíciójukból nem támogatják pl. a nevelőket (mondván, hogy „piszlicsár dolgokra időnk nem futja”).

És legkevésbé terheli a nem-tett felelőssége a *passzív diákot*, mert az még az út túlsó végén áll, s mert nem lelkesülhet olyan majdani értékekért, melyeket a felnőttek közönye takar el szeme elől.

De ez a felelősség nem feltétlenül lesz teher, s ha jól ismerjük föl, a lényegre kötelez bennünket. Pedagógiai lényegre. A tanárnak pl. *nemes privilégiuma* közelebb vinni az új nemzedéket ahhoz a művészethez, amelyben az ember az emberhez szól méltó emberként. A pedagógus privilégiuma utat nyitni, a jövő társadalomnak önmaga megismeréséhez (azokkal az alkotásokkal, melyek ide vezetnek).

8. A fejtegetés végén nem kevésbé érzékeny kérdéshez jutottam: a *pénzhez* A tárgyalt művelődési program megvalósításához nemcsak széleskörű szervező munka kellene, hanem mindazoknak a társadalmi erőknek az összpontosítása is, melyeknek ebben erkölcsi (le nem írt, és többnyire ki nem mondott) kötelezettségeik vannak.

Kezdjük a sort egyik végén! A *diák* kitől kérhet segítséget? Mivel ez nem anyagi segítség, megkaphatja a szakcsoportot vagy önképzőkört vezető tanártól (ha folyik ilyen munka az iskolában). Hogy a *szervezők* s az előkészítő *tanárok* honnan kaphatnának szakmai, és honnan pénzübeli támogatást, azt nem lényeges találgatnom: mindkettőre szükség van. Lényeges lenne seregszemlét tartani az *illetékesség* fölött a minimális esélyért legalább. Nyilván elsőnek jut eszünkbe az írószövetség, az irodalmi folyóiratok szerkesztősége, a zenei és képzőművészeti intézmények, közösségek, művésztelepek, tanügyi intézeteink, magyarságtudományi és történettudományi intézetünk, a rádióállomás stb. Ezek egy része eddig is segítette az akciót, s közvetlen (hivatásbeli) érdekük is fűződik hozzá, lehetőségük is van arra, hogy szakelődással, védnökséggel, közvetlen kapcsolattal, vagy pénzzel nyújtsanak segítséget.

Az óbecsei vállalkozás reális sikerei igazolják, hogy nem kellene tétlenül nézni: *mire nem lehet képes* egyetlen magyartanár és egy város néhány fiatalja. És a Vajdaság nem kissé illetéktelen elfogadni, hogy továbbra is Óbecse pénzelje azt, ami kezdetben sem volt csupán városi jellegű vállalkozás.

9. A magyar középiskolások művelődési mozgalmának kérdését egy fejtegetéssel meg nem lehet oldani. Ha azonban a gondolat eljut mindazokhoz, akik tehetnek valamit, akkor bizonyára az is eldől, hogy ezt kell-e tenni,

illette szükséges-e cselekedni egyáltalán. A kérdés lassan és nem könnyen megoldódik, ha képesek leszünk *megérezni az alkalmas időt*, hogy az a kis kezdeményezés immár hetedik éve szólongatja a jugoszláviai magyar fiatalokat — a város kapujából . . . Segítség kellene tehát, de nem ahhoz, hogy ők megtehessek a magukét, hanem hogy középiskolásaink ügyéből társadalmi szinten is legyen valami.

Meg kellene éreznünk az időt, hogy *mai értelmiségünk* — ha viharvert hittel önmagáért már nem is tehet sokat, ha „tűzálló” Ikarusz-szárnyait autójára ültette át, villájába falazta, vagy kártyaasztalát támasztotta meg vele —, ami maradt a szárnyalásból, azzal könnyen fölemelhetne egy új nemzedéket. *Az új értelmiség pedig nem az egyetemeken kovácsolódik, hanem a középiskolákban.* Mert ha ott ez nem történik meg, fiataljaink el sem jönnek az egyetemig. Ők már ott fogékonyak nemcsak a társadalomformáló (nem hamis) művészet lényegének megértésére, hanem a tudomány új értékeinek igénylésére is — ha értük nemcsak jogi és anyagi, hanem erkölcsi kötelességünket is megtesszük. Egyéniségük 2—3 év alatt felnötté válik, és nagyobb-részt még a pályaválasztás előtt, illetve leendő munkájuk megismerése előtt állnak: életüknek ez a szakasza a formáló, a megindító . . . mégis itt szokott megszűnni a nevelés, és marad csak (jobbik esetben) az oktatás.

Ha igaz, hogy könnyebb az ő középiskolájuk, mint a mienk volt, akkor a társadalom többet is várhat el tőlük. Félő, hogy az általunk adott könnyítéssel ennek a *többnek* a megszerzését mi csak megnehezítjük számukra.

REZIME

OD NAŠIH SREDNJIH ŠKOLA DO INTELEKTUALACA (... I OD STAROG BEČEJA DO VOJVODINE)

Povodom godišnjih smotri srednjoškolača u Starom Bečeju autor razmatra mogućnosti srednje škole da kod učenika (budućih intelektualaca i dela aktivnog stanovništva) još u dačkom dobu razvije osećaj potrebe za sadržajnim kulturnim životom i da budu stalno podstaknuti da kultivišu sebe i onda kada nisu obuhvaćeni institucionaliziranim oblicima obrazovanja i vaspitanja.

Sumirajući dosadašnje smotre onih mađarskih učenika koji se školuju na svom maternjem jeziku, autor ukazuje na mogućnosti diversifikacije ovakvih smotri i uže konkretizacije njihovog sadržaja za određenu godinu. Na taj način ova vrsta aktivnosti učenika koja polazi od redovnog školskog rada ali predstavlja ujedno i njegovo proširenje na dobrovoljnoj osnovi, izražavajući interes i podstičući talenat učenika, mogla bi biti još efikasnija u osavremenjavanju nastavnog i vaspitnog rada u našim školama.

U pogledu smotri i umetničkih aktivnosti učenika, autor se zalaže za afirmaciju takve koncepcije smotri koja bi, pre svega, imala u vidu izražavanje, upućenost u kulturna zbivanja i opštu kulturu učenika, a za potiskivanje elemenata elitizacije smotri, odnosno, shvatanja da su smotre prilike da se na njima uočavaju izvanredni talenti, budućí kulturni stvaraoći. Na ovaj način u eri ubrzane urbanizacije pridonelo bi se borbi protiv neukusa, protiv one površnosti koju u muzici predstavlja mađarska gradska pesma, protiv nekritičnog snobizma koji sve prihvata samim tim što je novo, protiv lažne kulture bez korena i protiv ućaurivanja inteligencije u svoj uski krug pod prividom interesa za nauku. Formirajući kulturnog učenika koji već u srednjoj školi stiče naviku da proširuje svoj krug interesovanja preko onog obaveznog gradiva što škola pruža svakome, stvara se čvrsta osnova za dalji kulturni razvoj intelektualca kada on već napušta školske okvire svog uzdizanja. Jačanje ovakve aktivnosti u našim sadašnjim srednjim školama moglo bi i povratno delovati na sam nastavnovaspitni proces i na dalju afirmaciju školovanja na maternjem jeziku.

Autor, dalje, razmatra postignute rezultate i mogućnosti koje do sada nisu dovoljno korišćene na šest smotri umetničkih aktivnosti učenika srednjih škola u Starom Bečeju, analizirajući sadržaj smotri, prethodan rad u pojedinim srednjim školama, interesovanje šire kulturne javnosti, organizaciona i finansijska pitanja. Rad se završava isticanjem značajne uloge srednje škole u formiranju savremenog profila intelektualca u nas.

ZUSAMMENFASSUNG

VON UNSEREN MITTELSCHULEN BIS ZUM INTELLEKTUELLEN (... UND VON STARI BEČEJ BIS ZUR WOJWODINA)

Anlässlich des jährlichen Schülertreffens in Stari Bečej, erörtert der Verfasser die Möglichkeiten der Mittelschule, bei den Schülern (den künftigen Intellektuellen) noch während ihrer Schülerzeit, das Gefühl des Bedürfnisses nach einem inhaltsvollen kulturellen Leben zu entwickeln, damit sie ständig angeregt bleiben, sich zu kultivieren, auch dann, wenn sie nicht mehr durch institutionalisierte Bildungs- und Erziehungsformen umfassen sind.

Der Verfasser summiert die bisherigen Schülertreffen jener Schüler ungarischer Nationalität, die ihren Unterricht auf ungarischer Sprache erhalten, und verweist auf die Möglichkeiten der mannigfaltigen Gestaltung solcher Treffen und deren engere inhaltliche Konkretisierung bezüglich eines bestimmten Jahrgangs. Auf diese Weise könnte diese Art der Schüleraktivität — die auf der regulären Schularbeit basiert, jedoch diese auf freiwilliger Basis aber auch erweitert, und damit das Schülerinteresse ausdrückt und das Schülertalent anspricht — noch wirksamer in der Modernisierung der Bildungs- und Erziehungsarbeit in unseren Schulen werden.

Hinsichtlich der Schülertreffen und der künstlerischen Tätigkeiten der Schüler, befürwortet der Autor einerseits die Affirmation einer solchen Konzeption dieser Treffen, die vor allem das Kennen der kulturellen Ereignisse und der allgemeinen Kultur der Schüler berücksichtigen würde, während er sich andererseits gegen Elemente einsetzt, die diese Schülertreffen als Treffen einer Elite darstellen, also gegen die Auffassung, dass solche Treffen Gelegenheiten sind, ausserordentliche Talente, künftige Kulturschöpfer zu entdecken.

In einer Zeit der schnellen Urbanisierung würde man auf diese Weise dem Kampf gegen den Ungeschmack, gegen jene Oberflächlichkeit beitragen, die in der Musik durch das ungarische städtische Lied vertreten ist, gegen den unkritischen Snobismus, der alles akzeptiert, schon damit das es neu ist, gegen die falsche Kultur ohne Wurzeln, und gegen die Insichschliessung der Intelligenz unter dem Schein der Interessiertheit für die Wissenschaft. Eine feste Grundlage zur weiteren kulturellen Entwicklung des Intellektuellen nach dem Verlassen des Schulrahmens seiner Ausbildung wird dadurch geschaffen, dass die Schule einen gebildeten Schüler heranzieht, der schon in der Mittelschule die Gewohnheit erwirbt, seinen Interessenkreis über das Pflichtpensum zu erweitern, das von der Schule jedem geboten wird. Die Förderung solcher Tätigkeiten in unseren heutigen Mittelschulen könnte rückwirkend auch selbst den Bildungs- und Erziehungsprozess, sowie die weitere Bestätigung der Ausbildung auf der Muttersprache beeinflussen.

Der Verfasser erörtert weiterhin die erzielten Ergebnisse und Möglichkeiten, die bisher auf den sechs Schülertreffen in Stari Bečej unzureichend genutzt wurden. Dabei analysiert er den Inhalt dieser Treffen, die vorgetane Arbeit in den Mittelschulen, das Interesse der breiteren kulturellen Öffentlichkeit, Organisations- und Geldfragen. In seiner Schlussbetrachtung betont der Verfasser die Rolle der Mittelschule für die Gestaltung des zeitgenössischen Profils eines Intellektuellen bei uns.

A KONTRASZTÍV ELEMZÉS SZEREPE A NYELVÉSZETI KUTATÁSOKBAN

A bilingvizmus tanulmányozásának a középpontjában az interferencia áll. Ezen azt értjük, hogy más nyelvi elemek befolyására megsértjük egy nyelv normáit. Tulajdonképpen az egyik nyelv modelljeit alakítjuk át egy másik nyelv modelljei szerint. Interferálhat bármelyik nyelv, de interferencia szempontjából az anyanyelv erősebb hatást fejt ki a másik nyelvnél. Ez a megállapítás azonban csak azokra az egyénekre vonatkozik, akiknek az anyanyelvi jelrendszere teljesen kifejlődött, még mielőtt azt egy másik nyelv részéről káros befolyás érte volna. Homogén nyelvi környezetben az anyanyelven folyó oktatás általában biztosítja is az anyanyelvi jelrendszer teljes kifejlődését. Egészen más a helyzet akkor, ha az egyén kétnyelvű vagy többnyelvű környezetben él, és bármilyen oknál fogva nem az anyanyelven tanul. Ilyen esetekben igen gyakori az a jelenség, hogy az idegen nyelv fejt ki erősebb hatást az anyanyelvre.

Az újabb nyelvészeti kutatások eredményeképpen köztudott, hogy az interferencia tényét és konkrét megnyilvánulási formáit legbiztosabban a nyelvek egybevető (kontrasztív) elemzése útján állapíthatjuk meg.

A kontrasztív módszer alkalmazását tehát sem a nyelvészeti kutatásokban, sem a nyelvoktatásban nem az újszerűsége való törekvés indokolja, hanem egy adott társadalmi helyzet nyelvi szükséglete. Az a felismerés, hogy meg kell teremteni a nyelvészeti alapot a kétnyelvűség, ill. a többnyelvűség feltételei között folyó anyanyelvtanításhoz és a homogén vagy bármilyen más környezetben folyó idegennyelv-oktatáshoz.

AZ EGYBEVETŐ MÓDSZER KIALAKULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE

A nyelvek egybevetésének gyökere történetileg még abba a korba nyúlik vissza, amikor a különböző nyelveken beszélő emberek egymással kapcsolatba kerültek. Nyilvánvaló, hogy már kezdettől fogva észrevették, ha egy másik nép (népcsoport vagy törzs) tagjai más nyelven beszéltek. Ez a megkülönböztetés azonban még hosszú évezredekken át nem jelentett tudatos egybevetést.

A későbbi fejlődés során az idegen nyelvek tanulása (tanítása), a különböző szövegek fordítása, a két- és többnyelvű szótárak készítése szükségessé

tette ugyan az illető idegen nyelvnek az anyanyelvvel való egybevetését, mégis azt kell megállapítanunk, hogy két nem rokon nyelv tudományos igényű egybevetéséről csak a XIX. század óta beszélhetünk.

Az utóbbi évtizedekben világszerte nagy fejlődésnek indult az ilyen irányú tudományos kutatómunka. A kontrasztív nyelvi analízissel foglalkozó vagy e módszeren alapuló munkák bibliográfiája rendkívül gazdag. Mindez az intenzív nyelvtanulással, valamint a fordítói és lexikográfiai munkákkal kapcsolatban jelentkező és állandóan növekvő igényekkel magyarázható.

Az ide vonatkozó teljes bibliográfia ismertetésére ebben az írásban nem vállalkozhatok, de talán elegendő lesz, ha az elmondottak bizonyítására megemlítem azokat a fontosabb nemzetközi kongresszusokat, tanácskozásokat, amelyeket az utóbbi tizenöt évben a témával kapcsolatban megszerveztek.

A felsorolást az 1957-ben Oslóban megtartott VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszussal kezdem (Vö. Problematika dvojezičnosti — Dvojezično obrazovanje — sociološke, pedagoške i psiholingvističke osnove. Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1965), majd az 1960-ban Aberystwythben (Wels) megszervezett UNESCO-szemináriumot (részletes beszámolót Žlatko Muhvić zágrábi professzor írt róla a Pedagoška stvarnost c. folyóirat 1960. évi 10. számában), az 1962-es hamburgi nemzetközi UNESCO-tanácskozást, valamint az élő nyelvek tanításának elvi kérdéseivel foglalkozó 1964-es berlini nemzetközi kongresszust emelem ki. Az utóbbi hármat az UNESCO védnöksége alatt, ill. szervezésében tartották.

Jugoszláv vonatkozásban meg kell említenünk az 1965. november 15–17. között Szabadkán megtartott szövetségi szemináriumot (Vö. Zajedničko vaspitanje i obrazovanje učenika različitih nacionalnosti. Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1966.)

Külön ki kell emelnünk ebből a felsorolásból a legújabbat: az 1971. október 14–16-ig Pécsen megtartott, az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó nemzetközi kontrasztív nyelvészeti konferenciát.

A Szovjetunióban az egybevető módszernek az alkalmazása különösen a II. világháború után terjedt el. Az orosz és a nemzetiségi nyelvek egybevető nyelvtanai, továbbá doktori disszertációk és egyéb tanulmányok bizonyítják ennek a tudományágnak a fejlődését. 1957-től kezdve „Russzkij jazik v nacionalnoj škole” címmel új folyóirat indult, amelynek hasábjain nemegyszer találkozunk az egybevető módszer alkalmazásával megírt cikkekkkel is.

A napjainkban folyó és a magyar, ill. a szerbhorvát nyelvet érintő kontrasztív kutatások közül csak két tervmunkát említek:

— az újvidéki Hungarológiai Intézet és az MTA Nyelvtudományi Intézetének közös munkájával készülő magyar–szerbhorvát egybevető mondattant (Vö. Mikes Melánia: Tájékoztató a magyar–szerbhorvát kétnyelvűség körében folyó kutatásokról, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1969/1; uő: „A magyar és a szerbhorvát nyelv összevetésének módszertanáról”, a pécsi kontrasztív nyelvészeti konferencián elhangzott korreferátum; Dezső László: Tipológiai bevezetés a magyar–szerbhorvát kontrasztív nyelvtanba — A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971/8; Dezső László: Tipológiai vizsgálatok — A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetek, Újvidék, 1971/1)

— a Zágrábi Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Intézetének és a washingtoni Alkalmazott Nyelvészeti Központnak közös termv munkáját: a szerbhorvát és az angol nyelv kontrasztív elemzését (Vö. Rudolf Filipović: *Contrastive Analysis of Serbo-Croatian and English — Studia Romanica et Anglica Zagrabienis*, 1967. 23, 5–27).

A KONTRASZTÍV MÓDSZER HELYE A NYELVTUDOMÁNYBAN

A különböző nyelvek közötti viszony tanulmányozásában a nyelvtudomány ma főleg a következő módszereket alkalmazza:

- a) a történeti összehasonlító (komparatív) módszert,
- b) a tipológiai egybevető módszert,
- c) az egybevető vagy kontrasztív módszert.

Mindhárom esetben a nyelvi jelenségek szembeállításáról van szó, és a kutatónak mindig különbséget kell tennie azok szerkezeti és funkcionális hasonlósága között.

Az említett módszereket és egymáshoz való viszonyukat röviden a következőképpen jellemezhetjük:

a) A történeti összehasonlító (komparatív) módszerrel a kutató a rokon nyelvek nyelvi jelenségeit hasonlítja össze, ebből von le nyelvészeti következtetéseket. E módszer alapját az egymással genetikai kapcsolatban álló rokon morféma-k történetének a kutatása képezi. A fő feladat a morféma-k formai azonosságának a megállapítása. A formai azonossággal rendszerint együtt jár a morféma-k funkcionális azonossága is. A szláv nyelvekben pl. az esetek nemcsak formájukban, hanem funkciójukat tekintve is közeli kapcsolatban vannak egymással.

b) A tipológiai egybevető módszer a különböző, egymással nem mindig rokoni kapcsolatban álló nyelveket veti össze; nemcsak két adott nyelvet, hanem az összes nyelvet a Földön. Bizonyos típusokba sorolja őket. A tipológiai kutatás meghatározott strukturális kategóriákat választ ki (pl. a szórend, a névelők használata, igeaspektusok stb.) és tanulmányoz a nyelvek egybevetésével, függetlenül azok genetikai rokonságától. Bármely tipológiai kutatás alapját a funkcióbéli azonosság képezi.

Minden nyelv más nyelvekre is jellemző közös ismérveknek az egysége. A tipológiai kutatások célja azoknak az általános szerkezeti törvényeknek a feltárása, amelyek meghatározzák a nyelv különböző elemeinek belső összefüggését. Roman Jakobson szerint nem az elemek felsorolása, hanem a rendszer a tipológia alapja.

Az 1966. évi debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson Vladimír Skalička cseh professzor „A magyar nyelv tipológiája” címmel megtarott előadásában kifejtette, hogy a hagyományos tipológia felfogása szerint a magyar nyelv az ún. agglutináló nyelvek közé tartozik. Az újabb tipológiák szerint a magyar nyelvre a SOV szórendi séma a jellemző¹. Nézete szerint legfontosabb a tipológiában a típus. Ezért a tipológiai leírás a típusokkal kezdődik. A magyarban a legfontosabb az agglutináló típus, ezen belül pe-

¹ S = alanyesetű főnév; O = főnév tárgysetben; V = ige. Pl.: *Péter levelet ír*. (E három elemből hat permutációs sor alkotható.)

dig az úgynevezett szemantémák és formális elemek közötti viszony. „A magyarban sok a képző, jel, rag, és kevés a formális szó. Sokkal több rag és jel van benne, mint pl. a latinban, az oroszban, és több, mint a finnben. Sok esetben a magyar képző, jel, rag a többi nyelv más szerkezetének felel meg: *barátainnak* — to my friends, *amicis meis*; *várhatlak* — ich kann dich erwarten; *autóztam* — ich fuhr mit Auto.” (Vö. Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. Szerk. Imre Samu és Szathmári István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967).

Az agglutináló és flektáló nyelvek esetrendszere közötti eltérésekkel foglalkozik — más nyelvészeti témák mellett — Aleksandar Belić is „O jezičkoj prirodni i jezičkom razvitku” c. könyvében (Naučno delo. Beograd, 1959).

Az újvidéki Hungarológiai Intézetben a magyar—szerbhorvát kontrasztív nyelvtani vizsgálatokkal foglalkozó elemző csoport is tipológiai kutatásokkal kezdte munkáját, arra a meggyőződésre alapozva, hogy a tipológia nyújtja az elméleti alapot az egybevető nyelvészeti kutatásokhoz. Ennek eredményeként született meg egy ide vonatkozó kiadványsorozat első kötete is: Dezső László: Tipológiai vizsgálatok (A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetei, 1. Újvidék, 1971).

c) Az egybevető (kontrasztív) módszer és a tipológiai módszer között a különbség abban van, hogy a tipológia a nyelvek összes létező és lehetséges hasonlóságait és különbségeit vizsgálja, viszont az egybevető módszer rendszerint csak két nyelvet vizsgál, s azt elemzi, hogy a vizsgált szerkezeteken belüli rendszerek hogyan felelnek meg egymásnak. A kontrasztív módszer a vizsgált nyelvi rendszereket teljes egészükben és részletességgel tanulmányozza, s azt akarja megállapítani, hogy azok milyen közel vannak egymáshoz.

Minden nyelv egy zárt rendszert képez. Az egybevetés a két rendszer részleges széttörését is jelenti, mivelhogy azon részüket vetjük egybe, amelynek mindkét rendszerben megvan a maga helye.

A magyar és a szerbhorvát esetrendszerre vonatkozóan Dezső László megállapítja, hogy a magyarra az agglutináló, a szerbhorvatra a flektáló esetragok a jellemzőek. Véleménye szerint ezzel magyarázható, hogy „a magyar esetrendszerben határozottabban elválnak a grammatikai esetek a lokális esetektől, s a különböző lokális esetek használatosak nemcsak az irányhármaságot kifejező »közelítés« jegy három kombinációjára (*házba*, *házban*, *házból*), hanem a »belsőség« és »nem belsőség« megkülönböztetésére is: *házba/házra*, *házban/házon*, *házból/házzal*. Az előbbi a szerbhorvatra is jellemző, s az *acc*, ill. *dat* és *loc* és *gen* megkülönböztetésében realizálódik, míg az utóbbi jegy nem esetmegkülönböztető szerepű.” (I. m. 42—43.)

AZ EGYBEVETŐ MÓDSZER ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Amint azt az előzőekben is kifejtettük, az egybevető módszer két nyelv struktúráját veti egybe, s feltételezi a mindkét nyelv struktúrájában fellelhető rendszerek szerkezeteinek szinkrón leírását, a köztük levő különbségeknek és hasonlóságoknak, ill. ekvivalenseknek a bemutatását.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mit értünk egy nyelv struktúráján, a struktúráján belül milyen rendszereket különböztethetünk meg; más szóval a *struktúra*, *rendszer* és *szerkezet* fogalmak hogyan függenek össze egymással? H. A. Gleason a nyelv struktúráját két egymással szoros kapcsolatban álló

részstruktúrára, a *kifejezés* (forma) és *tartalom* (jelentés) *struktúrájára* osztja. (Vö. An introduction to descriptive linguistics, New York, 1955.). A két struktúra egymástól elválaszthatatlan, s a tartalom struktúráját csak a kifejezés struktúráján át közelíthetjük meg.

A nyelv struktúráján belül megkülönböztethetünk *fonológiai, grammatikai* és *lexikai rendszereket*, a rendszereken belül pedig *szerkezeteket*, amelyek a nyelv struktúráján belüli rendszereknek formából és tartalomból álló egységei. A fonológiai, grammatikai és lexikai rendszereken belül még részrendszereket különböztethetünk meg, pl. a magánhangzók rendszerét, a helyhatározók rendszerét stb.

A struktúrán belüli rendszerek egybevetésekor elsősorban szerkezeti egységeket vetünk egybe. A nyelv struktúrájának bármelyik rendszerét egybevetethetjük, de ilyenkor mindig felmerül a kérdés, hogy milyen alapon történjék az egybevetés. Nagyon lényeges annak meghatározása, hogy mi szolgáljon alapul, kiindulópontul az egybevetés számára. Ezt pedig elsősorban az dönti el, hogy az egybevetés milyen gyakorlati vagy tudományos célra készül. Pl. a magyar—szerbhorvát kontrasztív nyelvtani vizsgálatok eredményei tudományos elméleti alapot kell hogy nyújtsanak egy magyar—szerbhorvát, ill. szerbhorvát—magyar egybevető nyelvtan megírásához. Ebből következik, hogy „az egybevetésnél nem indulhatunk ki csak a két nyelv valamelyikéből, hanem mindig abból, amelyekben egy adott jelenség jobban szemléltethető. Így például ha a névelők használatáról van szó, célszerű a magyarból kiindulni. Az igeaspektusok vizsgálatában viszont célszerűbb a szerbhorvátból kiindulni, mert ez ott jóval fejlettebb, mint a magyarban.” (Dezső L. i. m.) Más a helyzet, ha pl. az egybevetés gépi fordítás céljaira készül.

Rudolf Filipović zágrábi professzor „Uloga kontrastivne analize u lingvističkom istraživanju” (Filološki pregled, Beograd, 1968. III—IV) c. tanulmányában kifejti, hogy a nyelvek kontrasztív elemzésének nincs egy általános és egyértelműen elfogadott módszere. A kontrasztív nyelvészet tárgyköréből számtalan tanulmány, cikk, monográfia stb. jelent már meg a világ minden táján, de a szerzők azokban csak saját kísérleteiket, módszereiket ismertetik, és még csak kísérletet sem tesznek, hogy azokat minden nyelvre és a vizsgálat minden aspektusára vonatkoztassák, általánosítsák.

Ebben az írásban nincs lehetőség arra, hogy mindezeket a kísérleteket, módszereket részletesen tárgyaljuk, csak azt szeretném kihangsúlyozni, hogy az eddig megjelent kontrasztív monográfiákban a fordító módszer dominál, és a legtöbb tanulmány is a fordító módszer alkalmazásának előnyeivel foglalkozik. Ezek közül csak néhányat említek meg, egészen vázlatosan.

V. V. Veszelitszkij szerint (Vö. Filologicseszkie nauki, 1963/2, 3—13) a legelterjedtebb az a módszer, amikor kiindulásként az egyik nyelvnek a kategóriái szolgálnak, s ezeknek megkeressük a visszaadási módját a vizsgált másik nyelvben. Az egyoldalú fordítás azonban még nem pótolja a nyelvézeti elemzést, és ritkán eredményezi rendszerek szembeállítását.

Ugyancsak Veszelitszkij említi még a következő módszert: Az egybevetés tárgyát a nyelv valamely formai egysége képezi, s ehhez keressük a megfelelő formai ekvivalenseket egy másik nyelvben, aztán pedig elemezzük, hogy milyen jelentéseket, ill. jelentésárnyalatokat fejezhetünk ki velük (pl. az orosz „V”

és „NA” előjárók és a magyar *-ba, -be, -ban, -ben, -ra, -re, -n, -on, -en, -ön* ragok kapcsolatának vizsgálata) Többek szerint metodológiailag ez a leghelyesebb vizsgálati módszer, mert ez biztosítja kutatásaink objektivitását és konkrét voltát. Hiszen a nyelvekben a specifikus nem a jelentés, hanem a forma. (Vö. J. Ries: Was ist Syntax?)

E. A. Levenston jeruzsálemi professzor szerint a nyelvek közötti szintaktikai különbségek ábrázolásának egyik módja az, amit „fordítás-paradigmá”-nak nevezhetünk. Egy az *A* nyelvből való grammatikai kategória egy listában szembe kerül a *B* nyelv valamennyi kategóriájával, amelyre lefordítható. Amikor csak lehetséges, akkor a fordítás során a választást szabályozó grammatikai és szövegösszefüggésbeli kritériumokat is fel kell sorolni a paradigmához fűzött jegyzetekben.

Levenston megemlíti azt az érdekes tényt, hogy az ő paradigmáiban a *B* nyelv ekvivalensei egyirányúak: $A \rightarrow B$, és hogy azok nem mindig felelnek meg fordított irányban is ($A \leftarrow B$). Véleménye szerint a nyelvtanításban — hacsak egy mód van rá — feltétlenül meg kell adni a fordított irányú paradigmát is. Levenston módszerei elsősorban pedagógiai célokat szolgálnak; a kontrasztív nyelvészeti analízisben akkor ajánlhatók, ha a többi módszer nem vezet eredményhez. (Vö. The „Translation-Paradigm”. A Technique for Contrastive Syntax. IRAL, III, 3. 1965.)

H. W. Kirkwood Translation as a Basis for Contrastive Linguistic Analysis (IRAL, IV. 3. 1966.) c. cikkében az angol és német nyelv szintaktikai és szemantikai egybevetése alapján megállapítja, hogy a fordításon alapuló szintaktikai és szemantikai kontrasztív elemzés megbízható empirikus alapot nyújt egy nyelv struktúrájának tudatos megismeréséhez. Kirkwood módszere is fordító módszer. Az anyanyelv egy grammatikai kategóriáját konfrontálja az idegen nyelv minden lehetséges fordítási ekvivalensével.

Léonardo Spalatin Contrastive Methods (Studia Romanica et Anglica Zagrabienasia, 23. 1967.) c. tanulmányában ismerteti az úgynevezett kétirányú fordítás módszerének az alkalmazását. Ezt az angol birtokos névmások szérborvát fordítási ekvivalenseivel illusztrálja. Ennek a módszernek az az előnye, hogy olyan nyelvek egybevetésénél is alkalmazható, amelyekben nincsenek meg az azonos grammatikai kategóriák.

A fordítási módszerek természetes velejárója a kontextuális jelentés kritériumának felhasználása. Spalatin szerint nagyon kívánatos volna, ha ki lehetne alakítani a kontrasztív kutatásnak egy olyan módszerét, amelyben minimumra csökken a kontextuális jelentésre való támaszkodás szükségessége a két szembeállított nyelvben.

A transzformációs generatív grammatika alkalmazásának lehetőségei és módszerei a kontrasztív nyelvészetben egy külön kérdéskomplexumot jelentenek, amelynek megvilágítása külön részletes tanulmányt igényel. Ebben a cikkben ezekről a kérdésekről ezért nem teszünk említést.

Fontosnak tartjuk kihangsúlyozni a nyelvek egybevetésének alkalmazott nyelvtudományi jelentőségét. Mint tudjuk, a nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat elsősorban az anyanyelvben (annak tudatos ismeretében) valósul meg. A gondolatok az anyanyelv segítségével formálódnak, ezért ennek a közvetlen kapcsolatnak a rendszeres és tudatos felhasználása elengedhetetlen az idegen nyelvek oktatásában, mert a tudományos kutatások bebizonyították, hogy az anyanyelv használatát a

tanítás folyamatában ki lehet küszöbölni, de az anyanyelvi tudatállapotot nem lehet megkerülni. (Vö. Szathmári István: Az anyanyelv és a tanult nyelv viszonya az oktatás folyamatában. Az idegen nyelvek oktatásának időszerű kérdései. Budapest, 1957. 83—101).

Az egybevető módszer célja feltárni egy nyelvben azokat a jelenségeket, amelyek a legnagyobb problémát jelentik egy másik nyelv szemszögéből, s azután ennek megfelelően elrendezni az anyagot, összeválogatni a példákat. Erre vonatkozóan Hegedűs József a következőket írja: „Tegyük fel, hogy van egy szovjet nyelvész által írt orosz nyelvtan, amely kb. 300 oldalnyi terjedelmű. Mondjuk 20 oldalon foglalkozik az ige szemlélettel. Számunkra ez az „objektív” orosz nyelvtan egyáltalán nem lehet sem beosztásra, sem a tárgyalás módszerére, sőt még terminológiai tekintetben sem feltétlenül kötelező norma. Nekünk ebből egy „szubjektív” nyelvtant kellene írunk, amelyben az ige szemlélet tárgyalása legalább 60 oldalt tenne ki. A nyelvi „igazság” tekintetében a két nyelvtan azonos volna, de esetleg mélyrehatóan különbözne a kifejezést, a „súlypontosítást” illetően. Mi „szubjektíven”, az anyanyelvünk rendszerén átszűrve értékeliük az idegen nyelvet, s így jutunk el annak „objektivitásáig”. (Vö. Nyelvtan és nyelvoktatás. Modern Nyelvoktatás 1963. I/1—2).

Az anyanyelv és idegen nyelv struktúrájának egybevetése csak alapja a nyelvoktatásnak, de egyáltalán nem jelenti a tanítással kapcsolatos módszertani kérdések megoldását. Ezenkívül meg kell még különböztetnünk egy nyelv rendszerének tudományos célú egybevető vizsgálatát az iskolai egybevető nyelvtanoktól, amelyekben a metodikai szempontok dominálnak, mert a tanulók korához, képességeihez kell igazodniuk.

REZIME

ULOGA KONTRASTIVNE ANALIZE U LINGVISTIČKOM ISTRAŽIVANJU

U uvodnom delu svog izlaganja autor članka iznosi konstataciju da u centru proučavanja bilingvizma stoji interferencija jezika. Novija istraživanja u lingvistici su dokazala da je za proučavanje jezične interferencije najpogodnija metoda kontrastivna analiza. Nastavu maternjeg jezika u bilingvalnoj ili multilingvalnoj sredini, odnosno nastavu stranog jezika uopšte, treba izvoditi pomoću naučno fundiranih kontrastivnih gramatika.

U daljem svom izlaganju opisuje razvoj kontrastivne metode u lingvistici navodeći važnije međunarodne konferencije, savetovanja, kongrese i sl. koji su na tu temu održani poslednjih petnaestak godina.

Posebno ističe dva naučna projekta u vezi sa kontrastivnim proučavanjem mađarskog i srpskohrvatskog, odnosno srpskohrvatskog i engleskog jezika, a koja se istraživanja vrše u Institutu za hungarologiju u Novom Sadu, odnosno u Institutu za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Autor opisuje najrasprostranjenije metode proučavanja odnosa u struktura raznih jezika i to: a) komparativnu, b) tipološku i c) kontrastivnu metodu. Opisuje primenu ovih metoda i njihovu međusobnu korelaciju.

Na kraju članka autor posebno ističe pedagošku primenu kontrastivne analize, naglašavajući da ona ne rešava istovremeno i metodološke probleme nastave jezika. Osim toga, treba razlikovati kontrastivna lingvistička ispitivanja od kontrastivnih školskih gramatika. Kod ovih poslednjih dominiraju metodološki aspekti, pošto se isti moraju prilagoditi uzrastu i sposobnostima učenika.

SUMMARY

THE ROLE OF CONTRASTIVE ANALYSIS IN LINGUISTIC RESEARCH

In the introductory part of his exposition the author of this article explains that in the focus of the examination of bilingualism stands the interference of languages. Recent linguistic researches have proved that the best method for studying the interference of languages is the contrastive analysis. The teaching of the mother tongue in a bilingual or multilingual environment respectively the foreign language teaching in general has to be carried out on the basis and by means of scientifically founded contrastive grammars.

In his further analysis he describes the development of the contrastive method in linguistics, stating some of the most important international conferences, consultations, congresses and other relevant meetings which were held during the last fifteen years.

In particular he points out two scientific projects in connection with the contrastive examination of Hungarian and Serbo-Croatian and Serbo-Croatian and English respectively. These researches are being done in the Institute for Hungarian in Novi Sad and in the Institute for Linguistics of the Philological Faculty of the University Zagreb.

The author depicts the most wide-spread methods of studying the relationship of structures of different languages and considers in particular the following methods: a) comparative, b) typological and c) the contrastive method. He describes the application of these methods and their reciprocal correlation.

At the end of his article the author especially stresses the pedagogic application of the contrastive analysis emphasizing that this analysis does not solve at the same time the methodological problems of language teaching. Besides, one should make a difference between contrastive linguistic researches and contrastive school grammars. With these last, methodological aspects prevail, for they have to be adapted to the age and capability of pupils.

ERKÖLCS ÉS VALLÁS

Az erkölcs is, a vallás is érték. Mielőtt azonban kölcsönös viszonyba állítanánk őket, előbb felelnünk kell a kérdésre, hogy — mit jelent az érték *per se*?

MI AZ ÉRTÉK?

Ha valaki megkérdez bennünket például, hogy miben nyilvánul meg ennek és ennek a képnek a művészi értéke, mi esetleg azt feleljük, hogy a kép attraktív, sikerült elérni a formák játékát, a színek összhangját . . . De ez új probléma elé állít bennünket: miben van az attraktivitás, a formák, a színek értéke? . . . Az érték csupán kapcsolatos a képnek ezekkel a jelzőivel, de nem bennük nyilvánul meg, nem velük fejeződik ki. Mondhatjuk-e azt, hogy az érték valamely alkotás (a kép) jellemzőinek összességében nyilvánul meg? Ez bűvös kör lenne: az alkotást az értékre vezetnénk le, az értéket pedig az alkotással határoznánk meg. Ha viszont az érték nincs eleve megadva egy bizonyos alkotás struktúrájában, ha nincs meg az objektumban, akkor hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy a szubjektumban van meg. Ebből az következne, hogy egyrészt a tárgyon léteznie kell valaminek, amihez a szubjektum értékélménye kötődik, másrészt pedig a szubjektumnak olyan affinitással, képességgel kell rendelkeznie, hogy saját értékérzetét átruházhassa valamely tárgyra, alkotásra. Kétségkívül meg kell tehát különböztetnünk: a) a tárgyat, amelynek értéke van, b) a szubjektumot, amely értéket ad a tárgynak, és c) magát az értéket, amely e két tényező között lebeg. Más szóval, az érték nincs maradéktalanul megadva sem magában a tárgyban, sem magában a szubjektumban. Minden értékítélet — jegyzi meg Ivan Foch professzor — kimond valamit a tárgy azon sajátosságairól, amelyek meghatározzák álláspontunkat vele szemben. A valóság és az érték tehát úgy áll egymással szemben, mint *ami van*, és *aminek lennie kellene*. Függetlenül attól, hogy az értékelés folyamata a kérdéses alkotásnak vagy önmagunknak a legfőbb jellemvonásaival van-e szoros összefüggésben — az érték létezéséről mindenesetre csak akkor szólhatunk, ha úgy gondoljuk, hogy a meghatározott érték minden tekintetben kitölti saját *fogalmát*.

Az élet persze sokkal könnyebb lenne, ha az emberek egyetértésre jüthetnának egy bizonyos érték tekintetében, és mindent erre az értékre vezethetnénk vissza. De vajon nem lenne-e így szegényebb az élet? És nem bosszulná-e meg ez önmagát az életen is és az (egyetlen) értéken is?

Saját létünk értelmének keresése konstruktív eleme az élet értékének. Hiszen — mint ahogyan azt már annyiszor hangoztatták — ha a világnak egészében nincs értelme, akkor az emberi lét is értelmét veszti. A teljes értelmetlenségben egyetlen résznek sem lehet értelme. Az értelem és az érték kölcsönös viszonyában itt jutunk el voltaképpen a történelmi dialektikához: az életnek akkor van értelme, s ez az értelem csak akkor teljes, ha értékeket hozunk létre. Ezért az értéknek mindig célszerűnek kell lennie.

Vernon joggal állapította meg, hogy az erkölcsi vagy az értékbeli definíciók olyan dimenziókat jelentenek, amelyeket az ember a világra és önnön viselkedésére egyaránt rákényszerít. Úgy igazolódnak újra és újra, hogy folytonosan transzformálódnak a feltételek módosulásával: velük interpretáljuk és reinterpreteáljuk a hullámzásokat a háborgó szociális reliefen, s velük magyarázzuk az emberi akciók értelmét. Annak ellenére, hogy a vallási csoportok a természetfeletti spirituális irányzatot hirdetik, ők maguk mégis a természetes világban élnek, amely nem mentes a korlátoktól. „A vallásnak, ha fenn akar maradni — írja Vernon —, olyan definíciókat kell felkínálnia, amelyek az emberi környezetben meglévő szociális helyzetekre alkalmazhatók. Ha követőket akar, akkor fel kell kínálnia az emberi tapasztalatok értelmi magyarázatát. A vallásnak az emberi étellel és vágyakkal kell foglalkoznia.”¹

Fontos megemlíteni, hogy a mai világban igen különböző, egymástól távol eső, sőt ellentétes értékek egzisztálnak egymás mellett. A tolerancia elve megköveteli tőlünk, hogy mindegyiküket a saját „viszonylagossági keretük” között értékeljük át. A csúcserteket aligha határozhatjuk meg egy történelmileg dinamikus társadalomban. Ha viszont, minden kockázatot vállalva, az embert tennénk meg a legfőbb értéknek, akkor pedig — visszahatásként és mint feltételt véve — el kellene kerülnünk az ember definiálását, egységbe foglalását. Ezzel összhangban az embert, mint döntő értéket a *lehetőség lényeként* határozhatnánk meg. Ő tehát fel van adva, de nincs megadva, meg van nyitva, de nincs befejezve.

AZ ERKÖLCS EREDETE

A felvetett téma vizsgálata során feltétlenül tisztáznunk kell az erkölcs eredetét. Erre annál is inkább szükség van, mert ma is hatnak még azok az elgondolások, amelyek nemcsak hogy kapcsolatba állítják egymással a vallást és az erkölcsöt — és a társadalmi fejlődés mai fokán nem is lehet e két szociális jelenséget függetleníteni egymástól — hanem az erkölcsöt vallásilag akarják megalapozni.

Az erkölcs eredetét két síkon körvonalazhatjuk: a) genetikai-történelmi és b) ontológiai-logikai síkon.²

Genetikai-történelmi szempontból úgy kezdetnének hozzá az erkölcs eredetére vonatkozó kérdés megválaszolásához, hogy bemutatnánk azoknak a tényeknek a gazdag tárházát, amelyek amellet szólnak, hogy az erkölcs fejlődésében *valláselőtti* korszak is létezett. A „természetes vallások” a természeti erőket istenítik. Ezeknek nincs etikai értékük. A görög és a római istenek-

nek sem volt etikai státusuk és funkciójuk. Ezt követte a római vallás fejlődésének következő időszaka, amelyben egyes istenek már erkölcsi funkciót is kapnak (Jupiter pl. az adott szó istenévé válik).³

A vallás — Gustav Mensching szerint — „a primitív kollektívizmusból az univerzális vallási individualizmus felé halad, majd pedig az univerzális vallási kollektívizmus kerekedik felül”. A szerző megjegyzi, hogy a vallás itt úgy jelentkezik, mint „a természetes csoportosulások döntő kapcsolata”. A vallási élet a közösség *valódi életévé* válik, s a vallás mint *kollektív üdvösség* jelentkezik. A népi eredetű vallás hordozója az *életközösség*, míg az univerzális vallás tekintetében ezt a szerepet az *egyén* tölti be. Ez utóbbiban az ember önmaga találja meg üdvösségét az istenséggel való kapcsolatában, s nincs szükség az életközösség közvetítésére: az üdvösségben az ember mint egyén részesedik, s nem mint valamely nép tagja. Az univerzális vallás népeken és nemzeteken való fölülemelkedése olyan struktúrát hoz létre, amely természetes táptalaja a vallás *különleges küldetésének* és a *teljes elkülönülés* (az elitizmus) bekövetkezésének.

A történelem kezdetén az egyén tehát teljes egészében elmerült abban a természetes és zárt egységet képező közösségben, amely számára az egyetlen életteret jelentette. Ebben a közösségben ő még fel sem fedezte önmagát. A differenciálódás és az individualizálódás csak később következett be. A kínáló vagy a magateremtette lehetőségekkel élve az ember egyre inkább mint *szubjektum* lép fel. Saját autonómiáját létrehozva a természettel szemben, ami nem éppen fájdalommentesen ment végbe, az ember — mint társas lény — más formájú kapcsolatok létrehozására törekedett, úgyhogy evolúciós jellemvonása, ami az életközösségben (a népi vallásban) fogant meg, az individualizmuson át immanens ellentmondással folytatódott és vált gazdagabbá: egyrészt az öntudat, az önállóság kiépítésével, másrészt pedig az elszigetelődés folyamatával, mint kísérő jelenséggel. Mindez végül az individualizmus és a primitív-kollektívizmus szintézisében, az univerzális vallásokban kristályosodik ki.

Az egyén és a közösség számára egyaránt nyilvánvalóvá vált, hogy kétféle veszély fenyeget: az egyik, hogy az egyén teljesen elszigetelődik az „isteni valósággal” szemben, tehát hogy elveszíti kapcsolatát a világgal, a másik pedig, hogy a közösség elfojtja az egyéniséget, vagyis hogy az egyén teljesen feloldódik a „magasabb régiókban”.

Mint láttuk tehát, az istenségnek kezdetben nem volt erkölcsi funkciója. Az erkölcs és a vallás összekapcsolásának a történelem meghatározott pillanatában kétféle hatása volt: integráló (a fegyelem erősítése, önmegtartóztatás, az ösztönök megfékezése) és dezintegráló (az emberek szembeállítását a felekezeti különbségek és a valláshoz való viszonyulásuk alapján).

De feltételezhető-e, hogy a vallásfejlődés korai szakaszában (a primitív kollektívizmus idején) az erkölcs egyetlen formája sem volt jelen? Okkal vehetjük úgy, hogy a közösségi élet feltételei között erkölcsi rendszabályokra is szükség volt, amelyek minden bizonnyal sajátos módon jöttek létre és egészítették. Ismeretes, hogy a vallás és az erkölcs összekapcsolására — pontosabban: az erkölcs vallási szankcionálására — az ősi zsidó és keresztény hitvallásban került sor. Ezt azonban nem lehet szükségszerűségnek tekinteni sem elvi, sem történelmi-genetikai szempontból.

Mármost, ha feltesszük a kérdést, hogy az erkölcs kialakulása esetleg pszichológiai és genetikai-ontológiai szempontból alapozódik a valláson (figye-

lembe véve egyrészt az erkölcs alapjául szolgáló motívumokat és érzéseket, másrészt pedig azokat az elveket, amelyek alapját képezhetik az erkölcsnek), akkor — mint következő vallási kontextust — ki lehet mondani, hogy ezt az alapot a „másvilágon” elkövetkező jutalom és bűnhődés hite képezi. A másvilág feltételezése pedig nem más, mint hit az örök életben, hit az istenben, mint erkölcsi törvényhozóban és erkölcsi ítéletmondóban.

A vallás ún. moralista elméletének kifejezett képviselője Kant. Szerinte a vallás lényege gyakorlati, és nem elméleti jellegű.

Kant erkölcsi bizonyítékai a szabadságra, a halhatatlanságra és az istenségre vonatkozóan nem az értelem bizonyítékai, hanem a hité. A posztulátumok előfeltételei az erkölcsi életnek, s ezek realitásában mindenkinek hinnie kell, aki magában az erkölcsi életben is hisz. A gyakorlati ész így teljesen függetleníti magát az elméleti észről. Kant szerint az erkölcs a gyakorlati ész ténye, s ezért hinni kell a szabadságban, mint a saját lehetőségeinek előfeltételében. Innen ered a gyakorlati ész elsőbbsége az elméleti felett, vagyis a vallás fölénye a filozófiával szemben. Az első (a gyakorlati) nemcsak hogy szavatolni képes azt, amiről a második (az elméleti) kénytelen lemondani, hanem igazolja, hogy az elméleti ész alá van rendelve a gyakorlati ész szükségleteinek és azoknak a feltételnélküliségről szóló eszméknek, amelyekkel önmagát is túlhaladja. Hogy a lélek részesülhessen a legfőbb jóban, fennmaradását örökéletűvé kellett tenni. Ha már, elméletileg tekintve, az ember nem dönthet a lélek halandóságáról vagy halhatatlanságáról, gyakorlatilag meg kell követelnie a lélek örök fennmaradását, hogy az erkölcsi eszmék megvalósuljanak.

Mindez, mutatis mutandis, érvényes az ateizmusra is. Legalábbis mi így interpretáljuk Kantot. Mert az ateizmus ugyanígy a *gyakorlati* ész ténye, világfelfogás, végső soron: *hiedelem*.

Ha az ember a saját hajlamait követi, akkor — Kant szerint — önnön boldogságáról gondoskodik, ha viszont az erkölcsi törvények szerint jár el, akkor erényeit csiszolja. Minden erkölcsiség végső célja a legfőbb jó elérése, ami a boldogság és az erényesség azonosulásában jut kifejezésre. Minthogy azonban a *hajlandóság* és a *kötelesség* között mindig van némi eltérés, a való életben a boldogság és az erényesség sohasem békülhet meg egymással. Ez csak ideál, ami a végtelenség folyamatában valósul meg. Ezért vált posztulátummá a lélek örökléte erkölcsi okokból, mert a halhatatlanság előfeltétele az emberi akarat összehangolásának az erkölcsi törvényekkel. Ebben rejlik tehát a vallás eredete, nem pedig az isten létének ésszerű bizonygatásában.

Kant üzenete: követeljünk feltétlen erkölcsiséget, s építsük be Istenbe az erkölcsi szankciókat: Isten az abszolút biztosítéka annak, hogy betartjuk az erkölcsi normákat. Ő a láthatatlan bűnökért is megbüntetheti az embert. Voltaire azt írta, hogy Istent meg kellene teremteni, ha már nem lenne, ki kellene találni, hogy az embert észre téríthessük, s hogy rákényszeríthessük az erkölcsi törvények tiszteletben tartására.

Gyakorlati-erkölcsi okokból posztulátummá nyilvánítva a lélek és az istenség halhatatlanságát, mint az erkölcsiség lehetőségének feltételét — Kant elhagyja az autonóm etika területét. Eközben nem tévesztjük szem elől, hogy az erkölcs forrása Kant szerint is magában az emberben van (kötelességérzet), tehát lényegében véve autonóm jellegű.

A korszerűbb teológiai változatok abból indulnak ki, hogy az erkölcsi elvek egyáltalán nem lehetnek megalapozottak, ha az emberek önmagukból

vetítik ki őket, vagyis ha az erkölcsi mércéket nem valaki felettünk álló, az isten szabja ki. Ez esetben mint eszmét — az erkölcsiség eredőjét és torkolatát — a dolgok természeténél fogva kizárólag abból a szférából merítik, ami az ember fölött magasodik.

Bármilyen merész is a feltételezés, merem állítani, hogy a vallás és az erkölcs szoros összekötése néha nemcsak az erkölcsnek ártott, hanem a vallásnak is. Az osztálytársadalomban az uralkodó osztály bármely erkölcsi követelményének vallási szankcionálása előbb vagy utóbb megcsorbította, sőt végveszélybe is sodorta az eredeti vallás erkölcsi méltóságát. Ha megbukik a vallás, megbukik az erkölcs is, amellyel szerves kapcsolatban áll; ha elbukik a vallásos egyén, degradálódik az ő vallási erkölcsje is.

A VALLÁSERKÖLCS LÉNYEGE

A modern kereszténységben egyre erőteljesebb törekvés nyilvánul meg az ember és az istenség benső kapcsolatának kiéptítése irányában. A külsőséges szertartások inkább csak az idomítás célját szolgálják, de nem tanúsítják közelségüket Jézussal. A hívő konkrét öntudata a legszemléletesebben gyakorlati-etikai téren jut kifejezésre. Az etikai gyakorlat a végítélet eschatológiai perspektívájára felé irányul. Az ember örök sorsának irányítója, az örök bíró egyik legfontosabb témáját képezi a valláspedagógiának. Hogy mennyire élénk a képzelet az istenről, mint az erkölcs biztosítékáról, mint olyan hatalmasságról, akinek megvan az az egyedülálló kiváltsága, hogy a *láthatatlan* bűnökért is megbüntetheti az embert, azt egy hívő kijelentése szemlélteti a legjobban, akit kiábrándított a mai erkölcsi gyakorlat: „Nincs igazság, tehát ha meg is jelenik néha, akkor is igazságtalanságnak véljük. Ki hozhatja ezt helyre, ki készítheti rá az embert, ki más, ha nem — az Isten?” A mai egyház struktúrájának azokban az elemeiben, amelyek a legmesszebbre jutottak el a korszerű szociális mozgások inkorporációjában, a vallás abban találja meg sikerének lehetőségét a világban, hogy egyre inkább *erkölcsi* erővé válik, és mind kevesebbet foglalkozik *politikával*.

A vallás keretei között, feltételesen, két típusú erkölcs létezik. A *vallás-erkölcs* (dekalógus: isten tíz parancsolata) *látszólag* univerzális: megparancsolja az embernek, hogy tartózkodjon a rossz gyakorlásától, de nem készíti szembeszegülésre a rosszal szemben. Van azután *konfessionális* (*felekezeti*) *erkölcs* is, ami két irányban térhet el az eredeti vallás-erkölcstől: lefelé és felfelé.⁴

Talán egyetlen példával is személetesen tehetjük a különbséget e két erkölcsi szint között. A háború kezdetén a pap arra biztatta a hívőt, hogy ölje meg más vallású szomszédját. Ő ezt határozottan visszautasítva az egyik legfőbb vallás-erkölcsi normára hivatkozott: „Ne öl!” És noha ezután is vallásos maradt, többé nem látogatta az istentiszteleteket. Őt tehát a *vallás-erkölcs* megakadályozta abban, hogy részt vegyen a bűnben, de nem ösztönözte arra, hogy *ellene szegüljön*. A *konfessionális erkölcs* (pontosabban: egy meghatározott papi erkölcs) viszont bűnre akarta készíteni. Ugyanez a személy azonban, ha véletlenül ateista erkölcsi nézetek hordozója lett volna, abban az időben — mint azt a történelemből tudjuk — minden bizonnyal szembe szegült volna az embertelen magatartás minden formájával: az ateisták — ha nem is mindannyian — nem elégedtek meg az akcióktól való tartózkodással, a semlegességgel, ami a legmagasabb rendű (eredeti) vallás-

erkölcs követőinek többségét jellemezte, és aktív ténykedésükben sohasem indultak ki embertelen pozíciókról.

A társadalmi fejlődés meghatározott fokán a valláserkölc s előbbre vitte az emberiséget. Ez akkor volt, amikor még a gyermekkorát élte, s egyaránt nyers és gyöngé volt. Ez az erkölcs most szükké vált, lemaradt vagy ellentétbe került azzal, ami még erkölcsösebb, s amihez az ember és az emberiség ténylegesen felmagasult.

Az egyház gyakorlata, a biblikus elvek individualista passzivistá alkalmazásának köszönhetőleg, bőségesen igazolta, hogy a valláserkölc s univerzális volta csak *látszólagos*. A Biblia erkölcsi tanait megannyi pap tolmácsolta úgy, hogy azok csak a rosszban való részvételt tiltják, de nem kötelezik és ösztönzik az embert arra, hogy szembe szálljon a rosszal. Nem szabad azonban a valláserkölc snek ezt a törekvését sem lebecsülni, amellyel el akarta az embereket riasztani a rossztól: ha például az elmúlt háború alatt a nálunk működő hitközösségek mindegyike következetesen ragaszkodott volna ehhez a vallási elvhez, jórészt elkerülhettük volna a testvérháborús vérontást, de a legrosszabb esetben is megóvható lett volna a templomi erkölcs vallási méltósága.

És ami ennél is több. Az Új katekizmus⁵ kertelés nélkül megköveteli a túrtörtetés elvének feladását és az elkötelezettség vállalását a „piszkos világban”: „Szorongatnak bennünket az elkerülhetetlen háborúk, amelyek minduntalan lángra kapnak, noha senki nem kívánja őket; szorongat bennünket a kapitalizmus és a kolonializmus eredendő pimaszsága; szorongat bennünket a faji és az osztálygyűlölködés mérge. Hat millió ember pusztult el a gázkamrákban, mégpedig a magasrendűen civilizált európai kontinensen, és csak azért, mert más fajhoz tartoztak . . . Önző képtelenségünk, hogy baráti viszonyokat hozzunk létre magunk között, tehetetlenségünk, hogy megváltoztassuk az életet és gondolkodásunk módját — mindez kapcsolatban áll ezzel. És mi ártunk az embereknek, károkat okozunk egymásnak. Játsszuk a magunk szerepét abban a nagy játékban, amit a gonosz űz a világban. A kezünk be van mocskolva.”

Nem jelentéktelenek azok az irányzatok sem, amelyek bizonyos erkölcsi engedményekre és relativizmusra utalnak az egyes teista csoportokon belül. „Úgy tetszik, hogy a vallási öntudatban — mondotta beszélgetésünk során egy teológus — leglabilisabb az etikai tényező. Az etikai elvek kiélezettsége, az apróságokig menő részletezés, az erkölcs szigorúsága, a mélyreható noetik us alap hiánya mindenekelőtt az etikai tájékozódást gyöngíti, s ez később gyakorlatilag a vallási indifferenciához vezet.”

Az egyház viszonya a *szociális különbségekkel* és a *magántulajdonnal* szemben igen szemléletesen érzékelteti metamorfózisát és metamorfózisának kiterjedését az etika-erkölcs terén.

A szociális különbségeket a kereszténység a középkorban és részint az újkorban is úgy tette a magáévá, mint természetes társadalmi rendet, ami a keresztény szeretet gyakorlására ösztönöz. Csak a XIX. században jelentkeznek — a modern proletariátus hatására, de ellensúlyozására is — bizonyos keresztény-szocialista eszmék. A múlt századi egyetemes zsinatot megelőző időszakra úgy tekinthetünk, mint olyan korszakra, amelyben az egyház konzervatív és apologetikus módon tekintett az uralkodásra és megaláztatásra, mert azt „természetesnek” és „isten akaratából” való állapotnak tartotta. Ezzel összhangban az osztályharcot is explicite éltélte. Nem vetette el az osztályrendet az egyház a zsinatot követő időszakban sem, de már nem tekintette

mintaszerű modellnek. Most már megengedte az állam beavatkozását a magántulajdonba, de „a vagyonátruházást társadalmi tulajdonba csak az illetékes hatalom végezheti, mégpedig általános érdekből és annak keretein belül, igazságos értékmegtérítéssel”. Jóllehet „az egyház sem létezése, sem természete szerint nem kapcsolódik az emberi kultúra valamely különleges formájához, sem valamelyik politikai, gazdasági vagy társadalmi rendszerhez”, mégis expliciten ellenzi a *forradalmi módszereket*, vagyis egyértelműen a *reformok* híve. Ez mindenesetre közelebb vitte az elnyomott tömegekhez. Ezen a helyen érdemes azonban hangsúlyozni, hogy léteznek egyházi funkcionáriusok (Dél-Amerikában), akik nemcsak hogy helyeslik a forradalmakat, hanem — valószínű érveléssel — gyakorolják is, részt vesznek benne (Kamilo Torej).

Mensing megjegyzti, hogy a vallástörténelemben nem voltak mindig azonosak a felfogások a szegénységgel szemben. Jézus megvetette a gazdagokat, de a szegényeket sem igen magasztalta. Körükben csupán több lehetőséget talált arra, hogy az ember beilleszkedjen isten országába, de a szegénységet nem tartotta valamiféle értéknek. Igaz, a szegényeknek és megalázottaknak nagyobb a reményük arra, hogy eljussanak a mennyek országába, de azt a gazdagok előtt sem zárta be. A szegénység eszerint nem más, mint sűrítettebb belső lehetőség a vallásos életre, mert mentesebb a külső világ terheitől. Jézus tehát kétségkívül mint természetes rendet fogadta el a magántulajdont, de megosztását követelte a nyomorgókkal: nem titkolta bizalmatlanságát a gazdagokkal szemben, s nem vonakodott a tudomásukra hozni, hogy csekély a kilátásuk a mennyei üdvösség elnyerésére.

A zsinat alatt és a zsinatot követő időszakban az egyház elvetette a felfogást, hogy a magántulajdon „természetes joga” az embernek, illetve hogy ez isten elrendelése. Igaz, XXIII. János pápa átveszi Apuinói Tamás „ontológiai igazolását” a magántulajdonról, amely szerint az egyén ontológiailag elsőbrendű a társadalomnál, az ember magasabb rendű jelenség annál a rendnél, amelybe a dolgok tartoznak. Ebből fejlődött ki a magántulajdon kiváltsága. A zsinat utáni egyházban azonban már mégsem a magántulajdon az ember elsődleges és alapvető joga, hanem a *biztonságos egzisztencia*. Az *Új katekizmusban* már igen rugalmas gondolatisággal, a szociális-történelmi folyamatok iránti fogékonysággal érzékeltetik Isten parancsolatát, hogy „Ne lopj!”: Végső szükségben — mint amilyen például az éhhalál fenyegetése — kérdés nélkül is elvehetjük mások tulajdonát. A Föld ugyanis oly mértékben közös tulajdon, hogy mindenkinek alapvető joga annyit birtokolni, amennyire önmaga fenntartásához szüksége van.”⁶

A vallásnak ma fontos erkölcsi funkciója — könyörületesség. A kereszténység úgy tekint a szegénységre, mint olyan állapotra, amely segítségnyújtásra kötelez. Itt lép elő a felebaráti szeretet. (A szegénység mint követendő eszme, s mint Jézus szegénységben leélt életének folytatása teljes igazolást nyert Assisi Ferenc tanításában.) A világban, amelyet szinte szétfeszítenek az ellentmondások, s amelynek ma is megannyi szenvedést okoznak az őserők, a vallás további érvényesülésének nagy esélye, ha úgy jelentkezik, mint *erkölcsi kiegészítése* „a gyakorlati technikának és a tudományos magyarázatoknak”, amelyek enyhíteni igyekeznek a meglévő helyzetben.

Az egyházon belüli legújabb mozgások sem haladják túl a „szociál-reformizmus” küszöbét, mert a tulajdonjogról vallott nézeteik szerint az „univerzalizáció” követelményét az is kielégíti, ha a munkások „társulajdonossá”

válnak a gyárban, vagyis ha megkapnak bizonyos (kis) számú részvényt a vállalatától.

A kereszténység néha *valóban jó táptalaja* volt egyfajta fatalizmusnak, tekintettel az ember „evilági” sorsára. Az egekre való tekintgetés azt eredményezte, hogy sokan jóval fontosabbnak tartották a saját bűneiken való győzelmeskedést, mint az egész emberi nyomorúság leküzdését. Az Új katekizmusban, amelyet a „*gondolkodó hívőknek*” szántak, ezt olvashatjuk: „A keresztények mindig hitték, hogy a világ az ember kezében van, nem pedig az istenekében vagy a szellemekében, s hitték, hogy az isteni akarat nem zárja ki az emberi akaratot. Így szabadultak fel a lenyűgöző erők hatása alól.”⁷ Rendkívül imponáló, hogy az egyházon belüli legújabb keletű mozgások nem hagyják figyelmen kívül a mai emberiséget kínzó számos rossznak a tényleges okait. Ismét idézni vagyunk kénytelenek, mert mi marxisták sem igen írhatnánk másként: „A keresztény ember nem kevésbé hivatott a humanistánál vagy a marxistánál arra, hogy törődjön a világ fejlődésével. Ellenkezőleg! A szeretet, amit Jézustól tanulunk, és a meggyőződés, hogy minden jó Istentől származik, minden keresztényt arra készítet, hogy otthonosabban érezze magát a földön, mint bárki más. Neki harcolnia kell az emberi nyomorúság ellen *minden erővel, ami a rendelkezésére áll.*” (Kiemelte — E. C.)⁸

Így érthetővé válik, hogy ez a könyv nem vívta ki az egyházi hierarchia áldását, hiszen — mint láthattuk — az Új katekizmus igen radikálisan tárgyalja az emberiség szociális helyzetét, és az *eszközök* is radikálisak, amelyekkel, a gyökeres változások végrehajtását sürgeti.

AZ ATEISTA ERKÖLCS LÉNYEGE

Az ateista erkölcs kiindulási pontja lényegében véve a következő: ha az ember nem önmagát veszi mércének, vajon nem alázza-e meg önmagát, nem ismeri-e be tehetetlenségét és képtelenségét arra, hogy megteremtse az erkölcsi elveket, s hogy kiépítse saját erkölcsi vízióját.

A tétel igazolására, hogy az embernek nem kell transzcendens lényekből levezetnie erkölcsi normáit és elveit, Pavičević professzor arra az argumentumra hivatkozik, hogy az ember természetében már eleve adva vannak a megfelelő társadalmi és pszichológiai feltételek. Az együttérzés érzéke, amelyben semmi haszonlesés nincs, és a fajfenntartás ösztöne, ami természetes alapját képezi minden altruisztikus mozzanat megvalósításának — íme ez az anyagi alapja az ember moralizálódásának a saját helyzetéből, saját antropológiai struktúrájából és szellemi artikulációjából kiindulva. És ez nemcsak hogy lehetséges, hanem, mi több, erkölcsileg értékesebb is. Ez abból az egyszerű okból következik, hogy az erkölcsi cselekedetet sohasem lehet egészen különválasztani az erkölcsi motívumtól, ami a vallásos beállítottságú embernél mindig *heteronóm* morális struktúrára utal, míg az ateista világnézetű ember esetében teljesen *autonóm*.

A kifejezetten hierarchikus és autoritárius struktúrájú feudalista társadalom gyöngülése és felbomlása nem a heteronóm (a vallási), hanem az autonóm erkölcs malmára hajtotta a vizet. A másvilági bűnhődéstől való félelem és a jutalomvárás helyét elfoglalja az ember hite önmagában és a többi emberben. Mert az erkölcsi kötelesség nem támaszkodhat haszonlesésre, hanem csak a saját lelkiismeretre, mint a társadalmi érdek jelen-

létére az öntudatban, arra a felismerésre, hogy saját szemünkben leszünk „kisebbek” vagy „nagyobbak”, nem pedig más valakiében (isten, állam, politikai párt).

Ha valaki csak kevéssé is ismeri az emberiség történetét, nem tagadhatja a vallás szerepét az ember *szocializálódása* terén. Amikor az emberi faj még a gyermekkorát élte, a vallás és az erkölcs összekapcsolása történelmileg haladó folyamat volt, mert az erkölcsi alap erőteljes vallási, magasabb rendűnek számító támogatást kapott. Jodl hangsúlyozza, hogy általánosságban véve a hit egy magasabb rendű lényben mint az erkölcsi rend forrásában és őrében az ember civilizálódásának magasabb fokát jelenti. Mert — mint hangoztatja — az ember így rákényszerült és megszokta a fegyelmet: ingadozó és kapriciózus természetét megfékeztek azok az eljárások, amelyek az állhatatosság, a stabilitás jegyeit viselték magukon. Ez mindenesetre felfelé ívelő vonal az animálistól a magasabb rendű, emberséges formájú emberi létezés felé.

Ismert etikusunk, Vuko Pavičević professzor megalapozottan állítja, hogy a teológusok hibáznak, amikor azon inszisztálnak, hogy a vallás közvetlenül civilizálta az embert. Ellenkezőleg, az ember önmagát civilizálta a vallás által, ami saját műve. Vajon csakugyan állítható-e, hogy a vallás mint a civilizálás formája — ami kétségkívül sokáig egzisztált a történelem folyamán — szükséges, mi több, kielégítő formája a civilizálódás folyamatának?⁹

A vallási merevségtől megfosztott erkölcsi életben a morális értékelés és szankcionálás mércéi az Istenről átszármaznak magára az emberre. Így következik be a felülkerekedés az összes eddigi osztályjellegű és vallási erkölcsök heteronomitásán (kettősségén).

A hagyományos valláserkölcs mindig a jutalom és a büntetés várására korlátozódott. Mércéit kizárólag a hasznossága tartalmazta, szankcionálása pedig a természetfeletti akaratra épült bele. Emiatt rombolta a vallásos ember egyéniségét, mert egyedüli motiváltsága a szűken értelmezett haszonlesésben rejtett. Elméletileg tekintve még a legnemesebb emberi cselekedetet sem értékelhetjük erkölcsileg pozitívan, ha azt a büntetéstől való félelem vagy a jutalom elvárása váltja ki, ami majd valamely másik világban következik be (s ez a vallásos ember számára nem illúzió).

Tény ezzel szemben, hogy egy autonóm (ateista) személyiség a saját mércéit az emberbe építi bele, belső felelősségérzettel töltődik fel. Csak így válhat a lelkiismeret, ami az embert egyéniséggé teszi, az emberséges fokának mércéjévé. A lelkiismeret tartós felelősségérzettel terheli meg az embert önmaga előtt. Ez kétségkívül erőteljes és tartós forrása az angazsáltágnak, amelyben az emberi méltóság győzedelmeskedik. Az igaz emberi erkölcs, amely sohasem öntelt és önelégült a megvalósulással, soha nem sejtett lehetőséget teremt az ember érvényesülésére. Ehhez természetesen szükség van az ember által kivívott szabadság feltételeire, ami döntő fontosságú előfeltétele az egyéni akcióknak és az egyéniség folytonos újraigazolódásának.

AZ ISKOLA ETIKAI FUNKCIÓJA

Nem is olyan rég volt, amikor a vallás még a saját intézményein keresztül juttatta érvényre tekintélyét, s ellenőrzése alatt tartotta a nevelést, a szociális boldogulást, a szórakozást, a törvénykezést, minden legális dolgot. Ez a

tekintély fokozatosan csökken és szertefoszlik, úgyhogy ma már a világi intézmények gyakorolják mindazokat a funkciókat, amelyek kizárólagosan az egyház hatáskörébe tartoztak. A vallásos hit, a valláshoz való kötődés olyan funkciót tölt be, hogy növeli a jelentőségét az egyén státusának, erőt ad az élet válságainak leküzdéséhez, a vallási státus formáit kínálja fel cserébe a kedvezőtlen társadalmi státusért.

Az erkölcs relativizálódásában nincs semmi megmagyarázhatatlan: mint-hogy ez esetben is társadalmi termékről van szó, a társadalom fejlődésével az is átéli a maga metamorfózisát. Ezért minden lemaradás az erkölcsi vívmányok és elvek mögött, amelyek magasabb fokot jelentenek az előbbiekkal szemben, az erkölcs bilincsbe, béklyóba verését jelenti.

Az iskola csak a filozófiailag-tudományosan megalapozott nevelői-oktatói folyamat keretében töltheti be etikai funkcióját. Ehhez még azt is hozzá kell adnunk, hogy az előadók és a tanulók erkölcsi magatartása is fontos feltétel az iskola etikai funkciójának betöltéséhez, amelynek szintbelileg azonosnak kell lennie társadalmunk jelenlegi szociális-kulturális pillanatával.

Az iskolának természetesen egyáltalán nem szabad lebecsülnie *teoretikai* (etikai) funkcióját. Ennek magától értetődőnek kell lennie az egész tanmenetben, de nem kell elmulasztani — a tanulók korától függően — annak gyakorlati explikálását sem. Hogy magyarázattal szolgáljunk:

Létezik olyan szemlélet, hogy az ateisták erkölcsstelen személyek. Akik ezt hangoztatják, azoknak annyiban igazuk van, hogy az emberek, akik elhagyták a vallást, lemondtak a valláserkölsről is. Az ateizmus azonban kezdettől fogva erkölcsi bizonyítékokra támaszkodott: relativizálta ugyan az erkölcsöt, de sohasem tagadta; ellenkezőleg, ez csak azt jelenti, hogy igazi emberi mércékre vezette le. Az ateizmus ereje éppen abban van, hogy az erkölcsi kritériumokat magára az emberre ruházta át. Lépéséért, amelyek negatív értékűek, az ember nem háríthatja át a felelősséget valaki másra — a természetre vagy az istenre. Az ateista önmaga felé fordul. És ezért sokkal nehezebb becstelenné lennie. Így vált a filozófia ősi antik eszméje, hogy a lelkiismeret legyen az ember legfőbb törvénye, az ateizmus erkölcsi értelmévé. Az a tény, hogy az ateizmus bizonyos felelősséggel terhel meg bennünket mások és önmagunk előtt, éppen az, ami biztosítéka és irányítója lehet önnön hajlamaink, ösztöneink legyőzésének, ami tehát létrehozhatja bennünk az ész uralmát, és elősegítheti egy emberileg magasabb rendű társadalmi álláspont kialakulását. Ez az út vezet az ember tartós erkölcsi éberségéhez, az angazsáltságához, ahhoz, hogy minden pillanatban értékelni tudja saját és mások lépéseit.

Az ateizmussal azonban együtt jár a lehetőség — mivel semmiféle *szankcionálás* nincsen —, hogy az ember átengedi magát a sötétebbik énjének, s olyan helyzet elérésére törekszik, amelyben mindent megengedhet magának.

Próbáljuk megnevezni a függőségi helyzet alapjegyeit, amelyek lényegében véve a valláserkölsnek is kiinduló pontjai.

A függőség érzése. Akcióiban, elképzeléseinek megvalósítására irányuló kísérleteiben a vallásos ember viszonyát a másik emberhez valamiféle harmadik közvetíti. Emiatt ő mindenben, vagy majdnem mindenben valami olyasmire támaszkodik — ha csak látszólagosan is — ami rajta kívül álló, túlvilági. Az érzés, hogy az emberen kívül is mindig létezik valami, csökkenti kilátásait az egyéni érvényesülésre, azoknak a belső erőknél a felszabadulására, amelyek az emberben szunnyadnak, s amelyek csak teljes kibontakozásukban pre-

zentálják az ember lényegét. A valami másba vetett bizalom elodázza és akadályozza az emberiség megtestesülését. Ezzel ellentétben az ember, aki széttépte a függőséget, tele van az erő és képesség érzetével, változtatja a világot és önmagát, mindent magához, saját emberségéhez alkalmaz. Viszonya a világhoz aktivista.

A passzivitás érzése. Az igazi életről szóló üzenet, ami a való élet határán túlról érkezik, tétlenségre, lekötelezetlenségre, a sorsba való belenyugvásra, várakozásra készítheti az embert. Számára minden csak a kísértés pillanata, amit állhatatosan túl kell élni. Néha ide értendők az amorális, sőt az immorális cselekedetek is. Szélesebben tekintve, a vallásos ember akcióképessége korlátozott, hiszen minden cselekedet végső eredménye áttevődik a — másvilágra. Ezzel szemben a független, felszabadult ember minden vállalkozása — kezdettől végig — önmagának mint embernek a teljesebb érvényesülését célozza. Az adott társadalmi helyzet az ateista számára nem ok az elfogadására, a belenyugvásra. Éppen ellenkezőleg, mindig és mindenütt annak túlhaladására, forradalmi megváltoztatására törekszik: folyton új és új lendülettel küzd a világ megállapodottsága ellen, összhangban saját emberi természetével.

Ez azonban meghatározott szociális-kulturális kontextusban a teistákra is vonatkozik („a forradalom teológiája”). Hiszen azzal a tudattal, hogy a fizikai halál még nem a teljes véget jelenti, a vallás aktív viszonyulásra is felkészítheti az embert *evilággal* szemben, nem csupán *passzív* várakozásra.

A tényleges humanizmus hiányának érzése. A vallásos ember mindig arra kíváncsi, hogyan reagál majd valamely gesztusára, cselekedetére egy kívül álló valaki, nem pedig maga az ember. A közvetítő megakadályozza abban — mivel ő maga a cél —, hogy az embert tegye saját céljává. Az autonóm független ember számára, akinek nincs elidegenítő közvetítője, az emberszeretet kerül előtérbe. Elméletileg és gyakorlatilag is megszakítva kapcsolatát a közvetítővel, egy olyan humánus emberi közösséget igyekszik létrehozni, amely nem vetíti ki céljait önmagából, mint megvalósult emberi létezésből.

A mindennapi életben azonban erkölcsi téren az embereket individuálisan kell megközelíteni: nem minden vallásos embert vezérelnek a valláserkölcsök, illetve, ha valaki ateista, nem biztos, hogy az erkölcstudata is ilyen. Mindezt *analitikai modellként* kell értelmezni: a vallásosak erkölcse és az ateisták erkölcse közötti különbségek meghatározását a szociális gyakorlatban individuális megközelítéssel kell véghez vinni, nem pedig *apriorisztikus* általánosítással. A szociális magatartás tekintetében senkinek sincs joga erkölcsi monopóliumra; az eszmei megbélyegzés inkább csak a konfúzió forrása — nem pedig a valódi helyzet mutatója.

Hogy mennyire csupán *egyik* lehetséges (feltételes) komparációja ez a hagyományos valláserkölcnek és a korszerű ateista erkölcnek (elméleti síkon, természetesen), azt a többi között jól szemlélteti a következő két kérdés is, amelyek — mindenesetre — nem alaptalanul vetődnek fel:

a) Vajon a minden közvetítő nélküli társadalom lényegében véve nem csupán egyik formája-e a misztikus egységnek? És ha csak *elidegenítő közvetítők*ről van szó, nem olyan álláspont-e az Új katekizmusban tartalmazott tolmácsolás — isten mint olyan közvetítő, aki nem idegenedik el az embertől —, amely túl akarja haladni a teizmus és az ateizmus korlátait is?

b) Vajon az autonóm erkölcs nem tartalmazza-e magában a vallási (heteronóm) erkölcsöt megszüntetett formában? Hiszen itt csak a viszony toldódik át az Istenről az emberre: a „teológiai abszolút” helyébe az „antropológiai abszolút” lép. Erkölcsi téren az erkölcs autonomitásának posztulátumával csökkenteni lehet az ember méltóságát, felelősségét, lelkiismeretét.

A drámai különbség, amit a mai ember érez a saját lehetőségei és szándékai között, gyakran immorális cselekedetekre ösztönzi. Ezért a korszerű társadalomban a vallás megnyilvánulásaihoz saját morális funkciója is hozzájárul, ami összetevő részét képezi kohéziós jellegű szociális funkciójának. Olyan lépés után, amit az erkölcsi értékrendszer szerint negatív előjellel értékelnek, az ember a lelkiismeret-furdalás nyomasztó hatása alá kerül. E pillanatokban a vallás a segítségére siet, hogy felmentse saját felelősségérzetének súlya alól.

A mai világot talán az erkölcsi indifferencia érinti a legsúlyosabban. A vallás erkölcs viszont már most transzformálódik, és nyilván egyre kevésbé fog hasonlítani egykori és mai önmagára. A szociális előrehaladás és e folyamat dinamikája a társadalmi élet gyökeres változásaitól függ, nem pedig a vallástól önmagában véve. A vallás valaha, különösen a katolicizmus, sokkal kizárólagosabb volt, mint manapság. Az erkölcsös ténykedés lehetősége szoros kapcsolatban állt a vallással, és minden erkölcstelen cselekedetet eleve az ateizmussal hozták összefüggésbe. Bármilyen igazságos is volt, az ateista álláspontot mindenképpen a „szentlélek” elleni véteknek minősítették, s ez kétségkívül a legmagasabb foka volt a bűnbeesésnek. E tekintetben a katolikus egyház a II. zsinaton olyan fejlődésen ment át, hogy kimondták: alapvető az, hogy mindenki a *saját lelkiismerete* szerint cselekedjen. Ez viszont azt jelenti, hogy a tegnapi hagyományos értelemben vett katolikus, aki átélte saját metamorfózisát, és ateista lett, most nemcsak hogy lehetősége van rá, hanem köteles is ugyanúgy viselkedni, cselekedni. Ez valóban radikális változás.

Vajon a technikai és tudományos tények erkölcsösek vagy erkölcstelenek? Vajon besorolhatók-e ezek az amorális adottságok kategóriájába, az olyan tények közé, amelyek indifferensek az erkölcsi sajátosságokkal szemben? Egy emberi világ, amely kizárólag ilyen tényeken alapszik, amelyben a lények minden kvalitását tudományosan és technikailag mérhető egységekre vezetik le, ez a világ azt mutatja, hogy az emberek nem tekinthetnek közönyösen a tudomány és technika erkölcsi indifferenciájára. Egy ilyen világban ugyanis az ember etikai értékeinek rendszere felbomlik, és erkölcsi vákuum keletkezik, ami igen erőteljesen érződik a mai Nyugaton. Ebben a vákuumban a katolikus egyház új esélyét véli felfedezni, és ennek megfelelően adaptálódik. A katolikus egyház adaptációjának kísérlete etikai téren érdekes lehetőséget kínál a viszonyításra mind a vallás modern szociológusa számára, mind pedig annak az embernek, aki a vallás erkölcsi értelmezésével és a modern világ erkölcsi válságával foglalkozik.

Ha mást nem is, a vallás javára kell írni, hogy sohasem tekintett mellékesen az emberi vállalkozások erkölcsi értelmezésére. E tekintetben bizonyos előnyökkel is rendelkezik. A vallás erkölcsi normáinak rendszere azonban megmaradt a vallásbeli *transzcendentális egekben*, ami gyakran összeférhetetlen egy mai egyéniség követelményével. Ilyen szempontból a vallás tehetetlen. Azonban egyik és a másik körülménynek is a tudatában van, s ezért is folyomodik a reformokhoz, a kívül állók számára meglepőnek tetsző lépésekhez.

A katolikus egyház ilyen magatartásán nekünk ma mindenesetre igen komolyan el kell gondolkoznunk, mert ez nemcsak az egyházat érinti, hanem az egész modern világot, amelyben élünk, s amelynek erkölcsi válságán alapozódik az egész emberiség válsága.

Az iskolának az öngazgatású szocialista társadalomban, amilyen mértékben *felül kell bírálnia* a meglévő társadalmi-etikai értékeket, olyan mértékben *szakértőnek* kell lennie az új, humánus értékek létrehozásának folyamatában. A pedagógusnak mindig észben kell tartania, hogy mielőtt valakitől elvesz valamit, olyan értékkel kell rendelkeznie, amit felkínálhat érte cserébe. Ha az értékmegtérítés elmarad, az ember a vákuum állapotába hullik, és ez által különféle deviációs magatartásformákra kényszerül.

Bizonyos, hogy az eredeti erkölcs, ami átélte a történelmet, az embert nem az *összes*, hanem csak *bizonyos* ösztönök legyőzésére készíti. Egy társadalom annál erkölcsösebb, mennél inkább ösztönzi és lehetővé teszi, nem pedig kikényszeríti az erkölcsös magatartást. A „Ne ölj!” elve erkölcsileg degradálja az embert, ha az egy transzcendentális instancia (az isteni törvényhozás) szolgálatában áll, nem pedig a lelkiismeret kieszközöletlen hangját jelképezi. E közben nem az ember *a priori* megadott természetéből indulunk ki, amely vagy *jó*, vagy *rossz*. A jó vagy a rossz mindenképpen a társadalmi életben áll elő, s magában foglalja a maga erkölcsi szempontjait is. Az erkölcsös, illetve az erkölcstelen ember a maga bármilyen fényes autonómítását túlnyomórészt önnön szociális, nem pedig a biológiai szülőanyjának köszönheti.

A „Ne lopj!” parancsolat csak az olyan társadalomban magasodik az erkölcsi törvény szintjére, amelyben bizonyos személyeknek joguk van arra, hogy lopjanak: a magántulajdon legális formája a lopásnak!; s ezzel összhangban csak azoktól követelik meg, hogy ne lopjanak, akik meglopásra ítéltettek, vagy akiket már korábban megloptak.

Az emberek közötti érintkezések és viszonyok — ha csak *néha* és ha csak *szűkebb körben* is — mély emberi érzésekből fakadnak. Ez tehát nem szabály, hanem csak kivétel. De szabállyá válik majd akkor, ha kiépítjük a morális társadalmat, ha gyökeresen megváltoztatjuk a viszonyokat, ha majd az emberek közötti viszonyokat megfosztjuk attól a fatális függőségtől, ami a gazdasági feltételekhez fűzi őket.

Van Brechtnek egy drámája (Kivétel és szabály), amely épp ezzel a jelenséggel foglalkozik. Egy gazdag ember utazik a sivatagban egy vezetővel. Eltvednek, és az a veszély fenyegeti őket, hogy szomjan halmnak. A szegény vezető — akit a gazdag fizetett, de bántalmazott és kínozott is — felkínálja gazdájának az utolsó üveg vizet, hogy igyon. A gazdag ember azonban kődarabnak nézi az üveget, s azt hiszi, hogy a szolga meg akarja ölni. Ezért, önvédelemből, megöli a szegény embert. A bűnvádi tárgyaláson a bíró kijelenti: A gazdag ember nem is várhatta el, hogy a szegény ember felkínálja az üveget, hanem csak azt, hogy kövel fenyegetse. Épp ezen alapszik a szabály, hogy a kismizmizettek ilyen helyzetben megölik a kizsákmányolókat. Ez a magyarázata annak, hogy a gazdag embert ártatlannak kellett minősíteni.

Brecht levonja a következtetést: Ami itt történt, az kivétel. *Mi azonban olyan társadalmat akarunk kiépíteni, amelyben szabály lesz az, ami ma kivétel!*

Ez a társadalom azonban elképzelhetetlen a kizsákmányolás alapjainak ledöntése nélkül, elképzelhetetlen, ha vannak kizsákmányolók és kizsák-

mányoltak, kiváltságosak és megalázottak . . . Ha az erkölcsi rendnek az a feladata — akár hittel, akár hitetlenséggel van is átitatva —, hogy fenntartsa a lejáratott, embertelen, történelmileg túlhaladott társadalmi viszonyokat, akkor ezt az erkölcsi rendet le kell rombolni, felszámolva azokat a viszonyokat, amelyeket épp ez az erkölcs szankcionál, támogat, tartósít és erősít.

Annak a társadalomnak a víziója, amelynek erkölcsi rendje autentikusan emberi, Lao Cea kínai bölcs Tau Te King c. művében található meg:

„Hagyd el szentségedet, vesd el ravaszságodat,
És a nép százszorosan nyerni fog.
Hagyd el erkölcsödöt, vesd el kötelességedet,
És a nép visszanyeri érzékét a család és a szeretet iránt.
Hagyd el gazdagságodat, vesd el nyereségedet,
És tolvaj és betörő nem lesz többé.”

Ez az élénk varázsolt társadalom „erkölcstelen” annyiból, hogy benne az erkölcs *feleslegessé* válik, mert beleolvadt a társadalom szerkezetébe, és eggyé nőtt a mozgó személyi struktúrák középpontjaival.

Ha nem elégszünk meg a pusztá vágyakozással egy ilyen társadalom után, vagyis ha történelmileg *tenni* akarunk valamit, akkor szembe kell helyezkednünk mindenfajta *vallási* és *ateista* erkölccsel, melyeknek igazi értelmét kivételes szuggesztivitással tárja élénk művében Abram Terz:

„Szép dolog jónak lenni, gyümölcsizzel inni a teát, gondozni a virágot és a szeretetet, jámbornak és emberbarátnak lenni. De kit mentettetek meg, mit változtattatok a világon — ti ártatlan apókák és anyókák, akiket a humanizmus egoistákká tett, ti, akik, garasról garasra, megnyugtattatok a lelki ismereteket, és szereztetek magatoknak egy-egy helyecskét a másvilági szegényházban?”

Ez a teisták erkölcsének leírása. A következő pedig az ateistákra vonatkozik:

„Mi, ezzel szemben, nem önmagunkat, hanem az egész emberiséget akartuk megmenteni. A szentimentális siratóéneket, a személyes üdvözülés és az éhesek javára történő szeretetgyakrolás helyett mi hozzáláttunk az egész világ megjavításához a legjobb minta szerint, ami valaha is létezett — a sugárzó, a felénk közeledő cél mintája szerint.

Hogy örökre eltűnjönek a börtönök, új börtönöket építettünk. Hogy eltűnjönek a határok az országok között, kínai fallal vettük körül magunkat. Hogy a munkát a pihenés és a szórakozás szolgálatába állítsuk, bevezettük a kényszermunkát. Hogy soha többé ne hulljon el egy csöpp vér sem, mi gyilkoltunk, gyilkoltunk és újra gyilkoltunk.”

Ezek a gondolatok a teisták erkölcséről világosan szemléltetik, mennyire igaza volt Marxnak, amikor a kereszténység szociális elveit támadta, mivel azoknak központjában az *egyén* és a *másvilág* áll. A történelem iróniájának műve, hogy a szocializmus egyik formája (a sztalinizmus) bizonyos értelemben magáévá tette a *másvilág* fogalmát (a célok prolongálásának filozófiája), és — a *társadalmi közösség* nevében, amit a kereszténység elhanyagolt — megteremtette a személyi kultuszt, pontosabban a személytelenség kultuszát! Gonosz karikatúrája ez a szocializmusnak, és sajnos mégis valóság bizonyos társadalmakban. Kiderült, hogy a jövő szörny lehet, amely fölfalja a saját gyermekeit.

Erkölcsi téren történelmileg tenni valamit azt jelenti, hogy újra és újra fel kell számolni, társadalmi és egyéni szempontból egyaránt, a korlátozott, túlhaladott erkölcs létezésének feltételeit — akár teista, akár ateista változatról van is szó. Számunkra csak az ember mint *a lehetőség lény*e lehet az ideál, ami csak egy szabad, humánus közösségben valósulhat meg, a teljes személyi szabadság által.

JEGYZETEK

- ¹ Glen Vernon, *Sociology of Religion*, Mc Graw-Hill Book Company, Inc., New York . . . , 1962, p. 156.
- ² Lásd részletesebben dr. Vuko Pavičević művében: *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967, 98–115. oldal.
- ³ Az archaikus társadalmakban számos olyan törzsről tudunk, amelyeknek *negatív* tulajdonságú istenek voltak: úgy ismerték őket, mint káros, rosszindulatú, gonosz lényeket . . . A délszláv népek dalaiban is előfordul, hogy az istent „öreg vérengző” és más hasonló jelzőkkel illetik. Jugoszlávia egyes vidékein még ma is él a dal: „Halj meg isten, lássam a temetésed!” Mindez azt a tételt igazolja, hogy az etikai jó, kívánatos fogalma nem kötődik okvetlenül istenhez, nem feltétlenül tőle ered.
- ⁴ Ez alkalommal természetesen nem bocsátkozhatunk ennek az eltérésnek a taglalásába, de elvitathatatlan a tény, hogy erre a legutóbbi háborúban is sor került. A papok egy része letért a valláserkölcs útjáról, kilépett a passzivitásból, de úgy, hogy a megszállók és hazai szolgálók szolgálatába állott. Ezzel szemben Lengyelországban és Olaszországban, sőt egyes vidékeken nálunk is (Isztriában és Dalmáciában) a papok nem csekély számban pozitív értelemben tették magukat túl a valláserkölcs előírásain: fegyverrel a kezükben az ellenállási mozgalomhoz, a felszabadító hadsereghez, a forradalomhoz csatlakoztak . . . Ezek a papok ma is osztatlan rokonszenvét élvezik az erkölcsös embereknek — legyenek azok hívők vagy ateisták.
- ⁵ Novi katekizam, Stvarnost, Zagreb, 1970. 307. old.
- ⁶ Novi katekizam, 504. old.
- ⁷ Ugyanott, 329. old.
- ⁸ Ugyanott, 328–329. old.
- ⁹ Ebben a kontextusban érdemes talán emlékeztetni Ratzinger (és néhány másik modern teológus) disztinkciójára a *vallást* és a *hitet* illetően. A vallás eszerint az az igyekezet és eredmény, hogy az ember elérje az Istent, a hit viszont, ezzel szemben, ennek az igyekezetnek a komplementáris Istene lenne (eljövendő kinyilatkoztatása a monoteista Istennek), kinyilatkoztatás útján. A századok folyamán azonban kifejlődött, különösen a kereszténységben, az *egyházi* erkölcs, amelyet elméletileg a teológia dolgozott fel, gyakorlatilag pedig az egyház alkalmazott.

A katolikus erkölcsöt úgy fogják fel, mint az egyház öntudatában jelenvaló ethoszt. Az erre vonatkozó hitvallás fő feladata a morális teológiának.

A XIX. században a felvilágosodás és az idealista filozófia hatására sok teológus túlbecsülte a morális-teológiai rendszer fontosságát. Az ethoszt, belső gazdagságánál fogva, sohasem lehet egészében és maradéktalanul belefoglalni egy rendszerbe. Ennek ellenére azonban a morális teológia bizonyos rendszerszerűsége törekszik, és újlag meg akarja találni a legjelentősebb erkölcsi elveket. A keresztény erkölcsnek eddig általában három formáját különböztették meg. Ezek: a) a szisztematikus, b) a kazuisztikus, c) az askétikus-misztikus. Történelmileg tekintve az evolúció a *legalitástól* a *moralitás* felé halad: a *kényszerítől* az erkölcsi *ideálok* megalapozásáig. Bizonyos értelemben ezt a fejlődést a modern filozófiai irányzatok váltották ki (racionalizmus, empirizmus . . .) és kényszerítően hatottak a szociális forradalmak is (szocializmus), s így az egyházi erkölcs egyre rugalmasabbá válik bibliai-liturgiai értelemben. Ez az út vezet a kinyilatkoztatás víziójához.

REZIME

MORAL I RELIGIJA

U uvodu autor razmatra pojam vrednosti, relativnost i diferenciranost ove kategorije sa gledišta pojedinca i njegove povezanosti sa društvenim okruženjem. Poreklo morala prati, prihvatajući stanovište Vuka Pavičevića, na genetičkom, istorijskom planu i na ontološko-logičnom planu, ukazujući na karakteristiku religije u primitivnom društvu i na vezu religije i morala u takvoj društvenoj situaciji kao i na kasnijoj transformaciji ove veze u razvijenijim društvima.

U nastavku razmatranja odnosa etike i religije autor analizira karakteristike religijske i ateističke etike. U završnom delu svog rada autor podrobno razmatra etičku funkciju škole. Analizirajući komponente moralnog vaspitanja sa gledišta specifičnosti ateističke etike i onih okolnosti koje mogu predstavljati smetnju ovom procesu, autor ukazuje na perspektive moralnog vaspitanja i afirmacije etike novog društva u uslovima jačanja i razvoja društvenih odnosa svojstvenih samoupravnom socijalizmu.

RÉSUMÉ

LA MORALE ET LA RELIGION

Dans l'introduction l'auteur examine la notion (l'idée) de la valeur, la relativité et les différenciations de cette catégorie du point de vue d'individu et de sa connexion avec l'ambiance sociale. Il traite le phénomène de la morale en acceptant la méthode historique de telle sorte qu'il adopte l'opinion de Vuko Pavičević sur le plan génétique-historique aussi bien que sur le plan ontologique-logique. L'auteur vise à donner la caractéristique de la religion dans la société primitive et la connexion de la religion et de la morale dans telle situation sociale, ainsi que les degrés de la transformation de cette connexion dans des sociétés plus développées.

Ensuite, en traitant les rapports entre l'éthique et la religion l'auteur nous présente une analyse des caractéristiques de l'éthique religieuse et l'éthique athée. Dans la conclusion de son travail l'auteur nous donne une examination détaillée de la fonction éthique de l'école. En analysant les composants de l'éducation morale du point de vue de la particularité de l'éthique athée et des circonstances (conditions) qui puissent être considérés comme des obstacles dans ce procès, l'auteur nous démontre les perspectives de l'éducation morale et l'affirmation éthique de la nouvelle société dans des conditions de renforcement et du développement des rapports sociaux propres au socialisme d'autogestion.

EMÓCIÓINK ÉS LÉTÜNK

„Az egészségügyi világszervezet jelentése szerint naponta átlag ezer ember lesz öngyilkos és legalább nyolcszor ennyinek áll ez szándékában. Európa legtöbb országában és Észak-Amerikában az öngyilkosság az első öt-tíz halálok közt szerepel. (Gergely 1972.)

A két világháború 10 évében és 3,5 hónapjában 42 millió ember esett el, illetőleg 65 millió sebesült meg. Hozzávetőleges becslések szerint a második világháború óta eltelt 24 év alatt 8,7 millió ember halt meg öngyilkosság következtében, és 60–70 millió kísérelt meg öngyilkosságot. „Nincs hát benne semmi túlzás, ha az eddig elmondottak alapján azt állítom: íme, az emberiség önmaga ellen folytatott szakadatlan és legvéresebb, legkegyetlenebb háborúja!” — írja Gergely Mihály a Röpirat az öngyilkosságról c. könyvében (1971).

Dr. Kún Miklós kandidátusi értekezésében felveti a problémát, hogy az élővilág egyetlen fajánál sem találunk öngyilkosságot, öngyilkossági kísérletet, csak az embernél. Vagyis az öngyilkosság humánspecifikum. Ugyanezt mondhatjuk el azonban a háborúkról és gyilkosságokról is. A szórványos vagy tömeges pusztítás egyazon fajon belül teljesen ismeretlen az állatvilágban. Az embertől eltekintve egyetlen fajnál sem találjuk meg, hogy a faj egyedei önmagukat, illetőleg társukat elpusztítanak természetes körülmények között.

Mivel magyarázható ez a különbség az ember és az élővilág más fajai között? Mivel magyarázható, hogy az ember ön- és társpusztítóvá vált? Szükségszerű jelenség-e, hogy az évezredek fejlődés eredményeképp kialakuló emberi faj, éppen a tudattal rendelkező ember, éppen a társas lény, a homo sapiens fajpusztítóvá, önelpusztítóvá váljék?

Csak tapogatózva kereshetjük a választ ezekre a kérdésekre. Feltételezhető, hogy az állatvilágban azért nem találjuk meg a saját faj pusztítását egyetlen fajnál sem, mert minden faj létét egy másik faj léte, minden faj fennmaradását egy másik faj fennmaradása veszélyezteti. Egymásnak táplálékul szolgálnak, egyik a másiktól él, és, ha valamelyik faj önnön fáját is pusztítani kezdené, ez fennmaradását veszélyeztetné, kipusztulását jelenthetné. Tehát tulajdon-

képpen egy bizonyos fajfenntartási ösztön kizárja a saját faj pusztításának bármilyen formáját a faj fennmaradása érdekében. Nevezhetjük ezt az ösztönt fajfenntartási ösztönnek vagy bármi másnak is, a funkciója ugyanaz marad.

Mi a helyzet az emberrel? Az ember két dologban kezd különbözni és egyre távolabb kerülni az állatvilágtól. Ez a fokozott eszközhasználat és a társadalmi szerveződés. Az eszközhasználat, és ahogyan egyre inkább társas lényé válik, szinte korlátlan úr lesz az élővilágban. Létét, fennmaradását már nem veszélyeztetik más fajok, mert le tudja győzni őket eszközei és társai segítségével. Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan egyre tudatosabb lényé is válik, szemben az ösztönszinten megmaradt állatvilággal. Ahogy egyre nagyobb teret hódít a tudatosság, egyre inkább háttérbe szorul az ösztönöség. Egyes ösztönök elvesztik korábbi jelentőségüket, elhalványodnak. Ez a fejlődés rendkívül hosszú időt vett igénybe. Feltehetően sokáig megmaradt ösztönös lénynek minden olyan helyzetben, amit nem ismert, amellyel kapcsolatban nem szerzett új tapasztalatokat, ami új reakciókat, sztereotípiákat épített volna ki benne.

Nehéz nyomon követni a történelmi ember pszichikumának fejlődését. Alapos kutatást igényel, mind magának a pszichikumnak, mind az egyes funkciók fejlődésének vizsgálata különböző korokban. Harmonikus volt-e a pszichikum fejlődése, egyaránt fejlődött-e valamennyi pszichikus funkció ezen belül? Elválasztható-e egymástól a különböző funkciók fejlődése? Feltételezhető-e, hogy az ember egyre változó természeti-társadalmi környezete azokat a részfunkciókat fejlesztette elsősorban, amelyek közvetlen létét, fennmaradását legjobban biztosítani tudták? Zökkenőmentes volt-e ez a fejlődés? Hogyan alakult ki a ma emberének pszichikuma: harmonikus-e, egyenletesen fejlett-e, avagy egyes részfunkciók sokkal magasabb szintet értek el az állatvilághoz, az első homoidákhoz viszonyítva, mint más pszichikus funkciók? Mindez alapos kutatást igényel.

Korunk emberének legsúlyosabb problémái emocionális jellegűek. Az emberiség önmaga ellen folytatott véres háborúja mellett egyre több probléma hívja fel magára a figyelmet, egyre sürgetőbb megoldást igényelve. Az ember, aki ma a Holdon jár, aki megtette első lépéseit a világűrben, az ember, aki csodálatos eredményeket ért el magfizikában, felbecsülhetetlen méretű energiák birtokába jutott, tudományával, technikájával, technológiájával a legnagyobb dolgokra képes, súlyos érzelmi problémákkal küzd. Egyre nagyobb méretű az elmagányosodás. A magány elől menekülők különböző vallásos szektákat hoznak létre és a legkülönbözőbb csoportosulásokba menekülnek. (A Kutyas Hölgyek Klubjától és a Megcsalt Férjek Klubjától a hippi mozgalomig.)

Ennél azonban sokkal súlyosabb problémát jelent az alkoholizmus, kábítószerek, vagy a sexuális problémák, bűnözés, neurózisok, pszichopátiák, pszichózisok és pszichoszomatikus megbetegedések, amelyek egyre sürgetőbben irányítják a figyelmet az ember pszichikuma és ezen belül emocionális élete felé. Mi lehet a magyarázata az egyre halmozottabban jelentkező emocionális problémáknak?

Az emóciók kétségkívül a legsajátosabb helyet foglalják el a pszichikum különböző funkciói között. Darwin Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése c. művében egyértelműen kimutatta az általános összefüggést az

ember érzelmei, emóciói, és az állatvilágban megfigyelhető affektív és ösztönös reakciók között. Alapvető evolúciós eszméjét követte és bebizonyította, hogy az emberi érzelmek ugyanúgy állati eredetűek, mint maga az ember. Felvetődik a kérdés, hogy mi lett a sorsa, mennyire fejlődött, differenciálódott az ember emocionális élete történelmi fejlődése folyamán, az állatvilágban megfigyelhető affektív, ösztönös reakciókhoz képest? Hogyan ment végbe ez a fejlődés?

Erre vonatkozóan különböző elméletekkel találkozunk. A darwini eszméket két irányban vitték tovább a pszichológusok.

Az egyik elmélet képviselői szerint — Spenser, Ribot iskolája — (Vi-gotszkij 1971.) az emóciók az ösztön szubjektív oldalai, szubjektív megnyilvánulásai: így a félelem gátolt menekülés, a harag gátolt verekedés az embernél. Az ember affektív reakcióit állati léte maradványainak tekintették, amelyek szüntelenül gyengülnek és a fejlődés előrehaladásával egyre inkább háttérbe szorulnak. Innen ered az a nevezetes jóslat, hogy a jövő embere emóciók nélküli ember lesz!

A másik irányzat képviselői szerint — McDougal — az érzelmek ugyan visszavezethetők néhány ősi ösztönre, de az ember érzelmei alapjában véve változatlanok.

Ezzel szemben P. M. Jakobson (1964) bírálva a „nyugati” nézeteket, amelyek szerint az érzelmek változatlanok, vagy éppenséggel visszafejlődnek, hangsúlyozza, hogy az ember érzelmei ugyanúgy történelmi képződmények, ahogy történelmi képződmény maga az ember is, de ugyanakkor nem ismeri el az érzelmek ősi ösztön eredetét.

Véleményünk szerint az emóciók genetikailag kétségtelenül az ösztönökkel és vágyakkal kapcsolatosak elsősorban. Ez a kapcsolat később is megmarad, de az emocionális szféra az állat primitív érzelmi reakciójától az ember magasabb rendű érzelmeinek megjelenéséig hosszú fejlődési utat tesz meg. *Az érzelmek, emóciók tehát ősi ösztön eredetűek és történelmi fejlődésen mennek keresztül.*

Korábban feltételeztünk egy ösztönt az állatvilágban, amely megakadályozza egy-egy faj egyedeit abban, hogy önnön fajtát pusztíthassa. Akár fajfenntartó ösztönnek nevezzük, akár másnak, ez az ösztön jelen van az állatvilágban, hisz viselkedésük ilyen szempontból meghatározott, és mivel tudattal nem rendelkező lények, ösztönnek nevezhetjük.

Önkénytelenül is felvetődik a kérdés: mi lett a sorsa ennek az ösztönnek az ember életében? Az ember ősei az állatvilágból fejlődtek ki, hová tűnt ez az ösztön? Mert, mint sajnálatosan annyiszor tapasztalhatjuk, az embert szinte semmi sem akadályozza meg abban, hogy akár embertársa, akár önnön életére törjön.

Az érzelmek történelmi fejlődésének feltárása, nyomon követése rendkívül nagy és bonyolult probléma. Ennek feldolgozása még várat magára. Meg kellene vizsgálnunk, hogy az őskortól napjainkig meghatározott történelmi korszakokban a létrejövő új termelési és társadalmi viszonyok alapján hogyan, miként változik meg az ember egész pszichikuma, tudata, hogyan változtak érzelmei.

Erőnket meghaladó vállalkozás lenne ennek eleget tenni e tanulmányunk keretén belül. Mindössze arra vállalkozhatunk, hogy röviden vázoljuk elgon-

dolásunkat e fejlődés menetére vonatkozóan, és kiemeljük azokat a tényezőket, amelyek véleményünk szerint döntően meghatározták ezt a fejlődést.

Bevezetőnkben már nagy vonalakban érintettünk egy-két mozzanatot, de szükséges pontosabban és valamennyivel részletesebben körülhatárolni e fejlődés menetét.

A történelem hajnalától kezdve évezredekken keresztül a létfenntartással járó problémák határozták meg az ember egész életét. A vadság korától a civilizációig tapasztalati tudásának rendkívül lassú felhalmozódásával jutott el. Tapasztalatainak növekedésével fokozatosan fejlődtek ki szellemi képességei, erkölce, érzelmei. A fejlődés vonalát nyomon követve egyrészt találmányokat és felfedezéseket, másrészt társadalmi-szervezeti formákat, intézményeket találunk. (Morgan 1961.) Mind a találmányokkal és felfedezésekkel járó technikai vívmányok, mind a különféle ősi társadalmi szerveződési formák a *létfenntartást* szolgálták. A különböző felfedezések és társadalmi-szervezeti formák fejlődése (egyreszt tagjainak kiváltságai, kötelezettségei stb.) az emberi gondolkodás, az emberi pszichikum fejlődésével járnak. Később megjelenik a felhalmozott, létfenntartáshoz szükséges javakra irányuló vágy, amely eleinte lassan erősödik, de később minden más érzelmet felülmúló szenvedéllyé válik, és a megjelenő civilizált emberfajoknál már teljesen áthatja gondolkodásukat. A tulajdonra vonatkozó legkorábbi vágyak is legszorosabb kapcsolatban voltak az elsődleges szükséglettel, a létfenntartás biztosításával. A tulajdon és ezzel párhuzamosan a tulajdonra irányuló vágy növekedése, erősödése lépést tartott a találmányok és felfedezések haladásával, ugyanakkor a társadalmi-szerveződési formákon belül kialakult a tulajdoni formák sokfélesége, létrejöttek a tulajdon birtoklására vonatkozó szabályok, amelyeket pedig a mindenkori társadalmi szervezetek állapota, haladása, fejlettsége határozott meg.

Az emberek közti együttműködés alapján jellegzetesen új emberi viszonyok alakulnak ki, és ezzel együtt jellegzetesen új emberi érzelmek jelennek meg, mint a férfiasság, bátorság, szimpátia, szolidaritás, emberszeretet stb. De ugyanakkor a társadalmi ellentmondásokból, a reális anyagi dolgok világából, a tulajdon és jogkülönbségekből ezzel párhuzamosan kialakulnak a másik emberre irányuló negatív érzelmek is, mint a felháborodás, elégedetlenség, gyűlölködés, árulás, kegyetlenség stb. Ez a kettősség végig megmarad a történelmi fejlődés folyamán.

Az emberi létformával, mint mondtuk, egyes ösztönök elvesztik korábbi jelentőségüket, szerepüket. A társadalmi együttélés és az eszközhasználat új helyzetet teremt az állatvilággal szemben. Az ember akkor is fennmarad, ha társát agyonveri. Csakhogy ugyanakkor felismeri, hogy közvetlen társaira van utalva, csak velük együtt, mellettük van biztonságban. Így már az első társadalmi-szerveződési formán belül is tilos lesz az emberölés, mert ez közvetve az ő létét is veszélyeztetné. Ezzel szemben nagy harcokat vívhatnak más törzsek, nemzetségek ellen. A zsákmány reménye, megszerésének lehetősége pedig egyik legerősebb motivációja marad évezredekken át a háborúknak, emberölésnek.

Az ősi ösztön már a legkorábbi erkölcsi törvényekben megfogalmazódik, az emberölést a legszigorúbban tiltják, büntetik, de csak az adott társadalmi-szervezeti formán belül. Minden kornak, társadalomnak megvoltak a maga erkölcei, de ezeket és az ezekre vonatkozó törvényeket is mindig a legnagyobb tulajdonnal, a hatalommal rendelkezők határozták meg, az ő érdeküket kép-

viselte elsősorban. Tiltották az emberölést, de az elnyomott osztályokat háborúba, gyilkosságokba sodorták. Az első hordáktól napjainkig az osztálytársadalmakban végig megmarad ez a kettősség. Ugyanakkor a társadalmi-szerveződési formák differenciálódásával, az anyagi javak egyenlőtlen elosztásával egyre jobban erősödnek a másik emberre irányuló negatív érzelmek, azonos társadalmi-szerveződési formákon belül is, s nem csak gyűlölködéshez, kegyetlenséghez, gyilkossághoz vezet, de alapja lesz a kialakuló és erősödő osztályharcoknak egész történelmi fejlődésünk folyamán.

Így alapjában véve hamis és ellentmondásos volt valamennyi társadalom erkölcsi-érzelmi nevelése, és ez az ellentmondásosság elsősorban a társadalmi ellentmondásokból, a tulajdon és jogkülönbségekből fakadt. Mivel pedig minden társadalom erkölcsit és törvényeit az uralkodó osztály érdekei határozták meg, ez az érdek pedig alapjában véve mindig kizsákmányoló volt, így nem csak gazdaságilag, de az erkölcsi-érzelmi életet illetően is elnyomó volt, emberellenes. Így az igazi humánus érzelmek, a másik emberre, *a minden emberre vonatkozó pozitív érzelmek a történelem során sohasem érvényesülhettek.*

Valamennyi korban az ember érzelmi életével általában az egyház, a filozófusok és a művészet foglalkozott. Az egyház intézményesen, szervezeten a legszélesebb rétegeket mozgatta, ez határozta meg általában az emberek erkölcsi-érzelmi életét. A vallás azonban már a kezdetétől fogva magában hordta ellentmondásosságának csíráit. Feuerbach világít rá erre legegyszerűbben (1961), elemezve a szeretet és általában a másik emberre vonatkozó érzelmek mibenlétét a keresztény vallásban. Mint írja: „a keresztény vallásban a szeretet és minden emberre vonatkozó érzelmek nem közvetlenül irányulnak a másik emberre, hanem Isten személyén keresztül. Isten miatt szeretjük embertársainkat, isten szeretete miatt nem ölünk stb . . . És azért teszem mindezt, hogy isten szeressen engem. De isten ki? Én vagyok. Istent keresztül önmagam szeretem . . . Isten az ember kivetített lényé . . .” Továbbmenve „Krisztus már az emberiség szeretete önmaga iránt . . . Krisztus a szeretet tudata, az emberi nem tudata . . . Krisztus a mi egységünk tudata”. Feuerbach arra az elgondolásra jut, hogy elég felismerni a vallás ellentmondásait, felszámolni annak hamis részét, és Krisztust „az emberi nem tudatának képét” felváltja „az emberi nem nembeli tudata”, azaz az igazi szeretet. Ez a szeretet pedig az emberi nem egységének megteremtése, megvalósulása az „érzület által”.

De mint ahogy erre Marx utalt Feuerbach-téziseiben (1963) Feuerbach egy általában vett emberről beszél, nem egy adott kor emberéről. Így, mivel nincs általában vett ember, csak kor által, társadalmi körülmények által meghatározott ember van, nem elég a krisztusi igazság, az igazi szeretet felismerése ahhoz, hogy megváltozzon az ember. Nem változhat meg, mert a mindenkor adott társadalmi léte határozza meg emócióit, tudatát, személyiségét.

E vázlatos történelmi áttekintés után, mielőtt továbbmennénk a felvetett gondolatsoron, röviden meg kell vizsgálnunk, hogy tulajdonképpen mik az érzelmek, milyen a viszonyuk a valósághoz és a cselekvéshez, mi is a szerepük, jelentőségük az ember életében. Célszerű először az érzelmek a legegyszerűbb formájában szemügyre vennünk. Ez a fájdalom. Ha az organizmust valamilyen károsodás éri, jelezgetes érzelmi élményünk, fájdalomérzésünk van. Ez a fájdalomérzés különböző fokú lehet és általában lokalizálni tudjuk. Tulajdon-

képpen tehát a testi fájdalom a testi károsodás pszichikus tükröződése, tükrözve annak tényét, helyét, intenzitását. Ez a tükrözés megvan az állatoknál is, azzal a különbséggel, hogy náluk a fájdalomérzéshez nem társul semmiféle „tudás” a károsodás tényéről, közelebbi természetéről. A fájdalom is, mint minden lelki jelenség a cselekvést valamilyen értelemben irányítja, kiváltja vagy módosítja. „A fájdalom olyan cselekvéseket vált ki, amelyek a beállott rossznak, a károsodásnak a megszűnését eredményezik.” (Kardos 1965.)

Amennyiben az elhárító cselekvés különleges körülmények folytán nem vihető keresztül, motorikus nyugtalanság lép fel, az állat vagy az ember kereső mozgásokat végez, arra számítva, hogy helyzetét valamiképpen megváltoztatja és a károsodás okát megszünteti, kiküszöbölheti. Az emóció szó eredeti jelentése is — kimozdulás — erre utal. Ha a testi fájdalom valamilyen cselekvés folyamán lép fel, a fájdalomérzés a fájdalmat okozó cselekvést gátolja és leállítja. Korábban azt fejtegettük, hogy mozgásra késztet, most pedig azt, hogy a mozgás leállítására. Lényegében véve mégis ugyanarról, — a helyzet megváltoztatásáról — van szó. Ezek a megállapítások — bizonyos módosításokkal — minden érzelmi élményre érvényesek maradnak.

Fájdalomélmények azonban nemcsak testi károsodás hatására lépnek fel. „Jellegzetes érzelmi állapotokat élünk át már akkor is, amikor a testi károsodás még ténylegesen nem következett be, de küszöbön áll, közel van, fenyeget. Ilyen közismert érzelmi jelenségek: a félelem, ijedtség, megriadás, aggodalom, szorongás, rettegés s hasonlók” (Kardos 1965). Ezeket a negatív érzelmeket azok az ingerek váltják ki, amelyek a testi károsodás közelségét, lehetőségét jelzik. Ezekre az ingerekre félelemreakciókkal reagálunk, ami ősi jellegű, és öröklött idegrendszeri szerkezet alapján, minden korábbi tanulás vagy tapasztalás nélkül kiváltódik. A félelemérzés ugyanolyan értelemben irányítja cselekvésünket, mint a testi fájdalom. Olyan cselekvéseket hív elő, amelyek a félelmet valamilyen úton-módon megszüntetik. Ezek a reakciók feltétlen reflexek. Továbbá ezekhez a primer félelmi reakciókhoz hozzákapcsolhatók új ingerek, (feltételes reflex formájában), amelyek korábban önmagukban jelentéktelen és ártalmatlan ingerek voltak, de átmenetileg félelem-reakciókat válthatnak ki.

Az ember társadalmi életformája folytán helyzete, érdekszférája alapján megváltozik, egyéni élete összeforr a közösség, a társadalom életével, érdekeivel. Így az ember nem csak saját, hanem mások — családja, barátai, a közösség, a nemzet, a haza — veszélyeztetettsége miatt is érezhet félelmet. És mint utaltunk rá, egyre távolabbi jelzések válhatnak a negatív érzelmeik kiváltóivá: így minden esemény, helyzet, mozzanat, amely akárcsak későbbi, valószínű kedvezőtlen változást vagy veszélyt jelez.

Eddig csak a negatív érzelmekről volt szó. A pozitív vagy örömeződések is a cselekvésszabályozást szolgálják. Olyan cselekvéseket hívnak elő, amelyek az örömeződést magát biztosítják, fenntartják, illetve, ha az örömeződések valamilyen cselekvés során hat, annak energiaadagolását fokozzák.

Megállapíthatjuk, hogy mind a negatív, mind a pozitív érzelmeink valamilyen esemény, helyzet, tárgy, mozzanat stb. életünk szempontjából vett jelentőségét tükrözik, illetve ezek viszonyát az egyénhez. *Érzelmeink tehát valamilyen valóságot, objektív jelenséget tükröznek.* Ez az objektív jelenség lehet a szubjektum állapota és lehet az objektumhoz, a külső tárgyi világhoz való viszonya. Az ember mindenhez meghatározott módon viszonyul, ami

öt körülveszi. Amíg az állatoknál az emocionális reakciókat elsősorban az önfenntartással, táplálkozással, szaporodással kapcsolatos jelenségek határozzák meg, az embernél, ahol az egyed már nemcsak egy szervezet, hanem személyiség, az érzelmei sem csak szervi szükségleteivel kapcsolatosak, hanem egész társadalmi életével, az egész világ végtelenségével, amelyet gyakorlati és elméleti tevékenységével megismer és megváltoztat. (Rubinstein 1967.) Minden új jelenség az emberi tudatban tükröződve új érzelmeket vált ki, és az új érzelmeikkel az embernek új viszonya alakul ki a világgal.

| Az ember érzelmeit mindig azok a reális társadalmi viszonyok határozzák meg, amelyekben él. A többi emberhez való viszonyán keresztül alakulnak ki az ember érzései önmaga iránt is, mint emberi lény iránt. „Az ember, aki megismeri és megváltoztatja a világot — írja Rubinstein — nem közömbös szemlélője annak, hogy mi megy végbe körülötte, és nem egy automata módjára cselekszik, hanem át is éli azt, ami vele, körülötte történik.”

Az érzelmeik cselekvésirányításban játszott szerepe nagyon lényeges. Mint Pavlov megállapította, az érzelmeik éppúgy jelzések, mint más külső ingerek, jelzik számunkra az adott esemény, helyzet, mozzanat káros vagy kedvező voltát, hogy azokkal kapcsolatban milyen veszély, károsodás lehetséges, esedékes. „Ez a jelzőfunkció keveset ragad meg a valóságból — de ez a kevés rendkívül fontos. (Kardos 1965).

Nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni az érzelmeik pszichológiájával, csak alapjaira, jelentőségére szerettük volna felhívni a figyelmet. Meg kell azonban még vizsgálnunk, hogy mi történik abban az esetben, ha nem sikerül elhárítani a kellemetlen emóciók forrását vagy kikerülni a hatáskörükből.

Amikor a személyiség maga, vagy környezete, vagy más személyekkel való kapcsolata veszélybe kerül, és ezen változtatni nem tud, tartós szorongás lép fel. A súlyosabb fokú szorongás nemcsak a viselkedés szokásos lefolyását változtatja meg, de kihat az egyén lelki életére, ennek átszerveződését indíthatja meg. Gyakran azonban az elhárítási, menekülési reakciók sikertelensége arra készíti az egyént, hogy szembeforduljon a fájdalmat előidéző, szorongást okozó tárggyal és annak elpusztítására, megsemmisítésére törekedjen. Ilyen esetben általában agresszióról, agressziós magatartásról beszélünk. Egyes esetekben ez az agresszió elszakad eredeti, biológiai védekező szerepétől és a személy önmaga ellen fordítja, önmagát emészti, pusztítja el vele. Ennek tipikus esete az öngyilkosság, öncsonkítás. Enyhébb formájában különböző pszichotikus tüneteknél fordul elő. (Moussong 1967.)

Nemcsak a közvetlen testi károsodás, de az egyén életterének megváltozása huzamosabb káros hatása is, — amennyiben az egyén védekezése eredmény, telennek bizonyul, — a személyiség kisebb-nagyobb károsodása mellett — szervezet homeosztázisának felborulásához vezethet. (Az öngyilkosság és a különböző pszichotikus tünetek mellett pszichoszomatikus betegségekhez vezethet.)

A fájdalom és szorongás leküzdése mindenkor fontos feladata volt a társadalomnak. Manapság a fájdalom elleni intézményes védekezés orvosi feladat, a szorongás pedig a pszichiátria-pszichológia hatáskörébe tartozik. Régebben a szorongás elleni társadalmi védekezés — a pszichiátria illetve a pszichológia megjelenése előtt — a vallás feladata volt. Valamikor régen pedig mind a fájdalom, mind a szorongás „gyógyítása” a primitív népek varázslóinak hatáskörébe tartozott.

... Az ember mindennapi életében jelentős szerepet játszanak a pozitív érzelmek. Feloldják a mindennapi élet, mindennapi tevékenység görcsös hajszoltságát vagy unalmas sztereotípiáit, és lehetőséget nyújtanak relaxációra, újabb erőgyűjtésre. Ha a mindennapi élet, mindennapi tevékenység monotonitását vagy a huzamosabb ideig tartó szorongást nem váltja fel pozitív érzelem, örömrész, az ember különböző narkotikumokkal — alkohollal vagy súlyosabb esetben hasissal, meszkalinnal, marihuánával — vagy más izgató és kábítószerrel szerez magának „örömrész”, „kikapcsolódást”. De ugyanez a szerepe a különböző ritmusoknak, zenének, táncnak is. Napjainkban például a „modern táncórület alkalmanként olyan ön- és tömegszuggesztív állapotokat teremt, ahol az infantilis regresszió függősége és gátlástalansága keveredik az extatikus rajongással, ihletettséggel, erotikus kielégültséggel, és a testi jóérzés könnyedsége mellett — ezek poláris ellentétéként — misztikus borzadással, halálvággyal, önnönmagára és másokra irányuló agresszióval.” (Moussong 1967.)

Mondanunk sem kell talán, hogy az ilyen felfokozott örömrészhajszolás már nem felel meg az örömrész eredeti céljának, nem nyújt lehetőséget relaxációra, sem újabb erőgyűjtésre. Ellenkezőleg, egyre súlyosabb szorongáshoz, lassú regresszióhoz vezet.

A személyiségzavarok bizonyos formái már aránylag fiatal korban is megjelenhetnek és veszélyeztethetik az életet. Ilyen pl. az alkoholizmus, kábítószer fogyasztás, bűnözés, öngyilkossági kísérletek stb. A fiatalkori bűnözés valamennyi országban egyre szélesebb méreteket ölt. Ugyancsak hasonló mértékben növekszik a fiatalkorú kábítószerélvezők száma is a nyugati országokban. Az öngyilkosság pedig a 15—19 éveseknél a leggyakoribb halálok Budapesten, a baleset, a daganat, a szív- és érbetegségek előtt! (Gergely 1972.) A fiatal- és későbbi életkorokban jelentkező személyiségkárosodás kialakulásának megértéséhez röviden foglalkoznunk kell az érzelmek ontogenetikus fejlődésével.

A gyermek legkorábbi emocionális megnyilvánulásai a szervi szükségletekkel kapcsolatosak. A sejtmedvekben, szövetekben lejátszódó fizikai-kémiai változások, a szövetek éhségállapota izgalmat vált ki, és ez az izgalom mint kín jelentkezik a csecsemő számára, ezt jelzi hangos sírásával. Ha ez a jelzés sikeres lesz, az anya megszoptatja, a kínos inger okozta izgalom megszűnik, és a csecsemő az első elégedettség, a „primitív boldogság” állapotába kerül. A gyermek érzelmi fejlődésének első fázisa, amikor szervi szükségletek, a szabad mozgás korlátozása, külső nyomások a testfelületen, vagyis általában csak az érzéletek váltanak ki vegetatív-affektív reakciókat.

Továbbfejlődés akkor következik be, amikor már nem csak az érzéletek, hanem a képzetek is kezdenek érzelmeket kiváltani. Ezzel együtt nagyon kiszélesedik azoknak a jelenségeknek a köre, amelyek emóciókat váltanak ki. Azokkal a személyekkel szemben, akik kellemetlen ingerületi állapotától megszabadítják és pozitív érzelmekkel halmozzák el, pozitív kapcsolat, szimpátia alakul ki. Ennek a szeretetkapcsolatnak a gyermek és környezete között rendkívül fontos szerepe van. Elsősorban azért lesz nagy szerepe, mert a világ iránti pozitív érzelmeket ez az első, gyermek és anya közti stabil és zavartalan szeretetkapcsolat alapozza meg. Másodszorban pedig minden körülmény, amely ezt a pozitív kapcsolatot megzavarja, kisebb-nagyobb mértékben,

de mindig ártalom a fejlődő gyermekre, nemcsak emocionális életére, de mentális épségére és egész személyiségére nézve is. (György Júlia 1967.)

Az anyával, gondozóval szemben érzett első szimpátia-érzés később kiterjed a környezet más tagjaira is és alapját jelenti a szociális érzelmek fejlődésének. Ezzel egyidőben a dicsérettel, büntetéssel, dorgálással kialakulnak személyiség érzelmei is.

Különösen szem előtt kell tartanunk, hogy a gyermeknél a környezet és egyes személyeinek megismerése, befogadása érzelmi síkon történik. A gyermek, aki szereti anyját, előbb utánozza tetteit, majd később az *érzelmi kapcsolat hatására* énjének integráns részévé válnak benne anyja erkölcsi követelményei és annak egész magatartása. Ezt a folyamatot azonosításnak hívjuk. A többi emberrel szemben is így alakul ki sokrétű identifikációs kapcsolata. Az azonosítási folyamaton keresztül alakul ki és erősödik meg egész erkölcsi struktúránk. Így érthető, mennyire fontos, különösen csecsemő és kisgyermekkorban a pozitív kapcsolat a környezetben élő személyek részéről.

A gyermek fejlődésével, ahogy iskolába kerül, a tanítónő jelenti a követelményeket támogató és ugyanakkor védelmező szülőt. Ezzel együtt környezetének kiszélesedésével új kapcsolatok révén továbbfejlődnek szociális érzelmei. De a gyermek érzelmi életében az iskolás évek alatt különleges helyet és szerepet kap a tanító. Ennélfogva a gyermekhez, ennek érzelmi életéhez való viszony nagyon fontos helyet kellene, hogy elfoglaljon a pedagógus nevelő munkájában (az oktatás mellett). Sajnálatos, hogy ennek ellenére egész pedagógiai tevékenységünk olyan, hogy ebből az emóciók, érzelmek messze száműzöttek, és a gyermek érzelmi nevelésével, érzelmi problémáival alig, vagy egyáltalán nem törődünk.

Az ember érzelmi fejlődése tekintetében intellektuális fejlődéséhez hasonló utat jár be. Elképzelhető-e, hogy érzelmi nevelés, érzelmi problémáinkkal való foglalkozás nélkül is „fel tudunk nőni” érzelmileg? Elképzelhető-e, hogy amíg pl. egy intellektusában egyetemi szintet elért ember gondolkodásával, tudatformálásával 12–18 éven keresztül különböző szintű iskolákban, különböző képesítéssel rendelkező tanárok, egyetemi professzorok foglalkoznak, nem beszélve a könyvek és folyóiratok tömkelegéről, elképzelhető-e, hogy ugyanez az ember spontán, minden szándékos velefoglalkozás nélkül is „egyetemi szintet” érne el érzelmi árnyaltságában, differenciáltságában? Aligha.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az ember életútjának döntő mozzanatait, amelyek élménnyé válnak számára és döntő szerepet játszanak személyisége kialakulásában, emocionális jellegűek. (Rubinstein 1967.)

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy az ember elfogadhat dolgokat, különböző ideológiákat, viselkedési formákat, de ha azokhoz közömbösen viszonyul, ha nem éli át ezeket emocionálisan, akkor ez csak azt jelenti, hogy külsőlegesen, formálisan fogadta el a bennük kifejezett társadalmi viszonyokat, nem váltak személyes viszonyrá benne, személyiségének sajátjává.

Természetesen az emberi tevékenység nem magyarázható meg egyedül az emóciók alapján. Az akarat, a gondolkodás és más pszichikus funkciók nélkülözhetetlen fontosságú összetevői a személyiségnek, de jelen tanulmányunk keretén messze túlmenne ezekkel a funkciókkal és e funkciók kapcsolatával foglalkozni. Itt csak az érzelmi, emocionális nevelés fontosságára szeretnénk volna felhívni a figyelmet. Annál inkább, mert az érzelmi élet sérülése következtében a különféle személyiségzavarok száma egyre nő, és egyes adatok

szerint pl. az általános orvosi gyakorlatban az a tapasztalat, hogy a városi lakosok 30%-ánál különféle affektív és egyéb lelki tünetek találhatóak, de ha ide soroljuk a pszichológiai tényezőkre, elsősorban az emocionális károsodásra visszavezethető organikus betegségeket is, ez az arány 50% lesz! (Moussong 1967.)

Korunk egyik legnagyobb ellentmondása, hogy amíg egyre halmozottabban jelentkeznek az érzelmi, emocionális zavarok, annál inkább csökken a személyiség érzelmi differenciáltságának, emocionális gazdagságának értékelése. A kor hőse — pszichopata! Nem érez, nem szorong, cinikus, vakmerő, veszélyt kereső és könnyűszerrel győzedelmeskedő. A modern kor hőse, a kor emberének tökéletes ellentéte. És ez az eszménykép fokozott veszélyt jelent fiatalságunkra. Miért nincs jelen irodalmunkban, színpadon, filmművészetünkben egy sokkal realisabb és életünk szempontjából sokkal kívánatosabb ideál?

A nagyfokú érzelemtelenítés nem csak a túlzottan technicista tudományunkban, az elvont és stilizált művészetünkben, az elidegenítő, divatos filozófiai irányzatokban jelentkezik, de mint utaltunk rá, jelen van pedagógiai nevelőmunkánkban is.

Ki foglalkozik ma az érzelmek nevelésével? Milyen intézmény hatáskörébe tartozik? Az iskola a jelen formájában nem tesz eleget ennek a feladatnak. És hogy tennének eleget feladatuknak a szülők, akiknek egyrészt egyre kevesebb idejük marad a gyermek sokrétű érzelmi problémáival foglalkozni, másrészt az esetek többségében maguk is súlyos emocionális problémákkal küzdenek (!).

Paradox helyzet, hogy amíg éppen az emocionális nevelés igényelné a legnagyobb körültekintést, ennek ellenére éppen az emocionalitás szorul legjobban háttérbe. Gyakorlatilag az érzelmi élet fejlődése „önmagára marad”, vagyis ami még súlyosabb, gyakran az utca, a spontán összeverődő galerik és a már említett irányzatban, a filmen, TV-ben, tánczenében megnyilvánuló hatások „martialékává” válik.

A mai modern paleontopológia szerint az ember biológiailag teljesen kialakult a neotropus stádiumába való átmenet idején. Azóta mindazokkal a morfológiai struktúrákkal rendelkezik, amelyek szükségesek az ember további határtalan társadalmi-történeti fejlődéséhez, ahhoz a folyamathoz, amely már nem követeli természetének semmilyen módosulását. Ugyanakkor az emberben a társadalmi-történeti fejlődése folyamán új pszichikus funkciók alakulnak ki. De ezek a pszichológiai neoformátumok nem a biológiai öröklődés működésének, hanem az individuális élet folyamán történő megszerzésének következtében reprodukálódnak — írja Leontyev (1964). Az individuuum a társadalomban találja meg azokat a tényezőket, eszközöket, amelyek közvetítik számára, lehetővé teszik az új pszichikus funkciók kialakítását, megszerzését. A társadalom lesz a közvetítő.

A társadalmi-történeti fejlődés folyamán azonban nem csak új pszichikus funkciók alakulhatnak ki, hanem már meglévő, régebbi pszichikus funkciók szorulhatnak háttérbe. Így pl. egy hosszantartó társadalmi negatív visszahatás kiolthat pozitív emberi érzelmeket, amelyeknek pedig még fontos szerepük lenne. Felvetődik a kérdés, hogy milyen következményekkel járhat pl. egy vagy több magasabbrendű pozitív érzelem fokozott kioltása nemzedékről nemzedékre? Vagy általában véve, milyen következményekkel járhat az

egész emocionális élet sérülése, e sérülések „öröklődése” nemzedékről nemzedékre? Tisztán látjuk-e ennek veszélyét, következményeit?

És újabb kérdés: *a kor emberének sokrétű érzelmi problémái vajon csak ennek a kornak a specifikuma, avagy ez már az ember történeti-társadalmi fejlődésében beállt változás, torzulás? Szem előtt tartva, hogy a mindenkori társadalom az, amely közvetíti, továbbadja az újabb kor egyedeinek az elért társadalmi-történeti szintet, ennek bonyolult összességét, s hogy a jelen kor embere túlnyomó többségben súlyos emocionális problémákkal küzd — mi vár a jövő emberére?*

Napjaink nehézségei és veszélyei összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint bármelyik korban azelőtt. Világunk viharos sebességgel változik, és egyre gyorsabban zajlik minden körülöttünk. A tudomány és technika fejlődése túlhaladta az erkölcsi fejlődést — írja Szent-Györgyi Albert (1970.). „Az embernek nem volt ideje, hogy erkölcstörvényeit a tudomány által létrehozott új körülményekhez igazítsa” — írja. De nem volt módja sem rá — tehetnének hozzá. Egész történelmünk osztálytársadalmak története, és végigvonul rajta a korábban már ismertetett erkölcsi-érzelmi ellentmondásosság. Egyfelől a társadalmi ellentmondások határozták meg az érzelmet, gondolkodást, másfelől az uralkodó osztályok mindvégig arra törekedtek, hogy a néptömegek, az elnyomott osztályok soraiban terjesszék és elfogadtassák saját erkölcsi felfogásukat, *olyan viszonyulást az emberi érzelmekhez, amelyek az ő önző, szűk osztályérdekeiknek megfelelnek.*

Végso soron csak a megántulajdon uralmának és a belőle fakadó antagonisztikus viszonyoknak a teljes megszűnése, illetve a szocialista humanizmuson alapuló interperszonális viszonyok kialakulása teremthet majd olyan feltételeket, amelyek mind az egyén emocionális életének, mind tudatának ellentmondásosságát megszüntetheti. Korunk sokrétű problémái is társadalmi ellentmondásokban rejlenek. Az emberiség egyharmada termékfeleslegének nagy részét arra fordítja, hogy egymás ellen halálhozó fegyvereket gyárt titokban, ugyanakkor a Föld lakosságának jelentős része éhezik. Vagy egy-egy nemzet munkájának jelentős részét arra fordítja, hogy távoli csillagok elérésére űrhajósokat küldjön, ugyanakkor itt a Földön falak választják el az embert az embertől. (Szent-Györgyi).

Vagy — tulajdonképpen témánk — amíg egyre halmozottabban jelentkezik, egyre nagyobb az érzelmi, emocionális zavarok száma, ugyanakkor annál inkább csökken a személyiség érzelmi differenciáltságának, emocionális gazdagságának értékelése művészetünkben, filozófiánkban, gondolkodásunkban.

Ennek veszélyére szerettük volna felhívni a figyelmet. Az ember ma már feladta a régi képzeletteremtette világot, amelynek középpontjába képzelte magát, s feladta korlátlan önbizalmát, önhihtségét is. A tudomány által megteremtett világ teljesen új. Ma már tudjuk, hogy nem élünk a világegyetem központjában, hanem a fénysebességet megközelítő sebességgel közeledő és távolodó milliárd csillagrendszer egyikében, milliárd csillag közül az egyik kísérő planétáján. És elveszett istenhítünk, illúzió nk, hogy ezt a világegyetemet egy szeretett lény irányítja féltő gonddal.

Problémáinkkal szembe kell nézni, és minden veszéllyel, ami létünket, fennmaradásunkat veszélyeztethetné, számolni kell és megoldását keresni.

Bevezetőnkben abból indultunk ki, hogy az emberi fajt kivéve egyetlen faj sem pusztítja önmagát, fajtát, csak az ember. Hová lett az ősi ösztön belőlünk? Sohasem szunnyadó érzelmi vetülete mindig ott kellett, hogy éljen bennünk, de érvényre sohasem juthatott. Az emberré válás nem fejeződött be azzal, hogy az ember megjelent az evolúció eredményeként, azóta is folyik a történelmi korok egymásutánjaiban, — és addig tart, amíg a létért való mindennapos küzdelem meg nem szűnik. Az emócióknak, érzelmeknek pedig nagyon fontos szerepük van az emberréválásban. A személyiség mélysége és gazdagsága ugyanis feltételezi a világhoz és a többi emberhez fűződő kapcsolatainak mélységét, gazdagságát, ez pedig érzelmek nélkül nem lehetséges. Ezeknek a kapcsolatoknak a fellazulása pedig, mint az elmagányosodás, magábazárkózás, elszegényíti a személyiséget. És amint láttuk, nem csak erről, a személyiség elszegényedéséről van szó. Az érzelmi szféra sérülése az egész személyiség harmóniáját, sőt a szervezet homeosztázisát is veszélyezteti.

Megteszünk-e mindent szűkebb hatáskörünkben, társadalmunkban, hogy az új társadalmi-termelési viszonyok mellett az emberek közérzete, szorongása, életérzése javuljon? Az egyre súlyosbodó problémák ennek ellenkezőjére figyelmeztetnek.

Az érzelmek nem szubjektív magánügyek, társadalmi valóságot tükröznek. A jelentkező érzelmi problémák pedig — funkciójuknak megfelelően — jelzik számunkra a veszélyt és cselekvésre készítetnek bennünket.

IRODALOM

Darwin, Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése.

Feuerbach, 1961. A kereszténység lényege, Akadémiai Kiadó, Bp., 296—329. old.

Gegesi Kiss Pál, 1971. Gyermekklinikai pszichopatológia, Akadémiai Kiadó, Bp., 123—149. old.

Gergely Mihály 1972. Röpirat az öngyilkosságról, Medicina, Bp., 5—7. old.

György Júlia 1967. Az antiszociális személyiség, Medicina, 167—184. old.

Jakobson, D. M. 1964. Az érzelmek pszichológiája, Tankönyvkiadó, Bp., 87.—90. old.

Kardos Lajos, 1965. Általános pszichológia, Tankönyvkiadó, Bp., 236—253. old.

Leontyev, A. N., 1964. A pszichikum fejlődésének problémái, Kossuth Könyvkiadó, 354—379. old.

Marx, 1963. Marx—Engels Válogatott Művek, Második kötet, Kossuth Könyvkiadó, 365—367. old.

Morgan, L. H. 1961. Az ősi társadalom, Gondolat, Bp.

Böszörményi—Moussong—Kovács, 1967. Orvosi pszichológia, Tankönyvkiadó, Bp., 154—168, 298—321. old.

Rubinstein, Sz. I. 1967. Az általános pszichológia alapjai, Akadémiai Kiadó, Bp., 778—1020. old.

Szent-Györgyi Albert, 1970. Egy biológus gondolatai, Gondolat, Bp., 161—171. old.

Vigotszkij, 1971. A magasabb pszichikus funkciók fejlődése, Gondolat, Bp.

REZIME

EMOCIJE I NAŠ ŽIVOT

Rad polazi od emocionalnih problema čoveka našeg vremena, analizira ulogu i značaj emocije u ontogenetskom životu čoveka, kao i u istorijsko-društvenom razvoju čovečanstva. Autor ukazuje na razloge zbog kojih se povećavaju emocionalni problemi, kao što su: teskoba, neuroza, agresivnost, suicid, psihosomatske bolesti ili u karakteristikama našeg sadašnjeg vremena ili su posledice onih promena i oštećenja koje je čovek pretrpeo tokom svog istorijskog razvitka.

РЕЗЮМЕ

ЭМОЦИИ И НАША ЖИЗНЬ

Эта статья, исходя из эмоциональных проблем человека нашего века, подвергает анализу роль и значение чувств в онтогенетической жизни человека, но и в общественно-историческом развитии человечества. Она ищет причины возрастающих эмоциональных проблем, т. е. трепета, невроза, агрессии, самоубийства, психосоматических заболеваний, и ставит вопрос: корни этих проблем находятся ли в специфике нашего века, или они являются следствием изменения, ущерба, которые потерлел человек в ходе исторического развития.

ZENTA BÁCSKAI MEZŐVÁROS NÉPRAJZI KÉPE

Ismeretes, hogy a török hódoltság milyen gyökeres pusztítást vitt végbe a Dél-Alföldön. Minden újabb hadjárat falvak és városok sorát törölte el. Szegedtől délre a lakosságnak még az a menedéke sem maradt, hogy nagyobb településekbe összehúzódva védelmet találjon. A Duna—Tisza közének déli része száz esztendő alatt elnéptelenedett és elvadult. A XVII. század elején csupán pusztatemplomok tanúskodtak a nemrég még sűrűn lakott tájról, amely tanúja volt a nagyjelentőségű mezőgazdasági újításnak, a kaszás aratás elindulásának is. Zentának a teljes pusztulás jutott osztályrészül. Közvetlen környékén, a XVIII. századi határán belül kilenc telmplomos falu állt és hamvadt el a XVI. században. A középkorvégi Zenta a legszebb reményeket tápláló fejlődés útján haladt. A Mohács előtti évtizedekben az egykori Szintarév virágzó városias település. Átkelőhely voltának köszönheti, hogy kiemelkedett a környező községek sorából. Magyarázatul elég egy pillantást vetni a domborzati térképre. A Telecskai-domboknak nevezett bácskai lösztakaró pereme ezen a vidéken párhuzamosan fut a Tiszával. Geográfusnak élmény, a szép tájat kedvelő embernek megkapó látvány a folyó ártere fölött meredek oromfalakkal végződő löszfennsík. Zenta egy keskeny földsávra épült, amely alacsonyabb a bácskai platónál, de árvízmentes szint. Természetes hidat képez a vizes-rétes területen a folyóhoz és azon túl az egykori Temesközbe. A középkori Zenta fejlett mezővárosi kultúrájáról tanúskodnak a krakkói és a bécsi egyetemeken tanuló diákjai, a hídfőalapozásnál alig egy évtizede előkerült művészi, figurális kályhacsempék és az a bátorság, amivel 1475-ben a Szerémben borért hajózó szegedieket megtámadták és megsarcolták. Mátyás király akkor még Szegednek adott igazságot, de II. Ulászló 1506-ban, amidőn a városon átutazott, engedett a kérésnek, és a szegediekével teljesen egyenlő privilégiumokat adományozott Zentának. Címert is adott, Szent Péter egyházát jelképező keresztbetett kulcsokkal, tömör búzakalással és két hegyesorrú, karcsú hallal. A fiatal királyi várost először 1526 őszen a Budát földülő török had egyik szárnya pusztította el. A későbbi híradások már csupán kisebb török erődről és a környékén vándorló szerb marhapásztorokról szólnak.

Maradt-e a vidéknek kontinuus magyar lakossága? Írásos feljegyzések szerint nem. Mégsem tagadhatunk egyértelműen, mert a történelem ritkán

hoz tökéletes pusztulást. Hogy maradhattak itt magyarok, arra a Tisza mente, a szorosán vett árterület, vízneveinek egységes magyar volta is figyelmeztet. Vizsgálódásunkat ez a talán sosem bizonyítható tény most nem befolyásolja, mert bizonyos, hogy a település a középkor emlékeinek semmivé válásával a XVIII. században teljesen új életet kezdett.

Bennünket ezen a történész szemmel teljesen látszó települési, gazdálkodási és népességi „tabula rasa”-n a XVIII. századtól fölönökvő újkori paraszti műveltség foglalkoztat. Zenta nem csökkent földrajzi-stratégiai fontosságát bizonyítják az 1686-os és 1697-es győztes törökverő csaták, majd a szerb határőrségnek a rév mellett emelt sánca. A Tisza a Habsburg-monarchia és a török birodalom határát képezte ebben az időben. A szerb granicsárok innen vonultak a Három Várost földűlni, de Rákóczi kurucjai is végigégették sáncaikat. A hadiállapotnak a pozsareváci béke vetett véget és egyben fölöslegessé tette a szerb katonaság státusát. Az éledező vármegye mindent megtett, hogy bekebelezze őket. Végül az osztrák örökösödési háborúban kényszerhelyzetbe került Mária Terézia engedett a magyar nemességnek és 1741-ben elvileg eltörölte, majd 1751-ben ténylegesen is fölöszlatta a tiszai határőrvidéket. Ezekkel az eseményekkel kezdődött az újkori Zenta magyarságának napjainkig érő története.

A szabad katonaelethez szokott granicsárok nem voltak hajlandók az úrbéri szervezet nyűgét vállalni. Nagy tömegben vándoroltak ki Oroszországba. Keveseket tartott vissza a túlparton sebtében szervezett kikindai kiváltságos terület és a helyben maradók jutalma, a tiszteknek adott nemesi levél, valamint a közkatonáknak juttatott egy-egy jobbágytelek. Félő volt, hogy a terület túlon túl kiürül és megcsappan az adófizetők száma. Ezért került sor az 1751. évi kiváltságlevél kiadására, amely a volt határőrvidék 14 helységét külön területi-politikai egységbe egyesítette, létrehozta a tiszai kamarai (később koronai) kerületet. A statutumul szolgáló kiváltságlevél a feudális földbirtoklás sajátos változatát rögzítette, amely eltért a közönséges jobbágyhelységek jogaitól. Az adózó nép itt is feudális függőségben élt, de földesura, a magyar király nem létesített allódiúmokokat. Sőt biztosítékot adott arra, hogy a terület sosem kerül magánföldesúr hatalmába. A kerületnek és a községeknek, ha korlátozottan is, de önigazgatási autonómiát nyújtott. A kerületi úriszéknek alárendelten a választott bíró és az esküdtek kisebb ügyekben saját jogkörükben intézkedhettek. Kedvezően szabták meg a földesúri járandóságokat is. A dézsmát az országos gyakorlattól eltérően nyolcadban fizették gabonaneműekből és szőlőből, előbb természetben, később pénzben. Más terményből semmit sem kellett adózniuk. Robot és minden más ingyenes munka alól mentesültek, csupán a dézsma Szegedre szállításához kellett fogatokat előállítaniuk. A halászat és a kocsmatartás joga a községeket illette. Mindezzért egységesen kirótt közadót fizettek. Zenta, Magyarkanizsa és Óbecse mezővárosi rangot és ezzel járó országos-, valamint hetivásárokat is nyert. A császári biztosok bőven hasítottak a bácskai földből. A kissé megroggyant téglalaphoz hasonlító, 65000 holdat megközelítő zentai határ ekkor alakult ki.

Kiváltságokban tehát nem volt hiány. Míg a határőrség fennállása alatt csak beszivároghattak a magyarok, az 1740-es évektől már csoportosan költöztek be a területre és a városba. A magyar kamara elnöke, gróf Graszalkovich támogatta a telepítést és a hatalmas termékeny földterületek legendás hírére tömegesen érkeztek a telepések. Sajnos, a régi zentai anya-

könyvek elpusztultak. Így csak hiányos följegyzésekből és nagyobb táji keretben ismerjük a zentai magyarok elődeinek származási helyét. Többnyire a sűrűn lakott Felső-Magyarországról, Hont, Nógrád, Pest megyékből érkeztek, de a szomszédos helységek analógiájára gondolva, bizonyosra vehető, hogy egy-egy családdal szinte az egész magyar nyelvterület katolikusai résztvettek a város benépesítésében. Az első magyar csoportokkal együtt jelentősebb számú szlovákság, majd II. József idején nyolcvanegynéhány zaporozsjei kozák, közben szórványosan szerb, német, bolgár, román és zsidó családok is letelepedtek Zentán. Az 1780-as években a szerbek kisebbségbe kerültek, de rajtuk kívül csak a zsidóság tartotta meg különállását. A többi nemzetiség a római katolikus és a pravoszláv hit egységesítő hatása alatt hamarosan megmagyarosodott vagy elszerbesedett. A zentai szerbség erős szerkezetű nemzetiségi mikrotársadalommá alakult, melyet a nyelv, a határőr-hagyományok és a vallás elszigetelt a magyarságtól. A kuriális nemesek és a végkielégítésként jobbágytelket kapott családok mindvégig szerepet vittek a város vezetésében és társadalmi életében. Sok értelmiségit, a múlt században két neves személyiséget adtak a szerb kultúrának, Đorđević Jovant (1826–1906), az újvidéki és a belgrádi szerb népszínház alapítóját és Sremac Stevant (1855–1906), a szerb irodalom egyik legolvasottabb elbeszélőjét. Zenta gazdasági-társadalmi életét — a tragikus 1849. évi eseményeket kivéve — azonban inkább színezte, mint különösen befolyásolta a magyarul jól tudó kisszámú szerbség jelenléte. Népi kultúrájuk, szokásaik kevésbé hatottak a magyarokra és viszont. A gazdálkodási és települési rendből nem váltak ki, hanem pontosan igazodtak a táj és a szabadalmas kerület parancsolta formákhoz.

A XVIII. sz. derekán föltámadt Zenta lakossága — mint hallottuk — zömében sűrűn lakott, aprófalvas vidékekről származott. Új lakóhelyén azonban a tanyás mezőváros klasszikus típusát alakította ki, amely azonos az alsó Tisza mente többi helységével, de bizonyos vonásokban eltér más bácskai helyek települési formájától. A vándorló szerb pásztorok állattartó szállásairól már a XVII. századi török források is megemlékeznek. A maig szállásoknak nevezett zentai tanyák ősei azonban későbbi keletkezésűek, a földművelés kiterjedésével kapcsolatosak. A zentai szerb határőrség fennállása idején a határnak még igen kis hányadát művelték. Valószínűleg itt is, mint a hódoltság alól szabadult helységek legtöbbszörében, a XVIII. század elején föléledtek a földhasználat egyszerűbb formái, a szabadfoglalás és az újraosztásos földközösség. A népesség gyarapodása magával hozta a szántóföld kiterjedését, és az 1780-as években már annyira megszorodtak az ideiglenesen vagy állandóan lakott földművelő szállások, hogy a bécsi kormányzat, sikertelenül bár, de megkísérelte hivatalosan fölszámolni őket. A századvégre esik a zentai határ művelési övezeteinek kialakulása. A város szorosan a Tisza mellett fekszik. Félkörben veszi körül a Rét, az egykori ártér, melyből csupán az említett ármentes földnyelv és néhány mesterséges halom emelkedik ki. Ez a belső járás, a csordalegelők és kaszálók öve. A szőlők és gyümölcsösök a várostól nyugatra a lösz peremén, később délre és északra, homokos talajon, a Tisza egy-egy kanyarulatában, Mákos, és a folyószabályozással a Bánságba került Budzsák, valamint Bátka határrészekén helyezkednek el. A szántók a löszfennsík szélén, az Oromparton kezdődnek, átlag 4–6 km-re a központtól. Ez a szállások öve. Végül 15–25 km messzeségben található

a külső járás. A nyugati határ legtávolabbi pontja 28 km-re esik Zentától, de csak 12-re a szomszédos Bácsstopolyától.

A következő évtizedekben a szántóterület fokozatosan terjeszkedett nyugat felé, mind kijebb szorítva a külső legelőket. A ma élők még tudnak a szabad ég alatt telelő gulyáról és vegyesbaromról, melyet a pusztán gyűjtött és nagy távolságokban boglyákba rakott szénával takarmányoztak, ha lehullott a hó. A külső járásnak előbb a szomszédos helységekkel határos széleit kezdték föltörni. Védelmi célzattal tették, hogy az idegen nyájakat orvul ne hajthassák rá. A belső járáson a májustól októberig kijáró csorda csak néhány évvel ezelőtt oszlott föl. Ma már csupán néhány magatarti juhász legeltet a megmaradt fűvön. Mert az utolsó évtizedekben eke alá került a belső járás legnagyobb része is. Igaz, ide szállások már nem épültek. Az Orompart közelében megmaradt vizes-nádas süllyedékek, a Kerekszék és a Hosszúszék emlékeztetnek még a korábbi állapotokra.

A tanyák szabályos fejlődést mutatnak. A mai paraszti emlékezet nem tud az ideiglenes kinlakásról. A fiatal házasok kiköltözését pedig a századelőn tartja tipikusnak. Azóta fokozott mértékben a végleges tanyára település vált uralkodó formává. A kilencven év előtti térképen a zentai szállások nagy része még klasszikus formában, laza sorban a birtokparcellák közepén helyezkedik el. Útjaik nem egymással kötik össze őket, hanem a dűlőutakra vezetnek. A jelentősebb dűlőutak egyben országutak is. Sugarasan futnak ki a városból és egy-egy szomszédos helységbe — Kanizsa, Szabadka, Bácsstopolya, Kishegyes, Ada — tartanak. Mindössze egy helyen látható jelentősebb sűrűsödés. A várostól 5 km-re nyugatra, a löszfennsík szélén, a mai Felsőhegy helyén. Az itteni szőlőkbe a század derekán már végleg kiköltözött néhány család. Felsőhegy ma templomos, falunagyságú település, csak a közigazgatás centralizált volta miatt nem önálló község. A szállások elhelyezkedésének rendje az azóta eltelt időben erősen módosult. Ma is állnak még, az eredeti forma szerint, egymástól nagyobb távolságra, a szántók közéjébe épített tanyák, pl. Bogarason és annak Páskom nevű részén, de inkább az országutak és a dűlőutak mellé sorakoznak. Egy-egy sor háznak, az első építőtől, vagy a legnagyobb gazdától származó neve van: Híres-sor, Szlavity-sor, Burány-sor, Kazincziak sora, Pappok sora, Kávásiak sora stb. A tanyafejlődés következő alakzatára a városi ember méltán mondja rá, hogy falu. A nagyobb multú, sűrű népességű telepes városokhoz és községekhez képest a bácskai tájban még frissek és szokatlanok ezek a néhány utcából álló, de a templomon kívül — ez sincs mindig — legfeljebb egy-egy nagygazda, vagy úri tanyával dicsekedni tudó települések. Ilyen az említett Felsőhegy, a távolabb eső Kevi és Tornynos — az utóbbi kettő majdnem pontosan középkori elődje helyén épült. A kisebb települési sűrűsödések közül Mazallófalú, Gombosfalú ragadvány- és személynevet őriznek, akár Kevi helyben használt neve, Madarászfalu.

A sortanyák és tanyaafaluk keletkezésére leginkább a birtokszerkezet alakulásában kereshető magyarázat. Jóllehet az 1751. évi kiváltságlevél előjogai nem vonatkoztak a bevándorlókra, a gyakorlat úgy alakult, hogy automatikusan kiterjedt rájuk is. A magyarok gyorsan megszorodtak, 1755-ben már működött a római katolikus templom és a plébánia. A hatalmas birtokosa, a visszaszoruló szerbség, egyre inkább megkérdőjelezte az egyenlőséget. A vallási és nemzeti köntösben jelentkező gazdasági ellentéteket a császárnő az 1774. évi újabb kiváltságlevéllel simította el, amely az előjogokat minden

bevándorló nemzetiségre (a zsidók kivételével) érvényesítette és egyben elhagyta azt a rendelkezést, amely a várost az újabb betelepülőkkel szemben a kiutasítás jogával ruházta föl. Az uralkodói kegy az országos urbáriális rendelkezések hatálya alól is fölmentette a kerületet. Mindezek az események a földbirtoklás páratlanul széles skálájú differenciálódását eredményezték. A városi házhoz és házhelyhez, itt is telkekre osztva csatlakozott a határbeli szántók egy része. A fennmaradt ún. „überland” földeket pedig időről- időre változó kulcs alapján osztotta ki az előljáróság. Úgy látszik, hogy a lakosság számában a század végére viszonylagos telítettség állt be, mert az 1800-ban kiadott harmadik kiváltságlevél a jövevények befogadását kerületi vagy megyei hozzájáruláshoz kötötte. Ez azonban nem sokat változtatott a helyzeten és a bevándorlás, ha nem is látványosan, nagy csoportokban, hanem egyéni letelepüléssel tovább folytatódott. Föld volt bőven. Több tízezer holdra rúgott a legelő és még 1816-ban is két nyomásban művelték a szállásföldeket.

A földbirtoklás szabadalmas helyzete, a feudális kötöttségek viszonylagos lazasága, az, hogy a lakosság a nem nemes népesség felső csoportjához tartozott, kedvező gazdasági viszonyokat teremtett és lehetővé tette nagyobb paraszti birtokok kialakulását, amelyek alapjai a katonanemesi és a végkielégítésül kapott jobbágytelkekben, az első telepések szabadfoglalásában és az utóbb jöttek nincstelenségében különben is adva voltak. 1848/49 két dologban is visszavetette Zenta fejlődését. Egyrészt a pusztulás, a lakosság megriktulása faluvá süllyesztette a várost, másrészt a kiváltságok visszajukra fordultak, mert a koronától nagy áron kellett megváltani földjeiket. (A tiszai kerület birtokpöreinek láncolatát csak az 1918. évi impériumváltozás zárta le.) Mégis a város viszonylag gyorsan újjászületett. 1861-től rendezett tanácsa van, s bár ezt 1867-ben pár évre föladja, biztosan halad a kapitalizálódás útján.

A kerület 1871-ben fizette ki a 2 600 000 korona váltságdíjat. Négy esztendő múlva, 1875-ben a zentai közbirtokosság pert indított városa ellen, azon a címen, hogy az 1751-es kiváltságlevél a földbirtokot nem a városra, hanem rájuk, a tulajdonképpeni szabadalmazottakra hagyta. Már az első járásosztás, az 1822. évi vihart kavart. A lakosság akkor is földhöz akart jutni, de követelése és az osztás még nem bontotta meg a város hatalmas birtokát. Most annál nagyobb volt a fölbolydulás. Az osztás és ellenzói közt nagy kortesharc bontakozott ki. Végül a város a pert elvesztette, mindössze 10 000 hold maradt a kezén.

A legelők és szántók kiosztása látványos megvesztegetések és csalások közepe zajtolt le, ami természetes módon az addig is erős birtokosok további gazdagodásával és a szegénység károsulásával járt. A városszerte énekeltek, különben műköltői eredetű járásosztó nóta szerint:

*Apáink bírtanak nagy legelőt,
Húszszor is felérte a most meglevőt
De Berczi nagy ésszel kigondolta,
Hogy ezt a szegény nép ne jussolja.*

*Kimondta a nagy szót, azt a merészt
Abból csak gazdagok vehetnek részt.*

Majd így folytatja:

*A mérnökök szeldelték a járást,
Sokan kaptak egészen új szállást.*

*Azonban légy velem, ó irgalom,
Hibázott sok helyen a církalom.*

A járásosztás botrányai mély nyomot hagytak a lakosság tudatában, a szegénység okozójaként emlékeznek rá. „Igazságosan, mint a járásosztáskor!” mondja ma is gúnyosan a szólás. A szegényebb rendbeliek kisebb részesedéseit, a házas vagy házatlan mezőgazdasági munkások töredék földceskéit — a Kompetencia határnév ma is őrzi emléküket — magukhoz szívták a nagyobb birtokok. 1910-ben a következőképpen állt a helyzet: A megközelítően 60000 holdnyi művelt területen egyetlen nagybirtokos volt, a város, a maga megmaradt 10000 holdjával, amit jórészt legelőnek hagyva, vagy kisbérletekre osztva kezelte. A magánkézen maradt 50000 hold 3/5-ét mindössze 64 száz holdon fölül birtokos, illetőleg bérlő uralta. A fennmaradt húszezer 817 10—100 holdig terjedő és 1199 tíz holdon aluli birtokon osztozott. A várost néhány száz lélek híján 30000 ember lakta, akiknek — az eltartottakat is számítva — 2/3-a élt mezőgazdaságból. Az óriási szociális különbségek akkor tűnnek még inkább szembe, ha tudjuk, hogy a 6650 mezőgazdasági munkából élő családfőből 4515 tartozott a tíz holdon aluli törpebirtokosok, kisbérlek, mezőgazdasági munkások és cselédek osztályába.

Az óriási parasztbirtokok munkásai nem lakhattak másutt, mint munkahelyük közvetlen közelében a szállásokon. Tanya-város kétlakiságát nem állt módjukban fenntartani. A nagygazdák a munkáskezek biztosítására tanyáik közelében apró parcellákat, házhelyeket osztottak. Erről tanúskodnak a személyneveket őrző tanyafaluk. Felsőhegy, Kevi, Tornyos, Mazallófalú, Gombosfalú, stb. népe jórészt nincstelen mezőgazdasági munkásokból toborzódott. Ők laktak az utak mellé sorakozott szállásokon is.

Miközben a szállásrendszer teljesen kiépült, kialakultak sajátos formái, a város is nagyléptű fejlődésnek indult. Az 1875-ben megnyílt, 1902-ig állt tiszai fahíd érezhetően élénkítette a forgalmat. A Budapest—Szabadka—Újvidék vasúti fővonalon 1883-ban indult meg a vonat. Zentára 1889-ben futott be az első szerelvény. Egyszerre nyílt meg a közlekedés Szabadka, Horgos és Óbecse felé. Csókával csak 1915-ben kapcsolták össze vasúti sínek az 1908 óta álló vashídon. A századvég és a századforduló városiasodásának jelzői többek közt a népkert ültetése, az új városháza, a rakpart építése, az első aszfaltjárdák, a villanyvilágítás bevezetése voltak. Előbb polgári fiúiskolát, majd algimnáziumot, végül főgimnáziumot kapott a város. Hengermalom, téglagyár, bőrgyár épült. Számottevő ipar azonban nem fejlődött. 1910-ben 1990 családfő élt iparból. A 939 vállalat közül csupán négy foglalkoztatott 20-nál több, ugyanennyi 10—20 munkást. Több mint 60% (582) segéd nélkül dolgozó kisiparos volt, a helybeli lakosság és a közvetlen környék napi szükségleteinek kiszolgálói: csizmadiák, cipészek, papucsosok, szabók, kötélverők, bognárok, asztalosok, szíjgyártók, subások stb.

Mennyire volt valóban jelentős, vagy csak viszonylagos bácskai, vagy nagyobb térségben Zenta fejlődése a dualizmus korában? Nehéz szélesebb kitekintés nélkül megítélni. Bizonyos, hogy nem járt az elsők közt a bácskai városok sorában. Az átlagból, úgy tetszik, a járási székhely és a tiszai híd

emelte ki. A századfordulón még érezhető az egykori szabadalmas kerület előnyeiből származott helyzeti energia hatása. Még lüktetett az élet a vasutat megelőző idők kereskedelmi útvonalain. A zentai vásárookra, a Tisza mente népének találkozó és cserehelyére alkalmanként óriási állatsordákat hajtottak föl. Az „országos” jelleget a gömri fazekasok, az erdélyi dézsások és villaárusok, a Szerbiából és Boszniából érkező jószágkereskedők jelezték. A Tiszán tutajok százai úsztak le deszkával, olykor vasáruval, vagy terménnyel megrakottan. Zenta ekkortájt veszi föl máig jellegzetes arculatát. A település megtartotta centrális elrendezését. A Tiszától alig száz méternyire, a hajdani szerb sánc helyén terül el a főtér, amit a középületek és a néhány emeletes ház fog körül. A környező utcákat a zárt földszintes beépítés jellemzi, az iparosok, néhány gazdagparaszt és a kisszámú városi polgár háza. Sugarasan szétfutó utcákon kijebb haladva egyre inkább lazul a lakóépületek rendje. Az Alvégen (Alsóváros) és a Tóparton, a kisbirtokos parasztság negyedeiben mind falusiasabb képet mutat a város. Csupán a főtértől délre, a Tisza mellett húzódó Tiszapart és Kukucska nevű városrészek zegzugos utcahálózata tér el a jól áttekinthető település képétől. Zenta legrégebb szegénynegyedei ezek. Halászok, hajósok, a kikötő és a hajómalmok alkalmi munkásai, favágók, napszámosok, szegényebb iparosok lakták mindig. Az újabb proletárnegyedeket, a nyugatra és délre elhelyezkedő hóstátokat, a Munkástelepet, az Ipartelepet, a Felső-Kerteket, a Kerteket és a Gödröket századunk első három évtizedében növesztette Zenta.

A betelepülés fázisai és a nemzetiségi különállás tehát nem befolyásolta a város településszerkezetének kialakulását. Nem is befolyásolhatták, mert a hosszú időn át bevándorolt magyarság mindvégig a katolikus felekezethez tartozott, a szerb közösség pedig nagyon kicsiny volt. Egyetlen központ alakult ki, a főtér, a város és a tanyavilág fóruma. Igaz, más városoktól elütően nem áll rajta kiemelkedő tornyos templom, de ennek a városfejlődéstől független helyi oka van (leégett 1911-ben és nem tudták újjáépíteni). Az alsóvárosi (1904), az adai úti (1908), később a Szent Ferenc templom (1939) nem fejlesztettek alközpontokat, jóllehet építésüket a település széthúzó-dása tette szükségessé.

Zenta mezőváros volt és maradt napjainkig. Mezőváros a szó agrártelepülés, parasztváros jelentésében. A XVIII. század folyamán az állatállomány, közelebről a szarvasmarha és a juh jelentette a lakosság fő megélhetési forrását. A múlt században megszaporodott az igázásra fogott lovak és a kukoricatermesztést hasznosító sertések száma.

Akár az Alföld középső és déli részein általában, az 1880-tól 1914-ig terjedő bő három évtized gyökeres változásokat hozott a zentai parasztság gazdálkodásában. Fölbomlott a száz esztendeig érvényben volt gazdálkodási rend. Eltűntek az övezetek éles határai, összehúzódtak a legelők. A búza és a kukorica monokultúráját alig szakította meg zab, vagy árpa. Az ipari növények közül a kendert kezdték nagyobb mértékben vetni, de a ma jelentős mennyiségben termesztett cukorrépa csupán félévszázad múlva nyert nagyobb teret a hártában. A belterjes művelésű dohányval továbbra is a szomszédos, főleg bánási községek foglalkoztak. A burgonya, ha olykor szántóra is ültették, a veteményes kertek növénye maradt. Nem honosodtak meg a szántóföldi zöldségkultúrák, nem növekedett jelentősen a szőlők és gyümölcsösök területe sem. Megváltoztak azonban a munkamódok és az eszközök. Uralkodóvá vált a minden részében vasból készült eke és egyre többen vásároltak eke-

kapát. A talajművelő eszközök közül kikopott a tövisborona, de mindenütt használttá vált a henger, helyi nevén gurgulya. A rendrevágó-kévező-villás marokverőket alkalmazó aratás fölváltotta a gabonát rávágó technika, amely a kaszás után kampóval dolgozó marokverő és a kéveköti munkáját követelte meg. Egy-két aratógép is föltűnt a zentai határban. A nyomtatás lovakkal és ökrökkel folyt. Ezt a munkát a cséplőgépes vállalkozók és a cséplőgép-társulások vették át. A megnövekedett gabonatermést az égetett vermek és a lábon álló hombárok már nem mindenütt tudták befogadni. A módosabb portákon megjelentek a magtárak, a kukorica tárolására pedig hatalmas górékat építettek.

Jelentőset lépett előre a zentai paraszti gazdálkodás, de alapjában véve mégis erősen külterjes maradt. Bizonyos, hogy a városnak a századfordulótól határozottan tapasztalható lemaradásában a közlekedés-földrajzi helyzet nem elég szerencsés alakulása és a gazdálkodás viszonylagos konzervativizmusa kölcsönösen erősítve egymást, egyaránt közrejátszottak. Az 1920 után bekövetkezett stagnálásban pedig újabb tényezőként szerepeltek az országhatár közelsége és a kisebbségi sors.

A századforduló változásai nem szüntették meg a mezőváros parasztpolgári műveltségét, hanem új kereteket nyújtottak a hagyományoknak. Ez a kultúra — jóllehet időközben sokat halványodott, — mégis mintegy fél-évszázadig, egészen a közelmúltig jellemezte Zentát. Képzelnék el, milyen tarka képet mutatott az 1770-es, 1780-as esztendőkből a napról napra újabb jövevényeket befogadó város. Történeti-szociológiai tény, hogy a telepesek általában a társadalom periferiájáról verbuválódnak. Ritkán hagyja el szülőfaluját az, akinek háza, földje, jó megélhetése van. Annál könnyebben elszakadnak azok, akik anyagi gondokkal küszködnek. A sokfelől jött, több nyelvet beszélő, különböző szokású és viseletű nép száz esztendő alatt egységes arculatot öltött. A gazdálkodásban a helyi viszonyokhoz kényszerült alkalmazkodni. Ruházkodásában igen korán túlsúlyra jutott a gyári anyagok használata és a városias-polgáris öltözködés utánzása. A legszembetűnőbb azonban az a nyelvi egységesüléssel párhuzamosan lezajlott folyamat, amely a mindennapos és az ünnepi szokásokat integrálta. A mai paraszti emlékezet 70—80 esztendőre visszanyúló fonalai nem különbözőségekről, hanem éppen ellenkezőleg, társadalmi réteg- és osztályhatárokat is átlépő közösségi jellegről tanúskodnak.

A kiegyezés korában a város lakossága nemzetiség, foglalkozás, osztály és vagyoni tagozódás alapján különféle társadalmi és egyházi egyesületekbe és olvasókörökbe tömörült. A polgári és polgáris társaséletnek ezek adták a nyilvánosságot. Említettük, hogy Zenta nagy kiterjedése ellenére belterületén nem fejlesztett alközpontokat, ezeknek még csírái sem mutatkoztak. De volt a társaséletnek egy lazább, az egyesületeknél és olvasóköröknél alacsonyabb szintere, a kocsmák és vendéglők, amelyek az egész települést behálózták. Némiképp hasonló szerepet játszottak a malmok, a közkutak és a kovácsműhelyek is. A kocsmák voltak a találkozói, rendszeres beszélgető, hírcserélő helyei egy-egy utca, szűkebb környék férfinépének. A kocsmák szolgálták színhelyül politikai összejöveteleknek, báloknak, kiindulópontul, pihenőhelyül egyes népszokások résztvevőinek is.

Végül a harmadik szint a kocsmák törzsvendégeinek körével nem azonos, de hasonló nagyságrendű köröket foglal magába. Ez a rokoni, baráti, szomszédai, ismerősi körök egymásbaérő rendszere, amit leginkább egy ma is nagyon élénken élő, teljes funkciójában ható szokásból, a közös munkából,

helyi nevén, a *móvából* kiindulva lehet megközelíteni. Móvában végzik a kapálást, aratást, kukoricatörést, szárvágást, szőlőnyitást, kötözést, szüretet, általában minden időjárástól fenyegetett mezőgazdasági munkát és a házépítésnél a falverést, a tetőrakást. Móvába, eleve kölcsönösség alapján az elvégzendő munka nagysága és a rokoni, szomszédi, ismerősi kör sugara szerint hívják a segítőkész munkaerőt. A móvába hívott családok voltak az elsők, akiket a betlehemező legények, az aprószentekelő kisfiúk, a húsvéti locsolók, a pünkösdőlő kislányok fölkerestek. A köszöntő gyermekcsapatok egyes tagjainak természetesen kisebb-nagyobb eltéréssel más az ismeretsége. Ilyen módon tágul és bizonyos határon lezárul a meglátogatandók köre. A disznóölésekre és a lakodalmakba meghívottak, sőt a temetéseken végtisztességet adók is így gyülekeznek. A zentai mezővárosi társadalom azonban sokkal nyíltabb és szabadabb annál, minthogy éles és állandó határokat ismerjen, amelyek átlépése esetleg a szokások bomlásához, eredeti tartásuk megváltozásához vezet.

Ez a magyarázata annak is, hogy a legtöbb szokást nemcsak a birtokos parasztok, hanem a mezőgazdasági munkások, cselédek, napszámosok, iparosok, sőt bizonyos esetekben a városi polgárság is tartották. A legjellegzetesebb példa erre a farsang. A bálokat a parasztok és az iparosok külön rendezték. De már minden családra kötelező volt — amennyire a mód engedte — a kövéracsütörtöki és a farsangvasárnapi nagyevés. A húshagyókeddi alakoskodó fölvonulásnak, a nagybögőtemetésnek, de különösen az öreglegények tuskóhúzásának az egész város ifjúsága résztvevője volt. A betlehemeseket is szívesen fogadták a polgárházakban, a húsvéti köszöntés általános szokásáról nem kell szólnunk. Pünkösöd szombatján pedig hagyományos módon szinte az egész várost friss bodzaágakkal díszítették föl.

A mezővárosi kultúra — bár a szociális helyzet differenciálja e téren is — legegységesebbnek a táplálkozásban mutatkozik. Nem elsősorban a farsangi és bőjti étkezések vallásos életben gyökerező szokásaira, hanem az ízlésre, az ételek alapanyagának, italoknak a megválasztására, a készítési eljárásokra gondolunk. Ez az a terület, ahol a szerbek és magyarok kultúrája is leginkább érintkezik, vagy kölcsönhatásban áll. Ha a zentai-bácskai konyhának címet kellene szerkeszteni, bizonyára a magas fehér búzakenyér, a paprikáshús és a szárma kerülne bele. A 150—200 esztendővel ezelőtt kelt följegyzések és összeírások még a sertések nagyon alacsony számáról tanúskodnak. Az utóbbi száz évben a disznóhús és a zsír lett az egyik legfontosabb tápláléka a városnak. A nehéz, zsíros, paprikás és hagymás káposzta- és tésztaételek uralják a zentai emberek asztalát. Hagyományos italuk elsősorban a bor, jóllehet, amit helyben készítenek, viszonylag gyöngé minőségű.

A községi kultúra élénkségéről meggyőződven már nem tetszhet különösnek, hogy a zentai parasztpolgárság szóbeli hagyománya nagyon gazdag, néhány ága ma is virul. A bőven hallható hiedelemtörténetek, anekdoták és tréfák közt még ma is fölbukkan egy-egy tündérmese. Egészen sajátos helyet foglal el a zentai csatáról szóló monda, amely amellet, hogy valós mozzanatokat őriz a harcról, valóságos gyűjtőmedencéje különböző mondai motívumoknak. Mindenki ismeri és legalább töredékesen elmondja. A kincset rejtő kőkecskéről, a törökverő vitézek nyugodalmát őrző halmokról, a pusztatemplomokról, az 1849-es nagy szaladásról szóló mondákat már kevesebben tudják. Viszont a betyárhagyománynak központi szerepe van Zenta folklórában. Az idősebbek szinte személyes ismerősként mesélnek

Rózsa Sándorról, egy-egy ravasz kalandjáról, igazságtevéséről, csodával határos hőstettéről. Minden betyártörténetnek ő, Sándor bácsi, a hőse, mintha más betyár sosem élt volna ezen a tájon. Sorozatnyi valós esemény tapad a híres betyár alakjához: titokzatos éjszakai lóhajtások, holdvilágon való legeltetések, átúsztatás a megáradt Tiszán, rejtett földalatti istállók, vásárbeli találkozások. Ezekután érthető, hogy a zentai népköltészetben jeles helye van a betyárdaloknak és balladáknak. A zentai balladák közt egy-egy régies típusu is fölbukkan: a Kőműves Kelemen, Fehér László, „A halálra táncoltatott lány”, „A szeretet próbája”, de inkább népszerűek a Szendre báró leányáról, a cséplőgépre esett Farkas Julcsáról, a gyermekgyilkos anyáról szólók. A századfordulón még mozgékony hírversírók járták a Tisza mente vásárait. Nyomukban ma is énekelnek helyi tragikus eseményekről. A szövegeket a közösségnek még volt ereje a maga ízlésének megfelelően átalakítani.

A zentai folklór leggazdagabb tartománya azonban az új stílusú népdal. Ma is élő, bár évtizedek óta nem újjászülető része a város íratlan hagyományvilágának. A lírai dal és a katonadal túlsúlya jellemző a zentaiak népdaltudására. Nem teljes a kép, ha nem szólunk arról, hogy a zentai paraszti kultúrát át- meg átszövi a vallásos néphagyomány. A homogén magyar katolikus népesség — úgy tetszik — a magyar nyelvterület átlagából kiemelkedően igen sok népéneket, karácsonyi köszöntőt, moralizáló történetet, szentmondát, imádságot, babonát, ráolvasást tud. Ennek a nagyon mély és mindennapos katolikuságnak alapvetően derűs a hangulata. Széles skálája a profán ellenpontokig terjed: a kiforgatott, csúfolkodó imádságokig, a földreszállt szentek emberi gyöngeségéig, fölsüléséig, nevetségessé válásáig. De van egy másik ellent pont is. Zenta a bácskai baloldali mozgalmaknak több, mint hét évtizede bázisa. A Tisza — Maros szöge szocialista földmunkás szervezkedésének hullámai 1897-ben érték el a várost és már a kezdetben talajra találtak. A két világháború között ezt a fonalat vették föl a kommunisták.

Előadásom, bár többször hajolt a mába, eddig a múlt időről szólt. Amit elmondtam, az ma már sokkal inkább a Tisza menti város múltjához és nem a jelenéhez tartozik. A régi paraszti világból az első, de különösen a második világháború sok-sok színt kitörölt, emlékezetbe süllyesztett. Az egyetemes fejlődés parancsai rendre elérték Zentát is, de több évtizedes aléltságból csak az 1950-es évek végén kezdett éledni. Építkezések, ipari beruházások kezdődtek és a jelenben az újjáépített Tisza-híd mellett régi funkciójában a korszerű városi fejlődés esztendeit éli. Határának több mint a felén ma is paraszti gazdálkodás folyik. Adják-veszik a földeket, de nagy útemben bontják a szállásokat is. Pedig sok helyen traktor, gumikerekű kocs, aratógép, sőt gépkocsi áll a szín alatt. Többen saját kombájnukkal béraratást-cséplést vállalva keresik a kenyeret. Villany világít, az olajkályha, a gázpalack és a televízió elérhető és sokak számára elért javak. Van, aki vízvezeték is fektetett már a tanyaudvarra. De a vagyoni különbségek is viszonylag nagyok. Ügyesség, rátermetség, örökölt javak, korszerű gazdasági ismeretek, jó földek és sok más tényező befolyásolja a parasztnak anyagi helyzetét. Az állami fölvásárlási árak gyakori és váratlan változásai sokakat sújthatnak és fölemelhetnek. Azonban bizonyos, hogy a száz éveken át használt tárgyak nagy része, ha nem is egyik napról a másikra, de végleg kihull a paraszti élet gyakorlatából. Kaszával és kapával sokan már csak a ház körül dolgoznak. A kender házi földolgozása mesés történetként él. Kenyeret már nem sütnek

az asszonyok. A favilla, fagereblye, a cserépedény muzeális tárgynak számít. A parasztkocsi a szegénység jele. Egy-egy nem nagy multú fatárgy ma is használatos. Például a henger, amit traktor után akasztanak, vagy az utalló-sorhúzó a kukorica-, burgonya-, zöldségféle vetésének segítője. A parasztfiatalok egyre kevesebben vállalják apáik foglalkozását. Iskolába törekszenek, ipari szakmát tanulnak, távoli városokban keresnek munkát. A zentai földeken, ahol a két háború között még negyedesnek is elszegődött a mezőgazdasági munkás, ma a kevés szaporulat és az elvándorlás miatt, a gépesítés ellenére, mindinkább érződik a munkaerőhiány.

A fejlődő Zenta most is agrárjellegű település, bácskai viszonylatban élénk kulturális és sportélettel, aminek hátterét, ma is, az immár több, mint kétszáz éves múltra visszatekintő parasztpolgárság, s a belőle szervesen kinövő értelmiség, munkásság, alkalmazotti réteg adja. 1920 után az ún. „úri” réteg egy részének Magyarországra távoztával a zentai magyar nemzetiségi társadalom tőle gondolkodásban és származásban idegen elemektől szabadult meg. Viszont az is tény, hogy a jugoszláv királyság éveit elzárták a magyar nemzetiségűek elől a fölemelkedés útját. Aligha lehet a kisebbségi magyar társadalom egységéről beszélni, de bizonyos, hogy túlnyomó többsége nemcsak nemzeti, hanem társadalmi elnyomás alatt élt, s ezáltal rétegei, osztályai nagyon sokat közeledtek egymáshoz. Erősítette ezt a tendenciát a mezővárosi kultúra, a szabadalmas múlt hagyománya és végül a jelenben is érvényes szocialista változások.

Nem szándékunk Zentának, a város népének, közösségi kultúrájának külön karaktert tulajdonítani. Mégis el kell mondanunk, hogy a városnak van sajátos hangulata, amely csak az övé. Leginkább társaságban lehet vele találkozni. A „zentaiasos” tájbeszéd — mely az értelmiségre is kötelező — erős zárt ejei, ízése, gyöngye őzése vidám színeket és ízeket kölcsönöz. A nyelvnek és a viselkedésnek jellegzetes stílusa van. Alapvető eleme a szóképekkel való játék. A beszélő bőkezűen bánik velük és kedvére improvizál: fordulatok közhelyek, szólások, hasonlatok, ugratások, nagyotmondások, vaskos bemondások, viccek, anekdoták láncolata bontakozik ki a beszélgetésbe melegegett társaságban. Vannak különösen vidám kedélyű emberek, akik páratlan rögtönző képességgel, találó közbeszólásokkal fűszerezik az együttlétet, szinte pazarolják önmagukat.

Bárhol a világon föllelhető, futó hangulat, mondhatja valaki. Való igaz, nehéz az érzést és a tapasztalatot szavakba foglalni a hamis általánosítás veszélye nélkül. Mégis állítjuk, hogy vannak a táj, az ember és a történelem szerencsés találkozásából fakadó helyi sajátosságok a város kultúrájában. S ha ezt nem is sikerült az előadásnak eléggé bizonyítania, azzal is a jövő, részletekbe bocsájtkozó, pontosító kutatást szorgalmazza és sürgeti. Bácskai színekkel különleges, de jellegzetesen alföldi mezőváros képe bontakozik ki, egy olyan település múltja és jelene, amely mindenképpen megérdemli a tudomány figyelmét és törődését.

Megjegyzés: Ez a tanulmány előadás formájában a Magyar Néprajzi Társaságban, Budapesten 1972. április 26-án hangzott el. Megírására az ugyanez év január-februárban Zentán töltött vendégkutatói tanulmányutam nyújtott lehetőséget. A tanulmányútra, amelynek célja elsősorban néprajzi tárgygyűjtés volt, a fejlődő magyar—jugoszláv kulturális kapcsolatok keretében a Zentai Múzeum meghívására került sor. Mindenekelőtt köszönettel tartozom a múzeum igazgatójának, Tripolszky Gézának, aki a tanulmányutat lehetővé

tette, valamint Dobos Jánosnak és Katona Pálnak, a zentai Történelmi Levéltár munkatársainak, Rác Vincének, a zentai mezőgazdasági kombinát főmérnökének, Burány Béla orvosnak és Papp György kanizsai tanárnak, mindnyájuknak a konzultációkért, amelyekkel nagyban segítették néprajzi gyűjtőmunkámat és azt a törekvésemet, hogy Zenta múltját és jelenét megismerjem. A tanulmány megírása során saját gyűjtéseim és tapasztalataim, valamint az általános történeti és néprajzi irodalom mellett elsősorban a zentai helytörténeti-helyismereti-néprajzi irodalomra támaszkodtam. Ezeket a műveket alább, mint a téma bibliográfiáját, felsorolom:

- Banó István: Karácsonyi népszokások Zentán. Kalangya, 1942. 563–68.
Banó István: Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. Kalangya, 1943. 261–263.
Banó István: Babonás történetek egy régi zentai boszorkányról. Ethnographia, 1943. 248–250.
Banó István: A pünkösöd Zentán. Kalangya, 1944. 160–162.
Burány Béla: Emberek, sorsok, balladák. (Két zentai népballada nyomában.) Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 7. 39–71.
Dobos János: Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában. Zenta, 1967.
Dobos János: Okmányok az 1897. évi zentai földmunkásmegmozdulások történetéhez. Zenta, 1967.
Fábri Jenő: Zenta története 1526-ig. Zenta, 1966.
Fábri Jenő: Zenta a török uralom alatt. Zenta, 1967.
Fábri Nándor: Zenta földrajza. Zenta, 1965.
Katona Imre–Tripolszky Géza: Három magyar népballada vajdasági változatai. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 7. 17–38.
Körmöczi Erzsébet–Szabó Jolán: Halotti szokások Zentán. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 2. 104–112.
Rác Vince: Mezőgazdaság III. Zenta, 1970.
Szekeres László: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében. Zenta, 1971.
Szeli István: Kukucska világa. Iskola és néprajz. Híd, 1953. 632–637.
Tőke István: Zentakörnyéki népi gyermekjátékok. A községi Közművelődési Közösség Közlönye, Zenta, 1967, 6. 83–106.
Ugróczy Ferentz: Zentai ütközet. Szeged, 1816.
Zentavidéki népballadák. Burány Béla gyűjtése. Zenta, 1964.
Száras kútgém, üres vályú. Juhásznoták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén. Zenta, 1966. Gyűjtötték: Burány Béla, Fábri Jenő és Tripolszky Géza.
Két szivárvány koszorúzza az eget. 142 népdal Zentán és vidékén. Gyűjtötte Burány Béla és Fábri Jenő. Zenta, 1969.

REZIME

SENTA. ETNOLOŠKA SLIKA JEDNOG AGRARNOG GRADA IZ BAČKE

Autor u detaljnom uvodu daje pregled istorijskih događaja koji su uticali na razvitak grada Sente posle oslobođenja od Turaka. Zatim razmatra razvitak sistema salaša u senčanskom ataru i izdvaja među njima nekoliko tipova. U nastavku govori o imovinskim, odnosima u XVIII i XIX veku, o podeli katedralnog zemljišta i o načinu formiranja velikih seljačkih poseda. Interesantne su konstatacije u vezi sa teritorijalnim širenjem i urbane strukture grada.

Značajna pažnja je posvećena opisivanju raznih narodnih običaja vezanih za poljoprivredne radove i za druge životne manifestacije agrarnog stanovništva. O najvrednijim elementima senčanskog folkloru, o narodnim baladama i pesmama iscrpno govori. Imponuje briga senčanskih muzejskih radnika oko prikupljanja tog blaga.

U završnom delu autor razmatra nastale promene u narodnom životu u periodu socijalističke izgradnje.

RÉSUMÉ

SENTA. L'IMAGE ETHNOGRAPHIQUE D'UNE VILLE AGRARIENNE DE BATCHKA

Dans l'introduction l'auteur vise à donner un aperçu historique des événements qui ont exercés une influence sur le développement de la ville de Senta après la Libération des Turcs. Ensuite il examine le développement des systèmes de salaš (ferme) dans le territoire de Senta en discernant quelques types de salaš (ferme). Plus loin il parle des états de fortune en XVIII et XIX siècle et de la division de foncier cameral, aussi bien que des manières de la formation des grandes propriétés foncières paysannes. Ses constatations concernant l'élargissement territorial et urbaine de la structure de la ville sont très intéressants.

L'auteur nous donne d'une manière très plastique des descriptions des différents coutumes nationaux liés aux travaux agricoles et d'autres manifestations de la population agraire. Il nous donne aussi un aperçu détaillé des meilleurs éléments de folklor de Senta, des balades et des chansons nationales. Il ne faut pas manquer de mentionner le souci et l'attention des travailleurs de musée de Senta consacrées à la collection de ce trésor.

Dér Zoltán

TONCS GUSZTÁV, A PEDAGÓGUS

A SZERKESZTŐ

Toncs Gusztáv neve mellett a tanár nemcsak azért jelent többet, mint általában, mert irodalomtörténészként is értékeset alkotott, hanem azért is, mert tanári működése is rendkívül sokrétű. Kezdetől túllátott az iskolai órák keretein. Tekintete átfogta a tanügy egészét: az iskolák állapotát, a pedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseit, eseményeit a mozgalmi ember figyelmével kísérte. A mozgalmi emberével, ami azt jelenti, hogy nemcsak tájékozódott, hanem kereste a cselekvés, a változtatás intézményes formáit. Ennek a törekvésnek a szolgálatára alapította — alig négyéves tanári működése után — folyóiratát, a Tanügyi Lapokat is. Az egyetemről hozott friss tudás, ambíció és a négyéves tanári gyakorlat birtokában szükségképpen folyamodott ehhez a leghatékonyabb „mozgalmi” fórumhoz. Olyan vállalkozás ez, melynek jelentősége ismét csak túlmutat Toncs művének keretein, s az egykori Bács-Bodrog megye és Szabadka iskolatörténetének is fontos mozzanata.

A lap életre hívását megokoló cikkek egyértelműen arra hivatkoznak, hogy a vármegye tanügye a vidék gazdagságához, iskoláinak számához képest elmaradott. Ennek orvoslása végett véli Toncs szükségesnek olyan szemle működését, amely a föllendítéshez szükséges pedagógiai elvek és módszerek megismeréséhez a pedagógusokat hozzásegíti. S hogy az orvoslás munkája hatékony lehessen, nagy súllyal emlegeti az önismeret, a helyzetfölmérés szükségét. „Csak magában Bács-Bodrog megyében — írja a lap irányát ismertető cikk — meghaladja az iskolák száma a 400-at, melyekben 900-nál több egyén fáradozik a nevelésügy előmozdításán; (. . .) De habár e számokat ismerjük is, nem dicsekedhetünk azzal, hogy tanügyi állapotainkat mindenben ismerjük. (. . .) Az iskolák egymással majdnem semmi összeköttetésben nem állván s az ügynevezett közművelődési hetilapok egyébbel foglalkozván: nem tudjuk, mily szellemi élet van a szomszéd városban, mily tanügyi mozgalmak jelölik a jövő irányát; nem tudjuk, mink van, s mire volna szükségünk.”

A Tanügyi Lapok tehát nem kevesebbet ígér, mint azt, hogy a vidék egész oktatásügyének szemléje lesz: a gimnáziumoktól az ipariskolákon át az elemiig, sőt az óvodáig terjedő teljes skálát átfogja. Kiterjeszti figyelmét az anyagi, a társadalmi föltételekre, s az egyes kérdéseknek, iskolatípusoknak arányos helyet biztosít.

Ami a lap szellemét illeti, a program a javulás minden „törvényes” lehetőségének propagálását ígéri, s ezen belül a tanügy magyarosításának szolgálatát is, amit ekkor országos törvények is szorgalmaztak (például az 1879. évi 18. t. c. 6. § 2. pontja), de a lap többször is elhatárolja magát a magyarosítás erőszakos formáitól, s a nemzetiségi és felekezeti torzalkodást magától idegennek tartja. „Azon eszmékhez — olvasható az idézett cikkben —, melyeket a magyar nyelv oktatásához hozzá szoktak fűzni, semmi közünk.” Külön nyomatékkal beszél a programcikk a lapnak a társadalom felelőségét tudatosító szándékáról, a közöny áttörésének szükségéről, s arról, hogy ezt a munkát a nyugodt objektivitás szellemében kívánja véghez vinni.

A Tanügyi Lapok 1885. szeptember 1-én indult, tehát a tanév folyamával párhuzamosan haladt, havonta kétszer jelent meg, s egy esztendeig működött. Sikereinek és megszűnésének története önmagában is tanulságos, de erről szólni érdemben csak tartalmának ismeretében lehet.

Ami eszmei vonalát illeti, arról nyugodtan rögzíthető, hogy megfelelt a programcikk ígéretének. Az adott kereteket tisztelni igyekezett, nem volt kihívó sem az országos, sem a helyi tanügyi hatalmakkal szemben, de az őszinte szabadelvűség jegyében nem szűnő szorgalommal kereste, elemezte az elmaradottság okait s az előbbre haladás lehetőségeit. Programcikkeire, elvi tanulmányaira ez éppúgy jellemző, mint módszertani dolgozataira.

Vonalának jellegzetességei között az adott állapot szigorú bírálata igen határozott. A „boros, toros” tespedés, a tunyaságot hizlaló jólét, melyet Kosztolányi regényei avattak bácskai jellegzetességgé, először ezekben a cikkekben fogalmazódik meg a felelős bírálat komolyságával: „Aki ismeri vidékünk viszonyait — írja Toncs a *Népnevelési egyesület érdekében* című cikkében —, tudja, hogy itt van szellemi erő, van gazdagság, sőt tetterő is; tudja, hogy a közönynek, a szűkkeblűségnek, a kezdeményezőknézésnek a *jólét betegsége az oka.*” (34.) S ebből nyilvánvaló, hogy Toncs nem a szegényekre gondolt, amikor a szabadkai közönyt bírálja, hanem a tehetősekre. Amikor az alapítandó népművelési egyesület feladatait fölvezetve fölvezetve, első helyen arról beszél, hogy „Vidékünk minden gazdagsága dacára is nagy számban mutat fel családokat, melyek gyermekeiket nem képesek neveltetni. A népnevelési egyesületnek lenne feladata ruhával, könyvekkel s általában iskolai szerekkel látni el őket, hogy felnövekedvén a társadalomnak értelmes, becsületes és törekvő polgárai lehessenek. Ily anyagi segítség hiányában hány tehetség vesz, vagy züllik el s kénytelen szaporítani az amúgy is félelmetesen növekvő proletárságot!” (36.)

Hónapok múltán, mikor ez a közöny lapja buzdítására sem oldódik, még nyersebben és nyíltabban veti föl a felelősség kérdését: „Hát nézzétek a gőgös, büszke földesurat; ő a szellem munkáit nem is tekinti embereknek.” (282.) De nincs jobb véleménnyel a gazdag jövedelmű tisztviselőről, a szellemi élet üres demagógjairól, a módos kereskedőről, az úrhatnám iparosról sem. „Mennyi bénája és sántája van a társadalomnak! Elégedjétek meg ezekkel s ne lássátok az épületek falai közt, az utcán, a köztereken (. . .) s a nyilvánosság minden zugában jelentkező korrupciót, erkölcstelenséget.” „Kell-e mondanunk — írja ugyanebben a cikkben —, hogy a kultúra létét nem a malmok száma, nem a lovak nagysága, szépsége, nem az agrárfuttatások (. . .) bizonyítják, hanem erkölcsi tőkénk nagysága, fejlettsége, az értelmi erők műveltsége, a tudományosság, a magyar hazafiasság, amelynek corollariuma az öntudatosság és önzetlenség. . .” (284.) Egy Nemo aláírási cikknek a címe

is ez: *A közöny klasszikus termőföldje*. S legtömörebben talán ez foglalja össze, ez bírálja azt a kórt, mellyel a Tanügyi Lapok szemben állt: a korlátozott utilitarizmust, az „erkölcsi és szellemi” érték iránt süket értékrendet, a személyeskedéssel elegy pártoskodást, a haladás érdekeit keresztező felekezetieskedést. (150–151.)

Mindebből nyilvánvaló, hogy Toncs lapja a társadalom módosabb képviselőit olyasfajta eszmény jegyében bírálja, melyet Széchenyi és Eötvös példájából tanult becsülni. Csakhogy a korszak birtokosai és gazdag polgárai már rég eltávolodtak ettől az eszménytől. Őket jobb belátásra bírni, alkotóbb életformára kényszeríteni ekkor már nemigen lehetett ilyen buzdításokkal és bírálatokkal. Ezért, bármily rokonszenves is a Tanügyi Lapoknak ez a kritikai tendenciája, nem mentes a naív jóhiszeműségtől sem. Épp ezért fontosabbak azok a szakmai cikkek, amelyek a fölvilágosult, haladó ember eszményét a pedagógia keretein belül érvényesítik.

A társadalombíró cikkek és a szakmai megnyilatkozások szerves összefüggését igen jól szemlélteti például Farkas Antal szegedi főreáliskolai tanárnak *Leányiskoláink* című tanulmánya, mely a lap többi cikkénél jóval élesebben marasztalja el a hazai lányiskolákat. S elégedetlenségének egyik, talán legfontosabb oka, hogy az iskolákban hasznos műveltség, alapos tudás helyett úri fényűzésre nevelik a lányokat. Még az ipariskolákban is. „S tessék csak megfigyelni a növendék lányok bizalmas diskurzusát: szakasztott, mintha csak a nagyzás, a túlterjeszkedés nyavalyájában sínylő mamák és nénik jól ellesett s begyakorlott nyelvű beszédét hallanók. Éppen úgy irigykednek egymásra, éppen úgy kigúnyolják s leszólják szegényebb vagy talán egy és más hátrányban lévő társaikat.” (67.)

A „művelt lelkű, okos nő”, a tevékeny „honleány”, e reformkorban fogant eszmény tehát Farkas mértéke is, s hogy nem elszigetelt, érdekesen tanúsítja az a lapszemle, mely a Zalai Tanügy cikkeit ismertetve ilyen részleteket lát jónak kiemelni: „Kisasszonyokat nevelünk a szegény családok gyermekeiből, kik vagyonosabb társaiktól eltanulják a cifrálkodás vágyát; kiknek orrát bántja a rántás szaga, gyenge arcukat s fehér kacsóikat megvörösíti a tűzhely, s mikor nevelésük befejeztetett: no akkor látják csak, (. . .) mivé lettek (. . .)! Képezdéink s egyéb nevelédéink is megszívlelhetnék mindezen körülményeket . . .” (143.)

Túlbecsülnünk persze hiba volna ezt a reformizmust, hiszen ha hangsúlyozza is a tudás, a műveltség fontosságát, eszménye mégis inkább a sütni, főzni, varrni is megtanító gyakorlatiasság, tehát kísért még benne a reformkor udvarházi asszonyeszménye is. Farkas terjedelmes tanulmánya azonban nemcsak eszménye, de szakmai oldala miatt is érdekes, azért is tehát, mert súlyos bírálatát a pszichológiai, a didaktikai szempontok felől is megpróbálja igazolni. S ez a törekvés tendenciát jelez. A Tanügyi Lapok szakfolyóirat, s ez közleményeinek természetében is kifejeződik. Elsőrendű érdeme tehát, hogy haladó szándékait ezekben a szakközleményekben is érvényesíteni tudja. Tanulmányt közöl például a botbüntetésről (Zajzon Dénes: *A botbüntetés kérdéséhez*. 245–249.), s ebben ismét csak a gyermek erkölcsi-szellemi épsége, a meggyőződés őszintesége érdekében érvel a botbüntetés ellen. Folytatásokban közli Raoul Frary francia író értekezésének ismertetését, melynek középpontjában a gimnáziumi görög és latin tanítás kérdése áll. Az Rf. jelzésű ismertetés nem azonosul fenntartás nélkül Fraryval, mert sok helyen „alanyinak” érzi, szeszélyesnek, végletesnek (a természettudományos

tárgyak iránti ellenérzés bennünk is kétségeket támaszt), de azt nem rejti véka alá a tárgyilagos ismertető, hogy a szépség és hasznosság elvének összekapcsolása, a holt nyelvekkel szemben propagált élő nyelvek s az ezek melletti érvelés szellemessége meghódította, és az ismertetett tanulmánytól a jövő iskolájáról való gondolkozás fölfrissülését reméli. (310).

Csak részletes ismertetés mutathatná ki, hogy ezek a tanulmányok a bennük képviselt eszméket milyen lelkiismeretesen bontják olyan összetevőkre, melyek közlőről érintik a tanítás gyakorlatát. A közlemények egy másik csoportja a szó legszorosabb értelmében is didaktikai jellegű. Ezek közül a Friedrich Fröbel német pedagógus szemléltető módszeréről szólót (Pozsonyi Béla: *Fröbel Frigyes és a természet.* 249.) azért érdemes kiemelni, mert az elvont reáliák életszerű tanításának lehetőségére hívja föl a figyelmet; *A magyar nyelv tanítása mondattani alapon* című Toncs-tanulmányt (163., 199., 215.) pedig dialektikája miatt. Toncs ugyanis azért szorgalmazza az anyanyelv mondattani alapon való tanítását, mert a beszédrészek voltaképpen csak a mondaton belül nyerik el igazi értelmüket. A mondat kategóriái szerint haladva a nyelvvalakok kifejtésében a növendék minden szót kettős mivoltában ismerhet meg: az értelem felől mint mondatrészt, s aztán mint beszédrészt. „Ezen eljárás által megerősödik azon tudat, hogy a nyelv szerves egész, melyben a szók nemcsak önállásukat mint beszédrészek, hanem függésüket is mint mondatrészek kimutatják; a nyelv a növendék elméjében nem esik darabokra, hanem egészképpen tűnik fel, aminthogy az is.” (94.) Toncs persze nem vonja kétségbe a beszédrészekre vonatkozó dogmatikus szabályok megtanításának szükségét, de ezeket az ismereteket már mondattani tudásra kívánja alapozni.

A Tanügyi Lapok eddig ismertetett cikkeiben olyan vonásokra figyelhetünk föl, melyek Toncs egész pedagógiai gondolkodását jellemzik: az erkölcsi, szellemi igény magasságára, a reformszándék dinamizmusára, a hasznosság, a gyakorlatiasság szorgalmazására, az emberiségre, a módszertani írásokban pedig az életszerűség és a szervesség igényére.

És fölfigyelhetünk a horizont tágasságára. Arra, hogy a szerzők nemcsak emlegetik a „haladottabb” Nyugatot, a „művelt Nyugatot”, mint akkoriban oly sok cikk, hanem tanulmányozzák és tolmácsolják is azt, ami figyelmük szögében érdekesnek mutatkozik. Ezek ellenére sem állítható, hogy a Tanügyi Lapok orientációjára ez az egyetemesség volna a jellemző. Ígétét e tekintetben is beváltja: maradt saját vidékének a lapja. S ezt a keretet friss és fogékony tájékozódással igen következetesen ki is tölti. Cikket közöl a bácskai tanügy s a Szegeden létesítendő egyetem összefüggéseiről. (113.) Tájékoztat a helyi tanár- és tanítóegyesületek tanácskozásairól. Megjelenteti a megyei tanfelügyelő évi jelentését, mely rendkívül tüzetes jegyzéke a kor oktatási viszonyainak s ezen belül a nyelvi, vallási színeknek, az anyagi, technikai feltételek színvonalának. (234., 253., 263.) Tanulmányban foglalkozik Zenta város tanügyi szervezetével (259., 276.), a női tornászás problémáival (295.), a betűismertetés és az olvasás módszerével (219.), a tankötelesek összeírásával. Ígétéhez híven szemlékben ismerteti a tanügy szempontjából fontosabb könyveket, tanulmányokat, eseményeket. Néhány tankönyvbírálat is helyet kapott hasábjain. A pedagógusokra, az oktatásra vonatkozó új rendelkezésekről is olvashatunk benne.

Az egyes közleményeket alaposág, higgadt tárgyilagosság jellemzi. A lap általában tartózkodik mind a kihívó állásfoglalástól, mind az irányító

szándék hangsúlyozásától. Éles viták helyett a tanulságok jelzésére törekszik, s nagy gondot fordít arra, hogy olvasóit folyamatosan informálja a magyar tanügy nagyobb eseményeiről s tüzetesen a megyei vonatkozásokról. S mivel ezt a folyamatosságot egy éven át biztosítani tudta, ilyen rövid idő alatt is fontos intézménnyé szilárdult. A lapot propagáló szövegek bizonyára okkal hivatkoznak arra, hogy a munkatársak országos színvonalat képviselnek, mert Farkas Antal, Zajzon Dénes, Czehe Győző, Balás Imre, Kovács István írásai valóban képzett, avatott szerzőkre vallanak. Erre utal az is, hogy a Tanügyi Lapok hamar kapcsolatott létesített más orgánumokkal, könyvkiadókkal, hogy munkájára nemcsak a vidéki sajtó figyelt föl, hanem a fővárosi is. A budapesti újságok közül elsősorban az Egyetértés, mely több számról hírt adott, a 15. számot pedig részletesen ismertette, s a folyóirat működését örvendetes jelenségként méltatta. Természetesen fölfigyelték rá a megye szakemberei is, s mikor a lap válságba került, előbb a szabadkai gimnázium tanári kara, aztán a megyei tanítóegyesület szabadkai járásának köre vállalta szellemi és anyagi támogatását.

Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek a további működéshez, s voltaképpen az első számtól nagy nehézségekkel küzdött a Tanügyi Lapok. A szerkesztő s az őt támogató néhány munkatárs erejének elég nagy hányada arra ment rá, hogy erősítsék a társadalmi és a szakmai érdeklődést, hogy több olvasót, munkatársat nyerjenek meg. Az első cikkek még természetesnek veszik, hogy a lap által javasolt mozgalmak számára meg kell érlelni a fogékonyságot. Országos föllendülésről beszélnek, melynek a megyében is megvannak a föltételei. Számolnak a nehézségekkel, a közönnnyel, de bíznak az előrehaladás lehetőségeiben. Különösen a tanügy társadalmi fölkarolását véli Toncs közeli és kikerülhetetlen föladatnak. Mindenütt megkezdte munkáját az a mozgalom — írja —, amely iskolaegyesületeket hívott életre, s nem késhet tovább Bács-Bodrog megyében sem. Sürgeti a társadalom vezető egzisztenciáit, és sürgeti a pedagógusokat. De már az első számot sem fogadta méltó megértés. Mint Dudás Gyula cikkéből kitűnik, az egyik zombori lap azzal vonta kétségbe a Tanügyi Lapok életképességét, hogy „szórakoztatásnak komoly, tanulmánynak pedig könnyű az, amit produkálhat.” (42.)

Toncsot bántotta az értetlenség, de személyes él nélkül válaszolt (43.), s érveinek zömét Dudás Gyula mondta el. (*A tanügy érdekei Bács-Bodrog megyében.* 41—43.) Ez a védelmező cikk nagyon meggyőzően mutatja, hogy voltak, akik kezdettől fölismerték a vállalkozás értelmét, lehetőségeit. Azt, hogy az országos tanügyi lapok nem mélyülhetnek el a helyi kérdésekben, s hogy nagy szükség van a megyei tanerőket szervező, összefogó, tájékoztató orgánumra. A 10. szám után azonban a szerkesztő már panaszkodva írja, hogy „a minden oldalú áskálódás és irigykedés folytán (...) lapunk oly mértékben nem terjedt el az érdekelt körökben, mint azt a *mutatott jó előjelek* után gondolhattuk volna;” Oka ennek — mondja — „a végtelen közöny is, mely vidékünk minden szellemi mozgalmát megöli . . .” (145.) A borítólap a megmaradt példányokra toborozza az új előfizetőket, a régieket pedig az előfizetési díj kifizetésére kéri. Hogy nem gépies formáságból, az a 15. szám olvasókhöz címzett bejelentéséből jól kitűnik. Itt adja tudtul a szerkesztő, hogy Székely Simon, miután a Tanügyi Lapok bevételeiből a költségeket nem fedezhette, a kiadásról lemondott, s annak terhét a szabadkai főgimnázium tanárai vállalták magukra. Ugyanez a szám közli Farkas Antal egykor szabadkai, ekkor szegedi főreáliskolai tanár nyílt levelét, melyben

a nehézségek patetikus földidézésével beszél a vállalkozás bátor „idealizmusáról”, méltatja a lap jó irányát, értékes közleményeit, s tanúskodik életrevalósága mellett. (227.) Sőt ezen túlmenően részletes javaslattal áll elő, melytől reméli, hogy megvalósításával a lap a pedagógustársadalom támogatását elnyeri.

Az általa kezdeményezett találkozó a lap vezetői és a helyi pedagógusok érdeklődő képviselői között 1886 tavaszán létre is jött. Ezen megállapodás született arról, hogy a Tanügyi Lapok a megye és Szabadka oktatásügye szempontjából hasznos és szükséges orgánus, s jövőbeli fenntartása érdekében egy tizenegy tagú bizottságot létesítettek, amely a szervezés és a szerkesztés gondjait magára vállalta. „Reméljük — fejeződik be a közlemény —, hogy május 15-én több örvendetes részletet közölhetünk s ugyanakkor a szerkesztő bizottság névsorát is köztudomásra hozzuk.” (268.)

A beharangozott közlemény végül is a június 15-i számban jelent meg. A cikk visszatekint a lap egyéves múltjára, emlékeztet a kitűzött programra, kiemelve az önismeret elmélyítését sürgető passzust, felsorolja az akadályokat, melyekkel meg kellett küzdenie, beszél a lap fönntartásának megingathatatlan hitéről, a válságról, amelyen átvergődött, a misszióról, amelyet be kell töltenie, s végül az előbb említett értekezletről, melyen egy választmány vette át a lap ügyeit. Ez a választmány a szerkesztéstől visszalépő Toncs utódjául Balás Imre gimnáziumi tanárt bízta meg a lap ideiglenes vezetésével.

A fordulat nem meglepő, mert már Farkas Antal is Balás Imréhez intézte az idézett nyílt levelet, de annak semmi jele, hogy Toncs lemondását a választmány vagy Balás szorgalmazta volna. Toncs ekkor még fiatal tanár, Balás pedig a gimnázium legrégebb tanárainak egyike. Farkas egykori kollégája, a városban bizonyára a tekintélye is nagyobb, ezért jut a lap ügyében ilyen szerephez. Meg is kísérli a társadalmi támogatás megszervezését, a szabadkai tanítók köre kilátásba is helyezi mind a szellemi, mind az anyagi támogatást, de vagy nem váltotta be ígéretét, vagy Balás bizonyult tehetetlennek, tény, hogy a Tanügyi Lapok Toncs lemondásával megszűnt létezni.

Hogy Toncs miért vonult vissza a szerkesztéstől, csak találgathatjuk. Az anyagi nehézségeket egy társadalmi összefogás talán elháríthatta volna, de kérdés, hogy lehetett-e bízni a tanítókör már jelzett ígéretében. Márpedig ilyen szakfolyóirat sem akkor, sem később nem tudta magát állami vagy társadalmi támogatás nélkül fönntartani. Minden jel arra vall, hogy a Tanügyi Lapok által olyan gyakran hangoztatott közöny a nyolcvanas évek derekájának Szabadkáján még nagyon is masszív volt. A lap ugyan el tudott egy évig tengődni, de Toncs legfontosabbnak vélt elgondolása: az intelligencia széles köréit mozgósító iskolaegyesület, melytől a szegény sorsú tanulók támogatását, a tehetségesek jutalmazását, a jó tanítók kitüntetését, a rászoruló iskolák segélyezését, a társadalom alkotó, serkentő részvételét remélte, többszöri fölszólalás, sürgetés ellenére sem valósult meg. De Toncs munkatársainak segítségét sem érezhette elég intenzívnek. Voltak hívei, támogatói, mint például Farkas Antal, Balás Imre és Dudás Gyula, de a szemlék, a krónika rovatai bizonyára így is nagy megterhelést jelentettek egy olyan lapnál, melyet jóformán maga szerkesztett.

A közöny okait keresve szembe kell néznünk a lap gyöngeségeivel is. Az, hogy szakfolyóirat volt, nem vált mindenben a javára. Hogy „tanulmány-nak könnyű, amit produkált”, ez a vád nem helytálló, de az igen, hogy „szórakoztatásnak” túl komoly volt. Ha nem a szórakoztatás, csak az olvas-

mányosság igényével nézzük, akkor is száraznak, terhesen iskolásnak mondhatjuk közleményeinek jó felét. Ha a lap helyzetét, kapcsolatait egyengető cikkektől eltekintünk, a Tanügyi Lapok alig különbözik a tanáregyesületi közlönyök sokszor alapos, sokszor hasznos, de többnyire steril és monoton szakszerűségétől. Oka lehet ennek a fiatal szerkesztő még iskolás szakmai alázata s a kelletnél nagyobb tisztelete a fővárosi minták iránt, s még inkább az, hogy a remélt és sürgetett társadalmi mozgást nem sikerült elindítania, és így a mozgalmi szándék mozgalmi téma nélkül maradt.

A Tanügyi Lapok azonban így is fontos dokumentuma vidékünk művelődéstörténetének. Az akkori oktatásügy szellemi és anyagi állapotát hívebben tükrözi, mint bármely más sajtószerve ennek az időszaknak, s tükrözi a magasabb, korszerűbb nevelés igényének erejét s megvalósításának rossz föltételeit.

Toncs pályája szempontjából is több volt alkalmi vállalkozásnál. A kudarc, mint lemondása és panaszai sejtetik, bánthatta, de emberi, tanári hitelét csak növelte. A szerkesztést jó ízléssel és szerényen csinálta: nem állt előtérbe, nem rakta tele lapját saját dolgozataival, s minden megnyilatkozását az ügy őszinte tisztelete jellemezte. Visszavonulásával nem is kellett földadnia terveit, más fórumokon, módosult alakban, de valamennyit újra napirendre tűzhetette, s többségüket megvalósította. A nevelési iránycikkek, a könyvbírálatok s a módszertani cikkek szerkesztője tankönyvekben, módszertani tanulmányokban fejté ki mondanivalóját, a mozgalmi szándék pedig majd a Szabad Líceum s a kereskedelmi iskola megszervezésében talál érdekeire. A Tanügyi Lapokat tehát bizvást tekinthetjük mának, mely az érett Toncs munkásságának csíráit magában rejtette.

A SZABAD LÍCEUM SZERVEZŐJE ÉS A NÉPMŰVELÉS KEZDEMÉNYEZŐJE

Mondottuk már, hogy a Tanügyi Lapok szerkesztőjeként Toncs milyen sürgetően, mennyi reménnyel szorgalmazta olyan társadalmi egyesületek létesítését, amelyek kapcsolatot teremtenek az iskola és a város intelligenciája között. Széchenyi példáját vetítette a korabeli Szabadka tehetségszociálisai elé, s ettől a társadalmi összefogástól többet várt, mint az államtól. Remélte a szegény sorsú tanulók fölkarolását, a jó tanárok pártfogó ösztönzését, ösztöndíjak létesítését, a szegényebb iskolák anyagi támogatását.

A Szabad Líceum által is a társadalommal létesít Toncs kapcsolatot, de már nem az iskola áll a vállalkozás központjában, ez már jellegzetesen iskolán túli mozgalom, s mint ilyen sokban elődje a közművelődés mai intézményeinek.

Működését 1898-ban kezdte el, s kisebb-nagyobb megszakításokkal 1918-ig folytatta. Nagyobb föllendülésről az 1905-ből, 1911-ből s az 1914–1917-ből való újságcikkek tudósítanak. Elnöke Milkó Izidor volt, másodelnöke Toncs Gusztáv, de a hírlapok tanúskodása szerint az egésznek Toncs volt a szervezője s leggyakoribb és legnépszerűbb előadója, vagyis a lelke. Ennek egyik bizonyosságaként álljon itt a líceum vezetőségének Toncs működéséről kiállított hivatalos elismerése:

„Szíves készséggel és a valósághoz híven igazoljuk, hogy Toncs Gusztáv úr, felső kereskedelmi iskolai igazgató, a Szabadkai Szabad Líceum Egyesület alapítása és szervezése körül rendkívül eredményes működést fejtett ki.

A nevezett egyesületnek megalakulása óta — 1903 évtől kezdve — mostanáig másodelnöke volt, s mint ilyen az egyesület igazgatásában tevékeny részt vett.

Az összes működő tagok közt ő volt az, aki a legintenzívebb munkásságot fejtette ki s a legtöbb előadást tartotta, s ezzel nagyban hozzájárult a város és vidékének kulturális fejlődéséhez s az irodalmi élet fellendítéséhez.

Mint előadó nemcsak az egyesület székhelyén, Szabadkán, hanem Zomborban és Baján is tartott szabad előadásokat.

E tartalmas előadásoknak alábbi felsorolása hű képét nyújtja annak az értékes kulturális tevékenységnek, amelyet Toncs Gusztáv úr mint egyesületünknek egyik alapítója, másodelnöke és mint működő tagjainak legbuzgóbbika kifejtett s azzal az egész itteni értelmiség elismerését kivívta.

Az előadások száma és tárgya:

Széchenyi és Kossuth irodalmi harca. 1900.

A tudomány eszméje. 1903.

Csokonai. 1905. (Százéves forduló.)

Shakespeare drámai művészete. (Két előadás Szabadkán és Zomborban.) 1909.

Az ember lelki világa. 1910.

Mi a társadalom? 1910.

A történelmi materializmus. 1911.

Az ember tragédiájáról. 1911.

Báró Eötvös József. 1913. (Százéves évforduló.)

Kiss József költészete. 1914.

Ady és Gyóni költészete. 1915.

Széchenyi és a mai Magyarország. 1915.

Történefilozófiai előadások. Hat előadás „Történeti élet” címen. 1916.

Petőfi szociológiai szempontból. 1917.

A tudományok rendszere. 1917.

Előadások a lélektan köréből.

A magyar irodalom helye a világirodalomban. 1918. Baján.

Subotica, 1923. febr. 15.

Milkó Izidor s. k.
elnök

Vály Gyula s. k.
főtitkár

A Szabad Líceum afféle értelmiségi továbbképző fórumként indult, azza. a céllal, hogy a tudomány eredményeit az iskolából kinőtt közönség számára közvetítse. Később valóságos szellemi tűzhellyé lett, vitafórummá, ahol az irodalom, művészet, politika, szociológia, lélektan s a gazdálkodás legfontosabb kérdései kerültek porondra. Vezérkara, mint a fővárosi fórumok szerkesztői, munkatársai, ahogy a történelem irama gyorsul, mind gyakrabban találkozik a Városi kávéház törzsasztalánál, Milkó és Toncs mellett naponta megjelenik Vály Gyula mérnök, Weisz Aladár törvényszéki bíró, dr. Vály Dezső orvos, dr. Dezső Kálmán MÁV főfelügyelő. Gyakori vendég Lányi Mór elnökgazgató, Strasszburger Izidor mérnök, Löwy Mór kereskedő, Lányi Ernő, Fenyves Ferenc. Olykor a kávéházat nem nagyon kedvelő Loósz István is megjelenik. A Bácskai Hírlap a szabadkaiak Pilvaxának titulálja ezt a kávéházi kört. Nívós és lendületes vitákról tudósít: „Sok szó esik Szabad-

káról is, annak jövő fejlődéséről, a vezetőiről, a társadalmi életéről, az emberek gondolkodásmódjáról, mindenről, ami a várost oly különösen érdekessé és jellegzetessé teszi.” (1915. december)

A líceum előadói jobbra a törzsasztal tagjaiból kerülnek ki, de esetenként vendég tudóst is fölléptetnek. A közönséget „előkelőnek” mondják az újságok, de ez akkor elsősorban az értelmiséget jelentette, s nem zárta ki a diákokat, akik szintén lelkes hallgatói voltak. Az előadásokat hol a gimnázium dísztermében, hol a városi székház kistermében állítólag mindig telt ház előtt tartották meg. Hogy az intézmény miből és miként fedezte kiadásait, pontosan nem tudjuk, de az adatok a városi tanács támogatásáról is szólnak, s persze a belépőjegyekből is összegyűlhetett némi pénz. Hatásköre Szabadkán túl Bajára és Zomborra is kiterjedt.

Toncs Gusztáv 1900-tól jut nagyobb szerephez. Mint a Bácskai Ellenőr frja, ő, „Aki eddig csak, mintegy a háttérben, szinte észrevétlenül fáradozott, most előtérbe lép, hogy mint felolvasó is előremozdítsa az ő dédelgetett kevéncének, a Szabad Líceumnak ügyét.” (1900. március 15.)

A világháború második felében jelentős fordulat megy végbe a líceum életében. Addig jobbra a kiérlett, leszűrt eredmények közvetítésére szorítottak, 1915-től a vitatott kérdések is műsorra kerülnek. S a Bácskai Hírlap már idézett cikke szerint Toncs Gusztáv ötlete s „kedves terve” volt, hogy a háború folytán nagy jelentőséget nyert kérdéseket a líceum nyilvánossága előtt vitassák meg. Maga Toncs így jelentette be e fordulat elhatározását: „Mi ezeket (t.i. a vitatott eszméket. D. Z.) ide szándékozunk hozni, bárhol keletkeztek is: eszméket, általános irányokat, mozgalmakat a tudományok, a művészetek, az erkölcsi és szellemi élet köréből. A Szabad Líceum azonban ezekben nem fog pártállást foglalni, ő maga semleges marad, mintegy csak bemutatkozó színtere lesz az eszmemozgalomnak. . . . Kizárja az agitációt, s rábízta tagjaira és a közönségre, hogy (. . .) a tárgyalt ismeretekből mindenki olyan nézeteket szűrjön le magának, aminek tudományos ismereteinél, felfogásánál, életnézeténél fogva leszűrhet.”

Mind a líceum szelleme, mind Toncs jellemzése szempontjából fontos amit e megnyitója zárószavaiban mondott: Helyt akarunk adni a tudomány-hitelű kritikának, ha avult tételeket, életképtelen hagyományokat dönt meg, s ha nem személyek ellen irányul. „A mi eszményünk a tudományterjesztés, ben is: a tudomány szabadsága, mely a gondolkodás szabadságán épül fel; s eszményünk az olyan közönség, mely a szabad tudományból kíván táplálkozni.” Gondolatait így summázza: „mindig a legjobbat s mindent a maga idejében.” (Bácskai Hírlap. 1915. február 26.)

Így került sor például a nacionalizmusról és internacionalizmusról szóló előadásokra. Az előbbi Loósz István, az utóbbi Toncs Gusztáv tartja. Az előadásokat főlshólalások követik, melyek a téma minden vonatkozására kitérhetnek, csak idejüket kellett tizenöt percre korlátozni. (Bácskai Hírlap. 1915. december 23.) Később, 1917-ben előzetesen szillabust adtak ki a soron következő előadásról, s az az előadás vázlatát, a fólhasznált irodalmat tartalmazta. Sajnos, ezek közül csak néhányat ismerünk (a 3., 4. és 5. számút), s fólkutatásra várnak a jegyzőkönyvek is, melyek ezekről a vitákról készültek. Így egyelőre csak az újságok beszámolóiból formálhatunk véleményt a líceum munkájáról.

Hogy megfelelt-e a Toncs által kifejtett irányelveknek, pontosan nem tudjuk. A szillabusokból arra következtetünk, hogy a lélektani előadásokat

például erős szakszerűség, rendszeresség jellemezte. Loósz István egyik kéziratban fennmaradt előadása, a nemzet és internacionalizmus viszonyát vizsgáló, meglepő nagyvonalúsággal beszél a kettő egészséges kölcsönhatásáról, de ugyanó — egy másik kézirat tanulsága szerint — a menetszázados mámor pátoszával veszi számba a háború nemzeteszmetelő hasznát. Maga Toncs, noha szintén hajlott a pátoszra, a jelek szerint tartotta magát a kitűzött elvekhez. Az egzakt tudományok kérdéseit tárgyaló előadások természetük miatt sem válhattak az akkor oly divatos üres dagályosság alkalmává. Az intézmény huzamos működése, a róla szóló beszámolók hálás méltatásai, a közönség nem szűnő figyelme arra vall, hogy a történelem által mind nagyobb nyomatókkal föltett kérdésekre az első világháború éveiben a szabadkai értelmiség ezeken a vitákon kapott választ.

1915 elején például ilyen program megvalósítását tervezte el a líceum: Február 4. Megnyitó — Toncs Gusztáv. Dr. Kunos Ignác (a Keleti Kereskedelmi Akadémia igazgatója): Török kultúrnépek. Február 7. Dr. Cholnoky László (kolozsvári egyetemi tanár): A háború földrajza. Február 11. Dr. Jászi Oszkár: A háború hatása a társadalom fejlődésére. Hangverseny. Lányi Ernő rendezésében. Február 25. Dr. Gieswein Sándor (országgyűlési képviselő): A háború és a társadalomtudományok. Március 4. Loósz István: A háború hatása világfelfogásunkra. Szemelvények Gyóni Géza verseiből. Március 11. Dr. Gyomlai László: A háború pszichológiája. Március 18. Petőfi-est Jászai Mari közreműködésével.

Amennyiben az újságok révén ellenőrizhető, némi eltóladással és bizonyos hézagokkal ez a program meg is valósult. A Bácsmegeyi Napló március 13-i beszámolója szerint például Jászi Oszkár március 12-én tartotta meg a február 11-ére tervezett előadását. S ebben „A tudós előítéleteket szaggató komolyságával tépte ízekre a háború szülte divatos szólamokat és tanításokat.” Cáfolta a háború biológiai-nacionalista magyarázatát, mely a természet törvényeit vetíti rá a társadalomra. Cáfolta a vallás metafizikai magyarázatát. S a háborút történeti erők műveként: a kis államok egyesülésének akaratóból eredeztette. Egy közép-európai államszövetség s a benne megvalósuló béke perspektíváját vetítette hallgatói elé. A zsúfolásig megtelt terem közönsége frenetikus tapsal fejezte ki tetszését.

Hasonló sikere lehetett korábban Balázs Béla előadásának, vitát provokáló gondolatainak, „melyek a nemzetiség és nemzetköziség nagy terjedelmű területét érintették, (és) valóságos izgalmas hangulatot hoztak létre.” (Bácskai Hírlap. 1915. december) A Bácskai Hírlapnak ugyanebben a cikkében olvasható, hogy „Valóságos szellemi központja a líceumi társaság ennek a városnak, amiről ma még igen kevesen tudnak és beszélnek, de aminek messze hatása az évek folyamán annál érezhetőbbé fog válni.”

A korabeli értelmiség, de pontosabbak vagyunk, ha így írjuk: „művelt közönség” tájékoztatását, szórakoztatását, tudományos érdeklődését sok hasonló intézmény szolgálta századunk elején, s többségük színvonala és jellege a dologtalan „előkelők” társasági életének inkább megfelelt, mint a közművelődés érdekeinek. Toncs jelentőségének talán legbeszédesebb bizonyítékát hallgatnók el, ha nem jeleznék, hogy az ő líceumi szereplése nem ilyen fényűzést szolgált. Ama kevesek egyike volt, aki már az első világháború előtt a mai népművelés felé mutató demokratikus koncepció jegyében dolgozott, s egy országos arányú népművelési program megvalósíthatóságának reményében. Abban a tervezetben, melyet 1915-ben az *Iskolán kívüli népok-*

tatás címmel terjeszt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elé, nem véletlenül szerepel a „népoktatás” szó. Kitűnik ez a tervezet részleteiből is. Eszerint az egyetemes szabad iskola névvel megvalósuló intézménynek az volna a célja, hogy a társadalomtudományokon alapuló, modern általános műveltséget nyújtson. A társadalomtudományt Toncs a legszélesebben értelmezi, tehát a szociológiától a természettudományokig mindent beleért. Modernség alatt a legújabb kor kultúráját érti. Az iskolák anyaga — írja — a hagyomány, ezzel szemben az egyetemes szabad iskola a mindenkori jelen kultúráját kívánja adni, úgy azonban, hogy a hagyományos anyagból is mindent ad, ami a fő céllal összeköthető és alátámasztja a célt. Egyetemes azért, mert kiterjed az általános műveltségi iskolák minden fokozatára, a főiskoláktól le az elemi iskoláig. Tehát az előadásokat a műveltektől az analfabétáig mindenki hallgathatná. Szabad azért, mert az előadásokat mindenki tetszés szerint látogathatná. Előadói között tanítók és tanárok mellett más szakemberek is lehetnének. Időtartama három év lenne, s hallgatói rendszeresekre és rendkívüliekerekre osztódnának. Az előbbieket meghatározott tárgyakat hallgatnának, vizsgáznának, bizonyítványt kapnának, az utóbbiak tetszés szerint választ-hatnák tárgyaikat, nem kellene vizsgáznok, s csak igazolást kapnának.

Az egyetemes szabad iskola egyik fő célja: a nevelés. Tananyagában irodalom, művészet, zene, múzeumi látogatások, ismeretterjesztő kirándulások, képzőművészeti kiállítások látogatása szerepelne. Az oktatás színvonala és természete igazodna a hallgatók műveltség szintjéhez és érdeklődési köréhez: mást nyújtana a főiskolát végzetteknek, mást az iparosoknak, mást az ipari s mást a mezőgazdasági munkásoknak, mást az analfabétáknak, s helyet kapna benne a szórakoztató zene, a színház és a sport is. (Toncs László tulajdonában.)

A tervezet felsorolja az egyes tagozatok művelődési anyagát is, de ennek ismertetését mellőzzük. Szelleme a fentiekből is nyilvánvaló, s az is, hogy mennyire „jámbor szándék” volt ez a tervezet 1915-ben, amikor egyetemes népművelés helyett egyetemes népirtással voltak elfoglalva az államok. Az elképzelést azonban nem sorsa, hanem tartalma minősíti. Toncs alaposan és módszeresen végiggondolta tervezetét. A vidéki dilettánsok megalomániája teljesen hiányzott belőle. Ezekben a kérdésekben nemcsak Szabadkán tartották őt illetékesnek, de a fővárosban is. Ezért tarthatott a budapesti kereskedelmi akadémián 1909-ben előadásorozatot a társadalom, a tudomány, a lélektan kérdéseiről, s 1918. július 5-én az Országos Szabadoktatási Tanács megbízásából Nagyváradon. Líceumi előadása Baján és Zomborban is mindig nagy eseménynek számított, s ebben a jelek szerint széles látókörének, műveltségének híre s megnyilatkozása nagyban részes.

EGYÉNISÉGE

De bármily hatalmas volt is az a tudás, mellyel Toncs a tudományok rendszerezésének nekivágott; bármily alapos a készültség, mellyel előadásait megtartotta; bármily lelkiismeretes és jó munka a Mikesről írt könyv, s logikusan rendezettek a tankönyvek, Toncs összes művei minden erényükkel együttvéve sem magyarázzák meg azt a hatást, amelyet tanítványaira, hallgatóira gyakorolt. Röviden szólva: az írott mű egésze is kevesebbnek, szürkébbnek tetszik, mint amilyen maga a jelenség, a tanár lehetett. Nincs ebben semmi ellentmondás. Az ember mindig több, mindig más is, mint a műve. Még a

szépirókra is vonatkozik ez. Mennyivel inkább a tanárra, akinek produkciójában a szöveg, amelyet előad, amelyet leír, csak egy része annak — bár a legfontosabb —, amit átad. A teljesítmény egészében azonban embersége is benne van: személyiségének színei, klímája, sugárzása.

S minden jel arra vall, hogy ez a sugárzás Toncs esetében átható lehetett. Személyisége vonzó, megkapó, látványosság nélkül is varázslatos. Ennek a sugárzásnak természetesen az etikai és az érzelmi forrása is erős lehetett. „Ami sokaknál a legnehezebb feladat, a fegyelmezés, az ő órái alatt önként adódott. (...) Mindig csend, áhítatos várakozás, nagy bizalom fogadta az osztálytermekben. Pedig semmi sem állt tőle távolabb, mint a népszerűség keresése. Az újabban divatos leereszkedést, a tanulókkal való barátkozást nem ismerte, de bánásmódjában őszinte atyai jóságot érzett ki mindenki.” Mindenki? Az előbbieket olyan tanítványa gyászbeszédéből idéztük, aki királyi tanfelügyelő volt Toncs halálakor. (Esztergom Ferenc: *Toncs Gusztáv*. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 1938—1939. december-január. 4—5. szám.) Dr. Merényi József, *Az Est* című lap munkatársa így közölte: „Szeretettel üdvözli volt osztályfőnökét az a kis szegény zsidógyerek, akit a tanár úr annyi szeretettel pártfogolt.” És dr. Zinger Béla ügyvéd: „... csak most látjuk igazán annak a munkának a mélységét és tiszta önzetlenségét, melyet lelkünk nemesítésére kifejtett, ... „Szelleme mindenkor bevilágítja útjainkat, „mert fény annak a lényege, szeretet az, mi ránk bocsátá, s bölcsesség, mi azt szavakkal kísérte.” Szülői gondolkodását, féltő szeretetét, vonzó emberségét idézi a többi tanítvány levele is. (Toncs László tulajdonában.) Bízva idézhető hát tovább Esztergom Ferenc jellemzése: „A nagy nevelők felelőssége és okos szeretete töltötte el. (...) Mindenik tanítványában (...) ígéretet, szunnyadó értéket látott, s ennek tudatában gyakorolta nevelői hivatását. (...) Tanári személyiségének erényei a tanításban tündököltek igazán. Ezen a téren már ötven évvel ezelőtt a napjainkban sokat emlegetett elvek szerint dolgozott. Így sohasem mulasztotta el órák elején a kellő lelki hangulat fölkelését. Az olvasmány jelentőségének a személyes átérzése megkapóan sugárzott ki tárgyalásának melegéből és emelkedettségéből.” Élmény volt a Toncs-óra. Központjában mindig az olvasmány állt, ebből fejtette ki — az osztály bevonásával — az elméleti tanulságokat. „A legtisztább cselekedtető oktatás volt ez, anélkül, hogy így hívták volna. Különös szeretettel és elmélyedéssel tárgyalta a *Toldit*, *Buda halálát*, a *Zrínyiázt*, *Zalán futását*, Shakespeare *Julius Caesarját*, Petőfi költészetét, *Bánk bánt* és *Az ember tragédiáját*.”

A tanítványok iránti bizalom, szeretet s az anyag mély ismerete, élményserű átértése volt tehát az a kettős forrás, melyből tanári varázsa eredt. E két forrás egymásba folyó kölcsönössége élte azt a sugárzást, mely kibontakoztatta a kedély színeit, a közlés örömét, az emberekkel való kontaktus láthatatlan áramait. Az előadásairól közölt ismertetések számunkra már nem közvetíthetik ezt az áramlást, de egybehangzóan jelzik, hogy volt ilyen. Ezek az újságcikkek mindig arról tudósítanak, hogy a közönség rendkívüli figyelemmel hallgatta Toncsot. Történelemfilozófiai előadásait éppúgy, mint az irodalomról szólókat. Dicsérik készültségét, gondolatainak mélységét, elemzéseinek élességét, választékos, szép stílusát. (Bácskai Hírlap. 1909. március 7.) S ha ezt joggal teszik is, akkor se hihető, hogy ezek miatt hangzott fel előadásai után a hosszan tartó, szűnni nem akaró taps. (Bácsmegyei Napló. 1905. február 14.; Uo. 1910. március 13.; Bácskai Hírlap. 1905.

novembar 14.; Uo. 1908. aprilis 9.; Bajai Független Újság. 1918. március 5.) Hogy ily okok miatt érezték a Szabad Líceum előadásait páratlan élménynek, oázisnak a hallgatók. (1915. február 26.) „Az a hatalmas taps is, mely felolvasását követte, csak alig tudta kifejezésre juttatni a tetszést, s a mély hatást, melyet nagy számú hallgatóira gyakorolt.” Ezt a Bácskai Ellenőr írta a Kossuth és Széchenyi harcáról tartott előadásról. (1910. március 15.) A Bácskai Friss Újság ugyanerről az előadásról szólva együtt dicséri a téma érdekességét és a tudós tanártól megszokott élvezetes, lebilincselő előadást. (1900. március 13.)

Ismerjük Toncs Széchenyiről írt tankönyvét és a Kossuthról tartott beszédét, s ezekből azokat a gondolatokat is, melyeket a két nagy ember harcáról szólva előadhatott, de ha ezekben nem érzékeljük is a lebilincselő erőt, mégsem gyanakszunk az Újságok szavahihetőségére, mert tudjuk, hogy az, amivel Toncs hatott, nem mérhető az átadott ismeretek fogalmi értékével. Toncs azt valósította meg, ami az értékek világában nehezen rangsorolható, de kivételes érték: a maga nem eredeti tudását szoros és mély emberi kapcsolatra tudta váltani. Közeggé tudta avatni, melynek áramában hallgatói bejárhatták a lélektől lélekig vezető utat. S nemcsak a közvetlenül adott, kényelmes utakat, de a nagy szellemekhez vezető szédítő szerpentineket is. Azt érezhették, hogy a nagy elmék üzenete nekik is szól, s ők értői ennek az üzenetnek, részesei egy magasrendű közösségnek.

S ha egy mondatban kellene megmondanunk, miben látjuk Toncs Gusztáv jelentőségét, erre az üzenetközvetítő szerepre hivatkoznánk. S elsősorban erre gondolunk, amikor egyik tanítványa szavait most fölerősítve megismételjük: „Bizonyos, hogy a tanári rend ékessége volt.”

REZIME

PEDAGOG, GUSTAV TONČ

Paralelno sa opštim razvitkom, početkom ovoga veka i društveni i kulturni život Subotice postao je intenzivniji. Javljaju se i ubrzo stiču reputaciju pesnici Deže Kostolanji i Šarolta Lanji, novelista Geza Čat, muzički esteta Viktor Lanji, prozni pisci Kalman Stroakai i Artur Munk. Većina njih školovala se u subotičkoj gimnaziji i bili su učenici profesora mađarskog jezika i filozofije, istaknutog naučnika, autora većeg broja studija i udžbenika Gustava Tonča.

U svom eseju Zoltan Der ocrtaava lik ovog vrsnog pedagoga, koji je i kao urednik i jedan od organizatora „Slobodnog liceuma” stekao velike zasluge. Preko četrdeset godina živeo je i radio u ovom gradu i zbog svoje svestrane delatnosti bio jedan od najpoznatijih i veoma cenjenih ličnosti. Još kao mlad profesor, 1885. godine, pokrenuo je dvonedeljni pedagoški list „Tanügyi Lapok” sa ciljem da bude glasilo svih škola — ne samo Subotice, već celog ovog kraja i da doprinosi reformi nastave. Međutim, u oskudici materijalnih sredstava i usled nezainteresovanosti širih slojeva, časopis je ubrzo prestao da izlazi, ali je i ovako vredan pažnje onih koji se bave izučavanjem naše kulturne prošlosti. Tim više što od svih tadašnjih glasila daje verodostojniju sliku školskih ustanova i težnji ka modernijem obučavanju mladih generacija.

Gustav Tonč je već u ovom listu tražio osnivanje takvih institucija, koje bi uspostavile kontakt između škola i inteligencije. Ovu svoju zamisao uspeo je ostvariti dvanaest godina kasnije preko „Slobodnog liceuma”, preteče mnogih današnjih kulturnih institucija, čiji je cilj bio ne samo održavanje raznih predavanja iz oblasti društvenih i šire humanističkih nauka, već i podsticanje vrsnih pedagoga na rad, osnivanje fondova za stipendiranje, pomoć

siromašnim učenicima i školama. Tonč nije bio samo potpredsednik ove ustanove, već i njen najagilniji član, koji je do njenog postojanja, 1918. godine, održao bezbroj predavanja iz oblasti književnosti, filozofije i psihologije.

Autor napisa ukazuje na to da je Gustav Tonč bio jedan od onih malobrojnih ljudi, koji su već pre I svetskog rata radili na prosvjećivanju u duhu demokratskih koncepcija. To dokazuje i njegov plan, koji je 1915. godine predložio nadležnom ministarstvu o reformi školske nastave, koju treba — po njegovoj zamisli — učiniti dostupnom svima, bez razlike na materijalne mogućnosti, od najnižih do najviših formi.

Ali, Gustav Tonč i kao pedagog predstavlja izuzetnu ličnost, jer je umeo da svoje znanje stvaralački prenese na druge i da omogući svojim učenicima da pređu put koji vodi do velikih umova ljudske civilizacije.

SUMMARY

TONCS GUSTÁV — THE PEDAGOGUE

At the beginning of this century, parallel to a general development, the social, cultural and literary life of Subotica became more intensive. It was that time when the poets Dezső Kosztolányi and Sarolta Lányi, the short-story writer Géza Cháth, the music-aesthetician Viktor Lányi, the prose-writers Kálmán Sztróckay and Artúr Munk appear and soon gain reputation. Most of them had their schooling in the grammar-school of Subotica and were pupils of Gusztáv Toncs, teacher of Hungarian and philosophy — an eminent scholar and author of a large number of essays and text-books.

The author depicts in his work the figure of this excellent pedagogue who has gained due merit also as editor and one of the organizers of the „Free Liceum”. Toncs Gusztáv lived and worked over forty years in this town and was — because of his manysided activities — one of the best known and most respected personalities; however in course of time he got more and more forgotten.

Already as a young teacher in 1885 he started a fortnightly pedagogic periodical „Tanügyi Lapok” with the aim to be the voice of schools — elementary, vocational and grammar schools — not only of Subotica but of this entire region, and to contribute to the reform of teaching. However, owing to lack of financial means and disinterestedness of a broader circle, the journal soon ceased to appear but even so it deserves the interest of those who are concerned with the study of our cultural past. All the more that of all papers of that time it gives a more faithful picture of educational institutions and their efforts to more up-to-date education of the young generations.

Already in this journal Gusztáv Toncs had called for the creation of such societies that would set up a contact between schools and the intelligentsia. He succeeded in putting through this idea of his twelve years later in the „Free Liceum” — predecessor of many of today’s cultural institutions — the aim of which was not only to organize different presentations in the field of social and humanistic sciences but also to stimulate distinguished pedagogues to create funds for scholarships and other kind of help to poor pupils and schools.

Not only that Toncs was vice-president of this institution but also his most active member who till 1918, when it ceased to exist, gave innumerable lectures on literature, philosophy and psychology.

The author of this article points out to the fact that Gusztáv Toncs was one of those few people who worked already before World War I on the spreading of enlightenment in the spirit of democratic conceptions. This is also proved by Toncs’ plan of reorganization of the schooling system which he submitted in 1915 to the then competent ministry and in which he claims free education on all existing levels for all — regardless to material possibilities.

But Gusztáv Toncs represents as a pedagogue as well an extraordinary personality, for he knew to pour his knowledge into strong human links and to enable to his pupils and listeners to cover the path which leads to the great intellects of the human civilisation.

symposion

A KÖZGAZDÁSZOK PORTOROŽBAN MEGTARTOTT TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZÉSE AZ INFLÁCIÓVAL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁINKRÓL

Portorož 1972. május 29. és 30-án tekintélyes számú és összetételű jugoszláv közgazdászok látott vendégül. E tudományos értekezés célja az erősödő infláció társadalmi-gazdasági okainak és következményeinek tanulmányozása volt.

E tudományos tanácskozás megszervezésének ötlete a Jugoszláv Közgazdászok Szövetsége Tudományos Kutatói Szekciójától ered.

Az elméleti és gyakorlati közgazdászok portoroži értekezése — melyet e szekció szervezett — az utolsó két évben megtartott sikeres tanácskozások egyike csak. Ezeken az összejöveteleken azok a viták és tudományos kutatások prezentálása dominált, amelyek boncolják vagy érintik gazdasági rendszerünk, gazdaságpolitikánk vagy általában a gazdasági fejlődésünk aktuális elméleti és gyakorlati problémáit.

Az ilyen összejövetelek és tanácskozások szervezésével a Tudományos Kutatómunka Szekciója bebizonyította, hogy a jólméretezett és kellő tudományos tapintattal összeállított munkaterv megvalósításáért a tagok milyen rendszeresen küzdenek.

A tudományos értekezés témaköre a *Jugoszláv népgazdaság inflációs folyamatai és kiküszöbölésének módjai* volt. E témáról több mint 20 referátumot készítettek a részben közismert, részben a nagy nyilvánosság előtt kevésbé ismert jugoszláv közgazdászok. A tanulmányok többnyire a közgazdasági fakultások tanárainak egyéni munkái, vagy jugoszláv viszonylatban is hírneves közgazdasági, továbbá belgrádi, zágrábi, ljubljani közgazdasági kutatóintézetek csoportmunkájaként láttak napvilágot.

A portoroži tudományos tanácskozás egyik sajátossága éppen abban nyilvánul meg, hogy ilyen érdemleges kutatások eredményeit itt tették közzé. A másik sajátossága — amely talán még lényegbevágóbb — az a tudományos egzaktuság és objektivitás, amellyel az inflációs folyamatok okai és következményei problémájának megvilágításához közeledtek.

A tudományos gazdasági értekezletek szakmegfigyelőinek véleménye szerint gazdasági életünk jelenségeinek és formáinak tudományos elemzésében is jelentős minőségi változásról van szó. Sőt egyes ismertető írások nálunk a közgazdász hivatás „depolitizálásáról” is említést tesznek, azonban ezek a cikkek sem ennek megindoklását, sem a depolitizálás — mint új fogalom — mibenlétét nem fejtik ki.

A 20 referátumból és még kétszer annyi vitázó fejtegetéséből azonban élesen szembeötlik a probléma elemzéséhez való többféle közeledési mód, az elméleti és metodológiai eltérések. A különböző tudományos hozzáállás, a gazdasági elemzés sokféle módszerének alkalmazása nemcsak az inflációs jelenség nagyon eltérő és különböző okokból származóan tekinthető, hanem elhárításának javaslatai is heterogén jellegűek egész gazdaságpolitikánkra és gazdasági rendszerünkre vonatkozólag.

A tanácskozáson elhangzott, a kutatók alapos érveivel alátámasztott vélemények közül – hogy mi az *infláció fő oka* – csak néhányat említenék meg:

– A gazdaságunkban létező *strukturális diszproporcio* (A gazdasági ágazatok közötti aránytalanság alatt a szerzők is különböző tényezőket értenek);

– *A túlzott beruházások, a túlzott személyi- és közfogyasztás;*

– *A kiépületlen gazdasági rendszer és gazdaságpolitika;*

– *Az objektív gazdasági törvények¹ szabad kibontakozási előfeltételeinek hiánya* (e nézet referenseit és a vitában védőit „klasszikusoknak” nevezték el);

– *Az árak előtervezés nélküli alakulása*, ami a rossz árpolitika és árrendszer rovására írható (szerintük a jugoszláv piac problémái ebből erednek);

– *A gazdasági törvények felfüggesztése az árrendszerben* (helytelen, mert a gazdasági törvények objektíve hatnak az emberek akaratán kívül);

– *A pénz megváltozott funkciója* és a nem eléggé megfelelő és hatékony *hitel- és pénzügyi politikánk* (e nézet fejtegetői jómagukat „monetaristáknak és fiskálisoknak” nevezték).

A már említett és számos egyéb állásfoglalás és következtetés, amelyről itt nem esett szó, reális alapot nyújtott dr. Pjanić Zorannak, hogy zárószavaiban azt állapítsa meg, hogy az értekezleten résztvevő szerzők és vitázók két csoportba sorolhatók. Egyik csoportot azok képezik, akik az infláció problémájához közismert, klasszikus gazdasági elemzések módszerével nyúltak. A kutatók e csoportja ismereteit és következtetéseit, tudományosan megalapozott érvekkel védte. Éppen ez az argumentáltság imponált és teszi tartós értékűvé véleményüket. A szerzők másik csoportjába sorolhatók azok, akik új, korszerű, és a gyakorlatban már elfogadott matematikai-statisztikai módszerrel bizonyították a mi inflációs folyamatainkra jellemző törvényszerűségeket. Úgy tűnik, hogy e kutatások egyes tényezőinek és tudományos eredményeinek van gyakorlati és „társadalmi használati értéke”. (Bajt Aleksandar, ljubljanai professzor, megállapítása szerint gazdasági fejlődésünk rátája erősen antiinflációs jellegű). Habár e csoport kutatása tudományos természeténél fogva főleg fenomenológiai jellegű, mégis megbecsülésre méltó.

A szabadkai Közgazdasági Kar tanárai a portorozi értekezleten beszámoltak a *Pénz az inflációs mozgások feltételeiben* munkacímű – májusban megtartott – tanácskozásunk eredményeiről. Ezen a tanácskozáson a problémát főleg elméleti-metodológiai szemszögből vizsgálták; azon kívül három tanulmánnyal képviselték Portorožban a fakultást.

– Krisper Marjan, professzor: A pénz szerepében és feladatában történt egyes változások áttekintése a mai világban;

– Mr. Šimoković Aleksandar, dócens: A pénztömeg alakulásának mechanizmusa;

– E szemle írója: A társadalmi termék anyagi és értékalapjának autonóm mozgása mint az infláció oka.

Az ökonomisták tudományos tanácskozása Portorožban amellelt, hogy ott kifejezetten az inflációs folyamatok okainak és következményeinek heterogén jellegű szemlélete, elemzése, értékelése volt a központi téma, mégis jelentősen hozzájárult a probléma megoldásához számos felhasználható javaslatával. Éppen ezért túl szigorúnak tekinthető a portorozi értekezlet egyes kritikusaiknak ama véleménye, hogy ez a tudományos tanácskozás „... folyó gazdaságpolitikánknak nem nyújtott sok közvetlenül alkalmazható gazdasági tanácsot”.²

¹ Az értéktörvényt elsősorban mint piaci gazdaságtörvényt értelmezik.

² Ekonomska politika, 1053. sz., 1972. június 5., 7. old.

A ROMÁN NYELVŰ IRODALOM HUSZONÖT ÉVE VAJDASÁGBAN

Az elmúlt 1971-es év folyamán ünnepeltük meg Pancsován (a Libertatea Kiadóvállalat mai székhelyén) és Versecen (a román nyelvű könyvkiadás előző székhelyén) a jugoszláviai román nyelvű irodalom 25. évfordulóját.

A megemlékezés alkalmi ünnepekkel kezdődött. 1971. november 18-án a Libertatea Kiadóvállalat és a Lumina c. folyóirat szerkesztősége Pancsován ünnepi ülést tartott. Az ülést *Paia Blagoe*, a Libertatea kiadói tanácsának elnöke nyitotta meg. Üdvözölte a megjelent vendégeket, akik között ott volt Vasile Șandru, a Román Népköztársaság belgrádi nagykövete, a temesvári Orizont, valamint a craiovai Ramuri c. folyóiratok szerkesztőségeinek képviselői és mások. Az említett folyóiratokkal a Lumina már évek óta együttműködik, és hasznos tapasztalatcserét folytat. A munkaelnökségben helyet kaptak a Lumina eddigi főszerkesztői, kiemelkedő írók és a folyóirat munkatársai. Az ünnepi ülés vendégei voltak még a vajdasági irodalmi folyóiratok (köztük a Híd és a Novi život) képviselői, és a közéleti és politikai személyiségek.

A Lumina huszonöt éves múltjáról, valamint a vajdasági románok irodalmának fejlődéséről *Ion Bălan*, a folyóirat jelenlegi főszerkesztője számolt be. A referátum felidézte a szervezett irodalmi tevékenység kezdeteit a felszabadulás után, külön kiemelte az 1946-os évet mint jelentős fordulópontot. 1946 augusztusában ugyanis Kuštiljban egy irodalmi esten alakult meg a Lumina Irodalmi Kör, amely feladatául tűzte a Lumina c. irodalmi és művelődési folyóirat kiadását, amit az 1947. január 12-én Versecen megtartott első évi közgyűlés el is fogadott, és amivel a folyóiratot formálisan is megalapították. Ezt megelőzően azonban már 1946 áprilisától a Versecen megjelenő Libertatea c. folyóirat havi irodalmi mellékleteként megjelent a Libertatea literarā, ami tulajdonképpen a Lumina elődje volt. A folyóiratot és az irodalmi mellékletet Vasko (Vasile) Popa, a neves jugoszláv költő szerkesztette. Még 1947 nyarán megjelentek az első eredeti román nyelvű verseskötetek is (Mihai Avramescu, Ion Bălan, Radu Flora). Ezeket követi több más gyűjteményes kiadvány, valamint újabb írók és költők jelentkezése. A fejlődési folyamat a mai napig is tart. A Vajdasági Írószövetségnek jelenleg hét román tagja van, és majdnem félszáz olyan személyt tartunk nyilván, akik alkalmi vagy állandó irodalmi tevékenységgel foglalkoznak. Legfontosabb azonban az a tény, hogy

a Lumina irodalmi folyóirat 1947 óta folyamatosan megjelenik; 1954-ig bezárólag évenként 12, 1955-től 1972-ig évenként 6 és 1972-től kezdve évenként ismét 12 számmal jelenik meg. Ha ezeket összeadjuk, impozáns számot (200) kapunk, összesen kb. 12000 megjelent oldalon.

Az ünnepi közgyűlésen a Libertatea kiadói tanácsának egy korábbi döntése értelmében, a kiadóház igazgatója, *Aurel Gavrilov*, a Lumina volt főszerkesztőit: Vasko Popát, Mihai Avramescut, Radu Florát és Ion Bălant az „aranytoll” elnevezésű emlékdíjjal jutalmazta meg.

Másnap, 1971. november 19-én a Lumina szerkesztősége és a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület irodalmi aktívája a verseci Živa Jovanović Tanítóképző nagytermében tanácskozást szervezett a folyóirat 25 éves története kapcsán, ami egyúttal Vajdaságban a román nyelvű irodalmi alkotómunka negyedszázados történetét is jelenti. Ezen a tanácskozáson 12 alkalmi beszámolót és összefoglalást olvastak fel. (Közülük tízet leköszölt a Lumina 1971. évi 6. száma.) Annak ellenére, hogy az értekezlet egész napon át tartott, a hozzászólásokra és a vitára kevés idő jutott, így ez főleg elvi síkon, általánosságokban folyt. Ezért úgy határoztak, hogy a vitát egy későbbi időpontban, külön gyűlésen folytatni kell. Megjegyezzük, hogy a megvitatni való anyag igen bőséges volt, mivel az értekezletet megelőzően — szintén az ünnepségek keretében — jelent meg Radu Flora könyve a vajdasági románok negyedszázados irodalmi mozgalmáról. (Ebben a könyvben a szerzőnek a Novi Sad-i Rádióban elhangzott előadásait szerkesztették egybe, hozzáadva a megfelelő bibliográfiát és az illusztrációs anyagot. A könyv *Literatura română din Voivodina, Panorama unui sfert de veac, 1946—1970* cím alatt jelent meg Pancsován, 1971-ben, 175 oldalon, 17 melléklettel.

A Libertatea kiadói tanácsa, a Lumina szerkesztősége, valamint a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület védnöksége alatt, a Lumina kb. 30 munkatársának részvételével a novemberi értekezleten elkezdett vitát 1972. március 4-én Versecen, a Petru Albu Művelődési Egyesület nagytermében folytatták. (A vita anyagát magnetofonszalagra rögzítették, és ez a Román Nyelvművelő Egyesület évkönyveinek egyik legközelebbi számában nyomtatásban is megjelenik.)

A továbbiakban, hogy a kérdés összetettségét jobban megvilágítsuk, röviden összefoglaljuk a szerzőnek a vajdasági román irodalomról (1946—1970) szóló könyvének tartalmát, a Versecen 1971. november 19-én elhangzott referátumok és korreferátumok anyagát, továbbá a Versecen 1972. március 4-én elhangzott felszólalásokat.

Az említett könyv (amelyben a Radu Floráról szóló fejezetet Ion Bălan írta) illusztrációs anyagát a Libertatea literár irodalmi melléklet 1946 áprilisában megjelent 1. számának, továbbá a Lumina 1947 januári számának címlapja, valamint a kiemelkedőbb írók arcképei képezik. (Az írók között ott vannak azok is, akik ma már nem írnak román nyelven: Vasko Popa és Florica Ștefan; továbbá a legidősebb generációtól: Petru Șandru (szül. 1912.) vagy Avramescu (szül. 1914.) kezdve egészen a legfiatalabbakig pl. Petru Cîrduig (szül. 1952.). A bibliográfiai adatok magukban foglalják mindazoknak a román nyelven megjelent irodalmi vagy nyelvi vonatkozású írásoknak a jegyzékét, amelyek 1945-től (pontosabban 1947-től) megjelentek. A jegyzék 44 címet tartalmaz, beleszámítva azokat az irodalmi alkotásokat (színműveket, sőt regényeket is), amelyek a Libertatea c. lapban vagy a Lumina c. folyóiratban folytatásokban megjelentek.

* A másik bibliográfiai melléklet a Lumina c. folyóirat munkatársainak a jegyzéke, amelyből kiviláglik, hogy pl. az elmúlt 25 év alatt a folyóiratban több mint 70 költő verse jelent meg. (Természetesen vajdasági költők román nyelven megírt eredeti verseire gondolunk.) Prózát kb. ötven, színművet öt, tanulmányt több mint hatvan szerző írt. Mindent egybevetve impozáns számot kapunk, ami még impresszívabb vona, ha a munkatársak közreműködésének mutatóját is elkészítenénk, mert egyes szerzők úgyszólván a folyóirat minden évfolyamában több írással is szerepelnek.

A harmadik bibliográfiai melléklet a románok irodalmi mozgalmáról, a Lumina c. folyóiratról és a szóbanforgó periódus egyes íróiról szóló írások kronológiai mutatója. (Az említett írások nálunk jelentek meg, de a mutató felöleli a Román Szocialista Köztársaságban és a Magyarországon megjelenteket is; ez utóbbi csak egy írásra vonatkozik.) A mutató 300 bibliográfiai adatot tartalmaz. Nem öleli fel — ami pedig nagyon hasznos volna — a mi íróink műveinek más nyelvekre (szerbhorvára, magyarra, szlovákra, ruszinra, albánra stb.) való fordítását, valamint a külföldön (elsősorban Romániában) megjelent írásokat.

A vajdasági román nyelvű irodalomnak ebben a kis monográfiájában első-sorban a leglényegesebb dolgok szintézisét kívántuk megadni. Ez természetesen megköveteli a szelekció elvének alkalmazását, ami viszont — az egységesség kedvéért — bizonyos kisebb dolgok kihagyását jelentette. A kronológiai áttekintésből adódik, hogy ez a monográfia a vajdasági román nyelvű irodalomnak rövid története is, ami azt jelenti, hogy szem előtt kellett tartanunk bizonyos okozati összefüggéseket, továbbá az egyes jelenségek fejlődésének vonalát. És végül — noha ez látszólag ellentmond a felsorolt elveknek —, a feldolgozásnak monografikusnak is kellett lennie, vagyis ennek az irodalomnak a legkiemelkedőbb képviselői külön-külön fejezetben kaptak helyet. Külön fejezet szól a Lumina c. folyóirat, valamint a Libertatea literară c. irodalmi melléklet szerepéről a vajdasági román nyelvű irodalom születésében és fejlődésében. (Talán hiányolható, hogy nincs a könyvben részletes áttekintés — globálisan azonban jelen van — a háború előtti vajdasági román nyelvű lapokban és folyóiratokban megjelent irodalmi alkotásokról. Úgyszintén hiányoznak az Osztrák-Magyar Monarchia idejére, ill. a XIX. századra vonatkozó adatok.) Az első fejezetekben szó esik azoknak az íróknak a szerepéről is, akik ma már nem írnak román nyelven mint pl. Vasko Popa és Florica Ștefan. (Az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy Vasko Popa közvetlenül soha nem írt román nyelven, de kezdeményezője és szerkesztője volt nálunk az első irodalmi kiadványoknak.) Külön-külön fejezet szól a gyermekirodalomról és az irodalmi kritikáról (amelyek közül egyik sincs sem mennyiségi, sem minőségi szempontból megfelelő színvonalon). Végül pedig külön fejezetet kaptak az ún. „paraszt költők”, akiknek tevékenységét a felszabadulás utáni első években erősen forszírozták. Innen van, hogy irodalmunkban egy egész sor ilyen költő jelentkezett, noha a legtöbbjük alkotómunkájának a színvonala nem haladja meg a folklór-költészet színvonalát. Kivételt képez Simeon Drăguța, aki már régen nem „paraszt költő”. (A naív művészetet el lehet fogadni, sőt külön iskolát is képezhet a festészetben, kevésbé a szobrászatban, de az irodalomban egyáltalán nem. Maga az a tény is, hogy ezek kizárólag csak folklór-tradícióban gyökerező verseket írtak, komplexebb prózát sohasem, ez bizonyítja az előző állításunkat.) Az utolsó fejezetet a fiataloknak, a jövő írónemzedékének szenteltük, azoknak, akik majd átveszik a maiaktól az irodalom fátyláját.

A verseci tanácskozáson, a vajdasági románok irodalmának 25 éves évfordulója alkalmából rendezett symposionon (1971. november 19-én) a bevezető referátumot *Ion Bălan*, a Lumina jelenlegi főszerkesztője készítette. Ez a beszámoló lényegében kibővített változata volt annak, amit a fent nevezett előző nap Pancsován tartott az ünnepi közgyűlésen. Az események és jelenségek történézelméi áttekintésével egyidejűleg ezek értékelését is megadta, külön kihangsúlyozva a folyóirat, valamint az irodalmi mozgalom eredményeit (mert a kettő egymástól elválaszthatatlan). Ion Bălan beszámolójában külön figyelemre méltó az, amit a vajdasági román nyelvű irodalom múltjáról mondott. Vajdaságban a XIX. században (főleg Versecen) olyan tollforgatók éltek, mint Nicolae Stoica Hațeg, Nicolae Tinku Velja, Paul Jorgovici, Constantin Diakonovici-Loga és mások. Ebben a korban jelent meg Banatsko Novo Selón, ill. Pancsován a Convorbiri pedagogice (Pedagógiai beszélgetések) c. folyóirat, amelyet Ion Pop Reteganul, ismert erdélyi kultúrmunkás és publicista szerkesztett. A század első évtizedeiben Kuștilj faluban szerkesztették (és Oravicán nyomtatták) az Educatorul (Nevelő) c. folyóiratot. Közvetlenül az első világháború után ugyancsak Kuștiljban adták ki az Opınca (Bocskor) c. lapot. Pancsován néhány hetilap is megjelent, amelyek főleg a régi Jugoszlávia politikai pártjainak (elsősorban Ljuba Davidović Demokrata Pártjának) lapjai voltak. 1927-ben szintén Pancsován szerkesztették (és ott is adták ki) a Lumina c. folyóiratot, amelynek szerkesztője és kiadója Petru Balnoian Marișescu Banatsko Novo Selo-i lakos volt. A meglehetősen alacsony színvonalú folyóirat néhány szám megjelenése után megszűnt. Romulus Roman, dolovói tanító 1920 és 1925 között ugyancsak Pancsován egész sorozat ún. „népszerű kalendárium”-ot adott ki, amelyekben a népieskedő írások mellett néhány eredeti irodalmi alkotás is található. Leghosszabb életű azonban a Nădejdea (Remény) c. Versecen 1927-től 1944-ig megjelenő lap, amelynek állandó mellékleteként megjelenő kalendáriumokban több eredeti irodalmi szöveget is találunk. Hasonló mellékleteket adtak ki más időszaki vagy rövidebb életű Versecen megjelenő lapok is e század negyedik évtizedében, mint pl. a Foiaia poporului român (A román nép lapja), Biruința (Győzelem) és mások. A volt Nagybecskereken (a mai Zrenjaninban) jelent meg közvetlenül a háború előtt (1940) a Graiul strămoșesc (Ősapáink szava) néhány száma. Mindez azonban szorosabb értelemben még nem jelent irodalmat még akkor sem, ha mindezeket az írásokat egybegyűjtenénk. Irodalmunk ténylegesen és gyakorlatilag 1945-ben kezdődik, a népfelszabadító háború után megvalósult mélyreható politikai és társadalmi változásokkal és a felszabadulással.

A másik átfogó beszámolót *Radu Flora* tartotta „Irodalmunk fejlődése — egynegyed évszázad lírája (1945—1970)” címmel. Említésre méltó ebből a referátumból többek között az a statisztikai adat, mely szerint pl. a különkiadásban megjelent 20 verseskötet mellett, az elmúlt negyedszázad alatt csak a Luminában évente kb. 50 eredeti költemény jelent meg e vidék költőinek tollából, ami az említettekén kívül évente még egy kötetre való verset jelent. Költészetünk fejlődését a szerző a szorosabb értelemben vett időrend, és a művészi színvonal szempontjából vizsgálja. A kronológiai vizsgálat során számba veszi a háború előtti kiadványokban megjelent írásokat is, kimutatván a kor ún. költőinek naivitását és teljes dezorientációját, még azokban a művekben is, amikor a költőket egyéni intim hangulatok inspirálták a vers megírására. A fordulópontot az 1945-ös év jelentette. Ekkor az újonnan megjelent Libertatea

c. lapban napvilágot láttak Ion Păduraru (Ion Bălan írói álneve) éles és lázadó, gyakran Majakovszkij mintájára tördelt, verssorai.

A következő évben megjelenik az „*Irodalmi almanach*”, amelyben már megtaláljuk a későbbi neves költők verseit (Florica Ștefan, Ionel Miloș és mások), akik akkor még a verseci középiskola diákjai voltak. Az első verseskötetek 1947, 1948, 1950, 1952 és 1953-ban jelentek meg (minden évben legalább 2–3 kötet), köztük Radu Flora és Ion Bălan „Albu” c. poémája. Néhány eredeti színmű és a prózairodalom kezdetei (M. Avramescu és R. Flora regényei) fémjelezzik ezt a periódust. Utána egy átmeneti időszak következik, amelyben csak Ion Bălan novellagyűjteménye a számottevő irodalmi esemény.

A hatvanas években új költőgeneráció jelentkezik, de az igazi költői alkotómunka csak a legfiatalabb nemzedékkel, az utolsó öt évben bontakozik ki, amikor néhány új költő (Ion Flora, Petru Cîrdu, Olimpiu Baloș, Felicia Marina) tollából újabb verseskötetek jelennek meg.

Téma és stílus szempontjából a költői művekre három periódus jellemző: az első a háború utáni, deklaratív, politikailag angazsált irodalom; utána az átmeneti időszak (kb. 1955–1956 között); majd a legújabb periódus, amelyre az intim és intellektuális hang a jellemző. A közép- és legfiatalabb generáció egy részénél a metafora, a költői képek az uralkodóak (Cornel Bălică), másoknál a szabad asszociációk (Slavko Almăian, Petru Cîrdu), míg egyesek a hagyományos stílust követik (Miodrag Miloș). Külön meg kell említenünk az ún. „parasztköltők” csoportját, akik a felszabadulás utáni első években — főleg politikai okokból — nagy publicitást kaptak. Egyesek közülük a népköltészetben gyökerező lírai versekkel jelentkeztek, ismét másoknak, mint Simeon Drăguțának, sikerült levetkőzniük ezt a modorosságot, és autentikus költői alkotásokkal gazdagították irodalmunkat.

Emil Filip „A költészet fejlődése a Lumina hasábjain, strukturalista szempontból” c. előadása tulajdonképpen az előző beszámoló korreferátuma volt. A szerző az eredetileg kitzűzött céljától — a vajdasági román nyelvű irodalom strukturalista vizsgálatától — eltérve megkísérli, hogy saját szempontjai (kritériumai) szerint jellemezze a vajdasági román nyelvű irodalmat. Lényegében a következő szempontokat emeli ki: a háború utáni költészet a proletkult irodalmi időszaka volt, és a közvetlen realitásokat tükrözte. A szerző véleménye szerint a költészetnek a tömegekhez való latszólagos közelítése élszegényítette a kifejezési eszközöket és majdhogynem a tartalmat is. Elméletének bizonyítására megemlíti a szabálytalan verssorok alkalmazását, sőt a rímek hiányát is, ami szerinte ennek a költészetnek alacsony színvonalát bizonyítja. Filip véleménye szerint a szabad versformák alkalmazása a kisebb ellenállás és a kényelmesség vonalát jelenti, ami összeférhetetlen a művészettel (költészetrel). Más alternatívát nem is említi. A beszámolót jegyzeteiből tartotta, ami bizonyos improvizációról is tanúskodik. (Egyébként itt szeretném megjegyezni, hogy Filip referátuma — a saját kérésére — meg sem jelent a többiekkel együtt a Luminában.) A vitára fennmaradó kevés idő ellenére ez a beszámoló élénk reagálásokat váltott ki, és éles bírálatot kapott nemcsak az idősebb generációtól, hanem a legfiatalabbaktól is (Petru Cîrdu). Tény az, hogy a sematizmus és a közvetlen politikai angazsáltság, valamint a tökéletes érthetőség nemcsak negatívumokat és gyengeségeket implikál, mert ezek között a költők között jó kifejezőkészséggel rendelkező valódi tehetségek is akadnak.

Az egyik felszólaló Njegoš-idézzel igyekezett ilyen értelmű állítását alátámasztani: „Mandušić Vuk kezében minden puska halálhozó.”

„A vajdasági román irodalom értékei” c. hosszabb fejtegetésében *Sima Petrovici* lényegében megismétli Radu Flora „*A román irodalom Vajdaságban*” c. könyvének egyes fejezeteit és álláspontjait, helyenként személyes véleményt is nyilvánít, ill. módosításokat fűz a könyvben foglaltakhoz. (Érdemes itt megjegyezni, hogy az egész értekezés lényegében erre a könyvre irányította figyelmét, a vita jórészt az abban foglaltakkal volt kapcsolatban, annak tartalmát egészítette ki, ill. egyes fejezeteit és álláspontjait világította meg részletesebben.) Az előadó által kifejtett gondolatok és szempontok közül megemlítjük mégis azokat, amelyekben pl. a „bánáti” (ahogyan ő gyakran ezt az irodalmat jelöli, a nála használatos „vajdasági” jelző mellett) román nyelvű irodalmat értékeli. Kihangsúlyozza annak folyamatos fejlődését, ami magában foglalja a szakmai csiszoltságot is. Az itt élő románok „nemzeti életének” specifikus adottsága előfeltétele az új alkotómunkának. A szerző megkísérli felfedni ennek az irodalomnak eredeti és egyéni vonásait. Kifejti, hogy az irodalom fejlődésének biztosítéka a szocialista patriotizmussal és magasfokú eszmei, társadalmi öntudattal összekapcsolt alkotószabadság, a humanizmus, a folyamatos megújulásra való képesség, az ifjú alkotók és a fiatalos lendület állandó jelenléte. Az előadó megkísérli felfedni a hiányosságokat is. Ebből a szempontból az egyes alkotások közötti nagy színvonalkülönbséget, a kevésbé időtállóságot, a kritika hiányát stb. említi, ami megnehezíti ennek az irodalomnak teljesebb kibontakozását. További megjegyzései főleg egyes írókra, ill. konkrét művekre vonatkoznak. Rendkívül sok név és cím felsorolásával igyekezett, a már ismert értékelések mellett, új, egyéni értékeléseket is adni, ami ilyen esetben nem kis felelősséggel jár.

A soron következő nagyobb lélegzetű és átfogó beszámolót *Aurel Trifu* tartotta „A Lumina általános érdekű, a művelődési étellel kapcsolatos írásai” címmel (állandóan szem előtt tartva a huszonöt éves periódust). A folyóiratnak ugyanis ez a tevékenység a másik lényeges alkotóelemét képezi, mert a lap kezdettől fogva „irodalmi és művelődési” feladatokat tűzött maga elé. A szerző azonban ezt a fogalmat még kiszélesíti, és kiter mindazokra a társadalmi, politikai és ideológiai jellegű írásokra, amelyek az elmúlt huszonöt év alatt a Luminában megjelentek. (A szerzők neveinek és az írások címeinek pontos felsorolása mellett értékelést is ad azokról — a szerzőkre nézve mindig pozitívat —, és tárgyalja az írások célszerűségét, amiről a szerkesztőségekben már előzőleg is eltérő vélemények voltak.) Felsorolja és megjegyzéseket fűz a pedagógiai, valamint a tudományos jellegű írásokhoz. (Egy időben a folyóirat lapjain ilyen írások is helyet kaptak.) Ugyanígy kommentálja a zenével, valamint a festőművészettel foglalkozó cikkeket is. Beszámolója végén pedig kiter egy szociális jelenségre, a román fiatalok korai házasságának problémájára, amivel a Lumina szintén foglalkozott. (Meg szeretnénk itt jegyezni, hogy ezt a kérdést két írónk is igyekezett irodalmi eszközökkel feldolgozni. A témával kapcsolatos pl. Mihai Avramescu *Letört ifjúság* c. színjátéka és Radu Flora *Jegyesek iskolája* c. ötfelvonásos vígjátéka.)

A művészi kifejezés irodalmi síkra való transzponálásának egyik módjával foglalkozott *Mihai Avramescu* „A gyermekek és az ifjúság szellemi, erkölcsi és esztétikai nevelésének kérdéseihez” c. előadásában. A szerző 300 címet sorol fel a román nyelvű gyermekirodalomból, amelyeknek csak egy része jelent meg a Luminában. Többségük a Libertatea, valamint az eddig kb. 300

számban megjelent Bucuria copiilor (A gyermekek öröme) c. gyermeklapban látott napvilágot. Az előadó a továbbiakban kihangsúlyozta, hogy a vajdasági román írók sokban hozzájárultak a fiatal nemzedékek szellemi, esztétikai és erkölcsi neveléséhez (felsorolja a konkrét, ismert neveket is), de rámutat arra a tényre, hogy a folyóirat és a gyermeklap hasábjain megjelennek értéktelen, konfúzus írások is olyan emberek tollából, akiknek nincs megfelelő íráskészségük. Ez a jelenség mindinkább elburjánzik, mert helytelenül úgy tartják, hogy a gyermekeknek minden fajta irodalom megfelel. A vajdasági román nyelvű gyermek- és ifjúsági irodalom valóban krízisben van, hiszen nincs is olyan írónk, aki munkálkodását kizárólag ennek a kérdéskörnek szentelte volna. A gyermekirodalom hiányát úgy igyekeztek kompenzálni, hogy a klasszikus román, a jugoszláv, valamint a világirodalomból kiadták a megfelelő műveket.

Az értekezleten elhangzott többi beszámoló különféle részletkérdésekkel foglalkozott, noha a szervezők elképzelése az volt, hogy a beszámolókkal és hozzászólásokkal felöleljék a folyóirat elmúlt huszonöt évének tartalmi és művészeti problémáinak teljes körét. Ez a célkitűzés csak részben valósult meg, mert pl. a tervezett tizenhat referátum helyett csak tizenkettő hangzott el, amelyek közül később a folyóiratban csak tíz jelent meg. *Felicia Marina* pl. arról beszélt, hogy milyen mértékben volt jelen a világirodalom a folyóirat hasábjain a szóbanforgó periódusban. Felszólalásának szövege, befejezetlensége miatt, nem került a folyóiratba. Úgyszintén a tervben volt, de nem esett szó ezen az értekezleten a jugoszláv irodalomról, ill. a jugoszláv irodalomból való fordításokról. Hasonlóképpen elmaradt a Vajdaságban élő más nemzetiségek (magyarok, szlovákok, ruszinok) nyelvén megjelent irodalmi alkotások román nyelvre való fordításának a megvitatása is. *Florin Ursulescu* azokról a vitákról számolt be, amelyek a Lumina hasábjain folytak, és amelyek közül egyesek, mint pl. Radu Flora—Florica Ștefan, Radu Flora—Moise Molcuț, Aurel Gavrilov—Traian Doban, Aurel Gavrilov—Iulian Rista és mások eszmecseréje felbolygatta a kedélyeket.

Miodrag Miloș, a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület titkára az Egyesületnek a Luminában kifejtett tevékenységéről szólt. Különösen az egyesület keretében működő irodalmi alosztály aktivitására tért ki. Előadásához rendkívül érdekes bibliográfiát is csatolt. *Ileana Dorina Bulic* azokról a tudományos kutatómunkákról beszélt, amelyek a folyóirat lapjain is helyet kaptak. Konkrét és tömör előadásában felsorolta azoknak a kutatóknak a névsorát, akik a szóbanforgó tanulmányokat írták. *Todor Munteanu* az amatőrizmusról, elsősorban az amatőr színjátszásról számolt be, valamint arról, hogyan reflektálódott ez az aktivitás a Lumina hasábjain. Külön kitért a volt verseci Román Népszínház szerepére és működésére (1949—1956). Végül pedig *Iulian Rista Bugariu* „A hagyomány magva, amely erőt ad” címmel megtartott előadásában (a szimbólum, sajnos, csak a címben van jelen) a saját egyéni, mondhatnánk azt is, hogy téves következtetéseit mondta el a vajdasági román nyelvű irodalom és a mai román irodalom kapcsolatáról. (Ha megállapításait a klasszikus román irodalomra vonatkoztatta volna, az még némileg a megadott címnek is megfelelt volna.) Az előadó majdhogynem az egész vajdasági román nyelvű irodalmat — nemcsak a kifejezési eszköz szempontjából, de tematikusan is — a mai román irodalomhoz kapcsolta. Kiindulópontja a nyelv, amely szerinte a döntő kapocs a két irodalom között.

Ezek voltak a Lumina és a vajdasági román nyelvű irodalom negyedszázados évfordulójára Versecen megrendezett tanácskozás beszámolóí és felszólalásai. Mivel a tizenkét beszámoló felolvasása a teljes napi tanácskozási időt lefoglalta, a vitára már nagyon kevés idő maradt, így hát a szokványos megállapításokon kívül ez az értekezet semmi újat nem mondott ki, kivéve azt az élehangú reagálást, amit Emil Filip és részben Iulian Rista Bugariu álláspontjai váltottak ki. A vitát lényegében elnapolták, amit később, 1972. március 4-én ugyancsak Versecen folytattak. Ezt a második értekezletet is a Libertatea kiadói tanácsának, a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület és a Lumina szerkesztőségének védnöksége alatt tartották. Az értekezleten írók, politikai, társadalmi és művelődési dolgozók, továbbá a folyóirat munkatársai és sok verseci középiskolás diák vett részt.

Íme néhány felszólalás, ami ezen a munkajellegű értekezleten elhangzott. A vitaindító bevezetőt a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület irodalmi alosztályának elnöke és a Lumina felelős szerkesztője, *Ion Bălan* tartotta, aki felhívta a figyelmet, hogy tíz évvel ezelőtt éppen március 4-én alakult meg Versecen a Vajdasági Román Nyelvművelő Egyesület. A bejelentést az értekezet résztvevői tapssal üdvözltek. Ezt követően ismételtén kitért a Lumina huszonöt éves múltjának rövid ismertetésére, a folyóirat fejlődésének legkiemelkedőbb szakaszaira, a sikerekre és eredményekre, de a hiányosságokra is, amelyek azonban a nyilvánvaló eredmények árnyékában maradnak. *Traian Doban* verseci tanár, aki a folyóirat indulásának első éveiben szorgos munkatársa volt a lapnak, és aki néhány figyelemre méltó prózai írással is jelentkezett, a folyóirat életének korábbi szakaszairól emlékezett meg, összehasonlítva azt — különösen technikai szempontból — a mai folyóirattal. Külön kihangsúlyozta a rendkívüli nagy fejlődést, valamint azt az állandó segítséget, amelyet a Lumina a fiatal írónemzedéknek kell hogy nyújtson. Beszért még a folyóirat felépítésének komplex voltáról és végül a szerkesztőség és a munkatársak kapcsolatáról. *Felicia Marina (Muntean)* a folyóirat új profiljáról és a grafikai megoldásokról szólt, amelyek szerinte „európai színvonalon” vannak. Megemlítette a folyóirat havonkénti megjelenésének kilátásait. A szerkesztőség és a fiatal munkatársak kapcsolatának feljavítása céljából új rovat megindítását javasolja „A szerkesztőség postája” vagy a „A folyóirat műhelye” címmel, ami tulajdonképpen a kezdő írókkal való eszmecsereét szolgálná az irodalmi alkotómunkába való bevezetés céljából. Végül néhány ajánlatot tett a fiatalok rovatával kapcsolatban. *Aleksandru Cacoveanu* grafikus, aki a folyóiratban néhány prózai írásával is jelentkezett, bíráló megjegyzéseket tett a folyóirat legújabb számának grafikai megoldásaira. Hasonlóképpen bíráló hangon szólt egye megjelent írásokról is (Slavco Almăian: *Papírból való éjszaka*). *Florin Ursulescu* felszólalásában az előző értekezleten elhangzott referátumokkal foglalkozott. Sima Petrovici és Iulian Rista Bugariu álláspontjaival szállt vitába. Kifogásolta azt is, hogy a folyóirat hasábjain a falu egyáltalán nincs jelen, pedig a bánáti román lakosság zöme falun él. *Ileana Dorina Bulic* véleménye szerint a folyóiratban többet kellene foglalkozni a hazai és a külföldi kulturális eseményekkel, és reméli, hogy ezt a mulasztást pótolni fogjuk, ha a folyóirat rendszeresen havonként megjelenik. *Ion Marcoviceanu* felveti a vajdasági román nyelvű irodalom és az anyaországi irodalom kapcsolatának kérdését. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy a mi íróink specifikus életkörülmények között alkotnak ugyan, és mindenképpen speciális helyzetben vannak, de a hovatartozás kér-

dését egyáltalán nem volna szabad feltenni, legalábbis nem lehet megkérdőjelezni. Végül a folyóiratban jelen levő fordítói munkáról beszélt, különös tekintettel a Vajdasági Fordítók Egyesületének megalakításával kapcsolatos vitákra. *Petru Ardelean Rista* a fiatalok részvétélét elemezte a folyóiratban, valamint az ezzel kapcsolatban felmerült problémákat. Erélyesen követelte a fiatal alkotók műveinek szélesebb körű publikálását. *Gligor Popi* megjegyezte, hogy a Lumina mindig általános érdekű folyóirat volt, amit ő igazoltnak is lát. Véleménye szerint a folyóiratból hiányzik egy állandó pedagógiai rovat, és felsorolja mindazokat a pedagógiai folyóiratokat, amelyek a múltban nálunk román nyelven megjelentek. *Aurel Trifu* a folyóirat általános profiljáról beszélt, kihangsúlyozva annak kulturális szerepét a múltban, valamint a jövőben is. Ő is a fiatal alkotók munkáinak megjelentetéséért szállt síkra, és — amiről az utóbbi időben mind több szó esik — az ifjú nemzedék egy új folyóiratának megindítását javasolja. *Radu Flora* felszólalásában kísérletet tett, hogy meghatározza a hazai román nyelvű irodalomnak a romániai irodalomhoz való viszonyát. Véleménye szerint az előbbi — minden fenntartás nélkül — a jugoszláv irodalomhoz tartozik, nemcsak tematikailag, hanem kifejezési eszközeiben is (a kifejezési eszközökön nem nyelvi, hanem művészi szempontokat ért). Szólt még a folyóirat egyéb kérdéseiről, különösen a havonkénti megjelenés lehetőségeiről. Ami a fiatalok alkotásainak a lapban való megjelenését illeti, azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a múltban is mindig lehetővé tették a fiatalok érvényesülését, de természetesen meghatározott kritériumok alapján.

A vitában, amelyben még mások is részt vettek (a többek között Ion Tăpălagă szövetségi képviselő is), sőt egyesek többször is szót kértek; főleg az 1971. november 19-én megtartott ülés referátumait és felszólalásait egészítették ki. Az egész vita főleg a Lumina c. folyóirat szerepével és helyzetével, ill. a vajdasági román nyelvű irodalommal, annak értékelésével volt kapcsolatban.

Úgy véljük, hogy az eszmecsere eredményes volt, és — az 1958 áprilisában Alibunaron megtartott tanácskozással együtt — átfogó képet adott a vajdasági román nyelvű irodalom fejlődéséről és eredményeiről.

in memoriam
Dévics Imre

Dévícs Imrét, folyóiratunk szerkesztői tanácsának tagját múlt év utolsó napján ragadta el az élők sorából a kérlelhetetlen halál. Sokrétű tevékenysége mellett alkotó módon működött közre a Létünk indulásának előkészítésében.

Folyóiratunk e számában Dévícs Imre irodalmi hagyatékából közlünk két írást. Az írások belgrádi tartózkodása idején készültek, és tevékenységének két központi témakörére vonatkoznak: a színművészetre és a képzőművészetre. Két írása különböző jellegű. A színházak utánpótlását tárgyaló írását a közársasági kormányzerveknek készítette, ez alkalommal a dokumentáció anyagának csak egy részét közöljük. A képzőművészeti tárgyú írás egy közársasági jellegű tanácskozáson, élő szóban elmondott vitaindító beszámoló írásos vázlatára.

Dévícs Imre sokoldalú tevékenységét és kulturális jelentőségét a temetése alkalmával elhangzott búcsúbeszédnek szövegével igyekszünk érzékeltetni. Szándékunkban volt, az itt közölt szövegeken kívül, közölni még Lévay Endre, a színház dramaturgjának szövegét (felolvasta id. Szabó István színművész), és Szlivka László, a topolyai képviselőtestület tanácsosa búcsúbeszédeinek szövegét is, de sajnálatunkra a szerzők nem tudták szerkesztőségünk rendelkezésére bocsátani. Az itt közölt szövegek, alkalmi jellegük ellenére is, sokoldalú megközelítésük révén, véleményünk szerint megbízhatóan megrajzolják és értékelik Dévícs Imre egyéniségét és munkásságát.

Dévícs Imre

A SZÍNÉSZKÉPZÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE A SZERB SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁGBAN

Hivatásos színházaink káderpolitikájának és a szakmai továbbképzés legfontosabb vonatkozásainak vizsgálata ma rendkívül időszerű. Erre köteleznek bennünket azok a határozatok is, amelyeket a szerbiai képviselőház fogadott el, amikor elemzés alá vette a hivatásos színházak helyzetét és problémáit. Ezenfelül a Színművészeti Akadémiának is kiindulópontot nyújthatunk ahhoz, hogy az elkövetkező időszakra világosabban meghatározhassa helyét a színészutánpótlás megszervezésében.

Noha nem akarom túlbecsülni a statisztikai adatok jelentőségét azoknak a jellegzetességeknek a meghatározásában, amelyekről már régtől fogva egyébként is tudomásunk van, ezek az adatok bizonyos mértékben mégis tárgyilagos képet adnak a helyzetről, és gondolatkeltőek lehetnek.

Meg kell mondanom azt is, hogy nem volt könnyű hozzájuk férkőzni. Mivel nincs színművészeti intézetünk vagy valamilyen dokumentációs központunk, sem más hasonló szolgálatunk a Színházi Múzeum vagy az Akadémia mellett, így közvetlenül a színházaktól kellett adatokat kérnem. Most tehát végre képet kaphatunk színházaink művészeti személyzetéről, képzettségük és életkoruk struktúrájáról.

A témakörön belül egyes jelenségek külön elbírálás alá esnek. Belgrád például különleges helyzetben van a vidéki városokhoz képest, és sajátosak a körülmények a magyar és az albán nyelvű két társulatban is, a nemzetiségi színészkaderek képzésének nehézségei szempontjából.

II.

A mellékelt táblázatokban feltüntetett számadatok alapján mindenekelőtt azt a következtetést vonhatjuk le, amit jórészt már eddig is tudtunk, hogy nemigen dicsekedhetünk azoknak a színészeknek a számával, akiknek formálisan is megfelelő szakképzettségük van. Hozzá kell tennem, hogy ezek az adatok egyúttal azoknak az eddigi erőfeszítéseknek a tényleges hatásfokát is megmutatják, amelyek — egyszerű kényszerűségből — mindig és elkerülhetetlenül rögtönzésszerűek voltak.

A HIVATÁSOS SZÍNÉSZEGYÜTTESÉK KÉPZETTSÉGI ÖSSZETÉTELE A SZERB SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁGBAN
(ÖSSZESÍTÉS)

Készült 1969. IX. 1-én

	Szín- szek lét- száma	Általános képzettség					Szakmai képzettség				MEG- JEGY- ZÉS	
		Elemi iskola	Nem- teljes középisk.	Közép- iskola	Fő- iskola	Egye- tem	Drámai stúdió	Színész- képző iskola	Színm. akadé- mia	Szak- képz. nélkül		
BELGRÁD	Színház	171	3	15	58	40	55	30	21	79	41	
	Gyermekszínház	47	2	4	26	6	9	6	2	9	30	
	Összesen	218	5	19	84	46	64	36	23	88	71	
SZŰKEBB SZERBIA	Színház	176	51	30	71	12	12	13	22	13	118	
	Gyermekszínház	9	3	1	3	2	—	—	2	—	7	
	Összesen	185	54	31	74	14	12	13	24	13	125	
VAJDASÁG	Színház	130	28	30	47	2	2	14	17	2	97	
	Gyermekszínház	26	6	11	8	1	—	5	1	—	20	
	Összesen	156	34	41	55	3	2	19	18	2	117	
EGÉSZ SZERBIA	Színház	447	82	16	176	54	69	57	60	94	256	Van még továb- bi 26 abszolvens az akadémiáról
	Gyermekszínház	82	11	75	37	9	9	11	5	9	57	
	Összesen	559	93	91	213	63	78	68	65	103	313	

SZÍNHÁZAK A NEMZETISÉGEK NYELVÉN

Magyar társulat	26	10	3	1	—	—	6	—	—	20
Albán társulat	19	4	8	4	3	—	3	—	—	16
Összesen	45	14	11	5	3	—	9	—	—	36

A MŰVÉSZSZEMÉLYZET KÉPZETTSÉGI ÖSSZETÉTELE VAJDASÁG AUTONÓM TARTOMÁNYBAN (Készült 1969. IX. 1-én)

A színház neve	Színészek létszáma	Általános képzettség					Szakmai képzettség			
		Elemi iskola	Nem teljes középisk.	Középiskola	Főiskola	Egyetem	Dramai stúdió	Színm. középisk.	Színm. akadémia	Szakképz. nélkül
1. Toša Jovanović Színház, Zrenjanin	22	3	2	16	1	—	2	2	—	18
2. Sterija Népszínház, Versec	15	7	2	5	1	—	1	1	—	13
3. Zombori Népszínház	15	5	2	8	—	—	2	3	—	10
4. Szerb Népszínház, Újvidék	33	—	9	22	—	2	1	8	2	22
szerbhorv. együttes	19	3	6	5	—	—	2	3	—	14
5. Szabadkai Népszínház										
magyar együttes	26	10	9	1	—	—	6	—	—	20
együtt	45	13	15	6	—	—	8	3	—	34
Összesen	130	28	30	47	2	2	14	17	2	97
GYERMEKSZÍNHÁZAK										
1. Fiatalok Színháza, Újvidék	8	—	6	2	—	—	—	1	—	7
2. Szabadkai Gyermekszínház	12	4	5	3	—	—	5	—	—	7
3. Zrenjanini Bábszínház	6	2	—	3	1	—	—	—	—	6
1—2—3. együtt	26	6	11	8	1	—	5	1	—	20
Összesen	156	34	41	55	3	2	19	18	2	117

A vajdasági színházakban foglalkoztatott 156 színész közül 117-nek nincs formális szakképzettsége. Maga ez a tény természetesen nem lehet valós és teljes mércéje a felmutatható művészi értékeknek, de a kérdésnek ezáltal csak ezt az oldalát érinthetjük, mivel most csak a színészképzés lehetőségeiről és követelményeiről kívánunk szólni. Az adat, amit említettem, azt jelenti, hogy Vajdaságban a színészek 75%-ának nincs bizonyítványa arról, hogy kitanulta a *szakmáját*. Megközelítőleg ugyanilyen a megoszlási arány Szerbia területén is, Kosovoval együtt. Százzámra vannak tehát színészeink, akik minden szakiskolai végzettség nélkül vesznek részt színházaink alkotó tevékenységében, s akik az ismertebb vagy legalábbis a tehetségesebb műkedvelők sorából kerültek át — rendszerint audiciók útján — a hivatásos színészek táborába. Ennek az adatnak az értékelésekor szem előtt kell tartani, hogy a *szakismeret* birtoklása szempontjából figyelembe vettem a színészképzés minden elismert és gyakorlatilag alkalmazott változatát. Ezek: a színészképző középiskola, a drámai stúdió és persze a Színművészeti Akadémia.

Ha mindezt egy kissé differenciáltabban mutatjuk be, akkor a helyzetkép még kedvezőtlenebbé válik. Vajdaság hivatásos színházaiban mindössze kettőnek van akadémiai oklevele. Az abszolvensek száma persze ennél jóval nagyobb, de a 10-es létszámot ők sem haladják meg, s így nem befolyásolhatják döntően a képzettségi összetételt. Úgy gondolom, hogy ezek nagyon fontos adatok, és eléggé meggyőzőek a helyzet helyes kiértékelése szempontjából. Vajdaságot leszámítva Szerbiában egy árnyalattal kedvezőbb a helyzetkép. Az adatok szerint ugyanis ezekben a színházakban 12 egyetemi végzettségű színész és körülbelül ugyanannyi abszolvens dolgozik.

Ezek az adatok önmagukban véve viszonylag mégis keveset mondanak mindaddig, amíg össze nem vetjük őket a fővárosi színészegyüttesek összetételével. Ha ugyanis elemezni kezdjük a belgrádi színházak művészeinek képzettségi összetételét, csakhamar olyan irányzatoknak jutunk a nyomára, melyekkel szemben semmiképpen sem maradhatunk közömbösek.

Bármennyire is természetszerű hogy a nagy közigazgatási központoknak, de legfőképpen a fővárosoknak óriási a vonzóerejük, s hogy e tekintetben bizonyos *kiválasztódási* folyamat játszódik le, hiszen a kínálgazók közül minden központ csak a legjobbkat fogadja magába, a színészek képzettségi összetétele tekintetében a különbség mégis túlságosan nagy a főváros javára. Belgrádban ugyanis épp annyi színésznek van megfelelő szakmai végzettsége, mint ahánynak nincs Vajdaságban és külön Szerbiában.

Belgrádban a színészek 70 százaléka elvégezte az akadémiát, a drámai stúdiót vagy a színészképző középiskolát. Több mint 90 színész szerzett oklevelet a Színművészeti Akadémián!

Nem titok, és újat sem igen mondunk tehát, ha megállapítjuk, hogy legmagasabb rangú színművészeti tanintézetünk elsősorban a fővárost „látja el” káderekkel. Egyértelműen erre a következtetésre jutunk akkor is, ha számba vesszük, hogy hányan diplomáltak, illetve abszolváltak eddig a fővárosi akadémián. Nos, az elmúlt húsz év alatt összesen 94-en szereztek itt oklevelet, 145 egyetemi hallgató pedig abszolvál.

Maga az akadémia semmilyen változást nem eszközölhet ezen a téren, hiszen munkaviszony-ügyekben a mi rendszerünk kizárja a kényszer és egyéb intézkedések lehetőségét. Eszerint még csak a gondolatát sem érdemes felvetnünk annak, hogy a végzett színészek számára esetleg néhányéves vidéki szolgálatot tegyünk kötelezővé.

Kérdőívünkben a belgrádi színházak világosan feltüntették, hogy a közeljövőben nem kívánnak újabb színészeket felvenni. Vajon megváltozhat-e ennek következtében a vidéki művészegyüttesek képzettségi struktúrája? Azt jelenti-e ez, hogy az elkövetkező időszakban a fiatal színészek vidékre kényszerülnek? Nehezen hihető. Inkább az fog történni, hogy elfogadnak bármilyen munkát a televíziónál, a filmnél vagy másutt, csak hogy a fővárosban maradhassanak, ahol gyorsabban érvényesülhetnek, és nagyobbak a különféle kereseti lehetőségek.

Nagyon hathatós intézkedésekre lenne szükség, ha ezen változtatni akar-nánk. Új tagozatok megnyitásával növelhetnénk például az egyetemi hallga-tók számát, s a lehető legtermészetesebb módon vonzóvá kellene tennünk a vidéki színházakat a fiatal színészek számára.

Ha elfogadnánk ezt a megoldást, akkor ennek gyakorlati kivitelezése másod-rendű kérdéssé válna. Ha Szerbia valamennyi színháza egyetértene e tekintet-ben, s a javasolt lépést szükségszerűnek ítélnék meg, akkor könnyű lenne olyan intézkedéseket hoznunk, amelyek ha nem is mindenkit, de a többséget feltétlenül kielégítenék.

Annak idején sok szó esett arról, hogy az újvidéki drámai stúdió beindí-tásának és munkájának igazában véve csak egy alapvető célkitűzése van. Az, hogy közvetett módon felfrissítse a Szerb Népszínház művészegyüttesét. Ilyen megjegyzések gyakran hangzottak el az újvidékiek számlájára. Ma azonban, a rendelkezésünkre álló adatok alapján könnyű bebizonyítani, hogy ez az aggodalom indokolatlan volt. A stúdióból más színházaknak sokkal nagyobb hasznuk származott. Az újvidéki együttesnek mindössze egy olyan tagja van, aki ott fejezte be a drámai stúdiót. Ennyi „stúdiós” másik színházba is eljutott, sőt átlagosan véve több is.

Mások esetleg kiértékelhetik, hogy ez valamiféle önzetlenség következménye-e, vagy csak a véletlen műve, annyi azonban bizonyos, hogy a színész-képzésnek ez az „átmeneti” változata (mert akkoriban így tekintettünk rá) elsősorban a vidéki színházak érdekeit szolgálta, noha nem tekinthetjük mellé-kesnek aényt, hogy az újvidéki stúdió végzett növendékeit szívesen szerző-dtették a belgrádi színházak is. A közzétett adatok szerint közülük jelenleg mintegy 30-an dolgoznak a fővárosban. Mindenképpen többen tehát, mint Vajdaságban vagy Szerbia szűkebb területén.

A nemzetiségek nyelvén megszervezett drámai stúdiók sorsa ismeretes előttünk. Beindításuk kizárólag azt a célt szolgálta, hogy ideiglenesen felja-vítsák a szakmai képzettség színvonalát ezekben a társulatokban, majd beszün-tették működésüket. Semmi sem természetesebb, mint ez a megoldás, hiszen eddig más lehetőség nem volt. Arra pedig különösképpen megfelelt, hogy komolyabban megértsük a magyar, illetve az albán nyelvű káderképzéssel kapcsolatos problémákat, s hogy meggyorsítsuk a szükséges intézkedéseket. Ennek következménye az a törekvés, hogy a belgrádi Színművészeti Akadémián magyar tannyelvű tagozatot hozzunk létre az albán nyelvű tagozathoz hason-lóan; ez utóbbi már három éve működik. A priština drámai stúdiónak egyébként főiskolai rangja van, míg az egykori magyar nyelvű stúdió iskolai rang-fokozatát máig sem sikerült letisztázni.

Az elmúlt idény elején Nišben is megnyílt a drámai stúdió, és értesüléseink szerint Zrenjaninban is létezik ilyen kezdeményezés. Ezeknek az oktatási intézményeknek a státusa azonban lényegében véve tisztázatlan. Így hát foglalkoznunk kellene ezzel a kérdéssel is. Egyes vélemények szerint jogi

II. TÁBLÁZAT

SZÍNÉSZEK MUNKAÉVEI A SZAKMÁBAN A SZERB SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁGBAN

(Készült 1969. IX. 1-én)

	Szín- szek lét- száma	Életkor						Munkaévek						
		24 év alatt	24–30	30–40	40–50	50–55	55–60	2 évig	2–5	5–10	10–20	20–30	30-on felül	
BELGRÁD	Színház	171	11	18	60	61	10	11	10	14	18	59	56	14
	Gyermekszínház	47	—	7	18	19	3	—	4	2	7	20	14	—
	Összesen	218	11	25	78	80	13	11	14	16	25	79	70	14
VAJDASÁG	Színház	130	19	15	32	50	9	5	6	22	12	48	41	1
	Gyermekszínház	26	5	3	6	12	—	—	3	5	5	7	6	—
	Összesen	156	24	18	38	62	9	5	9	27	17	55	47	1
SZŰKEBB SZERBIA	Színház	176	15	29	55	64	8	11	22	16	19	72	41	6
	Gyermekszínház	9	—	2	6	1	—	—	—	—	3	6	—	—
	Összesen	185	15	31	61	65	8	11	22	16	22	78	41	6
SZÍNHÁZAK A NEMZETISÉGEK NYELVÉN														
Magyar társulat		26	5	3	8	5	3	2	—	6	4	8	8	—
Albán társulat		19	2	—	8	6	2	1	2	—	1	15	1	—
Összesen		45	7	3	16	11	5	3	2	6	5	23	9	—
ÖSSZEGEZÉS														
EGÉSZ SZERBIA	Színház	477	45	56	147	175	27	27	38	52	49	179	138	21
	Gyermekszínház	82	5	12	30	32	3	—	7	7	15	33	20	—
	Összesen	559	50	68	177	207	30	27	45	59	64	212	158	21

II/C TÁBLÁZAT

A SZÍNÉSZEK MUNKAKORA A SZAKMÁBAN VAJDASÁG AUTONÓM TARTOMÁNYBAN

(Készült 1969. IX. 1-én)

A színház neve	Színészek létszáma	Életkor						Munkaévek						
		24 év alatt	24–30	30–40	40–50	50–55	55–60	2 évig	2–5	5–10	10–20	20–30	30-on felül	
1. Toša Jovanović Színház, Zrenjanin	22	8	1	4	6	3	—	—	8	1	5	8	—	
2. Sterija Népszínház, Versec	15	2	2	3	7	—	1	2	2	2	4	5	—	
3. Zombori Népszínház	15	1	4	1	8	1	—	2	2	1	6	4	—	
4. Szerb Népszínház, Novi Sad	33	1	2	11	14	3	2	—	3	1	15	13	1	
5. Szabadkai Népszínház	szerbhorv. együttes	19	2	2	5	10	—	—	2	1	3	10	3	—
	magyar együttes	26	5	3	8	5	3	2	—	6	4	8	8	—
1–2–3–4–5. együtt	130	19	14	32	50	10	5	6	22	12	48	41	1	
6. Újvidéki Eiatalok Színháza	8	—	—	3	5	—	—	—	—	3	5	—	—	
7. Szabadkai Gyermekszínház	12	2	2	3	5	—	—	3	1	2	2	4	—	
8. Zrenjanini Bábszínház	6	3	1	—	2	—	—	—	4	—	—	2	—	
6–7–8. együtt	26	5	3	6	12	—	—	3	5	5	7	6	—	
Összesen	156	24	17	38	62	10	5	9	27	17	55	47	1	

helyzetüket nem is kellene rendezni, mert a drámai stúdiók csak a szelektálás szerepét tölthetik be, s csupán arra szolgálhatnak, hogy előkészítsék a felvételi vizsgára azokat a kádereket, akik az akadémián kívánják folytatni tanulmányukat.

III.

A további adatok ismertetésével sincsenek különleges ambícióim. Csupán dokumentálni szeretném azt a másik tételt, hogy színházainkban az együttesek korösszetétele is igen kedvezőtlen, s az elkövetkező időszakban viszonylag gyors „kiöregedés” várható.

Ha az erre vonatkozó adatokat kissé közelebbi vizsgálatnak vetjük alá, szinte teljes pontossággal meghatározhatjuk a színiegyüttesek korösszetételének hamarosan bekövetkező változásait. A figyelmeztető adatok számosak. A következő tíz esztendő alatt, és mi a kultúra fejlesztési tervében épp ezt a tíz évet szeretnénk felölelni, a mai 30–40 évesek kategóriájába sorolt színészek a következő korosztályba lépnek át, a „negyvenesek” pedig átkerülnek az 50–60 évesek kategóriájába, vagyis elérkeznek tevékenységük záró szakaszába. Az adatok alapján azt sem nehéz bebizonyítani, hogy ez alatt a tíz év alatt a színészek korösszetétele úgy módosul, hogy többségükben a 40 éves korhatáron felüli csoportba fognak tartozni. Márpedig ilyen összetételben a színiegyüttes mégiscsak „túl öreg”. Ezen a rendkívül kedvezőtlen irányzaton aligha lehet gyökeresen változtatni, és pedig több okból. Hogy csupán néhányat említsek: először is, a 30 évnél fiatalabb színészek feleannyian vannak, mint azok, akik az ezen felüli csoportokból folytonosan fel-felé haladnak. Feltétlenül hézagok következnek be tehát az együttesek korösszetételében, s ezeket csak színművészeti akadémia tölthetné fel. A másik nyomós ok inkább anyagi természetű. Színházaink pénzelése területenként szoros összefüggésben van a városok vagy a községek gazdasági erejével, s mivel a következő tíz év alatt még szinte minden színész a munkahelyén marad, mert csak kevesen lépik át a nyugdíjaztatás korhatárát, fiatal színészeket alig alkalmazhatnak, hiszen új munkahelyeket csekély kivétellel sehol sem nyithatnak meg. Mit jelent ez más szóval? Még ha özönével lennének is a jelen pillanatban diplomálás előtt álló színinövendékek, kérdés az, hogy miképpen fogadhatnák be őket a vidéki színházak, amikor a munkahelyek mind be vannak töltve, a munkásvédelmi rendelkezések pedig lehetetlenné teszik a komolyabb beavatkozásokat. Másrészt a községek anyagi helyzete következetesen meghiúsítja mindazokat a reményeket, amelyek a színészegetyüttesek létszámának növelésére vonatkoznak; jöllehet ez lenne a legfőbb előfeltétele a fiatal színészkáderek alkalmazásának. Egy-egy színházban átlagosan már most alig vannak ketten olyanok, akik még nem töltötték be 24. életévüket. Ehhez a tényhez aligha kell kommentár.

IV.

Vönjuk le röviden a következtetéseket. A belgrádi akadémián eddig 94 színinövendék szerzett oklevelet. Az első fokozaton ketten diplomáltak, az abszolvenssek száma pedig meghaladja a 150-et. A következtetés önmagától adódik.

Ha a színészképzést a lehető leghatásosabban fokoznánk, veszélybe akkor sem sodorhatnánk azoknak a művészeknek az alkalmaztatását, akik a felszabadulás után megteremtették társadalmi közösségünkben a színházi életet. Legrangosabb színészképző intézetünk húsz esztendő alatt csupán a belgrádi színházakban hathatott ki döntő módon az együttesek képzettségi összetételének megváltozására. Ha bekövetkezne a legkedvezőbb fordulat, és a következő évtizedben minden fiatal káder a vidéki színházak felé venné az irányt, akkor sem történne egyéb, csupán feltöltődnének azok a munkahelyek, amelyek a korösszetételben bekövetkező változások, a nyugdíjaztatások folytán megüresednek. De hát erre aligha kerülhet sor. Nem véletlen, hogy a belgrádi színházakban jelenleg is éppen annyi az egyetemi végzettségű színész, ahányan a Színművészeti Akadémián lediplomáltak. És a képzettségi összetétel még a fővárosban sem a lehető legjobb. Ezenkívül Belgrádban is lesznek nyugdíjaztatások, megüresedett munkahelyek a fiatalok számára. És vegyük számításba a televíziót is: a második és a színes műsort, meg a nemzetiségek nyelvén folyó adásokat. És nem utolsó sorban a filmművészet állandó fejlődését.

Bármilyen társadalmi intézkedésekről legyen is szó tehát, színígyütteseink képzettségi és korösszetételében nem várhatunk gyors változásokat. Az erőfeszítésekre azonban szükség van. És legfőképpen: legmagasabb szintű színészképző intézetünk figyelmét fokozottabb mértékben kell ráirányítanunk a vidéki színházak szükségleteire.

Ha lenne színművészeti intézetünk, ha ezeket az adatokat már korábbról tudományos megfigyelés tárgyává tettük volna, akkor ezek a kérdések most egész biztosan sokkal kevésbé lennének égetőek. Meggyőződésem, hogy ezzel az elemzéssel és adatfeldolgozással így is sokan szembeszállnak majd, megkérdőjelezzik az érvek értékét. A tényeket azonban nem lehet megcáfolni. A színészképzéssel eddig alig törődtünk, s túl nagy felelősséget vállalnánk magunkra, ha a helyzetet megszépítve élt vennénk a mindannyiunk által észlelt problémáknak.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI KULTÚRA TERJESZTÉSÉNEK AKCIÓS PROGRAMJAVASLATA

Szerbia területén az autonóm tartományok nélkül, annak ellenére, hogy a különféle szaktanácskozásokon erre vonatkozólag az utóbbi időben számos szkeptikus megjegyzés hangzott el, tárgyilagosan nézve megvan a kellő érdeklődés a képzőművészetek megismerése iránt. Ezt az érdeklődést mindenekelőtt azokban az urbanizált helységekből, központokból lehet megfigyelni, amelyekben az értelmiségiek és a másodfokú iskolákban tanuló diákok száma meghaladja az átlagos szintet.

Ilyen központi fekvésű helység, város és nagyobb község igen sok van Szerbiában, s ezekben jelenleg a képzőművészeti élet létezését szinte semmilyen esemény nem jelzi. Csak a példa kedvéért említsük meg Kraljevót, Valjevót, Leskovacot, Pirotot, Zaječart, Šabacot, Titovo Užicet. Ezekben a városokban időnként megrendeznek ugyan egy-egy tárlatot, kiállítást, de ezek inkább csak kivételek, nem pedig egy alaposan átgondolt kultúrpolitika megvalósításának eredményei.

Ezzel párhuzamosan egyes képzőművészek részéről fennáll a megmutatkozásra való törekvés, arra, hogy társadalmilag is igazolják magukat a nyilvánosság előtt. A művészek kiállítási költségei azonban olyan magasak, hogy egyre kevesebben vannak közöttük olyanok, akik ilyen áldozatok árán is hajlandók részt venni ebben a népszerű munkában. Attól viszont aligha kellene tartani, hogy a legjobb művészek nem fogadnák lelkesedéssel a kezdeményezést, ha vándorkiállítások megszervezéséhez látnánk hozzá.

Minden vállalkozásnak, így a vándorkiállítások megszervezésének is csak úgy van értelme, ha a befektetett fáradság megtérülését valamilyen módon szavatolni tudjuk. A vándorkiállítások megszervezésének a javaslata is abból az előzetes feltételezésből indul ki, hogy megfelelő eszközöket tudunk biztosítani a tényleges kiadások fedezésére, és a művészek költségeinek megtérítésére.

1. VÁNDORKIÁLLÍTÁSOK

Vándorkiállítások öt résztvevővel, 25 alkotással

A vidéki városok tényleges lehetőségeit figyelembe véve, nem kellene nagyszabású kiállítások megszervezésére törekedni. A legelfogadhatóbb válto-

zat az lenne, ha egy-egy tárlaton 25 középnapyságú művészi munkát mutatnánk be. Grafikai tárgyú kiállításon az alkotások száma ennél nagyobb is lehetne.

Öt alkotóművész szerepeltetése esetén mindegyikük öt munkát mutatna be. Térítményül minden művésztől egy alkotást kellene megvásárolni. A felvásárlási árat egyenként körülbelül 1500 dinárban állapíthatnánk meg.

Amennyiben egy-egy ilyen vándorkiállítást öt helységben mutatnánk be, akkor könnyen kiszámítható, hogy minden szervezőnek egy-egy alkotást kellene megvásárolnia.

Ehhez még hozzá kell számítani a Köztársasági Művelődési Község szervezési költségeit. Kiállításonként ez az összeg aligha haladná meg a felvásárlási ár egynegyedét. De ha ezek a költségek el is érnék mondjuk az 500 dináros átlagot, amibe a megnyitási és az adminisztrációs kiadásokat is beszámítjuk, egy egy város legfeljebb 2000 dinárt költ a kiállításra.

A költségek elszámolása természetesen más módon is történhet. A kiállításrendezők például egy összegben is befizethetnék a 2000 dinárt egy-egy alkotásért, a művészekkel pedig a művelődési község utólag számolna el. Ez esetben a városok formailag díjmentesen kapnák a kiállítási anyagot, s csupán a megvásárolt alkotás ellenértékét fizetnék meg.

Hangsúlyoznunk kell, hogy társadalmilag rendkívül hasznos lenne, ha minden kiállításon öt alkotót szerepeltethetnénk, mert így igen sok művészt kapcsolhatnánk be az akcióba, s a térítményrendszer számos alkotóra kiterjedne.

Egy-egy idény alatt négy, legfeljebb öt ilyen vándorkiállítást szervezhetnénk meg 20–25 festő és szobrász részvételével. Ilyenformán a vidéki városokban évente mintegy 20–25 kiállításra kerülne sor. Fontos azonban, hogy létrehoznánk a gazdaságilag megalapozott kiállítások rendszerét.

Vándorkiállítás 8–10 résztvevővel, 35 alkotással

Nagyobb kultúrközpontok számára, az előbbiekhöz hasonló elvek alapján nagyobb méretű vándorkiállításokat kellene szervezni. A résztvevők számának arányában ez esetben a kiállítások számát is növelni kell.

Magától értetődik, hogy a kiállítások anyagát minden esetben festők, szobrászok és grafikusok alkotásaiból kellene összeállítani. A szobrászok kiplasztikával szerepelnének, a grafikusok alkotásainak beillesztése pedig még egyszerűbb.

Ha az előbbsiken kívül egy-egy idényben még mintegy tíz ilyen kiállításra kerülne sor, akkor a Művelődési Községnek mindenestre teljes igyekezettel kellene dolgoznia, hogy minden a legnagyobb rendben menjen, hogy mindenütt megszervezzék a kiállítások közönségét stb. Mivel a szervezési költségeket már eleve számításba vettük, nyilvánvaló, hogy a Művelődési Község megfelelő külső munkatársakat szerződtesse az egyes feladatokra.

A szállítási költségek a szervezőt terhelnek. Ezért célszerű lenne minden vándorkiállítást meghatározott vidékre irányítani.

Hangsúlyozni sem kell, hogy a vándorkiállítások rendszere már régtől fogva ismeretes, s így megfelelő pozitív és negatív előjelű tapasztalatokkal is rendelkezünk. Az eddigi próbálkozások rendszerint azon feneklettek meg, hogy nem volt elég szakemberünk az akció folyamatos lebonyolítására. Pedig a külső szervezők nincsenek személyes kapcsolatban az alkotóművészekkel s ők semmi esetre sem állíthatnak össze jobb kiállításokat. Szervezési és minden-

fajta egyéb költségeik is jóval magasabbak lennének, ha önnállóan próbálkoznának. Az eddigi vándorkiállítások elsősorban mégis azon buktak meg, hogy senki sem volt biztos a szavatolt felvásárlásban.

A mai új viszonyok között semmiképpen sem logikus, és még kevésbé méltányos, hogy a képzőművészek alárendelt szerepet töltsenek be más művészekhez képest. Ha a táncdal- vagy a népdalénekesek egy csoportja valahol fellép a közönség előtt, magától értetődik, hogy a befektetett munka ellenértékét megkapják. A színházak vendégszereplése esetén ugyanez a helyzet. Minden okunk megvan rá, hogy a képzőművészeti hagyományok újjáélesztése érdekében is széleskörű mozgalmat indítsunk, de a gazdasági tényezőket ez esetben is számításba kell vennünk.

A rendszer megfelelő „bejáratása” érdekében, nehogy szétforgácsolódjanak az erők, a túl széles „fronton”, szerényen kellene kezdeni, s a kiállításokat nagy gondossággal kellene megszervezni. Az első feladat a szerződések megkötése a szervezőkkel, és tisztázni kell az üzleti vonatkozásokat a képzőművészekkel is.

2. MŰVÉSZTELEPEK SZERBIÁBAN

Akár a terület nagyságát, akár a képzőművészeti hagyományokat, akár pedig a tényleges lehetőségeket vesszük figyelembe, mindenképpen megokoltnak tekinthető, hogy a vajdasági kísérletek és eredmények alapján Szerbia más területén is megpróbálkozzunk az ún. művésztelepek megalapításával.

Részletesebb indoklásra nyilvánvalólag nincs szükség. A fontos az, hogy minden ilyen törekvésünket gondosan és alaposan építsük be az adott környezet művelődési életének szerkezetébe. Minden környezetben figyelembe kell venni az ott élő kultúrmunkások elképzeléseit, s velük kell összehangolni, nem pedig rájuk tukmálni az akciót.

És még valami: a művésztelepeket legjobb lenne eredeti változatokban létrehozni. Olyan művészeti ágazatokat kellene előnyben részesíteni, amilyenek Vajdaságban valamilyen okoknál fogva nincsenek.

Mint ismeretes, Vajdaságban ezek a telepek mindenütt a községi költségvetésektől függenek. Amilyen jó megoldásnak látszott ez néhány évvel ezelőtt, most annál nagyobb akadályává vált a telepek továbbfejlesztésének. A községi költségvetések „hatékonyasága” évről évre csökken, miután a munkaszervezetek egyre nagyobb önnállóságra tesznek szert, s ezzel arányban növekszenek a gondok a szükséges anyagi eszközök biztosítása terén, melyek a vajdasági művésztelepek tevékenységének továbbfejlesztését szavatolhatnák.

E tapasztalatokat hasznosítva arra kellene törekednünk, hogy ezeket az új alkotóműhelyeket már az önzagztatású munkaszervezetek közreműködése révén hozzuk létre, azokkal amelyek gazdasági erejüknél fogva érdekelték e kezdeményezés támogatásában.

Keramikustelep Mladenovacon vagy Zajčarban

A fazekasmesterség nagy hagyományaira való tekintettel, valamint a fejlődő turisztika igényeinek kielégítése végett mindenképpen indokolt lenne szervezettebbé tenni a keramikusok tevékenységét. A legtermészetesebb az lenne, ha az anyagfeldolgozó gyárak valamelyike fogadná el a kezdeményező szerepét, hogy alkotói együttműködésre lépjen a keramikusokkal.

A kishegyesi keramikustelep egész sor nehézséggel küszködik, s ez mindinkább lehetetlenné teszi a munkát. Nincs megfelelő anyaguk, nincs fazekas a faluban, nincs kielégítő műszaki felszerelésük. Ezek nélkül csak a kivételes lelkesedés viheti tovább a munkát.

Ettől eltérően az előbb említett üzemekben egyáltalán nem okozna nehézséget ha évente két-három tonna anyagot biztosítanának a keramikusoknak (ahol különben ezres tonnatételekben dolgozzák fel ezt az anyagot). A technológiai folyamatokkal sem lenne baj, hiszen az üzemekben tapasztalt szakemberek, képzett technológusok dolgoznak. Egyedül csak az lehet kérdéses, hogy milyen módon térítsék meg a költségeit annak a fazekasnak, aki saját műhelyében az alkotóművészeknek dolgozna, vagy átengedné nekik időnként a felszerelését.

A szobrászok mladenovaci symposionjához hasonlóan le lehetne fektetni a „kerámia obeliszkek városának” alapjait. Egy ilyen vállalkozás mintegy 30 napos munkát igényelne, mindenképpen kevesebbet, mint a szobrászok esetében. Lehetővé kell tenni a művészek helyszíni tartózkodását, és biztosítani kell mintegy 2500 dináros térítményt egy nagyobb munkáért.

A gyár évente öt művészt látna vendégül. Nem lenne rá szükség, hogy mindannyian egyszerre tartózkodjanak az üzemben. És ez csak az egyik előnye ennek a változatnak. Másrészt a kerámiai munka is több szakaszban megy végbe, szünetekre van szükség (szárítás stb.), ami szintén szükségessé teszi a telep sajátos megszervezését.

Zaječarban a kerámiai formatervezés vagy a nagy kerámiai falfelületek művészi megmunkálásának a programját kellene kidolgozni. A feltételek ismételt felsorolására nincs szükség.

Akár a gyárak, akár a községek szerveznék meg a telepet, annak épp úgy joga lenne pályázni a közösség eszközeire, mint Arandelovacnak. Persze, ennek az akciónak az igazi értelmét a teljes önnállóságban és a gazdasághoz való szoros kötődésben lehetne megtalálni, de az első, átmeneti időszakban, a kellő tapasztalatok megszerzéséig, a munka teljes bejáródásáig feltétlenül szükség lenne arra, hogy a kultúrtevékenységek fejlesztését szolgáló köztársasági alap is támogassa a kezdeményezést.

Végül a Venacon kiépített szobrásműhelyhez hasonlóan ki kellene vizsgálni, hogy Zaječar vagy Mladenovac helyet adhatna-e egy kerámiaszobrászati műhelynek.

Égetett agyaggal dolgozó szobrászok telepe

Szerbiában több olyan nagy téglagyár van, amely otthont biztosíthatna azoknak a képzőművészeknek, akik égetett agyagból vagy téglából szeretnék megformálni alkotásaikat.

Néhány szobrász már évek óta kutat a „mecénás” után, aki lehetővé tenné számukra, hogy kísérleteket folytassanak ezzel az ősi anyaggal, amely olyannyira jellemző vidékünkre. Az ötletet minden bizonnyal az építővállalatok valamelyikéhez tartozó téglagyárban lehetne a legkedvezőbb körülmények között megvalósítani.

Minden egyéb vonatkozásban a telep hasonló lenne az előbbiekhez. Az itt-tartózkodást szintén térítmény-rendszerrel kellene lehetővé tenni. A köztársaság támogatására ez esetben is számítani kell.

Betonanyaggal dolgozó szobrászok telepe

A köztársaság két-három legnagyobb építővállalatát mindenképpen meg lehetne nyerni a betonszobrászat ügyének. Erre már van példa Jugoszláviában. A maribori építővállalatban már rendszeresítették ezt a munkát.

A feltételek hasonlóak lehetnének az előbbiekhöz.

Ezt a tevékenységet kapcsolatba lehetne hozni a cementgyárakkal is, noha meggyőződésem szerint a legkedvezőbb feltételeket mégiscsak az építővállalatok nyújthatják, hiszen ők a szükséges műszaki felszereléssel is rendelkeznek.

Faliszőnyegen dolgozó iparművészek telepe

Ismeretes, hogy ilyen kezdeményezés már volt Ivanjicán. Risimović és még néhány művész ott már megpróbálkozott a kölcsönös érdekű társas-termeléssel. Sajnos, nem bizonyultak eléggé kitartóaknak, de akkor még a feltételek is mások voltak.

Az ilyen üzemeket meg kellene nyerni az „unikumgyártás” ügyének. Az utóbbi években ezek a vállalatok már rendszeresen megjelennek a nemzetközi vásárokon. Egyes termékeik a végtelenségig ismétlődnek, az egyedi gyártást viszont teljesen mellőzik. Ezzel szemben a hajógyárak, de más üzletemberek is az unikumot keresik a művészetnek ebben az ágában is.

Ezzel párhuzamosan természetesen folytatni lehetne a régi gyakorlatot is, a kis sorozatú gyártást a hazai fogyasztók részére, illetve ugyanezt külföldre.

A munkát minden bizonnyal legjobb lenne Ivanjicán folytatni, vagy másutt újramelegíteni. Számításba jöhet Piro, és néhány másik vállalat is.

Grafikusteleg

Az első grafikai symposionon, 1964-ben Szabadkán már felvetődött annak a gondolata, hogy létre kellene hozni a grafikusok önnálló telepét valamelyik nagyobb nyomdávállalat keretében.

Nem kétséges, hogy Szerbiában több olyan nyomdaipari vállalat is létezik, ahol a régi hagyományok felelevenítésével könnyen ki lehetne dolgozni az ilyen együttműködés koncepcióját.

Sok szempontból ennek a kezdeményezésnek van meg a legszilárdabb anyagi alapja, hiszen szervezetileg a legkönnyebb létrehozni.

3. A TERVEK VÉGREHAJTÁSÁNAK ÜTEME

A kezdeményezés folyó évében az akcióról széles körű megbeszéléseket kell kezdeményezni és lebonyolítani, és elő kell készíteni a terepet, hogy a következő évben legalább három művésztelepet létrehozassunk.

A másik évben további négy művészteleg megalapítását kell előkészíteni.

1. Borban létre lehetne hozni a rézművesek telepét (amelynek részletezését csak akkor csatolhatom ehhez az anyaghoz, ha majd a helyszínen felmértem a lehetőségeket és az elképzeléseket).

2. Ivanjicán meg lehetne nyitni a faliszőnyeg készítő művészek telepét.

3. Svetozarevón (ha lehetséges) megalapítani a grafikusok művésztelegét.

4. Valahol vidéken kísérletet kell tenni az égetett agyaggal dolgozó művészek telepének alapítására.

Ily módon a művésztelepek száma tekintetében Szerbia e területén két év alatt elérnék Vajdaság színvonalát.

A tervek megvalósításának ütemét természetesen nem feltétlenül így kell meghatározni. A sikert azonban mindenképpen csak egy jól átgondolt fokozatosság hozhatná meg. A megvalósítás ütemét nagy mértékben befolyásolja az is, hogy a köztársasági alap mennyi pénzt fordíthat erre a célra.

Sok függ a művelődési közösség hatékonyságától is, hiszen a vándorkiállítások megszervezésein kívül a művésztelepek létrehozása is nagyon sok szervezői munkát követel.

Utólag még két további elképzelést dolgoznék fel. A „balkáni szolidaritás” témájára ugyanis két nemzetközi jellegű képzőművészeti akció programját kívánom kidolgozni. Az egyik Prištinában valósulna meg, s úgy képelem, hogy ennek anyagát a freskók alkotnák, a másik pedig Szabadka mellett, Palicson bonyolódna le, kőből és agyagból készült alkotások szemlélésével. Az előterjesztést, a program részletezésével együtt már átadtam a szabadkai és a prištinai illetékes szerveknek.

NEKROLÓGOK

MILOŠ BAJIĆ

Befejeződött egy élet, amely itt indult el Kishegyesen, a faluban, pontosan fél évszázaddal ezelőtt. Életednek első felét, azt a negyed évszázadot nem ismertem, de ezen a másodikon át mintha az elsőt is megismertem volna.

Meghatározott szellemi állásfoglalás volt ez az élet, a művészet áhítata, a művészet csodálata. Ez a hitvallás tett bennünket barátokká, munkatársakká. Ugyanazokat az égtájakat szerettük, hittel éltünk, terveken dolgoztunk. Széles kör volt ez, amelyben a tettek jelentették az elégedettséget. Azért jöttünk, hogy ezt itt nyíltan kimondjuk előtted, noha így valahogy mondtuk el ezt Neked közvetlenül is, amíg még éltél, valami személyes válságban, valami túlhaladásban. Az életnek ez az a rejtelme, amelyből egy mélyebb igazság is fakad: Adj egy csapat rajongót, és megváltoztatjuk a világot! Megkeressük a világban az emberibb viszonyokat, az újabb dimenziókat! Ez az, amit Te egyszer Iztriában, a művészek városában, Grožnjanban mondottál: „Olyan, mintha a bátyám lenne, ha ő itt marad, olyan, mintha magamat hagynám itt”. Így folytattam egy eladdig számomra ismeretlen helységben a Te eszmédet a Grožnjan Dekameronról. Lehet, hogy a hit rejtelme ez, nem tudom, de azt tudom, hogy mélyen emberi.

Így sorakoztak az események, nyíltak meg és igazolódtak az utak, így valósultak meg a gondolatok. Az ötvenes évek romantikus képzelgéseiből fokozatosan bontakoztak ki a járható ösvények. Előbb az egyik kis kommuna csatlakozott, majd a másik, aztán egyre több. Minden következő év többet jelentett az előzőnél, mindig történt valami, ami felnyitotta lelküket, kitérta gazdagságukat. Egy alkotás értékét nem csupán a stílusa, szervezetsége vagy pontossága határozza meg, hanem maga az alkotó erő, az ésszerűség vagy az emóció, amely az alkotáshoz elvezet.

Hogyan is lehetne különben megérteni a múzeumváros eszméjét és a művészi képzelgéseket a Tisza partján vagy ebben a kis faluban, Hegyesen, amely ezen a sík vidéken a mi Valorisunkká lép elő, és azokat a mocsaras völgyeket, melyekben csak a legmerészebb képzelőerő képes felfedezni azt, amit holnap már mindannyian a saját szemünkkel láthatunk. Ha valakiben ennyi képzelőerő és tettvágy gyülemlik fel, annak eredményeivel holnap már mindannyian gazdagabbak leszünk.

A kezdet nagyon szerény volt. Az első kis táborozások gondolatébresztő találkozóiból önmaguktól fejlődtek ki a való életbe beépített művészet új kultúrformái, hogy végül is saját helyiségeiben tetet öltön a topolyai festőközösség álma. Ezt a munkát mindig együtt csináltuk, évről évre, találkozóról találkozóra, színtézisről színtézisre, symposionról symposionra, kiállításról kiállításra, az események szüntelen láncolatában. Most a második évtized végén ki kellett volna dolgozni az elmúlt időszak mérlegét, meg kellett volna jelentetni a monográfiát. Az előkészületek folyamatban voltak. Fizikai erőd azonban cserben hagyott, nem tudta nyomon követni szellemednek erejét. De előttünk megnyílt a művelődési élet útja Zentán, Topolyán, Bécsein, Sićevoban, Dečaniban, Prilepen, Kishegyesen, Szabadkán, Počiteljben, Grožnjanban. A képzőművészet megtalálta a maga kultúrpolitikai modelljét a társadalom és az öngazgatás alakulásában, megmutatta az együttműködés

lehetőségeit a köztársaságok és tartományok, a nemzetek és nemzetiségek között, minden vidéket és helyiséget a maga sajátos kifejezési formái és feltételei alapján közelített meg. Itt Kishegyesen, a Te szeretett szülőfaludban 16 évvel ezelőtt hozzálátunk az első vajdasági szintézishez, s oda jutottunk, hogy az egykori topoljai járás területén ma többet tesznek a képzőművészetért, mint az ország bármely sokkal gazdagabb és fejlettebb kommunájában. Topolya a 35. művésztabori kiállításra készül, Zentán újabbnál újabb törekvések jelentkeznek, Szabadkán a Képzőművészeti Találkozó magas elismerést vívott ki magának. A zentai tanácskozás és az ott megfogamzott első publikációk óta az isztriai Grožnjan, az első művészváros kialakulásáig egyetlen ihletett intenzitás jelzi a megtett utat, amely újra és újra igazolta önmagát.

Elfogadtam a megbízatást, hogy a festők egy csoportja, a Te barátaid nevében itt búcsút vegyek Tőled, és szerte futottak a gondolataim a múltbeli tetteken meg a tárgyi emlékeken, aztán megálltam egy pillanatra és felöltött bennem a kérdés: mit is kell nekem itt voltaképp mondanom? Nekrológ ez, utolsó búcsúszó, vagy összegezése annak, amit nem lenne szabad elfelejteni? Megszűntek közöttünk a párbeszéddek? Még csak ebben sem hiszek. A forgatókönyvet az élet írja, az élet sorakoztatja az eseményeket, én nem állíthatom meg a dialógusokat. Egyes válaszaidat ismerem, hallom önmagamban. Észlelem őket, ahol ellent mondanak, és ott is, ahol egyet értenek. A szépség abban van, hogy az emberi agy alkotóképességének folytonossága sohasem szűnik meg ebben a vizuális emberi térségben, s így az ittmaradtak mindig erősebbek, meggyőződésesebbek lesznek. Erről a búcsúról is újabb emberi üzenettel távoznék, s ez is része lesz növekvő erőnknek.

MILUTIN BLAGOJČEV:

A Szabadkai Népszínház munkaközösségét súlyos veszteség érte. A halál kiragadta soraink közül első polgárunkat — Dévics Imrét.

Pontosan tizenkét évvel ezelőtt lépett be ebbe az épületbe, hogy élére álljon a magyar társulatnak, s most fájdalmas szívvel kísérjük ki innen. Dévics Imre tevékenységének évtizede a társulat felfejlődésének legfényesebb időszakának évtizede volt. Az 1960. esztendő, az új társulatigazgató működésének első éve fordulópontot jelentett e tehetséges együttes életében. Művészi szenzibilitása, kitarító, fáradhatatlan igyekezete olyan egyéniséggé avatta Dévics Imrét, amilyen nélkül szinte elképzelni sem lehet egy színházat. Tudatos következetességgel számolt le a színházról kialakult hagyományos felfogásokkal, hogy elősegítse a mához, a ma emberéhez szóló modern, angazsált színház kialakítását. Ez a művészi irányzat számos kivételes értékű előadáshoz vezetett. Közülük említsünk meg csupán egyet, amely számára a legkedvesebb volt: Brecht Koldusoperáját.

Rátermett színházvezető lévén, mindig megtalálta a legjobb módját elképzeléseinek érvényesítésére. Hazánk és a szomszédos Magyarország számos színházával, kiemelkedő színművészeivel és rendezőjével lépett együttműködésre és tartott fenn szoros kapcsolatot. A színpadról magyar nyelven elhangzó szavak hatósugara soha nem volt nagyobb, mint akkoriban — Szabadkától egészen Muraszombatig, Szolnokig, Bukarestig terjedt — és a szavak visszhangja sem volt erőteljesebb soha, mint abban az időszakban, amikor ő vezette a munkaközösséget.

Számos jelentős elismerésben is részesült ez idő alatt a színház. A vajdasági színházak szemléin, a Színművészek Egyesületétől kapott díjak után a sikersorozat koronáját jelentette a tavalyi Vuk-díj, amelyet a megboldogult különösen nagyra becsült, mert talán úgy érezte, hogy abba egy kicsit ő maga is bele van ötvözve.

Dévics Imre munkásságának jelentősége messze túlnötte a község határait. Egész tartományunkban megbecsült kultúrmunkásnak számított, és ugyanígy köztársaságunkban is, amely tizesztendő sikeres színházi munkássága után a maga szolgálatába állította, hogy értékes tapasztalatait a köztársaság területén élő nemzetiségek kultúrájának és alkotóképességének javára fordíthassa.

A színházhoz és környezetünkhöz való kötődése azonban erősebbnek bizonyult a köztársasági tisztségviselő helyzetéből adódó előnyöknél, Dévics Imre visszatért Szabadkára, a színpad világába, s te vele hittel és lelkesedéssel a színház jövőjét illetően, munkabírása, egészsége azonban sajnos már nem volt a régi.

Az igazgatói munkakörben eltöltött két év csaknem teljes egészében az alattomos betegség elleni küzdelemben telt el. Egészsége ugyan megroppant, de még a betegágyban is fáradhatatlanul dolgozott: küldte az utasításokat, kezdeményezett, tanácsokat adott. Mindvégig a munkaközösséggel maradt, csak fizikailag volt távol az emberektől.

A betegség erősebbnek bizonyult törekeny szervezeténél, legyőzte áldozatát életének ötvenedik évében, alkotó erejének teljében. Szellemét azonban, amely a megboldogultat ékesítette, nem semmisítette meg, az továbbra is példaként áll előttünk.

A kérelhetetlen halál súlyos csapást mért munkaközösségünkre. Elragadta közülünk a családfőt, az elvtársat, a barátot, a mindig jókedvű beszédőtársat.

Dévecs Imre munkásságának lesznek folytatói. Tudva, hogy a fiataloké a jövő, ő maga gondoskodott arról, hogy a színház szárnyain, a drámai stúdió révén új művésznemzedékek emelkedjenek a magasba. Eljövendő munkásságukban ő is élni fog.

Dicsőség Dévecs Imrének, a fáradhatatlan küzdőtársnak!

JOSO BULJOVČIĆ:

Nagyon nehéz megelni a megfelelő szavakat, amelyeket az elhunyt ravatalánál kellene kiejteni, akinek élete bármennyire is rövid, mégis gazdag volt, akinek tevékenysége sokoldalú volt, sok intézmény magáénak tekinthette; s akinek alkotói hozzájárulása beleötvöződött kultúránknak ama vívmányaiba, amelyet büszkeséggel emlegetünk. I.ehetetlen néhány alkalmi szóval összefoglalni annak az embernek az életét és munkásságát, aki művelődési, közoktatási és társadalmi munkás volt, sokunknak legközelebbi munkatársa, barátja és harcostársa.

A sors kifürkészhetetlen játéka folytán a szabadkaiak és a színházi dolgozók találkozása és elválása Dévecs Imrétől ugyanarra a napra esik, 1960. január elsején jött közénk, a magyar dráma igazgatójának, hogy azután kisebb megszakítással a színházhoz fűződjön élete. Affirmálódott társadalmi munkásként jött közénk Topolyárról, hogy nagy energiáját kímélet nélkül azoknak a céloknak a szolgálatába állítsa, amelyek a színház, és művelődés előtt állanak. A társulat tevékenysége, amelynek élére került, olyan mértékben szerteágazódott, hogy a művészi színpadi szó eljutott Jugoszlávia minden vidékére, ahol csak magyarok élnek. Olyan szervezőként marad emlékezetünkben, aki szárnyat adott a színház alkotó erőinek, az új keresésére tudta ösztönözni őket, a modern színház arculatának kialakítására, amelynek időszerű a repertoárja és korszerű a kifejezési módja. Ez az út korántsem volt könnyű. Meg kellett törni az eddigi hagyományt, el kellett hagyni a kitaposott utat. Az eredmények nem maradhattak el. Egymást követték az előadások, amelyek felkeltették a kritika figyelmét, elismerések, jutalmak kora következett, az újvidéki Sterija Játékokon való sikeres részvétel, végül a Vuk-díj.

A hazai színpadi alkotómunka Dévecs Imre egyik állandó elhivatottságát képezte. Maga köré gyűjtötte az írókat, kereste a módot alkotómunkájuk serkentésére, ösztönözte őket. Ennek a gondoskodásnak köszönhetően sor került több vajdasági magyar író műveinek ősbemutatójára. Hogy csak a legismertebbeket említsük: az Afonyákat, Légszomjat és egyik nagy szenvedélyét, a kabaré előadását.

Ezek az elhunyt hagyatécai. Hagyatéka közé tartoznak a magyar dráma legfiatalabb tagjai is, akik a drámai stúdió hallgatói voltak. Ezt a stúdiót ő harcolta ki annak tudatában, hogy utánpótlás nélkül nincs jövő.

Dévecs Imre szelleme sohasem tudott kibékülni az ambíciónélküliséggel, a kultúrlét határain való lézengéssel. Érezte, hogy többet is nyújthat, mint amennyit elvárt tőle a színház. Ő nem zárkózott a színház épületének falai közé, hanem fáradhatatlanul dolgozott a szabadkai képzőművészeti tevékenység felélesztésén. Az a benyomásom, hogy nem adóztunk kellő elismeréssel a képzőművészeti élet fejlesztésében szerzett érdemeinek, a Képzőművészeti Találkozó létrehozásáért, ami az ő kedvence volt, s amelyet éveken át vezetett.

Gyakorlati munkájában mutatott rá legjobban arra, hogy az igazi művészetnek nincsenek határai. A szabadkai művészek országszerte vendégszerepeltek, sőt a szomszédos Magyarországon és Romániában, s viszonzásképpen a szabadkai színház sok hazai és magyarországi együttesnek, kiemelkedő rendezőnek és színésznek vendéglátója volt. Alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a kultúrmunkások többszáz kilométeres körzetben emlegetik Dévecs Imre nevét.

Annak az embernek, akitől ma búcsúzunk, széles és sokrétű volt érdeklődési köre; olyan tulajdonságai voltak, amelyek előléptették a köztársasági közigazgatási szervek alkotómunkával és a kulturális kérdésekkel foglalkozó tanácsosává. Azonban Dévecs Imre alkotó szellemét nem elégíthette ki az irodai munka. Hamarosan visszatér Szabadkára, hogy átvégye a színház igazgatói tisztségét. Ismét győzedelmeskedett közmondásossá vált lelkesedése. Ez a régi, általunk jól ismert, fáradhatatlan, ötletekkel, tervekkel teli Imre volt. Mindössze fizikai ereje gyengült. Szemeink láttára hervadt, egyre sápadtabbá vált. Emlék-

szem ijesztően bágyadt arcára a Népszínház fennállása 25. évfordulójának ünnepein. Emlékszem a beszélgetésre, ez alkalommal véglegesen eldöntötte hogy, Szarajevóba utazik, a Sterija Játékok Szervező Bizottságának ülésére, amelynek tagja volt, s azt követően Kragujevacra, a művelődési kérdésekkel foglalkozó kongresszusra. Sem az egyik, sem a másik útra nem indult el, annak ellenére, hogy szeretett utazni. Ahelyett a betegágyhoz szögezve maradt, amelyet többé sohasem hagyott el.

Dévícs Imre halálával a színház, a kulturmunkások nagy családja, városunk, Vajdaság, s különösképpen a magyar művelődési élet olyan embert veszít el, akiről elmondható, hogy egyéniség volt. Velünk élt, a színházzal, rövid életének utolsó percéig. Figyelemmel kísérte az eseményeket, tanácsokat adott. Semmiről sem feledkezett meg. Már a halállal viaskodott, de nem feledkezett meg arról, hogy munkaközösségének boldog újesztendőt kívánjon, s amelyet már jómaga nem élt meg.

Kedves Imre, amig utolsó utadra kísérünk, fülünkben csengenek és sokáig emlékezetünkben maradnak újvi üdvözléteid sorai. Rajongó követőid köszönnék mindent Neked, a rajongó tanítójuknak.

SZILÁGYI GÁBOR:

Dévícs Imre nagy ember, a társadalom élharcosa, a szocialista humanizmus és kultúra egyik legaktívabb tervezője, minden művészeti ág nagy szívlelője, a tudományos munka megbecsülője, minden őszinte ember és sok-sok alkotó művész igaz, közvetlen barátja volt, és marad örök időkre.

Ő minden és mindenki iránt érdeklődött, mindenért lelkesedett, lángolt állandó hévvel és eléget.

Kiváló dolgozó, tért és időt nem számító munkával végzett mindent.

Nagy képzelőereje sok embert ámulatba ejtett. A részletesen kidolgozott tervekkel indított munkái mellett tudott rögtönözni is. Kiváló szervező volt, szuggesztív erővel vonzotta magához azokat, akikkel akcióba indult.

Nem ismerte a megalkuvást, gyűlölte a képmutatást, mindig nyílt és őszinte volt.

Kishegyes szülőttje a háborúig Szabadkán járt gimnáziumba, négy éven keresztül jogot tanult Pécsen. Innen a fasiszták kényszermunkára vitték.

A felszabadulást aktív harcosként várja és bekapcsolódik a nagy társadalmi átalakításba. Képzőművészetet, földrajzot és történelmet tanul a tanárképző főiskolán. Tanár lesz és aktív közéleti munkás. A topolyai járás tanügyi és kulturális vezetője lesz. Iskolákat épített és nagy gondot fordít környezete kulturális felemelésére.

1952-ben egyik megalapítója a Topolyai Művésztelepnek. Itt kerül közvetlen kapcsolatba az ország hírneves és fiatal művészeinek élgárdájával, és itt barátkoztat össze különböző nemzetiségű alkotókat — kezdőket és haladókat.

Megindítója volt a képzőművészeti szintézisnek vidéken, a kisvárosban, ahol előbb díszítették nagyméretű mozaikokkal és kerámiai falburkolatokkal az iskolák falait, mint a nagyvárosokban. Törvényesítette a város szépítését.

Ettől kezdve élete fele a képzőművészeté — évközben reggeltől estig adminisztrál, aktív közéleti munkás, tervez és vezet —, a téli és nyári pihenőt pedig mindig képzőművészekkel tölti.

1962-ben ő az egyik fő mozgatója a Képzőművészeti Találkozó intézménye megalapításának, melynek 1968-ig igazgatója és haláláig az intézmény főbizottságának vezetője és legaktívabb munkatársa volt.

Hat országos képzőművészeti symposiont szervezett Szabadkán, és nagy országos jelentőségű kiállításokkal megindított egy mozgalmat, melynek hatására Jugoszláviában ma már 56 művésztelep tevékenykedik.

A Jugoszláv Képzőművészeti Szövetség nagyra becsülte tevékenységét és minden munkájában támogatta. Az intézmény el is nyerte a Képzőművészeti Szövetség kongresszusának oklevelét és a Szerb Köztársaság Közművelődési Közössége Vuk-díját. Úgy vettük, hogy ezek az elismerések elsősorban neki is szólnak, őt illetik meg.

Amikor teljesül élete másik nagy álma, az, hogy a színjátszás közvetlen közelébe jusson — éjjel-nappal a színészekkel van — a színház falai között szorgoskodik egész éven át.

Nyáron pedig járja az ország művésztelepeit Strumicától Ptujig, Szabadkától Grožnjanig. Közben állandóan olvas, ír és zenét hallgat.

A dráma volt az édesanyja, a képzőművészet a szerelmese; barátja minden irodalom, kísérője a zene, és kedvenc játéka a film.

Csalódott néha, mert nem tudta felmérni, hogy kevés ember van, aki olyan energiával rendelkezik mint ő.

A kicsinyes háládatlanságok sértették, de nem tudták leállítani.

Vajdaságon kívül más köztársaságokban is ismerték; éppen úgy tevékenykedett Bácskában és Baranyában, Szerbiában, Szlovéniában, Kosovón és Boszniában, rohagálva szötte a kapcsolatok fonalait szocialista hazája minden vidéke és nemzetisége között.

Állíthatjuk, hogy a közösségnek áldozta életét.

Dévícs Imre eltávozik túlnagyon testileg, s az élharcos minden vonalon nagy veszteség! Amit alkotott megmarad örökre — az ideái halhatatlanok!

Kortársai nem tudták fölbecsülni és kiértékelni, de kellőképpen meg se jutalmazni! De ezt majd elvégzi az elfogulatlan utókor, mely nem tudja majd emberi gyöngeségeit, csak azt, amit hátrahagyott.

Amit hátrahagyott, amiért ilyen becsülettel mellettünk és közöttünk volt — hála és kegyelet Dévícs Imrének!

SZŐKE JÓZSEF:

Fájó a búcsú egy embertől, aki egyúttal falunk kiemelkedő kultúrmunkása, sokunknak pedig tanára is volt. Sok év fáradtságos, de eredményes munkálkodása kötött össze bennünket falunk szülőttjével, Dévícs Imrével.

A kishegyési Ady Endre Általános Iskola fejlesztése a régi topolyai járásban felejthetetlen halottunk nevével összenőtt.

Az elismert és több díjjal kitüntetett kerámiai művésztelep szorgos munkása és egyik megbecsült alapító tagja volt. Fáradhatatlanul, úgyszólván éjjel-nappal azon igyekezett, hogy falujának ezen a téren külön elismerést szerezzen.

Külön szeretném hangsúlyozni hálánkat a mi Imréneknek mindazért, amit környezete érdekében tett és amiért mindannyian, akik vele együtt éveken keresztül ápoltuk a kultúrélet gyakran rögös útját, nagyon, de nagyon tiszteljük Őt.

Véleménye, határozott kiállása kultúrelvünk előbbvitelében mindig ösztönzést és erőt adott nekünk, kishegyieseknek a felmerült akadályok leküzdéséhez, a munkához.

Ritkán párosul egy emberben olyan sokoldalúság, mint Dévícs Imrében, aki az Ady Endre Általános Iskola fejlesztése érdekében, a művésztelep fizionómiájának kialakításában és a szabadkai Magyar Népszínház munkájának népszerűsítésében Kishegyessé kultúrmunkásait és dolgozóit egy egészséges együttműködési viszonyba összekösse.

Szavakkal nehéz kifejezni azt a fájó érzést, mely egy ilyen szomorú hír hallatára szívünk mélyén fakad, s amely egykori szeretett tanárunk, elismert kultúrmunkásunk elvesztését jelenti.

Rég elkerült falunkból, a kötelesség, a hivatásszeretet máshová szólította, de soha sem volt távol Kishegyestől, szülőfalujától, mindig s mindenkor megtalálta az alkalmat arra hogy együttéljen velünk és tudja, milyen értelemben lehet hasznosítani a tapasztalatot, ami munkakörével kapcsolatos volt és hogy azt példásan kamatoztassa.

Nemcsak tisztelettel tartozunk Dévícs Imrének, hanem az általa megkezdett és rögös utat egyengető munkásságát folytatni kötelességünk is. Ha azt mondjuk, hogy köszönjük neked Imre, amit falunk érdekében tettél, akkor az egy befejezett munka értelmére vallana. Mi hálásak vagyunk Neked és mindig büszkék leszünk arra, hogy ebből a kis bácskai faluból elindult egy ember, akinek a kulturális élet mindig szívügye volt.

Egy fájó édesanyai szív érzelmeit nehéz enyhíteni, de mi kishegyiesiek soha sem feledjük és örökké tiszteljük ennek az édesanyának fiát.

A kishegyési iskola tanulóit, és mindazokat akik szerettek és szeretnek, becsültek és becsülnek, gondozzuk majd sírodat e csendes temetőben.

Utolsó utadra kísérrünk. Köztisztelet által övezett és megbecsült embernek koporsóját körülfogva fájó szívvel elbúcsúzunk Tőled, hogy hálánkat és elismerésünket leröjűk.

VIRÁGH MIHÁLY:

Nem csak Szabadkát, és nem is csupán a tartományt, hanem köztársaságunk kulturális és művészeti életét is súlyos veszteség érte Dévícs Imre halálával . . .

Férfikorának legszebb éveiben távozott el sorainkból: a kegyetlen betegség tépte ki innen akkor, amikor még mindannyian reménykedtünk abban, hogy szervezete továbbra is kibírja a nehéz betegség szorításait, és az orvostudomány segítségével majd ismét felépülve élünkre áll. Ezek a remények már nem válhattak valóra: élete kihúnyt . . .

Hogy mit veszítettünk Dévics Imre halálával, az itt most el sem mondható. Mert értékes kultúrája, művészi ihletésű szelleme, kitűnő ideológiai, esztétikai felkészültsége olyan eredményeket hagyott hátra, amelyek még sokáig mély hatással lesznek valamennyiünkre, akik a kultúra, a művészet szolgálatában állunk.

Jeles dátum marad az, amikor Dévics Imre a Népszínházunk élére került, mert egy új, s távlataival a jövőbe ívelő korszerű esztétikai világot hozott magával, és minden erőfeszítése arra irányult, hogy színházi életünket igényesebb megmunkálással magasabb szintre emelje. Mindig fáradhatatlanul dolgozott, kutatott, tanulmányozásokat végzett a hazai színházak fejlődési irányvonalában, hogy az idő követelményeinek a mi színházunk is eleget tudjon tenni.

Figyelme mindenre kiterjedt. Egész munkaközösségünkre és mindenkire gondolt, mindenkivel törődött, és szinte csodálatos volt az a kitartása, amely egy mindent egységesen átfogó színházi, nevelői és szervezői gondoskodásában kifejeződésre jutott.

Lelkes előharcosa volt annak a törekvésnek, hogy az évek múlásával színházunkat meg kell fiatalítani, hogy évtizedekben gondolkozva ez a ház a jövőben is minél teljesebb mértékben betöltsen azt a szerepet, amelyet tőle társadalmunk elvár.

Még azokban a hónapokban, hetekben, napokban és órákban is, amikor már végképp ránehezedett a súlyos betegség malomköve, valami hihetetlen lelki erővel, ragaszkodással és szeretettel a színház gondját viselte. Ennek örök dokumentuma az az újévi üdvözlőlevél, amelyet nem sokkal halála előtt munkaközösségének küldött.

Nagy a mi veszteségünk, s nem is tudjuk hogyan pótoljuk majd azt az űrt, amelyet maga után hagyott. Talán csak úgy leszünk erre képesek, ha az ő intelmeit követjük, és minden erőnkkel azon fáradozunk, hogy a legszebb gondolatait továbbra is magunkévá téve, valóra váltsuk. Ez a fogadalom búcsúszó is legyen most, amikor azt mondjuk: béke poraira.

jelen és múlt

A SZOCIALIZMUS ÉS A SZOCIÁLIS EGYENLŐSÉG VÉGSŐ HATÁRAI

Borba, a JDNSzS lapja, Belgrád; 1972. április 20–24. (LI. évfolyam, 109–113. szám).

A szociális egyenlőség problémájáról és a szociális egyenlőtlenség belső struktúrájából törvényszerűen eredő rétegződésről és differenciálódásról folyó időszerű viták halaszthatatlanná teszik, hogy az egész kérdést visszavezessük a maga elméleti marxista-leninista kiindulópontjára, s Marx és Lenin tanának lehetséges értelmezései egyikének megvilágításában vizsgáljuk meg. Ebben az értelemben az alábbi sorokat azzal a törekvéssel vetem papírra, hogy „A szocializmus és a szociális egyenlőség végső határai” c. témát a marxista metodológia megvilágításába helyezzem, és szembeállítsam a korszerű szocializmus struktúráiban való történelmi megvalósulásával.

MARX ALAPVETŐ ÁLLÁSPONTJAI

Marx úgy vélete, hogy három társadalmi jelenség — az *értéktörvény*, a *szociális differenciálódás* és a *szociális rétegződés* — olyannyira elválaszthatatlan egymástól, hogy a társadalmi egyensúly örök törvényeinek tekinthetjük őket.¹ „Hogy minden nemzet meggebedne — írta Marx —, ha, nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre beszüntetné a munkát, azt minden gyermek tudja. Ugyanúgy tudja azt is, hogy a különböző szükségleteknek megfelelő termékmennyiségek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka bizonyos arányokban való elosztásának ezt a szükségességét a társadalmi termelés *meghatározott formája* nem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módját* változtathatja meg, magától értetődik. Természeti törvényeket általában nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek. És az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül, olyan társadalmi állapotban, melyben a társadalmi munka összefüggése mint az egyéni munkatermékek *magáncseréje* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek *cseréértéke*. A tudomány éppen abban áll, hogy kifejtjük, *hogyan* érvényesül az értéktörvény” (Levél Kugelmanhoz — 1868. július 11-én). Marx álláspontja tehát egyértelmű, világos: az értéktörvény a társadalmi mozgás természetes törvénye, s a különböző korszakokban megváltoztatja megjelenési oldalát, de lényege érintetlen marad, az idő ontológiai mélységében nyugszik.

Az értéktörvény az elvont társadalmi munka immanens mérője. A társadalom egész gazdagsága ugyanis, Marx Tőkéjének első mondata szerint, megjelenési formájában az egyéni áruk végtelen összessége, lényegében tehát nem más, mint végtelen nagy számú egyén materializált munkája. Eszmei megjelölése az elvont munka, amelyben minden egyéni munka a társadalmilag szükséges munkaidő szintjén nivellálódik, hogy a társadalmi összmunkaalap közös szférájába integrálódjon. Ugyanez a folyamat játszódik le az egyéni árukkal is: csereértékre visszavezetve elvesztik egyéni alakjukat, s meghatározott számú pénzegységbe oldódnak fel, amelyek közül mindegyik a társadalmi összmunának egy meghatározott mennyiségét testesíti meg. Az elvont munka nem metafizikailag megszilárdult entitás; állandóan fluidos mozgásban van, e mozgásnak a belső mérője pedig éppen az

értéktörvény. Ennek a törvénynek két fő jegye van: mennyiségi és minőségi. Az elsőben meghatározza az egyszerű és az összetett munka közötti, illetőleg az összetett munka különböző fokozatai közötti mennyiségi arányokat. Második jegyében az értéktörvény a szociális differenciálódás törvényének mutatkozik: az egyén társadalmilag szükséges munkájának mennyisége átömlik az egyén társadalmi helyzetének minőségébe, mert nyilvánvaló, hogy két embernek nem lehet azonos társadalmi helyzete, ha a társadalmilag szükséges munkájuk mennyiségének aránya 1:5-höz vagy 1:10-hez. Az egyik a szociális rétegződésnek ezen a szintjén fog állni, a másik azon; ez a rétegződés pedig legmélyebb lényege tekintetében munkájuk egyenlőtlen jelentőségéből ered.

Az elvont munka, az értéktörvény, amely szabályozza a társadalmi összmunka elosztását, s a szociális differenciálódás, amelyet szükségszerűen előidéz, a polgári társadalomnak is meg a szocializmusnak is közös eszményien tipikus ontológiai átlaga. Marx erről szintén félreérthetetlenül írt. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött* — írja *A gothai program kritikájában* —, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból most *bújik ki*, amely tehát minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében, még magán viseli annak a régi társadalomnak anyagját, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. (...) Amennyi munkát adott a társadalomnak valamely formában, annyit kap vissza más formában.”²

Marxnak, később pedig Leninnek a definíciója szerint a szocializmus tehát a *természetes* egyenlőtlenség társadalmaként épül fel, s ezt az egyenlőtlenséget éppen az értéktörvény szabályozza. Ebben a tekintetben külön jelentősége van Marx egyik ismert szövegének. „Itt — írta Marx a szocializmusról — nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az áru-cserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékű kicserélése. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott viszonyok következtében senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert, másfelől, az egyéni fogyasztási cikkeknek kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonává. Ami azonban a fogyasztási cikkek elosztását illeti az egyes termelők között, ugyanaz az elv uralkodik, mint az áru egyenértékű kicserélésénél; bizonyos formájú, meghatározott mennyiségű munka cserélődik ki ugyanolyan mennyiségű, más formájú munkával. (...) A termelők joga elvégzett munkájukkal *arányos*; az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mértékkel*, a munkával mérnek.

Am az egyik ember testben vagy szellemileg különb a másiktól, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát teljesít, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, terjedelme vagy intenzitása szerint kell meghatározni, különben nem lenne mértékesség. Az ilyen *egyenlő* jog egyenlőtlen munkáért — egyenlőtlen jog. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan természetes kiváltságnak ismeri el az egyenlőtlen egyéni tehetséget és következőképpen a teljesítőképességet. *Tehát tartalma szerint ez is csak az egyenlőtlenség joga, mint minden jog.* A jog, természeténél fogva, csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mértékkel, ha egységes szempontból, csak *egy meghatározott* oldalról nézzük őket a jelen esetben *csak mint munkásokat* tekintjük őket és semmi egyebet nem látunk bennük, minden egyébtől eltekintünk. (...) Egyenlő munkateljesítmény s ennek alapján a társadalmi fogyasztási alapról való egyenlő részesedés mellett az egyik a valóságban többet kap tehát mint a másik, az egyik gazdagabb mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem egyenlőtleneknek kellene lennie.

Am ezek a visszásságok a kommunista társadalom első fokán, ahogy ez a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppenhogy megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az általa meghatározott kulturális fejlettsége.”³

Valamivel terjedelmesebb kivonatban kellett ismertetnünk Marx véleményét, hogy bizonyítsuk álláspontjának egyértelműségét: a szocializmus, a polgári világtól eltérően, amelyben az egyenlőtlenség a tulajdonon alapul, a természetes egyenlőtlenség társadalmi, s ezt az egyenlőtlenséget nem külső tényezők okozzák. Ebben az értelemben a szocializmus az egyetlen természetes rend, mert benne minden ember munkás. A különbségek többé nem a tulajdonon alapulnak, nem osztálykülönbségek, s a szociális differenciálódás többé nem kiváltságos vagyoni helyzetből ered, nem hatalmi helyzet bitorlásából, hanem az *elvont társadalmi összmunka elosztásából, amelyet az értéktörvény szabályoz.* A társadalmi rétegződés így egyfelől az egyszerű és az összetett munka közötti viszonyon alapul, másfelől az összetett munka különböző fokozatain. Az emberek egyéni képességeinek külön-

bözősége és a lehetőségeik tekintetében mutatkozó természetes egyenlőtlenség szubjektív tényező. Ezért a szocializmus társadalmi rétegződésének eszményien tipikus átlagában nem beszélhetünk új osztálytársadalomról, hanem a természetes egyenlőtlenség rendszeréről. Ez a tény nyilvánvalóvá válik, ha megvizsgáljuk Lenin híres osztálydefiníciójának alapelemeit. „Osztályoknak – írta Lenin – az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagy részét törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”²⁴

Ha e definíció alapján párhuzamot vonunk a polgári társadalom és a szocializmus között, kimutathatjuk a két társadalmi-politikai és gazdasági rendszer között fennálló minőségi különbséget:

a) a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt hely: az osztálytársadalmakban e hely a munkaerő (bérmunka), illetőleg a tőke birtoklásától függ; a szocializmusban viszont a munka technológiai felosztásától (a társadalomnak minden tagja munkás);

b) a termelési eszközökhöz való viszony: az elhatárolásnak ez a mozzanata a legszembevetőbb, mivel a szocializmus már definíciója szerint olyan rendszer, amely megszünteti a termelési eszközök magántulajdonát, s közös (állami vagy társadalmi) tulajdonba helyezi őket;

c) a munka társadalmi szervezetében játszott szerep: mindkét rendszerben ez a szerep a szakképzettség függvénye, s a munka egyszerű vagy összetett jellegétől, illetve a munkahely fontosságától függ;

d) a társadalmi javak többlete azon részének megszerzési módjai, amellyel az osztály vagy valamely más társadalmi csoport létfenntartási forrásként rendelkezik: a mai polgári társadalmakban ezt a módot a tőke magántulajdoni, monopolista vagy részvényes formája határozza meg, a szocializmusban pedig az értéktörvény érvényesülése; az értéktörvény szabályozza az elvont társadalmi munkából való egyéni részesedést, és szankcionálja az emberek természetes egyenlőtlenségét.

Ezek szerint a szocializmus víziójának, amelyet Marx tudományosnak tekintett, a munka társadalmaként kellene megvalósulnia, úgy, hogy az értéktörvény legyen a szociális differenciálódás és rétegződés fő mérője; az emberek természetes egyenlőtlensége akkora társadalmi egyenlőtlenség formájában fejeződné ki, amekkora a munkájuk értékének a termelési erők elégtelen fejlettségéből következő egyenlőtlensége. Az egyenlőtlen érték azoknak a termékeknek az egyenlőtlen mennyiségében realizálódna, amelyeket az egyén a társadalomtól kap az értéktörvény mérői szerint (a természetes csere koncepciója), illetőleg a fizetések és a jövedelmek egyenlőtlenségében (az árucserre koncepciója). Így nem beszélhetnénk többé osztályokról, hanem egy olyan társadalom dolgozó rétegéről, amelyben minden egyes ember munkás, de egyenlőtlen mennyiségű munkát végez.

Marxnak az átmeneti időszak természetéről kifejtett elméleti prognózisai reálisak és tudományos alapúak voltak; szerintük a szocializmus nem lehetett egalitárius társadalom vagy olyasféle, mint a primitív kommunizmus társadalmá, hanem szociális differenciáltságú rendszer, amelynek társadalmi rétegei az állapoti egyenlőtlenség meglehetősen meredek lépcsői szerint helyezkednek el.

A PRIMITÍV KOMMUNIZMUS MARXI KRITIKÁJA

Marxnak a primitív kommunizmusra vonatkozó bírálata összhangban van azzal a vízióval, amelyet a szocializmusról mint kidifferenciált társadalmi rendszerről alkotott. A XIX. század első felében kialakult különféle kommunista ideológiák teoretikusaival folytatott vitájában Marx hangsúlyozta, hogy a kommunizmus nem jelenti csak a magántulajdon megszüntetését, sem az embereknek az egyenlő bérszinten való kényszerű kiegyenlítését. „Ahogy az asszony a házasságból átmegy általános prostitúcióba – írta Marx –, úgy megy át a kincseknek, vagyis az ember tárgyi lényegének egész világa a magántulajdonossal való kizárólagos házasséltből a közösséggel való egyetemes prostitúció viszonyába. Ez a kommunizmus – azzal, hogy mindenütt tagadja az ember egyéniségét – éppen csupán következetes megnyilvánulása a magántulajdonnak, amely maga ez a tagadás. (...) A közösség csak a munka közössége és azoknak fizetéseknek az egyenlősége, amelyeket

a közös tőke juttat, vagyis a közösség mint általános tőkés. A viszonyoknak mindkét oldala az érzékeltetett általánosságba van emelve, a munka mint meghatározás, amelyben mindenki be van állítva és a tőke mint elismert általánosság és a közösség hatalma”⁵ (A kiemelés Marxtól) A magántulajdonnak ilyen tagadása Marx szerint nem más, mint „visszatérés a szegény és igénytelen ember természetellenes egyenlőségére, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még el sem érte” (uo.). Minden magántulajdon gondolata, folytatja Marx, legalább a gazdagabb magántulajdon ellen irányul, mint irigység és kiegyenlítődési törekvés, úgyhogy ez teszi a verseny lényegét. A primitív kommunista csak befejezése ennek az irigységnek, tekintettel a kilátásba helyezett minimumra, amelynek meghatározott korlátozott mértéke van. S ezért — fejezi be Marx — a magántulajdonnak a primitív kommunizmus alakjában történő első pozitív megszüntetése csak a pozitív közösségeként felülkerekedni óhajtó magántulajdon aljasságának megjelenési formája.

A primitív kommunizmus marxi kritikája időszerű ma, különösen némely államszocializmus rendszerére vonatkozóan, amelyeknek a struktúrájában a lakosságot a bérmunka — állami tőke reláción kényszerűen kiegyenlítik. Marx látnoki feltevése szerint a társadalom összes tagjai, akik a bérmunka szférájában vannak alkalmazásban, szemben állnak a tőkével mint a közösség kórosan megnövekedett hatalmával, amely a munkájukat roppant korlátozott arányok közé szorítja, s tulajdonképpen kiegyenlíti őket az elviselhető egzisztenciális minimum szintjén. A korszerű etatista társadalmakban az egyéni munkáknak ezt a csaknem szimbolikus határösszegek közé „kényszerítés” tendenciáját „a fogyasztás vírusa”-nak leküzdéséről és a szellemi szükségletek meg az etikai értékek fejlesztéséről alkotott eszme táplálja (az államkapitalizmus „megtettesítői”-ről — a bürokráciáról — később). Ezt az eszmét megerősítette a folyó gazdasági politika is, amely a teljes társadalmi termelés „A” ágazatába (a termelési eszközök termelésének ágazatába) történő beruházásokat állandóan előnyben részesíti a „B” ágazatba (a fogyasztási eszközök ágazatába) történő ráfordításokkal szemben. Ilyen politikával az államkapitalizmus el akarja határolni magát a nyugati típusú „fogyasztói társadalmak”-tól, amelyeket eszmeileg dekadensnek minősít, de leginkább az ellenkezőjét éri el — újratermeli „a természetellenesen szegény és igénytelen” embert, s ezzel megmarad annál a viszonylag állandósult törekvésnél, hogy a társadalom a primitív kommunizmus szintjén maradjon, s az állami tőke hatalma rendkívül megnövekedjen. Szociológiai szempontból ezek a gazdasági tények kétségtelenül jelentősek: arra a szilárd törvényszerűsége utalnak, amely szerint „a munkások és parasztok baráti osztályszövetségé”-nek nagy százaléka igen szerény arányban vesz részt az elvont társadalmi munka összalapjában — abban az arányban, amely Marx leírása szerint elegendő, hogy újratermelje bérmunkás lényét. Ezért az államszocializmus tapasztalatai rendkívül fontosak: ösztönzést adnak arra, hogy fejlesszük saját öngazgatási gyakorlatunkat.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS TAPASZTALATAI

A forradalom sok teoretikusa úgy vélte, hogy a polgári társadalom óriási szociális különbségeinek éppen az értéktörvény féktelen hatása az oka, s ezért a forradalom feladata, hogy megfelelő mechanizmusokkal kiküszöbölje a hatását. Erre a legalkalmasabb eszköznek találták az integrális tervezést, amely elsődleges változatában előirányozta a pénz megszüntetését is, mivel úgy tartotta, hogy ez szükségtelen közvetítő, s visszahozza a tőkés viszonyokat. Ilyen módon fel kellett volna számolni az érték fogalmát mint immanens kizsákmányolási kategóriát, s beállítani egy új elszámolási egységet — a munka mennyiségét, amelyet úgy kapunk, hogy összevetjük a hasznos hatásokat és a termelés szabályozására fordított munkaerő felhasználását. Az integrális tervezés hívei általában Engelsnek erre a szövegére hivatkoznak:

„Mihelyt a társadalom a termelőeszközök birtokába lép s azokat közvetlenül társadalmasított formában használja fel a termelésre, mindenki munkája, bármily különböző is különlegesen hasznos jellege, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának valamely termékben rejlő mennyiségét ekkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani; a mindennapos tapasztalat közvetlenül mutatja meg, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. (. . .) A társadalom tehát a fenti előfeltételek között nem is tulajdonít értékeket a termékeknek. (. . .) A társadalomnak mindenesetre akkor is tudnia kell majd, hogy minden használati tárgy mennyi munkát igényel előállításához. A termelési tervet a termelési eszközöknek megfelelően kell majd kidolgoznia s a termelési eszközökhöz tartoznak nevezetesen a munkaerők is. A tervet végeredményben a különféle használati tárgyak hasznosíthatásai fogják meghatározni, melyeket egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel mérték le. Az emberek igen egyszerűen fogják mindezt elintézni a híres-nevezetes „érték” közbejötté nélkül.”⁶

Engels elképzeléseit főképp a forradalmat követő első években igyekeztek alkalmazni, amikor általános volt az a meggyőződés, hogy a szocializmus összeegyeztethetetlen a piaci gazdálkodással, s hogy ki kell építeni a naturálrendszerű elosztást, amelyben a terv a legapróbb részletekig közvetlenül meghatározza a társadalmi tőke újratermelésének minden mozzanatát. Az ilyen totális termékcseré-rendszert képviselték *E. Preobrazsenszkij* és *E. Varga* közgazdászok. Preobrazsenszkij (tőle ered a híres meghatározás, hogy a forradalom társadalmi „az eredeti szocialista felhalmozás” társadalmi) tulajdonképpen Trockij csoportjához tartozott; Trockijnak (aki éppen akkor kapta „a bürokrácia pátriárkája” pejoratív címet) az volt a szándéka, hogy a belpolitika radikalizálásával bebizonyítja a „folytonos forradalom”-ról szóló tézis helytállóságát, s bevezeti az ipar és a mezőgazdaság közötti nem egyenértékű cserét.

N. Buharin szembehelyezkedett ennek a csoportnak a téziseivel. Hangoztatta, hogy a termelési eszközök államosítása olyan feltételeket teremt, amelyek kihatnak arra, hogy a gazdaság szabályozás spontán mechanizmusát átalakítsák a tervszerűség mechanizmusává. Ebben a tekintetben az értéktörvény a szocialista gazdasági alap fejlődésével valóban lekerül a színről mint spontán szabályozó. A piac spontán volta azonban csak az értéktörvény megnyilvánulásának egyik alakja, hangsúlyozta Buharin. A maga *anyagi* tartalmában valamivel több mint a magánárutermelés spontán szabályozója; Marx imént idézett álláspontjaira hivatkozva, Buharin kifejtette érvelését, amely szerint a szocializmusban az értéktörvény átmegy a társadalmi munka arányos befektetésének törvényébe, s így mint egyetemes egyensúlytörvény nyilvánul meg. A társadalmi munka alapjának spontán elosztási formáját felcseréli a tervszerű elosztás, amely meggátolja a tőkés ipari válságok fellépését. Az értéktörvény formája mögött rejlő anyagi tartalom azonban — állapította meg Buharin — változatlan marad: a meghatározott ágak, vállalatnak és egyéneknek a társadalom közös jövedelméből való részesedése arányos azzal a társadalmilag szükséges munkával, amelyet a termék tartalmaz. A terv feltételezi ezeket az arányokat, amelyek a kínálat és kereslet törvénye szerint kikristályosodnának a tökéletes verseny eszményi feltételei közt. Ezért mondhatnánk — állapította meg Buharin —, hogy a terv *ex ante* feltételezi azt, amit a piac *ex post facto* kimutat: az értéktörvény a tervezés voluntarizmusának természetes és áthághatatlan határaként jelentkezik, amelyen túl súlyos strukturális zavarok lépnek fel a társadalmi egyensúlyban, és termelési válság jelentkezik.

A Szovjetunióban az értéktörvény hatásáról alkotott nézet később általában az elismerése irányában fejlődött. Életének utolsó évtizedében (1943–1953) maga Sztálin kénytelen volt helyesbíteni egykori nézeteit a szocializmus alaptörvényéről, „az emberi szükségletek maximális kielégítésé”-nek törvényéről, s nyíltan beismerni, hogy az értéktörvény a szocialista tervezésben is hat; ezt a törvényt az állam tudatosan alkalmazza a hiperprodukciós válságot nem ismerő gazdasági körülmények között. Sztálin az értéktörvényt mégis az árutermelés területére korlátozta, s a „B” ágazati árak árainak körforgását szabályozó, véges hatású törvénynek definiálta. Végül egy eszmei misztifikációhoz folyamodott, s hogy elkerülje a vitát a társadalmi differenciálódásról, amelyet az értéktörvény mint a társadalmi összmenyiségét elosztó törvény szükségszerűen előidéz, kivonta az eszmecseréből Marx Tőkéjének alapfogalmait (szükséges munka és többletmunka, szükséges termék és többletermék, szükséges munkaidő és többletmunkaidő stb.), úgy tekintve, hogy ezeket beplántálták a szocialista gazdasági viszonyokba, jöllehet Marx olyan örök kategóriáknak tartotta őket, amelyek nem fűződnek szükségszerűen a kizsákmányoló társadalmakhoz.⁷

Ma a szovjet szakirodalomban a legérdekesebb a *munka társadalmi nem egységességének elmélete*: jöllehet a sztálini időszakban (1948-ban és után) keletkezett, szervezőinek sikerült kideríteniük a szóban forgó jelenségnek — a társadalmi differenciálódásnak — igazi okát. Ez az ok szerintük maga a szocializmusbeli munkának a jellege, mert a munka még nem vált létszükségletté, hanem továbbra is csak megélhetési eszköz. A szocializmus időszakában a társadalmi munkának olyan tulajdonságai vannak, amelyek a pénzzel való mérés megtartását elengedhetetlenné teszik, mert a társadalmi munka még mindig nem egységű: az ilyen többszűrség miatt egyik munkás munkaorája nem egyenlő a másikéval. A szocialista termelési viszonyok között csak úgy lehetséges a társadalmi munka következetes nyilvántartása és díjazása, ha a társadalmi munka értékét pénzben számolják el.⁸

Az említett teoretikusok nézeteit azért idéztük, hogy ellentmondásaikból kimutassuk, hogy az államszocializmus ideológiájában, amely nem ritkán dogmatikus és harciasan ortodox jellegű, fokozatosan kialakult a felismerés, hogy a szocializmus a természetes egyenlőtlenség rendszere, s ezért az értéktörvény a társadalmi differenciálódás alaptörvénye.

Most meg kell vizsgálni, milyen reális tapasztalatokkal gazdagodunk a bennünket érdeklő szempontból a szocializmusnak az etatista társadalmakban folyó építéséből.

Mindjárt le kell szögezni, hogy ebben a tekintetben Lenin nézeteinek külön elméleti és gyakorlati jelentőségük van. Lenin behatóan foglalkozott a (legtágabb értelemben vett) termelőmunka és a vezetés (mint a közvetlen termelőmunkán kívül eső tevékenység) viszonyának problémájával, mivel a forradalom megszüntette a magántulajdont, a társadalmi egyenlőtlenségnek ezt a forrását. Lenin szüntelenül szem előtt tartotta Marxnak azt az elvi álláspontját, hogy a szakképzett munkásnak a munkája és a vezető tevékenységet végző politikai munkája között elvben nincs minőségi különbség (ezért Marx a kettő kiegyenlítését, amelyet a Párizsi Kommün követelt, úgy ítélte meg, hogy ez „a közszolgálatoknak munkás-munkabérért történő ellátása”, s hogy „A magas állami méltóságok szerzett előjogai és reprezentációs költségei ezekkel a magas méltóságokkal együtt eltűntek”⁹). De sem Marx, sem Lenin nem volt híve az egalitárius koncepciónak, sem az olyan egyenlősédek, amely a nagyobb tulajdon elleni általános gyűlöletből és kiegyenlítésre való törekvésből fakad. Az az „egyenlődsdi”, amelyért ez a két klasszikus sikrasszállt, lényegesen más természetű volt – úgy tartották, hogy a munkás bérének és az állami tisztviselő fizetésének elvben egyenlőnek kell lennie, mégpedig úgy, hogy a legjobban fizetett nem termelőmunkásnak (vezető személynek) nem lehet több pénzjöveldelme és magasabb életszínyvonal, mint a legjobban fizetett közvetlen termelőmunkásnak. Ezért mind az egyik, mind a másik – a termelő- és a nem termelőmunka – területén belül meg kell szabni a szakképzetlen, szakképzett és magas szakképzettségű munkások jöveldelmének határösszegét 1 : 4 arányban, amelyet Lenin optimálisnak tekintett (nem bocsátkozva empirikus származékaiba és javításába, amelyek nem tennék kérdésessé alapértelmét). A két terület arányát a következő sémával ábrázolhatnánk:¹⁰

Termelőmunkások

Szakképzetlenek	Szakképzettek	Magas szakképzettségűek
10	20	30
A jöveldelmek határösszegei		
10	20	30
Szakképzetlenek	Szakképzettek	Magas szakképzettségűek

NEM TERMELŐMUNKÁSOK

A termelőmunkások rétegébe Lenin egyértelműen besorolta a termelési folyamatban dolgozó műszaki és a humanista értelmiséget is (technikusokat, orvosokat, jogászokat, közigazdászokat stb.), s úgy tartotta, hogy az ő esetükben a „munkás-munkabér”-től való eltérések szükségszerűek, mert a proletariátus nem kerülheti el a korábbi társadalmi formációból származó „elmaradottsága után járó adó” megfizetését. Lenin azonban ugyanilyen értelmű volt abban a nézetében, hogy a politikai munkások és az állami tisztviselők mint „különös ellenőrzés alatt álló egyszerű felhatalmazottak” nem léphetik túl ennek a munkabérnek az összegét, mert nekik „az állásukért járó nagy, burzsoá fizetésű” privilegizált rétegből most át kell alakulniuk „különleges fegyvernemű” munkásokká, akiknek a fizetése nem nagyobb, mint egy jó munkás közönséges fizetése; ez alól a szabály alól Lenin nem vonta ki a „tekintélyes nem termelőmunkások” (magas rangú funkcionáriusok és a kormány szakemberei) legszűkebb körét sem.¹¹ Mindjárt a forradalom után Lenin megvalósította ezt a tételét: a Szovnarkom 1917. november 18-i határozata megszabta, hogy „a népbiztosok végső havi keresete” 500 rubel legyen; abban az időben ennyi volt egy jól fizetett szakképzett munkás átlagos keresete. Az arányt Lenin kifejezett utasítására 1 : 1,75 arányra csökkentették.

A helyzet azonban már a forradalom győzelme utáni második évtizedben gyökeresen megváltozik. Miután Sztálin élesen megtámadta a fizetések 1931. évi „baloldaliaskodó kiegyenlítésé”-t,¹² javították a fizetéseket, s az 1935. évi statisztikák szerint a Szovjetunióban 1 : 25 volt az arány. Abban az évben a közepes fizetésű munkás havi 1800 rubelt kapott, a középszerű nem termelő funkcionárius (körzeti pártbizottsági titkár) pedig 45000 rubelt.¹³ Sztanyiszlav Oszovszkij adatai szerint a javítás utáni arány egyes területeken 1 : 40 volt,

habár bizonyos megállapodott szociológiai mércék arra utalnak, hogy egy társadalomban újraképződik az osztálystruktúra, amint a nem termelő jövedelme eléri a termelő jövedelmének tizszeresét.¹⁴

Így tehát az államszocializmus nem oldotta meg a társadalom osztálystruktúrájának problémáját, hanem még kiélezte.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY HATÁSÁNAK NEGATÍV MÓDOSÍTÓI

Egészen világos, hogyan tekintett Marx és Lenin a szocialista társadalmi egyenlőség végső határainak problémájára: ők a szocializmust az elvont munka és az ipari civilizáció társadalmának látták, amelyben az értéktörvény – a társadalmi termék arányos elosztásának törvénye – létrehozza az emberek természetes egyenlőtlenségének rendjét és kidifferenciált társadalmi rétegződést teremt.

Nyilvánvaló azonban, hogy Marx is, Lenin is az eszményien tipikus átlagnak a módszere alapján alakították ki nézeteiket, azoknak a sajtásoknak az összessége alapján, amelyekkel a konkrét társadalmak a maguk történelmi létében többé-kevésbé megközelítik ezt az átlagot, vagy eltávolodnak tőle. Metodológiai szempontból nézve így azt mondhatnánk, hogy egy olyan gyakorlatban, amely még nem győzte le a történelemben való beavatkozás irracionálisát, egy eszményinek megalkotott tendenciával (az értéktörvény immanens mérője szerinti társadalmi rétegződéssel) szembehelyezkedik egy egész sor különböző tendencia, s teljesen eltérítik a kívánt iránytól. Ebben az esetben az értéktörvény módosítóinak hatásáról van szó, amelynek a lehetősége éppen abból a törekvésből ered, hogy a tervgazdaság eszközeivel megfékezzék a spontán társadalmi mozgást; ekkor az egyik végtelenségből másik lesz, mivel a tőkés piaci „tökéletes verseny” *elfajzottságaival* (amelyek Marx szerint a polgári „piszkos zsidói” vagyonszerzési gyakorlatból erednek) szembekerül a tervezés *voluntarizmusa* (ezt egyrészt az teszi lehetővé, hogy a tervezés rendszere nem elégíti ki a szocialista építés követelményeit, másrészt az, hogy a bürokrata mentalitás önkényes). Az államszocializmus tapasztalatai ebben a tekintetben is rendkívüli metodológiai jelentőségűek, mert kritikai megismerésük lehetővé teszi, hogy az öngazgatás gyakorlatában idővel kiküszöböljük a negatív elemeket (jobb mások kárán tanulni, mint a sajátunkon).

A voluntarizmusnak mint az értéktörvény negatív módosítójának két alakja van:

a) gazdasági: az államszocializmus, azzal, hogy az elvont társadalmi összmunka elosztásának arányait a terv által „ex ante” határozza meg, míg a piaci gazdálkodásban ez „ex post facto” történik, s azzal, hogy az „A” ágazat kiépítését a „B” ágazat kiépítése fölé helyezi, nagy szerkezeti aránytalanságokat teremtett; ezek pedig szükségszerűen megbontják a konkrét munka objektív értékelését, és másfajta társadalmi differenciálódást idéznek elő, mint amilyent Marx természetesnek tartott. Némely szocialista országokban átalakítva ma is jelen vannak E. Preobrazszkij nézetei a mezőgazdaság és az ipar közötti nem egyenértékű cseréről, a mezőgazdasági termékeknek rögzített tervárakkal való leértékeléséről, a teljes többletmunkának a mezőgazdaságból való „kiszívásá”-ról és a nemzeti jövedelem olyan elosztásának bevezetéséről, amely a mezőgazdaságból maximális munkateljesítményeket hoz ki. Ugyanilyen strukturális aránytalanságot teremt az „A” és „B” ágazat aránya, s ezzel tervszerűen leértékeli a lakosság egész rétegeinek munkáját. Az ilyen módosítás, a dolog logikája szerint, a társadalmi rétegződés átrendeződésére vezet, s előgokat ad azoknak a munkásrétegeknek, amelyeknek kedvez, azokkal a rétegekkel szemben, amelyeket objektíve sújt. Úgyszintén arra vall, hogy tartóssá vált a törekvés, hogy az élet-színvonalat a megélhetés tűrhető alsó szintjén rögzítse, de ugyanakkor arra a szociológiai és társadalmi törvényszerűsége is, amely a lakoságnak egy aránylag nagy részét kizárja a társadalmi összmunka arányos elosztásából. Ez a zavar fékezi a társadalmi össztermék növekedését. Másrészt szüntelenül erősíti az állam hatalmát az értéktörvény hatásának tetszés szerinti módosításával szemben a társadalmi termék elosztása terén.

b) politikai: az effajta voluntarizmus a társadalom hivatalos struktúrájának (a forradalmi párt és az állam) politikai elidegenedéséből ered, amely lehetővé teszi, hogy ellenőrzés nélkül rendelkezzen a társadalmi többletmunkával, és egyenlőtlenül értékelje kategóriáit, holott az értéktörvény szabad hatásainak mérői szerint másfajta megítélés szükséges. Ilyen vonatkozásban a viszonyok nagyon leegyszerűsödnek, s ha leszedjük róluk „a munkások és parasztek testvéri osztagyszövetségé”-nek eszmei misztifikáló leplét, teljesen tisztán látjuk őket: az embereknek a gazdasági és politikai voluntarizmus feltételein alapuló természetes egyenlőtlensége ismét átadja helyét a társadalmi összmunka megosztásának: a bérmunka és a tőke szembenállásának. A polgári társadalomhoz viszonyítva a reláció

megjelenési oldala megváltozott: többé nem testesül meg a munkásban mint proletárban (akinek a lényében „az állati emberivé válik, az emberi pedig állativá” — Marx) és a tőkésben („a töké farkaséségének” megtestesülésében), hanem a *munkásosztálynak és az államtőkének csoportos viszonyában*. Minthogy az államtőkét hivatalosan az a nagy társadalmi csoport képviseli, amelyet a szokásos szóhasználatnál bürokráciának nevezünk, a korábbi társadalmi-gazdasági formációk hagyományos osztályviszonya ismét megjelenik, ezúttal mint a bürokrácia és a proletariátus viszonya. Itt nem bocsátkozunk a bürokrácia természetének elméleti vizsgálatába (hogyan megállapítsuk, vajon osztály-e, réteg-e vagy kaszt, s hogy „klasszikus”, „új” vagy „csonka” osztály-e stb.), mert úgy tűnik, hogy ez lényegében terminológiai megállapodás dolga. Szerintünk az alapprobléma az, hogy tudományosan kizsákmányolásnak minősíthető-e az a tényleges lehetőség, hogy egy társadalmi csoport igazgassa más társadalmi csoportok munkáját és rendelkezzen többletmunkájukkal (szociológiánkban dr. Radomir Lukić és dr. Rudi Supek külön tárgyalták ezt a kritériumot). Ha fennáll az a lehetőség, olyan viszony teremődik, amely független a társadalom konkrét szervezeti formájától; minden többi elem csak ennek az alaphelyzeti viszonyoknak a felépítménye, s bátran kimondhatjuk a következő formulációt: mihielyt objektív módon megállapítható a kizsákmányolás létezése, aligha kétséges az osztályviszonyok létezése is.

Ilyen megvilágításban némileg más jelentést kap Leninnek a társadalmi osztályokról szóló definíciója is ahhoz az eszményien tipikus meghatározáshoz viszonyítva, amelyet Marx adott a szocializmusról mint természetes egyenlőtlenségű emberi társadalomról. Mindenekelőtt meg kell mondani, hogy a bürokrácia a szocializmusban jogilag nem szerveződhetett meg mint osztály, hanem éppen ellenkezőleg — mint a közérdek képviselője; mivel azonban óriási társadalmi és politikai hatalma van, bitorolta a tulajdonjog három klasszikus jegyét (az úzust, úzusfructust és az abúzust — a használatot, haszonélvezetet és a visszaélést), úgyhogy a társadalomhoz mint a termelőmunka szférájához úgy viszonyult, mint kollektív (testületi) magántulajdonos a szó gyakorlati, nem pedig jogi értelmében. Ilyen minőségben, részvénytársasághoz hasonlóan, a soraiába tartozók hierarchikus helye, érdeme és beépültségi foka szerint osztja a kisajátított többletmunkát, a hatalmat, befolyást és a tekintélyt.

Lenin definíciójának többi három eleme is más jelentést kap az idézett történelmi körülmények közt. A bürokráciának (1) sajátos helye van a termelés történelmileg meghatározott rendszerében, s ez lehetővé teszi számára a „kellemes elidegenedés”-t (Marx); (2) a bürokráciának úgyszintén kiváltságos helye van a társadalmi munka elosztásának rendszerében; (3) jövedelmének jelentős részét voluntarista eljárással szerzi a társadalmi többletmunka befolyt részéből.

Így, elvi szempontból nézve, az államszocializmus egészen más irányba mozdította el a szociális egyenlőség végső határait, mint amilyent Marx tudományosan előrejelzett, s így az államszocializmus történelmi helyzetét a legmegközelítőbben az elidegenedés és eldologiasodás marxí fogalmával jelölhetjük.

KITEKINTÉS A JUGOSZLÁV TÁRSADALOMRA

A jugoszláv tudománynak a társadalmunk valódi problémáira irányuló {beható érdeklődése, amelyet a szocializmusnak mint „konfliktus nélküli társadalom”-nak a demisztifikálása tett lehetővé, néhány közös álláspontot eredményezett elméletünkben, tekintet nélkül az irányzatok konkrét különbségeire. Ezeket az álláspontokat néhány főbb pontban foglalhatjuk össze:

(1) Az öngazgatás, a jugoszláv társadalmi körülmények közt, a szocializmusnak fejlettebb alakja, mint a forradalmi etatizmus. Struktúráiban fokozatosan fel lehet számolni az államszocializmus negatív hatásait, s ki lehet építeni egy autentikus szocialista modellt.

(2) Az öngazgatás még a tapasztalati megvalósulás kezdeti fázisaiban van, jóllehet már jelentős eredményeket ért el az etatista örökség felülmúlásában. Az elmélet és gyakorlat közötti eltérés sok területen jelen van, némelyekben még drasztikus formákban is.

(3) Az értéktörvény természetes hatásának módosulását lehetővé teszik a magánszektor ama részének visszaélései is, amely a munkaerő tekintélyes hányadát foglalkoztatja, s tipikusan kapitalista irányzatú.

(5) A munkásosztálynak és az állami-politikai, menedzseri és technokrata struktúráinak a viszonya még nem olyan, hogy elháríthatná az értéktörvény negatív módosítóinak a hatását; a jövedelmek aránya gyakran meghaladja a kritikus határt (az 1 : 10 arányt), amelyen túl minden társadalomban felújulnak az osztályjellegű tartalmak. Ebben a tekintetben külön

jelentőségű köztársaságainak az az akciója, amelynek során meghatározták a személyi jövedelmeknek nemcsak az alsó, hanem a felső határát is, amelyen túl a lakosság rétegezett-ségében nagy eltolódások kezdődnek.

Dr. Stipe Šuvar jeles szociológus és a jugoszláv társadalom kutatója ezekkel a problémákkal foglalkozva kiemeli: „A mai jugoszláv társadalom munkásosztályának vállára túlságosan nagy terhet raktak, mert munkájának nagyobb részét többletmunka címén át kell adnia, közben gyakran nem sajátíthatja ki a szükséges munkát, vagyis az eszközöknek azt a részét, amely a saját fenntartásához szükséges. Ennek a helyzetnek az a fő oka, hogy a munkásosztálynak még nincs döntő szava az elosztás globális arányainak meghatározásában, s ezért még olyan átlagos életkörülményeket sem képes magának teremteni, amelyek közt megközelítené a társadalom azon tagjainak életkörülményeit, akik még „ellenosztály”-t képeznek; még kevésbé közelítheti meg annak a társadalmi elitnek az életfeltételeit, amely hivatásos igazgató funkciókat tölt be.”¹⁵ A dr. Šuvar idézte adatok szerint a jugoszláv lakosságnak kb. 20%-a semmiben sem szűkülöködik, s már olyan színvonalon él, mint az USA „középosztálya”; a lakosság 10%-a rohamosan közeledik a „gondtalanoknak” ehhez a csoportjához (fejenkénti jövedelmük meghaladja a 2000 dollárt); a munkásoknak és alkalmazottaknak kb. 70%-a átlagon aluli személyi jövedelemből él, úgyhogy vagy (többnyire) tengődik, vagy (az esetek 20%-ában) alig tartja fenn magát a létminimum szintjén. A parasztságnak kb. 20%-a még szegénységben él (nem szenved éhséget ugyan, de nélkülözi az ipari civilizáció legfontosabb vívmányait); a jugoszláv lakosságnak kb. 65%-a munkaviszonyból származó jövedelemből is meg földbirtokból eredő jövedelemből is él, s így tűrhető életet teremt magának; ha nem így volna, a jugoszláv társadalomban fennálló szociális differenciálódás problémái sokkal súlyosabbak volnának.¹⁶

JEGYZETEK

- ¹ A szerző Marx Károly: *A tőke*, I. kötetére hivatkozik (Kultúra kiadása, Belgrád, 1947, 302. old.)
- ² Marx K.: *A gothai program kritikája*. Marx – Engels: *Válogatott művek II.* Szikra kiadás, Bp., 1949, 16. l.
- ³ Marx K.: i. m. 16 – 17. l.
- ⁴ V. I. Lenin művei, 29. kötet. Szikra kiadás, Bp., 1953, 428. l.
- ⁵ K. Marx, F. Engels: „Rani radovi”. Naprijed, Zágráb, 1961, 240. l.
- ⁶ Engels Frigyes: *Anti-Dühring*. Testvériség-Egység, Újvidék, 1952. 323 – 324. l.
- ⁷ Sztálin: „Экономические проблемы социализма в СССР”, *Bolsevik*, Moszkva, 1952.
- ⁸ Az újabb szovjet elmélet nézeteit különösen jól tárgyalja a politikai gazdaságtan három tankönyve: „Курс лекции по политической экономии”, Leningrád, 1963; „Политическая экономия социализма” (A. Rumjancev és mások); és „Политическая экономия социализма” (A. Kozlov), Moszkva 1969 és 1970.
- ⁹ Marx K.: *A polgárháború Franciaországban*. Marx – Engels: *Válogatott művek*. Szikra kiadás, Budapest, 1949. 502. l.
- ¹⁰ A sémát A. Dragičević készítette a „Potreban rad i višak rada” c. könyvében, Zágráb, 1947, 6. l.
- ¹¹ Lenin: „Izabrana djela”, II. kötet, I. könyv, 12. l.
- ¹² „Вопросы ленинизма”, Moszkva, 1945, 331 – 349. l.
- ¹³ A. Dragičević: i. m. 329. l.
- ¹⁴ A Szociologija c. folyóirat 1964. évi 1 – 2. száma, 67. l.
- ¹⁵ Stipe Šuvar: „Sociološki presjek jugoslovenskog društva”, Školska knjiga, Zágráb, 1970. 164. l.
- ¹⁶ Stipe Šuvar: i. m., 165 – 166. l.

A VOJVODINAI FÖLDMUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETE

Híd, Társadalmi, irodalmi és kritikai szemle, Subotica; 1939. november (VI. évfolyam, 11. szám)

III. KÖZLEMÉNY

A világháború forgatagából új tapasztalatokkal és eszmékkel meggazdagodva tért vissza szülőföldjére a földmunkásság. Az európai összeomlásból egy új társadalom gondolatának csíráját hozta magával. Ezt a gondolatot akarta elültetni és kitereljesíteni szűkebb hazájában. A forradalom vihara felrázta a világ dolgozó népét és az orosz földosztás mintájára csakhamar mindenütt követelni kezdték, hogy a föld azé legyen, aki megmunkálja. Ennek a mozgalomnak hatalmas hullámverése elől az uralkodó osztályok és a kormányok kénytelenek voltak meghátrálni. Több országban gyors ütemben fogtak a földosztásokhoz, hogy elejét vegyék a föld népe komolyabb formájában megnyilvánuló mozgalmának. Az agrárreformokkal sikerült elhallgattatni a forradalmi követeléseket és ezt a szélcsendet használták fel az uralmon levők pozíciójuk megerősítésére. Az engedményeket lassan-lassan korlátozták és csakhamar mindent visszavonva napirendre tértek az egész ügy fölött.

Az agrárreform indoklása jellemző az akkori viszonyokra. A Narodna Enciklopedija írja: „Az agrárreform az új állam nacionalizálása mellett gátat akar vetni a földmunkásság bolsevista hatásokat feltüntetető mozgalmának.” (St. Stanojević). A zombolyai Csekonics gróf kb. a következő szavak kíséretében osztotta fel földjét: „Itt vagyok. Eljöttem megmutatni, hogy nem vagyok az az ember, akinek hittetek. Nem vagyok munkásnyúzó, mint a többi, hanem barátotok, testvéretek, adok nektek földet. A saját földemből, a saját testemből hasítok ki nektek. Ha sokat nem is adhatok, mert nekem is csak annyi van, hogy szűkösen megélhetek, mégis adok abból a pár ezer holdból, amelyet őseimmel együtt keserves munka árán szereztünk meg. Mondom, sokat nem adhatok. Ti sem kívánhatjátok minden vagyonomat.”

Ezek a szavak eléggé megvilágítják az akkori viszonyokat. A tömeghangulattól megszeppent gróf Csekonics tényleg osztott földet Nova Crnja község határában. 180 földmunkás kapott fejenként 400 négyszögölet. Ezt az ajándékot, mivel szerződést nem kötöttek, a Nova Crnja-iak hét év múlva busásan megfizették. A gróf úr hét év múlva bepörölte őket és az akkori magas földárak szerint kíméletlenül behajtotta rajtuk utólagosan támasztott követeléseit.

Vojvodina az új államkeretben különleges helyet töltött be. Mint agrárvidéknek elsőrendű jelentősége van az országban és a többi országrészek ezen a téren messze elmaradnak mögötte. Így földmunkásmozgalomról főképpen Vojvodinában lehet szó.

Az új állam megalakulása különböző munkásmozgalmi áramlatokat hozott össze. A háború előtt Szerbiában fejlett gyáriparról nem lehetett beszélni. Kimondott jellegzetes ipari mozgalom nem volt. Szlovéniában a németországi revizionista eszmék hatása alatt vesztette el harciasságát. A horvátországi mozgalom a monarchia idejében hasonlított az oroszországihoz, mivel itt is hosszú időn keresztül csak illegálisan működhetett. Boszniában, a félgymarmati elnyomás miatt a legharciasabb volt. E különböző áramlatokból összetevődő munkásmozgalomhoz csatlakozott Vojvodina munkássága is. A többi tartományok mozgalmai

minden tapasztalat híjával voltak a földmunkások szervezését és irányítását illetően, így Vojvodina földmunkássága teljesen önmagára volt utalva. A szervezés nem a munkásmozgalom új központjából, Belgrádból, hanem az ipari munkásságra támaszkodva, Subotícáról indult ki.

Háború után a még létező földmunkás szervezetek egymástól függetlenül, szerves egység nélkül működnek 1920-ig. Ekkor csatlakoznak az újonnan megalakult jugoszláviai földmunkásszövetséghez. De a szövetség rövid életű. Az uralkodó osztály 1921-ben elindított rohamra az alig megalakult szövetséget megszünteti.

Az agitáció teljesen lehetetlen volt. Júliusban megszületik az államvédelmi törvény, melynek értelmében a szervezeteket főszozlátják.

A falvakban felbomlanak a földmunkáscsoportok. A Novi-Sad-i munkáskamara jelentése szerint 1923-ban már nem volt szervezett földmunkás. (A munkásmozgalmi gócpontokban, mint pl. Subotican azért még kisebb csoportokban léteztek.)

Az agrártermelés rövidéletű lendületének visszahanyatlása is súlyosbította a földmunkás-ság helyzetét. A háború utáni konjunktúra idején a jugoszláv agrártermelésben is emelkedés mutatkozott mindaddig, amíg a belföldi piac meg nem telt. 1924 után a piac szűknek bizonyult, de a kezdetleges termelőeszközökkel rendelkező vojvodinai búzatermelés terén már nem veheti fel a versenyt az USA vagy Kanada termelésével és így az 1924-ig tartó lendület megtorpan. Ettől az időponttól kezdődik az agrártermelés válsága. (Ugyanekkor a világ agrártermelésében már válság van.) Ez a krízis kisebb-nagyobb, de alapjában véve nem nagy jelentőségű fellendüléseken keresztül napjainkig tart. Kimondott agrárjellege miatt természetesen Vojvodina szenved legtöbbet a válságtól.

Az agrárválságot fokozta még a belföldi piac szállítóeszközeinek magas tarifája. Így pl. 1925-ben 100 kg búza ára Apatinban 200 dinár, Debarban 580 dinár; kukorica: Apatinban 50, Makarskában 375 dinár; árpa: Apatin 100, Cetinje 500 dinár; bab: Apatin 100, Kriva Palanka 750 dinár; burgonya: Senta 45, Ulcinj 375 dinár; kukoricaliszt: Senta 150 dinár, Makarska 450 dinár; zsir: Novi Sad 23 dinár, Ulcinj 45 dinár, Metković 46, Niš 40 dinár. Ugyanekkor a búza ára hatalmasan esett; 100 kg 1924-ben 460, 1925-ben 200–250 dinár volt.

A vojvodinai földmunkásság helyzetének romlásához hozzájárult még az agrárreform igaztalan végrehajtása is. Az 1925-ös hivatalos kimutatások alapján a Novi Sad-i, petrovgradi és vršaci agrárhivatalok területén 194 nagy és középbirtok volt 750 ezer 292 katasztrális hold földdel. Ebből 1924 végéig összesen 299 ezer 124 holdat osztottak fel 76 ezer 622 család között. 169 ezer 617 hold jutott 61 ezer 378 helybeli (vojvodinai) szegény családnak, vagyis családonként $2\frac{3}{4}$ hold, míg 11 ezer 733 dobrovoljac családnak 96 ezer 682 hold, azaz családonként $8\frac{1}{4}$ hold jutott. Ezenkívül 4552 telepes családnak 31 ezer 780, vagyis családonként 7 holdat osztottak ki.

Az adatokból látható, hogy a Vojvodinai földmunkásság nem kapott semmit, mert az 61 ezer 378 család is megmaradt félproletárnak. (Ezek kizárólag szlávok.) A magyar földmunkásság nem kapott semmit, ezzel szemben az öt foglalkoztató nagybirtok jórészt megszűnt. Tehát ahelyett, hogy a helybeli proletariátus kielégítésével javítottak volna Vojvodina földmunkásságának helyzetén, a dobrovoljacok és telepesek betelepítésével a szegény népréteget mégjobban felduzzasztották.

Az agrárreform ilyen elintézése okozta jórészt a vojvodinai földmunkásság kivándorlását. Jugoszláviából 1924-ben kivándorolt 17 ezer 238-ból Vojvodinára esett 8 ezer 48, azaz 46,7%. Horvátországra-Szlavóniára 4 ezer 47, azaz 23,5%, Dalmáciára 3 ezer 8, azaz 17,4%. Szerbiára 1076, azaz 6,2%, Szlovéniára 664, vagyis 3,8%, Bosznia-Hercegovinára 230, azaz 1,3%, Crna Gorára 172, vagyis 1%.

A kivándoroltakból szerb-horvát-szlovén 8525, azaz 49,4%, német 4239, azaz 24,6%, magyar 4218, vagyis 24,4%, román 149, vagyis 0,9%.

A kivándorolt németek és magyarok legnagyobbbrészt Vojvodinából valók.

Az agrártermékeket feldolgozó gyáripár szintén nagyot hanyatlott ebben az időben. A malomipar kapacitásának csak 27%-át használta ki, míg ugyanakkor a többi gyárak (spiritusz, olaj, tészta, kender stb.) egész sora szűnt meg dolgozni. Az 1924-es válságból kilábalni akaró nagybirtokosok igyekeztek racionalizálni, amivel jobban emelték a munkanélküliek számát. Már az 1923/24-es időkben állandó munkanélküliségről lehet beszélni.

Az agrárválság és a földmunkássággal szemben alkalmazott erőszakoskodások megtették hatásukat. A kereset nagy mértékben csökkent. A részesek keresete aratásban a háború előtti 1/8-ról 1/12-re, a kukorica megmunkálásánál pedig 1/3-ról 1/5-re esett. A munkaviszonyok megmaradtak a háború előtti formában. Az 1922-ben meghozott munkásvédelmi törvények előírták ugyan, hogy rendeletet kell kiadni a földmunkásság szociális biztosítására vonatkozólag, de ez a rendelet még ma sem született meg. A munkanélküliség folyton

nőtt, a nincstelen földmunkások mind nagyobb tömege került a legnagyobb nyomorba.

A vojvodinai földmunkás sokkal jobban nyomorog, mint más vidéken élő társa. Itt nincsenek fűrésztelepek, nincsenek állami munkák. Bányavidékünk sincs. Jugoszlávia többi részében a falvak sokkal patriarkálisabb jellegűek, mint Vojvodinában és a földmunkásság (amennyiben lehet kimondottan földmunkásról beszélni) nincs annyira magárahagyatva, mint Vojvodina faluárosaiban.

Ilyen viszonyok közepette indul meg újra a vojvodinai földmunkásság szervezkedése. A jugoszláv földmunkásszövetség feloszlata után a subotici csoport tovább működött. Később ennek kezdeményezésére Sentán is szervezkedni kezd a földmunkásság. Az 1925 szeptemberében megindult Szervezett Munkást novemberben Belgrádból Suboticára hozták. A lap felhívására egymás után alakultak a földmunkáscsoportok Adán, Moholon, Petrovoselon, Stari Bečejen, Padejon, Topolán, Somborban, Novi Sadon. Ebben az időben a földmunkásszövetség ideiglenes központja Suboticán van. Innen irányítják a szervezkedést az egész országban. A szervezkedés folytatódik. 1926-ban Csantavéren, Kevi-szálláson, Mali Idošon, Stara Moravicán és Gornja Mužlán alakulnak csoportok. De ugyanekkor, hasonlóan a háború előtti időhöz, elkezdődik a földmunkásmozgalom újabb kálváriája. A földmunkásság nagy lendületű szervezkedését nem nézhették tétlen a hatóságok és megkezdődtek az ilyenkor már szokásos intézkedések. Topolán, ahol a legerősebb volt a földmunkásmozgalom, betiltják a szervezetet. 1927. február 19-én a hatóság lefoglalja a Suboticán székelő földmunkásszövetség egész irattárát és vagyonát azzal az indoklással, hogy a szövetségnek nincsenek elismert alapszabályai. Ezt a módszert a falvak hatóságai is követték és a szép fejlődésnek induló földmunkásmozgalom, amely már eredményeket is tudott felmutatni gazdasági harcában, újra szétforgácsolódott. A falvak földmunkásainak helyzete ismét rosszabbodott, a napszámok ebben az évben 18–20 dinárt tesznek ki. Októberben a központ újból megkezdí működését és utána a falvak csoportjai is felújulnak. A decemberi községi választásoknál már életképes a földmunkásmozgalom. Ezt legjobban a petrovoseloi és moravicai földmunkások választási győzelmei bizonyítják.

A moravicai munkás-paraszti blokk képviselőtestülete hasznos szociális intézkedéseket léptetett életbe. A közmunka robotját megszüntették, ezeket a munkálatokat munkanélküliekkel végeztették rendes díjazás ellenében. A munkanélküliek segélyezésére, minden 9 holdon felüli birtokkal rendelkező gazdára 2 kiló búzaadót vetettek ki holdanként. A szegénysorsú szülők iskolaköteles gyermekeit a község ingyenesen látta el tankönyvekkel és ruhával. A vagyonatlan munkások számára házhelyek kiosztását határozták el és erre a célra az agrárreform céljaira lefoglalt uradalmi földből igényeltek megfelelő területet. A földmunkásság körében a munkanélküliség már ebben az időben katasztrofális méreteket kezdett ölteni. Hogy milyen viszonyok uralkodtak, kitérünk az alábbi statisztikából

(1928, február)

Község	Lakások száma	Nincstele- nek száma	5 h-on aluli birtokosok	Napszám	Munka- nélküli
B. Topola	18000	6000	500	18–25	5000
St. Moravica	8649	960	300	20–30	3000
Telecska	4000	400	300	18–25	1500
Bezdán	9024	1538	267	20–30	1500
N. Bečeje	9900	6000	1500	20–30	5500

Vojvodinában 34124 a munkanélküli földmunkások száma. A nyomor mély nyomokat hagyott ezek életében, mert a 20–30 dináros nyári napszámból senki sem gyűjthetett tőlire valót.

A Suboticán 1928. február 5-ére tervezett földmunkáskongresszust a hatóság betiltja. A kongresszus helyét átteszik Belgrádba, de ott is hasonlóképpen betiltják. A kongresszus helyett az összegyűlt küldöttek konferenciát tartanak.

Ebben az évben már az első hónapokban újabb csoportok alakulnak Nova Kanjizán, Bukvacon, Bajsán, Gunarason, Ada-Nedicevón, Ada-Sveticevón, Mol-Bogarason, Feketicsen, Csürogon, Bajmokon, Senta-Gunarason. Ekkor a szövetségnek 31 csoportja van 4299 taggal.

A falvakon egymás után tartottak munkanélküli gyűléseket, amelyeken sürgős és határozó intézkedéseket követeltek a munkanélküliek segélyezésére. Már márciusban összeültek Suboticán az aratási munkabérek megtárgyalni. Az összejövetelen képviseltette magát Ada 5, Senta 3, Nova Kanjiža 2, Mol, St. Bečej, N. Bečej, B. Gradište, Novi Sad, Kevi, Gunaras, Mali Idoš, Svetičevo, Novoselo, Pacsir, Bogojevó, Topola, Telecska, Feketics 1–1 küldöttel. Az aratási alpmunkabérek a következőkben állapították meg: Minden katasztrális hold termésének levágása, kötözése és keresztberakása után a fizetendő rész 150 kilogramm búza. Minden hat hold után két kocsi szalma és ellátás. Ellátás fejébe jár 12 kg 2-es liszt, 5 kg 0-ás liszt, 1/2 kg szalonna, 1/2 kg zsír, 1/2 kg száraz disznóhús, 5 kg burgonya, 1 kg bab és 20 dinár konyhapénz. Ezenkívül még minden munkaadó köteles 3 hold harmados kukoricát adni részesének. Ezzel szemben a gazdák a munkanélküliséget kihasználva sokkal alacsonyabb béreket kínálnak. Lendvai József, B. Topolán, akinek 12 kaszásra volt szüksége, a következő aratási szerződést ajánlotta: Minden kaszás 6 láncot vág, tartozik behordani és csépelni tizenketted részért, ami a legjobb esetben 110 kilogramm-nak felel meg. A részesek tartoznak 15 dináros napszámért saját kosztjukon 50 lánc kukoricát kapával elültetni. A muhart és herét saját kosztion 10 dinár napszámért levágni, ugyanennyiért az épületeket megtapasztani és a trágyát kihordani.

Ezekből látható, hogy a földmunkásság és a földbirtokos réteg között az ellentétek már kora tavasszal kieleződtek.

(1939. november)

Szabó Géza a háború előtti Híd főmunkatársai közé tartozott. Szabadkai születésű famunkás volt, részt vett a szakszervezeti és az illegális kommunista mozgalomban. 1934-től 1936-ig mitrovicai raboskodása alatt tovább képzte magát, és kiszabadulása után már mint képzett marxista csatlakozik a Híd törzsgárdájához. Tanulmányait, cikkeit leggyakrabban Szakács Gábor névvel jelöli. A horthyista rendszer statáriális bíróság elé állítja, börtönbüntetésre ítéli, onnan a keleti frontra hurcolja, s ott közismert módszerrel likvidálják.

Figyelemreméltóak a munkásmozgalom és külön a földmunkásmozgalom történetét tárgyaló tanulmányai. Az itt közölt írás Szabó Géza, a Híd-ban (Szakács Gábor név alatt) folytatásban közzétett, átfogó tanulmányának harmadik része.

szemle

Bajagić Veronika

VELJKO KORAĆ: MARX FELFOGÁSA AZ EMBERRŐL, A TÖRTÉNELEMRŐL ÉS A TÁRSADALOMRÓL

Veljko Korać: *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*
BIGZ, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1971; 350 oldal.

Tartalom:

Smisao i značaj Marksovog shvatanja čoveka, istorije i društva:

– Istorijska sudbina Marksove teorije – Marksovo osnovno stanovište – Motivi, smisao i rezultati Marksove kritike „svoga postojećege” – Koren čoveka i njegovog sveta – Istorija – Problem otudjenja – Društvo i društvena struktura – Prividi zajednice i stvarna zajednica – Kritika ideologije – Metoda istraživanja – Prilog Fridriha Engelsa.

Izbor tekstova iz Marksovih i Engelsovih dela

– Samoproizvodnja čoveka i čovečanstva (Antropološka osnova i polazna tačka Marksove društvene teorije) – Fenomen samootudjenja i opredmećenja – Istorija – Društvo i društvene strukture – Klase i klasne borbe – Prividi zajednice i stvarna ljudska zajednica – Ideologija – Marksova metoda – Prilog Fridriha Engelsa – Kritika tendencija vulgarizovanja Marksove društvene teorije.

Veljko Korać könyve már címében is arra utal, hogy a szerző Marx társadalomelméletét kívánja bemutatni. Ezt valóban meg is teszi; Marx elméletét úgy fejt ki, mint teljes elméleti rendszert, tekintet nélkül arra, hogy Marx nem foglalta befejezett elméleti egységbe felfogását az emberről, a társadalomról és a történelemről, mert ennek a kérdésnek nem szentelt külön művet, hanem munkássága során több könyvében vázolta véleményét. Alkotásainak jó ismerője ennek ellenére egységbe foglalhatja gondolatait, hiszen mindezeknek a műveknek azonos az álláspontrendszer és az elméleti megalapozottsága – ami egyben előfeltétele annak, hogy a gondolatok ily módon kifejtett sorát elméletnek lehessen tekinteni. Marx „a valós társadalmi mozgások feltételeinek, folyamatainak és általános eredményeinek kritikai tanulmányozására” vállalkozott, s a tanulmányozásnak ezt a módját semmiképpen sem lehet egy lezárt rendszerbe foglalni, hiszen a tanulmány tárgya folytonos fejlődésben van.

Marx számos művének minden fontosabb kitételét egybegyűjtve, Veljko Korać bemutatja azokat az alapfogalmakat, amelyek Marx társadalomelméletét képezik. Az alapfogalmakat, mint amilyen az ember, a társadalom és a történelem, a szerző kapcsolatba hozza Marx társadalomelméletének történelmi sorsával, Marx kutatási módszereivel, és azzal a visszapillantással, amellyel Engels Frigyes kiegészítette Marx felfogását.

Jegyzetemmek az a célja, hogy áttekintést nyújtsak a könyv által feldolgozott legfontosabb kérdésekről. Így szeretném az Olvasó figyelmét a könyvre terelni, amely sokaknak segítségére lehet, hogy összefoglalják és kikereksítsék tudásukat, amire Marx műveinek olvasása közben tettek szert.

Fejtegetésem vázlata a következő:

1. Marx módszere,
2. Marx társadalomelmélete,
3. Marx társadalomelméletének történelmi sorsa – a marxi társadalomelmélet vulgarizálásának kritikai irányzata.

Marxnak úgyszólván minden művében megjelenik Hegel neve, hiszen Marx „a valós társadalmi mozgások feltételeinek, folyamatainak és általános eredményeinek kritikai

tanulmányozását” tűzte ki célul maga elé, felállította saját társadalomelméletének alapelveit, bírálva elődei, rámutatva téves következtetéseikre, amelyeket elvetett, és a pontosakra, amelyeket megtartott, és amelyeket továbbfejlesztett. Hegel egyike volt a XVIII. század gondolkodóinak, akit Marx felülbírált, de aki egyben kiindulópontját is képezte, amikor kidolgozta saját koncepcióját az emberről, a társadalomról, a történelemről stb.

Marx módszereit illetően a fenti megállapítás szintén megállja a helyét, hiszen Marx módszerei ugyancsak Hegeltől származnak. A dialektikus módszerekről van szó természetesen, amely mindkettőjüket jellemezte, s amelynek lényege abban van, hogy minden létező formát a mozgás folyamatában értelmezzük. Amíg azonban Hegel az eszmére, mint a gondolati folyamat külső megjelenési formájára helyezi a fő hangsúlyt, és a dialektikát ebben a keretben magyarázza, Marx számára éppen megfordítva „az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi”, s ezért a dialektikus mozgást az anyagon magyarázza. Innen ered a dialektikus materializmus fogalma.

A Tőke második kiadásának Utószavában Marx eléggé részletesen leírja saját dialektikus módszereit. Számára a legfontosabb, hogy megtalálja a jelenségek törvényszerűségeit, melyeknek felkutatását feladatának tekinti, valamint a következményeket, amelyek által ezek a törvényszerűségek a társadalmi életben kifejezésre jutnak. Különösen nagy figyelmet fordít a fejlődés törvényére, vagyis az egyik formáról a másikra való áttérésre. Ha például egy történelmi rendszert veszünk tekintetbe, előbb azt kell megállapítani, hogy milyen szükségszerűség, illetve törvény határozza meg a tekintetbe vett rendszert az adott időbeli periódusban. Ugyanakkor azonban rá kell mutatni a törvényszerű átmenetre is, ami az egyik rendszerből a másikba vezet, előre kell látni az új rendszert, amelybe az előzően tekintett átfejlődik, egy meghatározott törvényszerűség hatására. A társadalmi mozgást meghatározó törvények függetlenek az ember akaratától és tudatától, mi több, azok határozzák meg az ember akaratát és tudatát. Ebből következik, hogy a kritika alapját sohasem képezheti valamely olyan forma, ami a tudat eredménye, hanem csak maga a jelenség, amely a tudatot meghatározza. Ennélfogva „az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különleges törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, pusztulását, és egy másikkal, magasabbrendűvel való helyettesítését szabályozzák”.

Marx dialektikus módszereit az analitikai absztrakció egészíti ki, ami módszereinek másik fő jellegzetessége. Hogy levezesse alapfogalmait az emberről, a társadalomról, a társadalom történetéről, a társadalmi viszonyokról stb., Marx az analitikai absztrakcióhoz folyamodik. Egy példán a következőképpen magyarázza e módszer lényegét: „A lakosság csupán absztrakció, ha nem veszem figyelembe például az osztályokat, amelyek képezik. Ezek az osztályok viszont megint csak üres szavak, ha nem ismerem az elemeket, melyeken nyugszanak, például a bér munkát, a tőkét stb. Ezek ismét az árucserétől, a munkamegnyugtástól, az ártól stb. függenek. A tőke például semmit sem képviselne bér munká, érték, pénz, ár stb. nélkül. Így hát ha a lakosságból indulnék ki, a teljes egészről csupán egy kaotikus képm lenne, és csak közelebbi analitikai felbontással jutnék el az egyszerűbb fogalmakig, a feltételezett konkrétól jutnék el a mind kevésbé kitapintható absztraktig, amíg el nem érnek a legegyszerűbb meghatározásokig. Innenből azután visszafelé vezetne az utam, amíg végül el nem jutnék ismét a lakossághoz, de most már nem a teljesség kaotikus képéhez, hanem a sokféle meghatározások és viszonyok gazdag teljességéhez.”

Marx ezzel a módszerrel élt, mert a gazdasági és társadalmi kategóriákat tanulmányozta, tehát feltevéseinek igazolására egyedül az empirikus elemzést vehette igénybe. Több évtizedes kutatása lehetővé tette, hogy elsődleges hipotéziseinek helyességét ellenőrizze és bebizonyítsa. A gyakorlat és a humánus társadalom – ez az ő alapvető álláspontja, s ez tette lehetővé, hogy minden nehézséget áttekintszen, amellyel szembe találta magát a társadalmi jelenségek analitikai vizsgálata során.

„A régi materializmus álláspontja a ‚polgári‘ társadalom, az új álláspontja viszont az emberről társadalom, illetve a társadalmisított emberiség” – mondja Marx Feuerbachról szóló 10. tézisében, s ezzel meghatározta kutatásainak gyakorlati célját. Marx minden kutatásának, de elsősorban is a társadalmi jelenségek kutatásának kiindulópontja és alapja az ember filozófiai vizsgálata.

Arra a kérdésre, hogy mi teszi az embert emberré, s hogy mi köti össze más emberekkel, Marx úgy adja meg a feleletet, hogy párhuzamosan mutatja be Feuerbachnak, Hegelnek és más XVIII. századbeli kutatóknak erre a kérdésre vonatkozó véleményét. Az egyik oldalon áll tehát az az ember, aki létezik és él, de nem egy valódi, történelmileg meghatározott világban, hiszen maga az ember absztrakt lény, akit az isten teremtett, a másik oldalon pedig ott van a marx ember, a természetes emberi lény, aki önmagáért létezik, és aki em-

beri cselekvéssel, öntermelő munkával igazolja magamagát. Az öntermelő emberi munka, illetve emberi ténykedés, ez az, ami az embert emberré teszi. A másik párhuzam bemutatja a munka kategóriájára vonatkozó felfogásokat kizárólag gazdasági értelemben, ami abból az álláspontból világlik ki, hogy a polgári társadalom — általában a társadalom, tehát a munka és a tőke közötti ellentét „természetes” jelenség, szemben azzal a felfogással, ami a következőképpen van megfogalmazva a Gazdasági-filozófiai kéziratokban: „... az ember mint teremtő lény éppen a tárgyi világ feldolgozásában igazolja önmagát. Ez a teremtés az ő tevékeny teremtő élete. Ezen keresztül a természet úgy jelenik meg, mint az ő műve, mint az ő valósága. A munka tárgya ennél fogva az emberi teremtő élet tárgyiasodása által, hogy ő nem csupán intellektuálisan válik kétszeressé, mint a tudatban, hanem ténylegesen, a valóságban is, s ezért önmagát egy olyan világban látja, amelyet ő maga teremtett.”

Marx felfogása az emberről akkor kapja meg igazi és teljes értelmét, amikor kimondja, hogy az ember társadalmi lény. Ez a megállapítás ésszerűen következik az előző gondolatokból, hiszen az ember „életnyilvánítása — ha nem is jelenik meg egy közösségi, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért az maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása”.

Így kerül kapcsolatba az ember fogalma a társadaloméval, amely Marx társadalom-elméletének másik alapfogalma.

Az ember és a társadalom — két olyan fogalom ez, amelyre nem lehet egymástól függetlenül tekinteni, hiszen „mint ahogy maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli” — mondja Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, amelyben egyúttal lefektette az emberről és a társadalomról vallott nézeteinek alapelveit, s amely kiindulópontját képezte későbbi kutatásainak. Ahogyan az ember fogalmát a XVIII. századbeli gondolkodók elméletével állítja párhuzamba, Marx ugyanígy a társadalom fogalmát is összehasonlítja a korábbi értelmezésekkel. A gondolat kifejtésnek ez a módja a legközelebb áll ehhez az anyaghoz, hiszen tekintetbe kell vennünk, hogy Marx, miközben felállította az emberről és a társadalomról vallott nézeteinek alapelveit, egyúttal felülbírálta elődeit, rámutatott hibás következtetéseikre, amelyeket elvetett, a helytálló megállapításokat viszont elfogadta és továbbfejlesztette.

Hogy mit jelent a megállapítás, amely szerint a társadalom termeli az embert, az ember viszont a társadalmat, azt csak a korábbi felfogások áttekintése alapján becsülhetjük fel, amelyek az emberre mint természeti lényre tekintettek, absztrakt módon, mint elképzelt egyénre, sőt a társadalomra is, mint absztrakt egészre, az emberek közötti kapcsolatokat pedig csak olyan kapcsolatokban látták meg, mint amilyen a szerelem, az érdeke, a szükséglet. Az ember lényege nem a természetben van meg, hanem a termelő cselekvésben, a társadalom pedig nem más, hanem a kölcsönös cselekvések és az emberek közötti viszonyok terméke. A termelői ténykedés általános törvénye a társadalmi élet minden megnyilvánulását meghatározza (a vallást, családot, államot, jogot, erkölcsöt, tudományt, művészetet stb.), hiszen „ezek csupán különböző formái a termelésnek, és annak általános törvénye alá tartoznak”.

Ennélfogva az emberek termelőjének fejlettségi foka határozza meg a társadalmi berendezkedés formáját, a családot, az osztályokat, illetve az adott társadalmat. A termelő-erők fejlettségi foka az emberek korábbi tevékenységének eredménye, ami az adott pillanatban ismeretes, és örökségként átkerül az új nemzedékhez. Így kapcsolódik egybe az emberi történelem. A társadalom tehát történelmileg formálódik a saját törvényei alapján, ami az anyagi élet újratermelésének módjától függ, mert az embereket ez hozza meghatározott kapcsolatba egymással, kijelölve a társadalmi, a politikai és általában a szellemi élet folyamatait.

A szociológia számára külön jelentősége van annak a marxzi tételnek, amely szerint a társadalmi élet minden eddigi formájának kialakulása és fejlődése tekintetében az egyik alaptörvény a munkamegosztás volt. A munkamegosztás következménye és eredménye a termelői tevékenység fejlődésének, az a tényező, amely létrehozza a különböző társadalmi szervezeteket és társadalmi intézményeket. A munkamegosztás minden formája az elkülönülő szervezeteknek az alapját képezi, ami azt jelenti, hogy a társadalmi élet különböző formáinak kialakulásában az alaptörvény a munkamegosztásban rejlik. Ennek alapján az emberiség társadalmi történetében Marx néhány alapvető társadalmi-gazdasági alakzatot különböztetett meg.

Ahogy az emberre nem lehet a társadalomtól függetlenül tekinteni, épp így ez a két fogalom a történelemtől sem választható külön, mert azzal együtt képeznek egységes egészet. Az ember lényege a termelő tevékenység — a társadalom az emberek közötti kölcsönös tevékenység terméke, a történelem pedig nem más, mint ennek a tevékenységnek a területe. Tehát „az emberrel lépünk a történelembe”, és „az emberek maguk csinálják saját törté-

nelmüket”. Marx ehhez a megállapításához is Hegel filozófiájának bírálata útján jutott el, elfogadta tőle a történelmi önfejlődés általános elvét, de elvetette azt a gondolatát, hogy minden fejlődés az eszme fejlődésén alapszik. A történelmi önfejlődés azt mutatja, hogy az ember megjelenése haladó folyamat, amelyben a legalacsonyabb rendű ember a legkevésbé ember, s úgy válik egyre emberibbé, mennél inkább túlhaladja közvetlen kapcsolatát a természettel. Hegel így magyarázza a haladó fejlődést – Marx pedig mint humanista elfogadja a történelem ilyen értelmezését, és kimondja: „A történelem nem csinál semmit, neki nincs óriási gazdagsága, nem ő „vívja” a csatákat! Ellenkezőleg, a valódi ember, az élő ember az, aki mindezt csinálja, létezik és harcol; nem a történelem állítja saját szolgálatába az embert mint eszközt, hogy megvalósítsa saját céljait – mintha valami áperthe személyiség lenne – hanem az ember cselekvése a történelem, az emberé, aki megy a saját célja felé”.

Marxnak ehhez a gondolatához még sok másik kapcsolódik, hiszen erről a témáról, mint már előbb is hangsúlyoztam, sok másik művében is szól, így alkotta meg saját társadalomelméletét. Veljko Korać könyve alapján részletes képet kaphatunk erről az elméletéről, hiszen a könyv igen bőséges teret ad a forrásanyagnak, számos idézetet, részletet közöl Marx műveiből.

Mivel Marx nem fejtette ki önálló műben és a maga teljességében az emberről, a történelemről és a társadalomról alkotott felfogását, ez sok megjegyzésre adott okot, amelyek inkább csak formális jellegűek. Marx elméletének egyes bírálói ugyanis úgy vélekednek, hogy elmélete nem teljes, nincs rendszerszerűen kifejtve és megalapozva. Ezeknek a megjegyzéseknek azonban csak addig lehetett jelentőségük, amíg tagadunk erről az elméletéről, hiszen az ilyenfajta megjegyzések teljesen értelmüket veszítették.

Léteznek azonban másfajta megjegyzések is, amelyek a mai napig fennmaradtak, s amelyek már nem formális jellegűek. Ezek a megjegyzések kifejezetten a polgári gondolkodás jegeit viselik magukon, olyan társadalomban keletkeztek, amelyben az ökonomia uralkodik, s ahol minden a gazdasági törvények hatása alá van rendelve – ezért Marx elméletét is úgy mutatják be, mint egyszerű gazdaságtant.

Marx csakugyan egész életében a gazdasági fogalmakat kutatta, de társadalomelméletét úgy építette fel, mint „minden létezőnek” a bírálatát, ami az alapvető filozófiai elveken nyugszik. A társadalmi jelenségek marxi vizsgálatát semmiképpen sem lehet kizárólag gazdasági, illetve anyagi okokra visszavezetni. 1890. szeptember 21–22-én, J. Blochhoz intézett levelében Engels a következőket írja: „... Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó elem, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei: az osztályharc politikai formái és eredményei – alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály hozott létre stb., jogi formák, és még mindeme valószínűsárgos harcoknak a reflexei a résztvevők agyában; politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé – mindez szintén hat a történelmi harcok menetére, és sok esetben meghatározza főként azok formáját. Mindezeknek az elemeknek a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenek (vagyis ama dolgok és események, melyek benső összefüggése annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nem-létezőnek tekinthető, elhanyagolható) – amelyben a véletlenek végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségyszerűség érvényesül. Ha ez nem így volna, az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint valamely egyszerű első fokú egyenlet megoldása”. Ezekkel a szavakkal újra és félreérthetetlenül megerősítette azt, amit munkája során Marx lépten-nyomon állított, s amit végső soron a gyakorlat is bebizonyított.

DANILO Ž. MARKOVIĆ KÖNYVE A MUNKASZOCIOLÓGIÁRÓL

Dr Danilo Ž. Marković: *Osnovni problemi sociologije rada*.
„Savremena Administracija”, Beograd, 1970, 217 oldal.

Tartalom

Predmetna određenost sociologije rada i njen odnos prema srodnim naučnim disciplinama: 1. Predmetna određenost posebnih sociologija i njihov odnos prema opštoj sociologiji; 2. Predmet sociologije rada i njen odnos prema srodnim naučnim disciplinama; 3. Nastanak i razvoj sociologije rada; 4. Predmetna usmerenost i zadaci sociologije rada u nas. — *Rad kao društvena kategorija i njegovi činioci*: 1. Pojmovno određivanje rada kao bitnog obeležja ljudskog društva; 2. Proces rada i njegovi činioci; 3. Dve osnovne vrste odnosa u koje ljudi stupaju u procesu rada: tehničko-tehnoški i društveno-ekonomski odnosi; 4. Kratak osvrt na promene u karakteru i sadržaju rada kroz istoriju; 5. Podela rada i vrste rada. — *Razvoj tehnike proizvodnje i promene u karakteru rada i organizaciji proizvodnih društvenih grupa*: 1. Tehnička osnovica rada i karakter proizvodnih društvenih grupa; 2. Osnovni tipovi proizvodnih društvenih grupa koje su prethodile fabrici, tj. industrijskom preduzeću kao proizvodnoj društvenoj grupi; 3. Fabrika — industrijsko preduzeće (osnovne karakteristike i faze u razvoju fabrike kao proizvodne društvene grupe u kojoj se vrši industrijski rad i socijalne posledice toga rada). — *Kratak osvrt na neke eksterne društvene faktore koji utiču na aktivnost i mobilnost pri radu*: 1. Pojmovno određivanje eksternih društvenih faktora koji utiču na aktivnost i mobilnost pri radu; 2. Mesto i način stanovanja kao eksterni društveni faktori koji utiču na aktivnost i mobilnost pri radu; 3. Uticaj porodičnih odnosa na aktivnost pri radu. — *Determinante i sadržina radnog morala*: 1. Pojmovno određivanje radnih morala; 2. Determinante odnosa prema radu. — *Neke sociološke karakteristike radne snage u Jugoslaviji*: 1. Opšti podaci o radnoj snazi, uposlenosti i njenoj strukturi u pojedinim delatnostima u Jugoslaviji; 2. Neki problemi vezani za prelazak radne snage iz ruralne sredine na industrijski rad. — *Radno, vanradno i slobodno vreme, neki sociološki problemi vanradnog i slobodnog vremena*: 1. Vreme kao filozofska i društvena kategorija; 2. Radno, vanradno i slobodno vreme; 3. Budžet slobodnog vremena; 4. Značaj sociološko-ekonomskog proučavanja budžeta vremena. — *Osvrt na osnove marksističkog učenja o otuđenju i oslobodenju rada i praksa socijalističkih zemalja*: 1. Osnovne postavke marksističkog učenja o otuđenju i oslobodenju rada; 2. Kratak osvrt na preduzete mere socijalističkih revolucija i zemalja u pravcu oslobodenja rada; 3. Društveno samoupravljanje u Jugoslaviji kao oblik oslobodenja čoveka i rada; 4. Kratak osvrt na oblike učešća radnika u upravljanju proizvodnjom u nekim socijalističkim zemljama. — Literatura.

Marković profesorov könyve elsősorban a közgazdászok egyetemi oktatását szolgálja, de mivel a munkaszociológia nálunk is a szociológiának még viszonylag új ágazata, jelentőségében meghaladja az egyetemi stúdiumokhoz kapcsolódó szerepét.

Köz társaságunkban 1966-ban a priština i jogi-közgazdasági karon elsőnek M. Despotović jelentette meg munkáját, de könyve megírásakor nem volt szándékában felélni az egész témakört. Egy év után a belgrádi közgazdasági kar tanára V. Rašković adta kézre már a teljesség igényével készült könyvét. Ezt követte négy évvel ezelőtt a belgrádi jogi kar szűkségletét szem előtt tartva A. Baltić és M. Despotović tanárok könyve, amelyben a munkaszociológia nagy vonalakban került terítékre, tekintettel arra, hogy a könyv fő célja a jugoszláv tételes munkajog tárgyalása.¹ Negyediknek jelent meg tavalyelőtt (idén ősszel jelenik meg a megismételt kiadás) D. Marković könyve, hasonlóan V. Raškovićéhoz, a teljesség és a munkaszociológiát egészében felölelő igényével.

Országos viszonylatban sem jelent meg sok tankönyv (utalni kell a szarajevói Muhamed Filipović, a ljubljana i Jože Derganc és a zágrábi Josip Županov egyetemi tanárok tankönyvére²), de a munkaszociológiai tárgyú kiadványok Janez Jerovšek (szerzőtársaival), Vladimir Rašković, Zoran Vidaković és Josip Županov munkái³ után remélhetően még csak ezután jelennek majd meg nagyobb számban hazai szerzők átfogóbb munkái. Ezt az elvá-

rást indokolják a már befejezett, de főleg folyamatban levő munkaszociológiai tárgyú kutatások.

Nálunk az alig tíz évre visszatekintő marxista munkaszociológia valójában még az egyetemi oktatásban sem alakította ki szilárd helyzetét. Az elképzelés az — legalábbis ezt vallják a szerb köztársaság közgazdasági karain működő szociológia tanárok és a szociológiához kapcsolódó egyetemi munkatársak —, hogy elsősorban a közgazdasági karok szociológusai lendítenek lényegesen a munkaszociológia további fejlesztésén. Ezért alakították meg a nyár elején Nišben a munkaszociológiát művelő szakegyesület kezdeményező bizottságát, élére Marković professzort választották, az ottani egyetem közgazdasági karának jelenlegi dékánját.

Noha a hazai marxista munkaszociológia létezéséhez kétség nem fér⁴, mégis megalapozásának dilemmái, általános elvi kérdéseinek tisztázása még igen sokat foglalkoztatja a kutatókat és a szerzőket. Ezt a helyzetet tükrözi D. Marković könyve is. A szerző igen sok figyelmet szentel, a munkaszociológiával kapcsolatos, olyan alapvető és elvi kérdéseknek, amelyeket más országok szociológiájában részben már megoldottak, vagy legalábbis annak tekintik.

Az ilyen elvi kérdések egyike a szociológia tagolásának lehetősége, és ezzel kapcsolatban az általános szociológia és a szakszociológiák viszonya. A szerző a szociológia meghatározásában (e tekintetben nálunk Jugoszláviában sincs egyértelműen elfogadott álláspont, noha a kezdeti nagy viták már elültek) Jože Goričar akadémikus és Ilija Stanojić professzor álláspontjából indul ki (a szóbanforgó mű 5–6. oldala), ami véleményünk szerint nem mindenben megfelelő. Ezért nehézséget is okoz magának a szerzőnek a szakszociológiai tartalmának vizsgálata közben, továbbá azok viszonya az általános szociológiához, helyük a társadalomtudományok rendszerében. Ez az utalás a szerző bevezető és elvi fejtegetéseire vonatkozik elsősorban. Amikor Marković rátér a munkaszociológia alapkategóriáinak közelebbi tagolására, és amikor érdemlegesen, kézzelfogható közelségből fejt ki a társadalmi törvényszerűségek munkaszociológiai vonatkozásait, már megszabadul azoktól a kötöttségektől, amelyek a marxista szociológiát túlságosan általánosságában határozzák meg, és a történelmi materializmus általános törvényszerűségeinek hangsúlyozása miatt háttérbe szorítják a sajátos szociológiai megközelítést.

Marković különösen meggyőző, amikor a szociológiát, illetve az általános szociológiát elméleti és empirikus tudományként fogja fel, és így a szakszociológia viszonyát is az általános és egyedi — az egész és rész — bölcséleti viszonyával értelmezi (6–7. old.).

A szerző helyteleníti a szakszociológia sokféleségét és csak meghatározott szakszociológiai létezését tartja tudományosan megalapozhatónak. Ez az álláspontja már kiindulófelfogásának a következménye, amely a szakszociológiától átfogó rendszert, és a jelenségek törvényszerűségét igényli.

Megjegyzendő, hogy nem egy szerző (e sorok írója is) a szakszociológiák meghatározásában, bizonyos értelemben létjosultságában nem a kutatás tárgyának pontos meghatározását, a tanulmányozás területeinek egyértelmű elhatárolását tartják döntőnek. Sokkal lényegesebb számukra a szociológiai közelítés, ami nem mond ellent, de nem azonosítja a történelmi materializmust az általános szociológiával. Ilyen alapon azután — ha elfogadjuk azt az álláspontot, amelyet D. Marković is képvisel az „egész és a rész” viszonyáról az általános és szakszociológiákkal kapcsolatban — lényegtelen az, hány szakszociológiát „engedünk meg”, sokkal lényegesebb, hogy a vizsgálat szociológiai közelítése valóban tudományos és szociológiai legyen.

E sorok írója igen jelentősnek tartja a szociológiai közelítés világos fejtegetési módját Hegedűs Andrásnál, amely alapjában tükrözi a magyarországi marxista szociológia fejlődésének irányvételét, és a szakszociológiák jelentkezési kereteit is. Hegedűs felfogása szerint: „... a szociológia specifikus tárgya az anyagi-gazdasági és a tudati-ideológiai viszonyok közötti kölcsönhatás a maga konkrétumában és történelmiségében, illetve olyan társadalmi jelenségek és intézmények vizsgálata, amelyeknek sajátosságai csak az anyagi-gazdasági és tudati-ideológiai viszonyok közötti kölcsönhatás feltárással közelíthetők meg. Vagy másként közelítve a kérdéshez, a szociológia a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban az anyagi-gazdasági és a tudati-ideológiai viszonyok közötti lényeges és ismétlődő összefüggéseket (amelyeket szociológiai törvényeknek nevezhetünk) kutatja.

A szociológia tárgyának ez a meghatározása nem zárja ki a kisebb társadalmi egységek (család, munkahelyi közösségek stb.) kutatását, amennyiben megértésükhöz a társadalmi viszonyok amlított két nagy csoportja közötti kölcsönhatás feltárása szükséges, illetve ha mozgásuk szociológiai törvényeknek alávetetten történik, de a marxista szociológia vizsgálódásai természetesen korántsem korlátozódhatnak ezekre a jelenségekre, sőt ellenkezőleg, a figyelem széleskörűen elsősorban a nagyobb társadalmi egységek kutatására irányul.

A „szociológiai” megközelítés ebben az értelmezésben olyan társadalmi jelenségek vizsgálatánál válik szükségszerűvé, amelyek közvetlenül nem magyarázhatók az anyagi-gazdasági viszonyokkal, illetve közvetlenül nem vezethetők vissza anyagi érdekekre és viszonyokra, mert kialakulásukban nagy szerepe van a tudati-ideológiai viszonyoknak, a mindennapi tudatnak, az értékrendszernek, a magatartásnormáknak, a társadalmi elvárásoknak stb. A marxista szociológia más megközelítésben tehát elsősorban annak a közvetítettségnek a feltárására hivatott, ami a társadalmi jelenségek, események és az anyagi-gazdasági viszonyok között fennáll.”⁶

Ha a szociológiai megközelítésnek elegendő súlyt tulajdonítunk, úgy másodrendű kérdéssé zsugorodik az a dilemma, miként ágazik ez a szaktudomány. Példának megemlíthetjük a már idézett J. Jerovšek szerkesztésében tavaly megjelent és az Iparszociológia (Industrijska sociologija) címet viselő hazai kutatók munkáját tartalmazó kötetet. A közrebocsátott tanulmányok és azok alapjául szolgáló kutatások tartalma a vezetésszociológia körébe is sorolhatók. Nem véletlen, hogy — csak kezünk ügyében levő kiadványokra hivatkozunk — a szovjet D. M. Gvisiányi könyve⁷ kapcsán a szervezés- és irányítászociológia nemzetközileg ismert szerzőjéről esik szó, vagy Nemes F. és Szelényi I., Szelényi I. és Konrád Gy., és Ferge Zs. munkáit⁸, városzociológiai, településszociológiai, illetve jövedelemszociológiai tanulmányokként említik.

D. Marković utal arra a körülményre, hogy a munkaszociológia a legfejlettebb szakszociológia, és hogy „sok szociológus kész a munkaszociológia fejlettségével és elért eredményeivel mérni egy-egy ország szociológiájának fejlettségi szintjét” (7. oldal). I. Stanojčić és e sorok írójának véleménye szerint⁹ szembetűnő adottságnak tekinthető, nem pusztán jelenségről, ha nem is törvényszerűségről, de mindenképpen lényeges összefüggésekről van szó ez esetben. A munka központi helye a társadalmi-termelési viszonyokban, az emberi magatartás kifejezésében, az egyén és társadalmi csoport anyagi létének biztosításában, és még sok más viszonylatban a szociológiai kutatás nem kerülheti ki az emberi lét e lényeges tartozékát. Az a felgyorsuló fejlődés, amelyet a szociológiában egészében, és a nagyszámú szakszociológiában tapasztalhatunk világszerte, csakis az általánosítás, a közvetlen gyakorlat és társadalmi valóság tudományos kutatása egységes folyamatának eredménye. Ez a nagy fejlődés, ami várható is volt, nem az általános törvényszerűségek, hanem azok megjelenési formáinak tudományos felismerésében, valóságunk jobb megismerésében nyilvánul meg. Ebben viszont lépten-nyomon szembe találja magát a kutató a munkával, annak társadalmi jelentőségével, sokoldalú szociológiai vonatkozásával.

Ezért indokolt D. Marković nézete (26–27. old.), amely szerint saját adottságainkat szem előtt tartva, a hazai munkaszociológia egyik alapvető fejlődési irányzatát, többek között a következőkben jelöli meg: „... nálunk a munkaszociológiának egyrészt a marxista társadalom elméletéből és a munka társadalmi kategóriájából kell kiindulnia, másrészt abból az adottságból, amely nálunk jellemzi, és mindinkább jellemezni fogja társadalmi viszonyainkat, miszerint a munka és a munka eredményei határozzák meg az ember anyagi és társadalmi helyzetét. A munkaközösség az a szervezeti-jogi forma, amelynek keretében a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel megvalósul a szabad társas munka, és a dolgozók öngazgatása. Az ilyen jelleggel meghatározott munkaközösség és az öngazgatás nemcsak hatnak azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek a munka folyamatában létrejönnek, hanem a munka folyamatában megvalósuló öngazgatású társadalmi viszonyok a szocialista társadalmi-termelési viszony alapját is képezik. Az ilyen viszony nemcsak a munka felszabadulásának formáját, hanem általában az emberi személyiség felszabadulásának alapját is jelentik. E viszony kutatásában abból a felismerésből kell kiindulnunk, hogy azok szükségszerűen a termelőerők fejlettségéből fakadnak, amelyek ma már az automatizációban és a tudományos-technológiai forradalomban mutatkoznak meg. Éppen a tudományos-technológiai forradalom útján és a termelés automatizációja útján jelentős változás jött létre a munka hagyományos oligarchikus szervezésében. Ezért az öngazgatás formái, tekintettel a munka szervezésében bekövetkezett változásokra, gazdasági és technológiai kényszerűséggé váltak”.¹⁰

Marković professzor könyvének második és harmadik fejezete képezi a munkaszociológia általános kérdéseit tárgyaló részt: a munka társadalmi jellege, a munka és a termelő társadalmi csoportok anyagi meghatározóinak alakulása. Kétségtelen, hogy a munka társadalmi jellegéről szóló rész D. Marković könyvének egyik súlyponti része. Ez a rész tartalmazza a szerző saját elméleti kutatásainak eredményét is. Elmélyültsége és igényessége túlszárnyalja a megbízható információk és a jelentős eredmények helyes tálalásának szintjét.

A szerző Marx sokoldalú és alapvetőnek tekinthető meghatározásaiból¹¹ indul ki, és azok részletes elemzésével fejtí ki a munka társadalmi jellegének sokrétűségét. Ehhez fűző-

dik a szerző elvi nézete, mely szerint a munkaszociológiai kutatás tárgya a munka társadalmi jellege (bemutatott mű 34. oldal), illetve a munka általános (b. mű 14. oldal) nem pedig konkrét megnyilvánulási formái. Ezért, noha a munkaszociológia és az iparszociológia között fennáll az általános és a konkrét viszonya; a kettő — V. Marković felfogása szerint — nem képez egy tudományágat, annak ellenére, hogy az iparszociológia szükség-szerűen a munkaszociológia eredményeiből indul ki.

A szerző részletesen tárgyalja a munkafolyamat meghatározóit, majd elemzi a termelők között létesülő műszaki-technológiai és társadalmi-gazdasági viszonyokat — mint a munkafolyamatban létrejövő két alapvető viszonyt. Az utóbbi témakör tárgyalásában Vladimir Rašković szimbólikus jelzési rendszerét veszi át és alkalmazza. A munka jellegének és tartalmának, történelmi fejlődésének felvázolásában külön kitér a társadalmi munkamegosztás, a műszaki munkamegosztás alakulására, formáira és a munka különböző válfajaira.

A szerző részletesen foglalkozik a termelő társadalmi csoportok jellegzetességeivel. Megvilágítja a termelés műszaki fejlődésének és a vele kapcsolatos termelőcsoportok összefüggésének alakulását. Vázlatosan tárgyalja az ipari korszakot megelőző termelőcsoportokat (kisipari műhelyközösség, a kooperáció, a manufaktúra), majd kimerítőbben elemzi az ipari termelésre jellemző termelőcsoportok lényeges tulajdonságait és adottságait. Előjáróban a gyár-üzem főbb jellegzetességeit határozza meg, mint a termelő-társadalmi csoport jellegzetességeit. Elemzésében nagy súlyt helyez a termelés műszaki adottságai és a termelő egymásrahatására. Sorra veszi az ide vonatkozó lényeges körülményeket: a természetes és a műszaki környezetet; a munka jellegének változásait és ezzel kapcsolatban az ember helyzetének változását a munkafolyamatban; a műszaki fejlődés hatását a termelésre, és a termelő műszaki tudásának társadalmi-termelési következményeit; a termelés műszaki fejlődésének kihatását a munkafolyamat szervezetségére. Ez utóbbi témánál részletesebben tárgyalja a szerző a legújabb műszaki fejlődés következményeit és a munkacsoportok belső viszonyában, a termelés szervezeti adottságaiban bekövetkező további várható változásokat.

D. Marković három kérdéscsoportot is tárgyal, amelyet különben az üzemszociológiában, illetve az iparszociológiában rendszeresen figyelemmel kísérnek. A szerző a lakóhely és lakóviszonyok, valamint a családi körülmények a munka termelékenységére és a munkahely változására gyakorolt hatását vizsgálja. Könyvében a kérdések többségét elvi síkon tárgyalja, és jugoszláviai adatokkal (103. oldal) is illusztrálja. A munkaléggörre vonatkozó gazdag irodalomból a lényeges eredményeket mutatja meg. Hazai példákat nem hoz fel, mert az ilyen irányú kutatások eredményeit csak az utóbbi időben hozták nyilvánosságra. A munkahelyi ki-csoport vizsgálat beiktatásával, véleményünk szerint, a munkaszociológiát érdeklő társadalmi viszonyok egy egészen új tartománya tárulhatna fel¹², feltéve ha azt eleve nem utaljuk át az üzemszociológia vagy iparszociológia, esetleg a szociálispszichológia kizárólagos érdeklődési körébe. Tulajdonképpen itt válik kérdésessé számunkra a munkaszociológia és az üzemszociológia határozott elkülönítése. A munkahelyi kiscsoport vizsgálatával nemcsak a munkahelyi megelégedettség, a munkahelyi légkör és erkölcs tényezői, és ezzel kapcsolatos társadalmi viszonyok jutnak emberközelbe, hanem a kommunikációk rendszere és struktúrája, a hivatalos és nem hivatalos üzemi struktúra, s ezzel kapcsolatban, ami a hazai adottságokra vonatkozólag igencsak lényeges: az öngazgatású döntési folyamatok belső mechanizmusa is sokkalta inkább kézzelfogható közelségbe kerül.

D. Marković külön fejezetben tárgyalja a Jugoszláviában foglalkoztatottak szociológiai jellegzetességeit. Ez a fejezet könyvének másik súlypontos része. A szerző saját önálló kutatásait és elemzéseit tartalmazza, adatokban és következtetéseikben gazdag fejezet, amely igényességében szintén meghaladja az egyetemi tankönyv szintjét. A megejtett, határozott kritikai szellemmel áthatott elemzésre mégis teszünk egy bíráló megjegyzést. Munkaerőnk kedvezőtlen voltát, szerintünk határozottabban kellene relativizálni. Mozgósító hatása lehet ugyan a többször hangoztatott, különböző vonatkozásban megállapított kedvezőtlen szerkezetnek. Mégis, Jugoszlávia mint fejlődésben levő ország, amely a szokásos mércék alapján a gazdaságilag fejletlen és a közepesen fejlettek között van, eddig még nem eléggé kiaknázott lehetősége a hazai képzett munkaerő aránylag kedvező volta. Ez nem jogosít senkit sem önelégültségre, sem arra, hogy szemet hunyjon azon tények felett, amelyek megmutatják, hogy nem használjuk ki a legjobban a szakképesítés és az általános műveltséget nyújtó lehetőségeket, vagy azon adottságok felett, amelyeket a munkásosztály egy részének az agrár lakosságból való gyors feltöltése hozott létre. Mégis a munkaerő képzettségében rejlő viszonylagos előnyök anyagi tényezők, amelyekkel fejlesztési politikánkban realisan számolnunk kell. Ez a körülmény azután még inkább előtérbe hozza a meglevő szakképzettségű munkaerő megfelelő munkábaállítását, és valóban éles megvilágításba helyezi Marković professzor kritikák megállapításait (126. old.) a vezetőhelyek és a magasabb képzettséget igénylő munkahelyek betöltése kapcsán.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a szabadidő mérleggel kapcsolatos elvi kérdésekkel, annak alapvető jellemvonásaival és szociológiai kutatásának jelentőségével. Részletekbe nem bocsátkozik; e helyett az olvasó figyelmét a hazai fontosabb tanulmányokra hívja fel, köztük a szerző 1967-ben és 1968-ban megjelentetett munkájára is.

A könyv zárófejezete az elidegenedéssel és a szocialista országoknak a munka felszabadulásával kapcsolatos gyakorlatával foglalkozik. Ennek keretében a hazai öngazgatás szociológiai vonatkozását tárgyalja igen részletesen, mégpedig makroszociológiai közelítéssel. A zárófejezet e része is (178–206. oldal) jelentős mértékben a szerző saját kutatásainak eredményeit foglalja össze, és közli az olvasóval.

D. Marković könyve kapcsán is megállapítható, ez a könyv bizonyítéka annak, hogy a munkaszociológia (iparszociológia, üzemszociológia, egyes hazai szerzők javaslata szerint: öngazgatásszociológia) nem csupán „alkalmazott” szociológia, és nem is túlnyomóan a gyakorlati kutatásra alapozott szociológiát jelenti. De ugyanakkor Marković professzor könyve kapcsán is felmerül a felismerés: mennyire egymásba fonódik a szakszociológia eme ága is más szociológiákkal és a vele rokon tudományágakkal. Ma már régen nem érdekes megvonni a határokat az egyes tudományágak között. Éppen a Marxizmus megjelenése tudatosította, és zárta le érdemlegesen azt a korszakot, amelyben még a metafizikus egymás mellett létező fogalmak és azok hierarchiájának megfelelő rendezése új tudományos eredményeket adhattak. Az újabb fejlődés még inkább bizonyosságot tett a marxista tudományos valóságfelfogás szintetizáló, dialektikus jellegzetessége mellett. Erre példa az olyan, aránylag fiatal szakszociológia is, mint amilyen a munkaszociológia. A tudományos forradalom küszöbén, a kibernetika és a szocialista forradalmak korszakában a szociológiában sem az elhatárolások az izgató kérdések, hanem a súlyponti kérdések meghatározása, az alapvető tartalom és a domináló kutatási módszerek meghatározása a lényeges. Mert a valóság tudományos felfogása és a felmerült problémák megoldása szempontjából, másodrendű kérdés az, hogy a szakember vagy az öngazgató milyen tudományos diszciplína alapján oldja meg a kérdést. Másodrendű kérdés számunkra az is, hogy például egy üzemben felmerülő, társadalmi-termelési viszonyba vágó kérdés a szociális pszichológia, a munkaszociológia, az üzemszociológia stb. alapján tudatosul-e és valamelyik szemszögéből egyenetlik a megoldást. Az érdekelteknek a felmerült kérdésekre kell válaszolniuk és megoldást találniuk, azokat pedig tudományosan, valóságosságukban kell felfogniuk.

Zárómegjegyzésként még megállapítható, noha Danilo Ž. Marković szerényen írja könyve előszavában, hogy nem mint a teljességre igényt tartó egyetemi tankönyvet, hanem csak kézikönyvet írt. Mégis könyve egészében véve, különösen egyes részletei, elmélyültségükkel és igényességükkel meghaladják a jó egyetemi tankönyv szintjét. A szerző megjegyzése elsősorban úgy fogható fel, hogy könyvét ebben a formában nem tartja véglegesnek, és szándékában van egy későbbi kiadás számára módosítani és bővíteni mostani tartalmát.

JEGYZETEK

¹ Megjelenésük sorrendjében a Szerb Szocialista Köztársaságban tudomásom szerint a következő három egyetemi tankönyvet publikálták: 1) Dr Milan Despotović: Neki problemi sociologije rada; Pravno-Ekonomski fakultet u Prištini, 1966 godine; 2) Dr Vladimir Rašković: Sociologija rada; Sociološki institut, Beograd, 1967 godine; 3) Dr. A. Baltić—dr M. Despotović: Osnovi radnog prava Jugoslavije i osnovni problemi sociologije rada; Savremena administracija, Beograd, 1968 godine. Ezenkívül fel kell hívni a figyelmet a következő főiskolai tankönyvre is: Vojin Radomirović i Mladen Stojanov: Elementi Sociologije rada; Viša škola za organizaciju rada, Novi Sad, 1969 godine.

² Az említett három szerző munkája: 1) Muhamed Filipović: Industrijska sociologija; Pregled, Sarajevo, 1958.; 2) Jože Degranc: Industrijska sociologija; Univerza v Ljubljani 1962; 3) Josip Županov: Industrijska sociologija; Fakultet ekonomskih nauka, Zagreb, 1969. A hazai szerény fordítási irodalom két jelentős kiadvánnyal képviseli a munkaszociológiai munkákat. Az egyik a jelenlegi marxista szociológiából merít (szlovén nyelvű fordításban), a másik a klasszikusnak tekinthető polgári amerikai szociológiából képviseli (szerhorvát fordításban). Bibliográfiai adatok a következők: 1) Adam Šarapata: Osnovi sociologije dela; Mladinska knjiga, Ljubljana 1968; 2) Delbert C. Miller—William H. Form; Industrijska sociologija; Panorama, Zagreb 1966 (1064 oldal).

³ A Négy szerző munkáit hangsúlyozva (V. Rašković, a loznicei műfónálgáról szóló monográfiáját kivéve, a többi már előbb különböző időben megjelent kutatási eredmények és tanulmányok szorosabb vagy lazább egységbe fűzött munka) a következő könyveket tartottuk szem előtt: 1) Janez Jerovšek, Stane Možina, Josip Obradović, Veljko Rus, Živan Tanić, Josip Županov: Industrijska sociologija; Naše teme, Zagreb 1971 (str. 342); 2) Dr Vladimir Rašković: Društveno samoupravljanje i raspodela prema radu u Jugoslaviji) Sociološka studija; Sociološki institut, Beograd 1967. (str. 308); 3) Dr Zoran Vidaković: Društvena moć, radničke klase, Teorijsko-kritički ogled; Rad, Beograd 1970 (str. 310); 4) Josip Županov: Samoupravljanje i društvena moć, Prilozi za sociologiju samoupravne radne organizacije; Naše teme, Zagreb 1969. (str. 334c.

⁴ J. Županov 1969-ben közreadott könyve előszavában (Samoupravljanje i društvena moć, 5. oldal) utal arra, hogy még vagy húsz évvel ezelőtt nálunk Jugoszláviában édes keveset hallottak a munkaszociológiáról, ide értve magát Županovot is, aki nálunk napjaink egyik kiemelkedő munkaszociológiai tudósa.

⁵ J. Županov, az előbbi jegyzetben idézett mű, 6. oldal.

⁶ Hegedűs András: A szociológiáról (Egy tudomány lehetőségei és korlátai); Akadémiai kiadó, Budapest 1966, 57–58. oldal.

⁷ D. Gvisányi: Szervezés és irányítás, A polgári elméletek kritikai elemzése; Kossúth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972 (a moszkvai kiadás éve: 1970).

⁸ Nemes Ferenc és Szelényi István: A lakhely mint közösség; Akadémiai kiadó, Budapest 1967.; Szelényi István – Konrád György: Az új lakótelepek szociológiai problémái, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969.; Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, Elvek és tények; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969.

⁹ Rehák László: A munkaszociológia mai irányzatai különös tekintettel a szocialista országokra; Híd, XXXII. évfolyam 1968 (május) 5. szám; Novi Sad, 587–597 oldal.

¹⁰ A szerző a tudományos-technológiai forradalom munkaszociológiai vonatkozásainak tárgyalásában hivatkozik M. Pečujlić 1969-ben megjelentetett a hazai irodalomban úttörő jellegű könyvére. (Miroslav Pečujlić: Budućnost koja je počela; Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd 1969.) E könyv magyar nyelvű megjelentetése az újvidéki Fórum kiadásában (Vukovics Géza fordításában) már hosszabb ideje folyamatban van, és legkésőbb az 1973-as év elejére megjelenik.

¹¹ Marx Károly: A tőke, Első kötet; Szikra Kiadás, Budapest 1955, 170–171 oldal.

¹² Módszertani szempontból, de érdemleges kutatási eredményei alapján is, példamutató és tanulságos lehet sokunk számára a magyarországi marxista munka-szociológia első átfogóbb és úttörő műve: Hegedűs András–Márkus Mária, Ember – Munka – Közösség; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966 (302 oldal).

Borislav J. Dimković

ALEKSANDAR TODOROVIĆ: TÖMEGKULTÚRA ÉS FIATALKORI BŰNÖZÉS

Dr Aleksandar Todorović: *Masovna kultura i maloletničko prestupništvo*

Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad 1971, 258 oldal

Tartalom

Predgovor. *I Osnovni elementi masovne kulture.* 1. Uvod; 2. Masovna kultura i drugi oblici kulture; 3. Pojam masovne komunikacije; 4. Pojam masovne kulture. — *II Karakteristike sredstava masovnih komunikacija.* 1. Uvod; 2. Definisanje sredstava za masovnu komunikaciju; 3. Osnovne karakteristike sredstava za masovnu komunikaciju; 4. Posebne i specifične karakteristike sredstava za masovnu komunikaciju; 5. Uzajamna dejstva sredstava za masovnu komunikaciju. — *III Sredstva masovnih komunikacija i „masovne” pojave u društvu.* 1. Pojam „masovnog društva”; 2. „Masovni čovek”; 3. Društveno ideološke osnove kategorije „masovno društvo” i „masovni čovek”; 4. Zaključak. — *IV Masa i publika.* 1. Masa; 2. Publika; 3. Razlike između publike, gomile, grupe i organizacije; 4. Tipologija publike. — *V Industrijsko društvo i masovna kultura.* 1. Tehnička civilizacija i novi elementi kulture; 2. Dijalektički odnos industrije i masovne kulture; 3. Masovna kultura i potrošnja; 4. Autoselekcija i potrošnja dobara masovne kulture; 5. Zaključak. — *VI Dekadencija u masovnoj kulturi.* 1. Osnovne karakteristike dekadencije u ideologiji, umetnosti i masovnoj kulturi; 2. Komercijalni činioci i dekadencija u masovnoj kulturi; 3. Posebni uzroci koji uslovljavaju dekadenciju u masovnoj kulturi; 4. Pesimistički i optimistički stavovi prema masovnoj kulturi. — *VII Negativno delovanje nekih vrednosti masovne kulture za omladinu.* 1. Etičke težnje omladine u savremenom društvu i masovna kultura; 2. Omladina i uzori masovne kulture; 3. Razrešavanje problema slobode u vestern-filmovima; 4. Roken-rol filmovi i grupna ponašanja omladine; 5. Masovna situacija i grupna negativna ponašanja omladine; 6. Zaključak. — *VIII Oblici uticaja masovne kulture na maloletničko prestupništvo.* 1. Kriminogeni uticaj masovne kulture na maloletničko prestupništvo; 2. Literatura i štampa i prestupničko ponašanje omladine; 3. Radio i televizija i prestupničko ponašanje omladine; 4. Kriminogeni činioci i film; 5. Determinizam masovne kulture i maloletničko prestupništvo; 6. Zaključak. — *IX Prikazivanje prestupničke omladine u masovnoj kulturi.* 1. Opšta razmatranja o prikazivanju prestupništva u štampi; 2. Opšta razmatranja o načinu prikazivanja prestupništva na filmu; 3. Zaključak. — *X Rezultati empirijskih istraživanja o tome kako omladina cení pojedine vrste filmova.* 1. Omladina i film; 2. Mesto koje zauzima film u odnosu na druge vrste umetnosti; 3. Posete omladine bioskopskim predstavama; 4. Najomiljeniji filmovi kod omladine po vrstama škola; 5. Kompariranje rezultata po ekološkim područjima; 6. Sta rost ispitanika i estetsko cenjenje filmova; 7. Pol ispitanika i estetsko cenjenje filmova; 8. Socijalno poreklo ispitanika i estetsko cenjenje filmova. — *XI Značaj empirijskih istraživanja pojava masovne kulture za društvenu praksu.* 1. Značaj socioloških istraživanja pojava masovne kulture; 2. Značaj sredstava masovne komunikacije za razvoj saznanja i kulture kod mladih; 3. Problemi koje treba istraživati u masovnoj kulturi; 4. Težnje mladih za estetskim obrazovanjem na području masovne kulture. — *XII Masovna kultura i sprečavanje maloletničkog prestupništva.* 1. Značaj štampe u sprečavanju maloletničkog prestupništva; 2. Uloga radija i televizije u sprečavanju maloletničkog prestupništva; 3. Uloga filma u sprečavanju maloletničkog prestupništva; 4. Zaključak. — *XIII Rezime.* — *XIV Literatura.* — *XV Beleška o piscu.*

Az újbídekí Társadalompolitikai Oktatási Központ kiadásában¹ jelent meg a múlt év folyamán — dr. Krste Kilibarda és Desanka Romić mellékelt szakvéleményezésével — dr. Aleksandar Todorović egyetemi tanár Tömegkultúra és fiatalkori bűnözés című tanulmánya.² A modern társadalom számtalan folyamata és viszonya többé-kevésbé néhány tudományág vizsgálódási körébe tartozik. A vizsgált társadalmi jelenségek egyike a modern társadalom szülte tömegkultúra³, mely a szerző szerint a társadalmi felépítmény — különböző néprétegek közösségi tudatának alakulására jelentős hatással levő — sajátos formája. Szociológusok, bűnügyi szakértők, jogászok, pszichológusok, pedagógusok, stb. tanulmányozzák. Annak ellenére, hogy dr. Aleksandar Todorović írása elméleti kiindulópontként más tudományágak művelőinek a kutatási eredményeit is felhasználja, mindenekelőtt a tömegkultúra ifjúságra gyakorolt hatását elemző módon vizsgáló szociológiai tanulmány, különös tekintettel e hatás negatív vonatkozásaira.⁴ A tömegkultúra fiatalkori bűnözésre

gyakorolt hatásának, mint pontosan körülhatárolt részkérdésnek a vizsgálata tette lehetővé a szerző számára a tömegkultúra és a fiatalkori bűnözés lényeges viszonyainak elméleti értelmezését, tapasztalati úton való kivizsgálását, valamint az ifjúságra, főleg a fiatalkori bűnözésre negatívan ható kulturális tényezők jellemzőinek a felfedését.

A tanulmány két egységre oszló tizenkét fejezetét előszó, záradék, francia nyelvű összefoglaló és a felhasznált irodalom jegyzéke egészíti ki.

A szerző könyve első felében (az I–VI. fejezetben) a tömegkultúra elméleti kérdéseivel foglalkozik.

A tömegkultúra tényezői című kezdőszakaszban a tömegkultúra és az ún. magasszintű (Hochkultur), a népi, a nemzeti és egyéb kultúrák viszonyát vizsgálja, elemzései alapján alakítja ki egyéni hozzáállását, a tömegkultúra fogalmának definícióját. A következő szakaszban a tömegszuggesztívó sajátosságait, a harmadikban pedig a *tömegetársadalom* és a *tömegember* fogalmát részletezi, joggal ragaszkodva e jelenségek lényegének anyagelvű, társadalmi és ideológiai okozatú magyarázatához, mintegy elterve az összetevők valamelyikének túlértékelését, s ezzel párhuzamosan mások mellőzése módszerét. A negyedik fejezetben (Tömeg és közönség) a címben szereplő fogalmakról szól, úgy elemzve őket, hogy a tömeg fogalmának nagyszámú és gyakran ellentétes meghatározásairól deduktív módszerrel a közönség fogalmának elemzésére tér át, azzal a szándékkal, hogy a fogalom szociológiai elemzését adja, és vázolja tipológiáját.

A szerző szándéka nagyon is kézenfekvő, mégis azt a benyomást kelti, hogy közönségelemzése, főleg típusana szociológiai szempontból nem teljes, mert a fiatal közönség típusana kialakítása helyett inkább a szakirodalom példáira támaszkodott.

Az ötödik szakaszban az ipari társadalom és a tömegkultúra számos viszonyát, kölcsönhatását, a hatodikban a tömegkultúra dekadens vonásait mutatja be, különös tekintettel az ideológiai dekadencia jelenségének létfeltételeket biztosító társadalmi tényezőket (kereskedelmi tényezők, a krimifilmek és az erkölcsromboló tartalmú, utalású filmek, ponyvairodalom, a jelen embertelen viszonyainak a legkülönbözőbb propaganda jellegű megközelítése stb.).

A tanulmány első felének tartalmi összegezéséként elmondhatjuk, a szerző alapvető szándéka megvalósultnak tekinthető, mivel szociológiai elemzésével sikerült felölelnie és marxista kritikáját adnia a tömegkultúra alapfogalmainak. Természetesen annak tudatában, hogy a tárgykör minden kérdését nem ölelhette fel munkájával.

Könyve második felében (VII–XII. fejezet) igen részletesen vizsgálja a tömegkultúra és a fiatalkori bűnözés viszonyát, abból a tényből kiindulva, hogy a tömegkultúra, a közösségi tudat fejlődésének elengedhetetlen feltétele kihatással van az új kulturális, művészeti értékek befogadására, és már ezzel jelentősen hat a különböző társadalmi rétegek közösségi tudatának alakulására. Hangsúlyozza, hogy a tömegkulturális tényezők legnagyobb mértékben az ifjúság erkölcsi értékeinek változására vannak hatással. A tömegkultúra negatív hatásainak okait is elemzi, melyek meghatározott társadalmi körülmények között asszociális magatartást váltanak ki a fiatalokból.

A hetedik fejezetben dr. Aleksandar Todorović a modern társadalom ifjúsága etikai törekvéseit és a tömegkultúrát tanulmányozza. Tekintettel arra, hogy korunkban az ifjúság mindinkább érvényre jut a társadalmi élet valamennyi területén, nem lehet lényegtelen, milyenek etikai törekvései, hogyan hathat rá a tömegkultúra, mert szerinte ez az ifjúság álláspontjai összehangolásának és egységesülésének előfeltétele, a nézetek, felfogások alakulásának meghatározója. A western és rock and roll filmek szabadságproblémáját, az ifjúság csoportviselkedését, csoportviszonyait, negatív csoportviselkedését vizsgálva hangsúlyozza, hogy a kutatások rámutattak, arra hogy a tömegkultúra ún. destruktív – az ifjúság egy része pszichéjének formálódására hatással levő – vonatkozásait kutatva figyelembe kell venni a többi negatív hatású társadalmi tényezőt is.

A nyolcadik fejezetben a tömegtájékoztató eszközre (film, rádió, televízió, sajtó), az ifjúságra negatív hatású közvetített tartalmakra hívja fel figyelmünk.⁵ Más szóval, itt a korszerű kommunikációs eszközök terjesztette „művészi értékek” káros következményei képezik központi problémáját.

A rádió, a televízió és a sajtó fiatalkori bűnözésre gyakorolt hatásával az alábbi okokból foglalkozik csökkentett terjedelemben:

A rádió (pl. egyes bűnügyi drámák) nincs jelentős kriminogén hatása az ifjúságra, a televízió változatos kulturális és művészeti műsorának, sokrétű filmjainak úgyszintén. A sajtónak az ifjúság eltávolítására gyakorolt hatását együtt tárgyalja a krimi-irodalom és a sztripek szerepével. A film jelentőségével foglalkozik a leg részletesebben, mert ennek a tömegkommunikációs eszköznek a legkifejezettebb a bűnügyi hatása. Az elemzés eredményei azt mutatják, a film bűnügyi hatása nagyobb a sajtó, a ponyvairodalom, a rádió és a televízió ugyanilyen hatásától. Megkülönböztetett figyelemmel vizsgálta, hogy milyen

hatással vannak az ún. *fekete* filmek a fiatalok bűnözésére. A fejezetnek különösen azok a részei jelentősek, figyelemreméltóak, ahol a szerző a jugoszláviai mozik műsorán szereplő krimi-filmeket osztályozza és elemzi „új” bűnügyi tényezőik alapján.

A kilencedik fejezet arról ad képet, hogyan mutatja be a tömegkultúra a fiatalok bűnözését. Az, hogy a sajtó különbözőképp prezentálja a bűnözést, eltérő eredményekkel járhat:

1. Ha a sajtó részletekbe menően mutatja be a bűncselekmények elkövetésének módját a bűnözés módszereit, az kihatással lehet a fiatalok bűnözésére; a bűnözés útjára vezetheti őket.

2. A sajtónak igen jelentős szerepe van a bűnözés leküzdésében és nagyon kedvezően hathat a közvéleményre, amely jelentős tényezője a fiatalok bűnözését és a szociál-patológus jelenségeket előidéző fogvatékoságok felszámolásának.

3. De a sajtó pontatlan és ferde képet is adhat a bűnözés és más elferdülések elterjedtségéről, fajairól és gyakoriságáról.

4. A sajtó, az irodalom, a különféle magazinok — a tények ismeretének hiányában — a fiatalok bűnözését pontatlanul és bizonytalankodva is minősíthetik.

A sajtónak, valamint annak elemzését, ahogyan a fiatalok bűnözéssel foglalkozik, a szerző a következő problémakör alapján kísérelte meg:

1. A *feketeingések* fogalma,

2. kvantitatív sajtóelemzés a *feketeingések* és a bűnügyi tények előfordulási szempontjából.

3. kvalitatív sajtóelemzés a *feketeingések* jelenségével kapcsolatosan.

A továbbiakban a fiatalok bűnözés filmekben való megjelenítését elemezte, különösen a Kormosarcú angyalok és a Négy száz ütés címűekben. Sikeres elemzések alapján — a bűnözés sajtóban és filmen való bemutatásának összehasonlító vizsgálata útján — jut el megállapításaiig:

1. Egyetlen tömegkommunikációs eszköz sem mutatja be megfelelően a fiatalok bűnözés jelenségét, ami a jelenség struktúrája ismeretének hiányából ered.

2. A bűnözés prezentálása leginkább a külsőségekre korlátozódik, nem foglalkozik lényegbevágó meghatározóival.

3. A film jobban érzékelteti a fiatalok bűnözés jelenségét a sajtónál, mert:

a) A sajtó rendeltetése szerint tájékoztató jellegű, ezért főleg a tájékoztatásra, az események feljegyzésére szorítkozik.

b) A film kifejezőeszközeinél fogva egy-egy jelenségről értékesebb és sokoldalúbb képet nyújthat.

c) A film jelentős esztétikai, művészi tartalmakat foglalhat magába, a sajtónál ennek lehetősége sokkal kisebb.

Todorović a tizedik fejezetben az ifjúság filmkultúrájával kapcsolatos empirikus kutatásai eredményeit ismerteti.⁶ Vizsgálódási területével az alábbi problémákat öleli fel:

1. A film helyezte a művészetek között,

2. ifjúság és mozilátogatás,

3. az iskolatípusonként kedvelt filmfajok,

4. összehasonlító eredményvizsgálat ökológiai területenként,

5. a mintában szerepeltek életkora és filmkultúrája,

6. a mintában szerepeltek neme és filmkultúrája, és

7. a mintában szerepeltek szociális helyzete és filmkultúrája.

A kutatások eredményei többek között rámutattak, hogy a tanulók 32,5 százaléka a filmet kedveli a legjobban a kulturális és művészeti alkotások (zenei, irodalmi, képzőművészeti, stb.) közül. A kutatás bizonyítékként szolgált arra is, hogy a tanulók kora, neme szociális helyzete hatótényezője filmkultúrájuknak.

A tizenegyedik fejezetben arra tér ki, milyen jelentős szerepe van az empirikus tömegkultúra kutatásnak a társadalmi gyakorlat szempontjából, kiemelve a tömegkultúra — mint a modern ipari társadalom jelensége — ifjúságra tett pozitív hatását. Ilyen értelemben vizsgálja a tömegkultúra és az ifjúság viszonyait szempontjából igen lényeges kérdéseket:

1. A tömegtájékoztató eszközök szerepe az ifjúság kulturális fejlődésében és tudatosodási folyamatában.

2. A tömegkultúra sikeres gyakorlata érdekében vizsgálandó kérdések.

A tömegkommunikációs eszközök szerepe a régi értékrendszerek megváltoztatásában, és az új értékek és vívmányok széles néprétegek közötti elterjesztésében (az ifjúság különböző rétegeinél és csoportjainál a közös kulturális, művészeti és erkölcsi értékek befogadásának jelentős feltétele) nyilvánul meg. A szerző ezért szociológiai kutatásokat javasol az alábbi területeken, hogy tényszerű információt nyerjünk az ifjúság esztétikai ízlésformáiról, közösségi tudatának fejlettségéről:

1. Tudományosan kell értékelni a falusi, mezővárosi és városi kommunák fiataljai között az új értékek befogadásában mutatkozó különbséget. Kétségtelen, hogy a különböző társadalmi csoportoknak és rétegeknek eltérő a műveltségi szintjük, és hogy az infrastruktúrában is tapasztalhatóak a tömegkultúra egyes típusainak gyorsabb, illetve lassúbb befogadására hatással levő műveltségi szintbeli eltérések.

2. Fel kell mutatni a kulturális hagyomány, a tömegkultúra értékeinek gyors befogadást elősegítő pozitív elemeit, és tanulmányozni kell a kulturális értékek terjedését visszafogó negatív hatású konzervatív tényezőket.

3. Figyelemmel kell kísérni a kis-, közép- és nagyvárosok különbségeire irányuló kutatásokat, a fiatalok egyes csoportjainál az új kulturális értékek befogadásánál megnyilvánuló esztétikai hozzáállás vizsgálatát.

4. Külön figyelmet érdemelnek a fiatalok csoportszükségei (a rádió, televízió, sajtó stb. iránti érdeklődés), és e szükségletek hatása a kulturális fejlődésre.

5. Meg kell határozni az *ökológiai* környezetet, és a népesség kulturális igényeinek kielégítési módját, főleg a különböző területek népességcsoportjainál.

6. Tanulmányozni kell az új kulturális értékek társadalmi rétegenkénti befogadását (a foglalkozásbeli eltérés csoportszinten felfogásbeli eltérést is jelent; fel kellene mérni, hogyan hatnak a tömegkommunikációs eszközök foglalkozási áganként, hogyan alakul ki a szocialista embertípus személyisége).

7. Az empirikus kutatásoknak kell megválaszolniuk, milyen mértékben nyilvánul meg az egyes csoportoknál, hangsúlyozottan az ifjúságnál és a gyerekeknél a rádió, a sajtó, a film és a televízió nevelő szerepe.

8. Szervezetten alkalmazzák-e az intézmények a tömegtájékoztatási eszközöket az oktatásban, nevelésben?

9. Hogyan és milyen szinten jutnak érvényre a nevelés és oktatás fejlődésében a programozott oktatás elemei?

10. Felül kell vizsgálni a programozott egységekből kiszűrődő fogyatékoságokat.

A tizenkettedik, azaz az utolsó fejezetben tárgyalja a sajtó, a rádió, a televízió és a film megelőző szerepét és jelentőségét. A sajtónak a fiatalkori bűnözés megelőzésében játszott szerepe kapcsán felvetődő problémákat a szerző az alábbi vonatkozásokban elemzi.

a) A másodlagos bűnügyi tényezők a sajtóban és a fiatalkori bűnözés megelőzése,

b) etnikai és lélektani tényezők az ifjúsági sajtóban és a fiatalkori bűnözés megelőzése, valamint

c) a fiatalkori bűnözés megelőzése és a közvélemény.

A rádió és a televízió jelentőségét a fiatalkori bűnözés megelőzésében a következőképp taglalja:

a) Különböző nézetek a rádió és a televízió megelőző szerepéről,

b) a rádió és a televízió tudatformáló szerepe, és

c) műsoraik erkölcsi és nevelő jellege.

Jelentős teret szentel vizsgálódásaiban a társadalmi csoportok által kialakított értékrendszerektől, az össztársadalmi kritériumoktól, tényezőktől; a filmek káros hatását kimutató kritériumok képezte értékrendszerektől és a filmet értékelő személyek szenzibilitásától is függő cenzúráknak.

A tanulmány figyelmes olvasója észlelheti, hogy a szerző a külföldi és a hazai tudomány legújabb eredményeinek, elméleteinek és gyakorlati megfigyeléseinek felhasználásával, példákkal bizonyítva mutatta ki a tömegkultúra jelentőségét az ifjúság közösségi tudatának formálásában, valamint serkentő (és megelőző) szerepét a fiatalok bűnözésében. Abból a tényből kiindulva, hogy a tömegkultúra a társadalom szabályozta megelőző intézkedések egyike, rámutatott arra — a társadalom, de leginkább a fiatalokat fenyegető veszélyre —, hogy tömegszuggerációt hordanak magukban akkor, ha értékeik nincsenek úgy az össz-társadalom, mint elemi csoportjai (a család, a tanárok, a nevelők, a filmklubok, stb.) által meghatározva, folyamatossá téve.

A saját kutatásai eredményeképpen nyert, és a szakirodalomból vett példákkal bizonyította, milyen nagy a tömegtájékoztató eszközök útján terjedő, tudatalatti hatású etikai, pszichológiai és egyéb tényezők jelentősége a fiatalok bűnözés megelőzésében. Lehangoló viszont, hogy nálunk ezen a területen még csak most került sor az első kutatási kísérletekre, és ezért nagyon sok jelenségről csak hallomásból tudunk, gondolom szerint beszélünk, nem pedig tudományos megállapítások figyelembevételével. Csak üdvözölhetjük a szerzőnek a tömegkultúra jelenségeinek és a népességstruktúrájának az ifjúság közösségi tudatának alakulására gyakorolt hatásának módszeres tanulmányozására tett javaslatát.

A tanulmány részeinek és fejezeteinek egyenlőtlen terjedelme — tekintettel a vizsgált kérdések időszerűségére és jelentőségére —, és a fejtegetések menetére esedékes megjegyzések semmiképp sem kisebbítik dr. Aleksandar Todorović tanulmánya értékét, ezért méltán ajánlhatjuk az olvasóközönség figyelmébe. Természetesen, nem csak a problémakörrel hivatásból foglalkozókra gondolunk, hanem azokra is, akikről, s akiknek íródott (az ifjúságra), és nem utolsósorban a sajtó, a rádió, a televízió és a film dolgozóira, mert a tanulmány felismerései további munkájukra nézve felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak.

JEGYZETEK

¹ A Központ kiadványai: Dr. Dušan Saričević: Nastava u večernjim političkim školama, 142 l. Mladen B. Stojanov: Samoupravlanje na poljoprivrednim dobrima u Vojvodini, 156 l.; Borislav Đurović: Transformacija boljševičke partije nakon Oktobra (1917–1924), 208 l.; Gligorije Zaječaranović: Opšta sociološka bibliografija, 262 l.; Dr. Gligorije Zaječaranović: Dijalektika ljudskog sveta, 213 l. Több szerző műve: Aktuelni problemi međunarodnih odnosa u samoupravnom društvu, 159 l.; Több szerző műve: Uloga SSRN u samoupravnom društvu, 44 l.; Dr. Sava Živanov: Staljinizam i destalinizacija, 96 l.

² A szerző munkái: Uvod u sociologiju grada, Belgrád, 1965. 200 l.; Prestupništvo kod omladine, Belgrád, 1964. 62 l.; Etička shvatanja Svetozara Markovića, Zaječar, 1966. 146 l.; Razvoj radničke svesti u socijalističkom društvu, Belgrád, 1967. 282 l. Uslovi i uzroci maloletničkog prestupništva u urbanim i ruralnim sredinama, Belgrád, 1971. 320. l.

³ A szerző a tömegkultúra fogalmán a tömegtájékoztató eszközök útján terjesztett, a néprétegek között gyorsan felszívódó kulturális, művészeti és szellemi értékeket érti. A tömegkultúra rendeltetései közül határozottan kiválnak a néprétegek számára könnyen hozzáférhető, tájékoztató és szórakoztató jellegű funkciók-

⁴ A fiatalok bűnözés fogalmának árnyalati pontosságú meghatározását nehezíti az is, hogy elméletileg a legkülönbözőbb módon tárgyalják. Ezért az empirikus kutatásoknál a gyakorlatnak megfelelő definíciókat használnak, amelyekkel bizonyos mértékben körülhatárolhatóak a jelenségek, azaz meghatározhatók jellemző vonásai. A szerző a második tanulmányában ilyen értelemben használja a fenti fogalmat. Fiatalok bűnözésén az idősebb, a 14–18 éves fiatalokat érti, akik valamilyen büntetést, kihágást követtek el, illetve asszociálisan viselkedtek, tartózkodási helyük állandó, ami nem jelenti azt, hogy egyazon területen követtek el büntetést; nyilvántartják őket, főleg a belügyi titkárságon és más intézményekben. (Lásd: Dr. Aleksandar Todorović, Dr. Desanka Lazarević, Zarko Jašović és Ignjat Ignjatović: Prestupništvo maloletnika u Beogradu, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Belgrád, 1970. 9–10. l.)

⁵ Minden társadalomban, mondja a szerző, kialakul az erkölcsi, művészeti, kulturális, stb. értékek rangsora. A társadalmi csoportok különbözőképp viszonyulnak az egyes értékekhez. Az erkölcsi kategóriák egyes csoportok számára pozitívak, de ugyanakkor már mások számára negatívak. A korosztályok értékrendszerei is igen eltérnek egymástól. A különböző társadalmi csoportok értékeit elemezve azok viszonylagosságára figyelhetünk fel. A tömegkommunikációs eszközök olyan értékeket közvetítenek, melyeket az ifjúság különbözőképp értékelhet. A negatív, alacsonyabbrendű értékek a fiatalok meghatározott csoportjai viselkedésében központi helyet foglalhatnak el (110. l.).

⁶ A középiskolás ifjúság kulturális és művészeti igényeinek felmérése céljából Szerbia 21 iskolájában végzett ankét az említett területek majd minden problémakörére kiterjedt. Részt vett benne 1665 gimnazista, tanítóképzős, valamint a közép- és alsófokú szakiskolák diákjai, a mintában szereplő iskolák tanulóinak egy-egyede, azaz minden negyedik diák. A szerző tanulmányában csak a fiatalok filmkultúrája vizsgálati eredményeit közli.

Kovács Teréz

MARKO MLADENVIĆ CSALÁDSZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYA

Dr Marko Mladenović: *Uvod u sociologiju porodice*; Opšti i posebni deo
Izdavačko preduzeće „Rad”, Beograd, 1969; 376 oldal.

Tartalom:

Opšti deo — *Osnovna teorijska pitanja* — Odeljak I: *Osnovni pojmovi o porodici* — *Utvrdjivanje opštih i nepromenljivih obeležja porodice*: 1. Opšti pogled na neke definicije porodice; 2. Analiza osnovnih kriterijuma za utvrđivanje opštih obeležja porodice; 3. Određivanje definicije porodice. *Varijabilni elementi porodice*: 4. Opšta tipologija porodice; 5. Funkcije porodice. *Elementi porodične strukture*: 6. Porodica i brak; 7. Porodica i srodstvo; 8. Porodica i domaćinstvo. — Odeljak II: *Osnovni pojmovi o nauci o porodici*: 1. Mesto sociologije porodice u sistemu nauka; 2. Odnos sociologije porodice prema sociološkim naukama; 3. Predmet sociologije porodice; 4. Metod sociologije porodice. — Odeljak III: *Odnos sociologije porodice prema drugim naučnim disciplinama*: 1. Odnos sociologije porodice prema prirodnim naukama; 2. Odnos sociologije porodice prema nesociološkim naukama; 3. Odnos sociologije porodice prema sociološkim naukama. — Odeljak IV: *Razvoj sociološke misli o porodici i zasnivanje sociologije porodice u Jugoslaviji*: 1. Obeležja teorijskog i empirijskog rada o porodici u Jugoslaviji; 2. Osnivači sociologije porodice u Jugoslaviji. — Odeljak V: *Porodica u prvobitnim ljudskim zajednicama etnološke teorije o porodici*: 1. Tradicionalna, neevolucionistička teorija; 2. Idealističke teorije o jednosmernoj evoluciji porodice; 3. Materijalističko-evolucionističke teorije; 4. Kulturnoistorijska škola (ciklusna teorija); 5. Difuzionistička teorija; 6. Etnološka (antropološka) funkcionalna teorija; 7. Etno-psihološke teorije o porodici. *Kritika etnoloških teorija i teze za istorijsko-materijalističku etnološku teoriju o porodici*: 1. Kritika pojmovnih i metodskih okvira; 2. Kritika stavova o evoluciji porodice; 3. Osnovne teze o evoluciji braka, porodice i srodstva u prvobitnim zajednicama; 4. Brak u praistoriji; 5. Srodstvo u prvobitnoj zajednici; 6. Porodica u prvobitnoj zajednici.

Posebni deo — *Porodica u savremenom društvu* — Odeljak I: *Sociološke teorije o porodici* — *Predsociološke teorije*: 1. Tradicionalističke (patrijarhalne) teorije; 2. Utopističke teorije; 3. Reformističke i revolucionarne teorije. *Savremene sociološke teorije o porodici*: 4. Strujanja u savremenoj nauci o porodici. Zasnivanje sociologije porodice kao posebne naučne discipline; 5. Pozitivizam i nepozitivizam; 6. Evolucionistički pravci; 7. Psihološke teorije i porodica; 8. Marksizam o braku i porodici; 9. Funkcionalizam i porodica; 10. Funkcionalizam i marksizam. — Odeljak II: *Porodica i globalno društvo* (Makrosociološka analiza) — *Mesto porodice u društvenoj strukturi*: 1. Pojam društvene strukture; 2. Teorijski pristupi u određivanju mesta porodice u društvenoj strukturi; 3. Naučni socijalizam o mestu porodice u društvenoj strukturi; 4. Pokušaj razrešenja spora o mestu porodice u društvenoj strukturi; 5. Socijalna stratifikacija i porodica; 6. Porodica i društveno-ekonomske strukture; 7. Porodica i političko-pravne strukture; 8. Porodica i strukture u procesu rada; 9. Porodica i strukture u slobodnom vremenu; 10. Porodica i elementarne („primarne”) strukture. — Odeljak III: *Najvažniji tipovi porodice u savremenom društvu* — *Osnovi i pomoćni kriterijumi za tipologiju*: 1. Stavovi pisaca o tipologiji porodice; 2. Najvažnije teorijsko-empirijske tipologije; 3. Pomoćne ili dopunske tipologije porodice. *Patrijarhalna porodica*: 4. Osnovna obeležja patrijarhalne porodice; 5. Funkcija patrijarhalne porodice. *Demokratska (industrijska) porodica*: 6. Određivanje pojma demokratske porodice; 7. Istoriijat nastanka demokratske porodice; 8. Funkcije demokratske porodice. — Odeljak IV: *Obeležja porodice u Jugoslaviji*: 1. Istoriijat porodice jugoslovenskih naroda; 2. Opšta obeležja savremenog društva; 3. Tipovi porodice; 4. Strukturni preobražaji porodice i braka u Jugoslaviji; 5. Funkcije porodice u Jugoslaviji; 6. Najvažniji procesi u porodici jugoslovenskih naroda. — Odeljak V: *Patologija porodice*: 1. Osnovni pojmovi o patologiji porodice. *Dezorganizacija porodične grupe*: 2. Nesredene, razrivene i nesrećne porodice; 3. Nepotpune porodice; 4. Vanbračna zajednica i vanbračna deca; 5. Razvod braka sa stanovišta porodične patologije; 6. Zakonska alimentacija kao vid porodične patologije. *Uticao dezorganizacije porodice na dezorganizaciju ličnosti*: 7. Socijalna dezorganizacija ličnosti; 8. Uticaj dezorganizacije porodice na psihičku i polnu dezorganizaciju ličnosti. *Društvena delatnost na suzbijanju porodične patologije*: 9. Neke osnovne ideološke, pravne i praktične dileme; 10. Neke mere u suzbijanju porodične patologije. — Odeljak VI: *Quo vadis, porodico?* (Porodica u budućnosti): 1. Porodica u bliskoj budućnosti; 2. Perspektive porodice u daljoj budućnosti.

Mladenović könyve eddig a legterjedelmesebb családszociológiai mű, amelyet nálunk megjelentettek. Egyetemi tankönyv, elsősorban a joghallgatók és a népjóléti szakemberek képzését tartja szem előtt, de azért igényt tarthat az e témakörben érdekelt olvasóközönség figyelmére is.

A könyv általános része bevezető a családszociológiába, és elsősorban informatív jellegű. A szerző foglalkozik a családszociológia tárgykörének meghatározásával, a családra vonatkozó különféle elméletekkel és meghatározásokkal, kimutatja a rokonvonalakat és különbségeket a család, a háztartás, a rokonság és a házasság között. Részletesen foglalkozik még a család történelmi fejlődésével is.

Bizonyára azt a hazai olvasót, aki Mladenović könyvét nem tankönyvként veszi kézbe, legjobban a jugoszláviai családra vonatkozó fejtegetések érdeklik (247–312. old.). A történelmi áttekintésen túlmenően, a szerző sok számszerű adatot és grafikont közöl a mai jugoszláviai családról és ezekre alapozza megállapításait. Ezekből izelítőül közlünk néhány statisztikai táblázatot.

A szerző (267. old.) az 1955-ös és 1961-es adatok alapján példázza a különbségeket és hasonlóságokat a munkás- és tisztviselőcsalád jövedelme és kiadásai között, a statisztikában szokásos négytagú háztartást tartva szem előtt (Lásd a közölt táblázatot!).

Négytagú munkás- és tisztviselő-háztartás jövedelme és kiadása az 1955-ös és az 1961-es évben, százalékban kifejezve

Jövedelem	Munkáscsalád		Tisztviselőcsalád	
	1955	1961	1955	1961
a rendes munkaviszonyból	61,7	70,8	62,2	74,8
gyermekpótlékból	27,7	17,6	25,9	13,5
munkaviszonyon kívül	2,9	2,3	4,0	1,7
lakás, vagyon, eladás	5,7	3,8	5,1	4,0
ajándékok	0,7	1,7	1,0	2,2
egyéb jövedelem	1,3	3,8	1,8	3,8

A kiadások összetétele

Kiadások	Munkáscsalád		Tisztviselőcsalád	
	1955	1961	1955	1961
élelem	55,8	49,7	53,0	45,1
dohány és ital	5,5	5,4	5,1	4,5
öltözködés	14,3	14,4	14,9	15,7
lakás	2,7	5,6	3,4	5,9
fűtés és világítás	6,1	5,0	6,2	4,6
házi felszerelés	4,7	6,7	4,2	7,5
higiéna	3,2	3,0	3,4	3,1
művelődés	4,4	6,1	5,4	8,1
egyéb	3,3	4,1	4,4	5,5

Mint ahogy ezek a táblázatok is mutatják: a jövedelmek nagy része még mindig a munkaviszonyon kívül teremődik meg, az összkiadások felénél csak valamivel kevesebbet költenek még 1961-ben is az élelemre; így viszonylag kevés jut a higiéna, kulturális életre, lakásra stb.

A mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági háztartás mellett, a jugoszláv viszonyok közepette még egy harmadik típusról, az ún. kétlaki háztartásról is jogosan beszél a szerző (a családban földműveléssel is foglalkoznak, de vannak olyan családtagok is, akik munkaviszonyban vannak). Ez a három háztartástípus különféleképpen oszlik meg a köztársaságokban (274. oldal).

A mezőgazdasági, kétlaki és ipari háztartások százalékaránya az összháztartásokban, és az egy háztartásra eső családtagok száma, az 1961-es összeírások szerint

Köztársaság	Mezőgazdasági háztartás	
	az összháztartások közül %-ban	családok %-ban
Jugoszlávia	34,86	4,5
Bosznia-Hercegovina	39,09	5,2
Crna Gora	35,55	4,9
Horvátország	30,83	3,8
Macedónia	37,20	5,7
Szlovénia	20,20	4,0
Szerbia szűkebb területe	39,27	4,6
Kosovo	43,69	6,9
Vajdaság	40,40	3,4

Köztársaság	Kétlaki háztartás	
	az összháztartások közül %-ban	családtagok %-ban
Jugoszlávia	21,71	4,9
Bosznia-Hercegovina	27,23	5,6
Crna Gora	24,11	5,3
Horvátország	23,80	4,5
Macedónia	19,15	6,1
Szlovénia	19,16	4,3
Szerbia szűkebb területe	18,39	4,6
Kosovo	24,88	7,7
Vajdaság	19,69	3,7

Köztársaság	Ipari háztartás	
	az összháztartások közül %-ban	családtagok %-ban
Jugoszlávia	43,43	3,1
Bosznia-Hercegovina	36,68	3,4
Crna Gora	40,34	3,5
Horvátország	45,37	2,9
Macedónia	43,65	4,0
Szlovénia	60,64	3,0
Szerbia szűkebb területe	42,34	3,0
Kosovo	31,43	4,4
Vajdaság	39,91	3,0

A háztartástípusokkal szorosan összefügg a családtagok száma. A területtől függetlenül a kétlaki háztartás a legnépesebb. Itt mindenhol (Vajdaságot kivéve) a családtagok száma meghaladja a négyet, sőt néhol átlagban hatan-heten vannak.

Még egy érdekes adatot szeretnék kiemelni Mladenović könyvéből (257. oldal):

	Nők összesen	Nőalkalmazottak száma	A nők százalékaránya
Összesen	3.486.900	1.052.400	30,2
Gazdaság	2.883.900	730.800	25,3
Nem gazdaság	603.000	321.600	53,3

Mint ahogy a fenti táblázatból is kitűnik, Jugoszláviában a nőknek relatívan nagy százalékaránya (30%) van munkaviszonyban. Ebből a szempontból Európában nem állunk az utolsók között. Kár, hogy a szerző nem bocsátkozott ennek a jelenségnek részletesebb elemzésébe.

A szerzőnek talán a legeredményesebben sikerült feldolgoznia a családi élet patológiáját. A család „betegségeit” szemlélve azokat a jelenségeket kell csak figyelembe venni, amelyek a családi közösségben vannak. Ezek a jelenségek kihathatnak az egész családra vagy a család egyes tagjaira. A család szétesésének okait külső, vagyis társadalmi jelenségekben (munkanélküliség, betegség, szegénység), vagy valamelyik családtag magatartásában (az apa–férfi alkoholista) kell keresni. A családi harmónia elvesztése rendszerint a férj és a feleség közötti meg nem értésen alapszik. Ezek az okok pszichológiai jellegűek, és a házasságok nemi vagy érzelmi problémáit tükrözik. Megfigyelték, hogy a gazdasági jellegű okok mindinkább háttérbe szorulnak. De a szerző rámutat arra, hogy az említett pszichikai okok mögött néha társadalmi okok is vannak (a nő nem egyenjogú élettárs, vagy a férj nem akar bele-törődni a nő társadalmi érvényesülésébe). Vannak azonban egészen szembe-tűnő társadalmi okok is (különbségek a nevelésben és a társadalmi származásban, műveltségben, iskolai végzettségben, nemzetiségi, vallási különbségek), amelyek könnyen előidézhetik a család egységének a felbomlását.

Az egyén eltávolodásának, és a család szétesésének – mint ahogy a könyvből is kitűnik – szubjektív és objektív okai vannak. Az objektív okokat a történelmi fejlődés hozza magával, ahol a fejlődés mellett mindig jelentkeznek patológiai jelenségek is az adott társadalom szemszögéből ítélve. Ezek a jelenségek azonban sokszor a család emancipációjának a kezdetét jelentik (pl. a válásról még ma is megoszlanak a vélemények.) Egyesek csak negatív jelenségeket látnak benne, míg mások a házastársak szabad döntésének érvényesülését.

Végezetül ha e könyv jelentőségéről kell szólnunk hangsúlyozhatjuk, hogy a szerző érdemes munkát végzett, mert családpszichológiával jugoszláv tudományos körökben keveset foglalkoztak. Mladenović vállalkozása tehát csak további munkára serkentheti a családpszichológiai kutatóit.

GAZSÓ—PATAKI—VÁRHEGYI: DIÁKÉLETMÓD BUDAPESTEN

Gazsó Ferenc—Pataki Ferenc—Várhegyi György: *Diákéletmód Budapest*
Kiadó: Gondolat, Budapest 1971, 303 oldal.

Tartalom

Előszó — *Életmód és életmód-kutatás*: 1. Az életmód értelmezésének kérdései; 2. A diákéletmódról; 3. A vizsgálatról. *Diákéletmód — az időmérleg tükrében*: 1. A tevékenységek összetétele és időtartama; 2. Egyéni tevékenységstruktúra; 3. A diákcsoportok életmódja; 4. A legfontosabb diáktevékenység: a tanulás. *Értékkorientáció és szabadidő tevékenység*: 1. Életmódeszmények és orientációs minták; 2. Az igények megvalósulása; 3. A pihenőnapok életrendje. *Néhány szabadidő tevékenység*: 1. A művelődés szerkezete; 2. Mozibajrás, filmnézés; 3. A színház a művelődés szerkezetében; 4. A zenei érdeklődés irányai; 5. A képzőművészetek iránti érdeklődés; 6. Aktív művészeti tevékenység; 7. A tömegkommunikációs eszközök használata és hatása; 8. Sport, turisztika, utazás. *A fővárosi középiskolások társasviszonyai és az iskolai közösség*. 1. Bevezető megfontolások; 2. A társas mező általános képe; 3. A család világa; 4. Barátok és baráti csoportok; 5. Az iskolai közösség és intézményei. *Néhány következtetés*.

Melléklet

1. A szerkezeti modellben szereplő tevékenységek definíciója; 2. Az alkalmazott társadalmi csoportosítás az apa foglalkozása alapján; 3. Néhány számítási módszer; 4. Kérdőív-minta.

A gyakorlati, mondhatni: normatív pedagógia szabályszerűen meghatározott nevelési elveinek megvalósításáért, tantervileg előírányzott elérendő eredményeiért folyó küzdelemből, ebből a tanárt s diákok egyaránt nem kímélő, folyamatosan megfeszített iramot sürgető, már-már nevelési folyamatnak alig nevezhető rohanásból való — a mi esetünkben egy még semmi esetre sem korszerű tengeralattjáró-szerű — pillanatnyi felmerülés ez a könyv. Körülpillantás annak meghatározására, hol is tartunk, merre lenne legcélszerűbb továbbbábeladni az időnként hol közelítő, hol meg távolodó, de teljességében sohasem elérhető oktatási, nevelési cél megközelítéséért. Ez a szociológiai-szociálpszichológiai igényű „felmerülés” a nagyvárosi, illetve — Budapest esetében — világvárosi diákéletmód vizsgálata „tájékolódik be”.

A tanulmánykötet szerzői a középiskolások életmódjának kutatását az időmérleg tükrében — a tevékenységek összetétele és időtartalma, az egyéni tevékenységstruktúra, a diákcsoportok egyedi jellemzői és a tanulás alapján — végzik, külön hangsúlyt fektetve a szabadidő tevékenységre. Közvetlen közoktatáspolitikai, pedagógiai kérdésekre igyekeztek választ adni: pl. mennyiben képes a tanuló iskolán kívüli életére egyre kevésbé ható középiskola betölteni az ifjúságnevelésben, befolyásolásban reá háruló feladatokat?

A tanítási gyakorlat továbbfejlődéséhez alapvető szükségességű irányadó jellemzőknek, a tanulás, szórakozás, művelődés egymáshoz viszonyulásának, a túlterhelés összetevőinek, a szabadidő tartalmi kitöltöttségének mérnöki pontosságú feltárására vállalkoztak, valamint vázolták a baráti csoportok, spontán társas kapcsolatok alakulását, a gyermek családon belüli helyzetét, a társtalanság és a magányosság motívumait.

A diákéletmód mennyiségi és minőségi meghatározóiról részint a diákok vezette egyhetes napló tartalmi vonatkozásai, időmérlege, részint a főtevékenységekre (tanulás — tantárgyi érdeklődés, olvasás, mozi és színházlátogatás, művészeti tevékenység, tömegtájékoztató eszközök igénybevétele, szórakozás, sportolás, utazás, társadalmi környezet, kap-

csolatok) kiterjedő ankét nyújtott képet. A mintafelvétel módszereiről és a feldolgozás általános vonatkozásairól talán csak annyit, hogy 45 380 gimnáziumi és szakközépiskolás tanuló közül 800 került a véletlenszerűen megválasztott mintába, s így a diákok 5383 napjáról, azaz 129 192 óra viszonylag pontos felhasználásáról kaptak ismeretanyagot.

Az életmód szerkezeti modellje esetében nagyszámú fő és melléktevékenységet a tanulmányi, társadalmi-közéleti, családi élethez kapcsolódik és szabadidő tevékenységek, valamint az élettani és személyi szükségletek, járulékos időfelhasználás csoportjába sorolták, majd keresztmetszetileg a család munkajelleg-csoportja, a nemek szerinti tagozódás, az iskola-típus és a korosztály (iskolai osztály) szempontját érvényesítették az adatfeldolgozásban.

A mintafelvétel és az adatfeldolgozás módszertani kritikáját részben már a könyv írói elvégzik, amikor beszámolnak arról hogy „Az előmunkálatok során például nem vált egyértelműen világossá, hogy a tanulás időmennyiségének nagymértvű szóródása döntően differenciálja az életmód szerkezetét. Ugyanakkor más tényezőknek a valóságosnál jóval nagyobb szerepet tulajdonítottunk.” Módszereikhez inkább az eredmények felől közelítünk, mert a valóság fény-árnyék rendszerének árnyalati különbségeit is jelző képességük, valamint szélső értékben kategorizáló merev érzéketlenségük tulajdonképpen ezen a ponton válik el. Ami a kitűzött pedagógiai célok jórészt illeti, sikerült kimutatniuk a magyarországi középiskolai oktatási rendszer eddig nagyrészt feltételezéseken alapuló, pedagógusi meglátásokban, észrevételekben hangoztatott, méretarányaiban fel nem ismert hibáit.

Mindenekelőtt a tanulmányi túlterheltség veszélyezteteti legjobban a pedagógiai hatékonyság egyensúlyát. Meglepő, hogy nem csak a jeles és kitűnő tanulók fordítanak a megengedhetőnél több időt a tanítási időn túli tanulásra a személyiség kiegyensúlyozott fejlődésére, hanem a közepesek és a gyengék is. Az eminens diák a leginkább túlterhelt, de a többség tevékenység-struktúrájából is hiányoznak a normális fiziológiai és pszichés fejlődéshez szükséges elengedhetetlen fontosságú és kellő tartalmú szabadidő tevékenységek. Egyre vésebben kezdenek hasonlítani a mi középiskoláink is ehhez a tananyaghalmozó, zsúfoló típushoz. A tudás kritériumává mindinkább a mennyiségié válnak a minőségi tényezőkkel szemben. Fejlődésében visszamaradt oktatási rendszerünk — ahelyett, hogy okulna a kézenfekvő példákban — úgy akar a maga területén a kultúrállamokhoz felzárkózni, hogy a személyiség eredményes kibontakozásának, önállóvá válásának reményében szintén a követelmények, a tényanyag megsokszorozásának útját választja.

A szülők eltérő társadalmi helyzete, műveltségi szintkülönbsége következményeként a tanulóknál jelentkező egyenlőtlenségeket sem hagyják figyelmen kívül szociológiai felméréseik során, de igekezettük igen gyér eredménnyel jár. Nem szolgálhat mentségükre az sem, hogy már a könyv elején szóvá teszik: „az alkalmazott független változók csupán kisebb eltéréseket mutattak az életmód időarányok szerinti szerkezetében, miáltal a diákéletmód szerkezete lényegében homogénnek tűnt”, mert egy többszáz oldalas elemzés főleg rész-felméréseiben nem maradhat meg a megmerevedett közhelyeknél: „Iskoláink ma még messze nem képesek kielégítő segítséget nyújtani az örökölt művelődési hátrányok leküzdéséhez”. Szembetűnő, hogy csak művelődési hátrányokat említenek, mintha egyéb, az említettél sokkal lényegesebb, már-már válaszfalnak vehető materiális különbségek, a társadalmi rétegződés által meghatározott eltérések nem is léteznének.

Terjedelmes fejezet jut az olvasásnak, irodalmi, művészeti érdeklődésnek, művelődésnek, sportnak, turisztikának. Az írók kedveltségi listájától a mozi- és színházlátogatás intenzitási fokáig szinte minden lényegesebb elemzési szempont képviselve van, a kulturális élet és a pedagógiai gyakorlat közti szakadékról viszont nem tesznek említést. (Pl.: Ha az élő irodalom stb. alkotásainak világában maguk a tanárok sem jártasak, számíthatunk-e a diákok érdeklődésére?) Valahogy elsikkad az iskola és a kulturális élet (tágabb szemszögből: a mindennapi élet) összekapcsolásának, mint a pedagógiai gyakorlat eredményének vizsgálata, pedig elengedhetetlen fontosságú tudnunk, hogy az egyén sokoldalú továbbfejlődésének serkentője, vagy ismeretek holt halmaza a felnövő generációk számára a középiskola, a nagyváros középiskolája.

GÁNTI TIBOR: AZ ÉLET PRINCÍPIUMA

Kiadó: Gondolat, Budapest 1971; 228 oldal.

Tartalom

A szerző előszava – Első rész. *Az élet mibenlétének problémája*. I. Élő vagy élettelen. A többség álláspontja. Egyéni vélemények. II. Definálható volt-e az élet? A megfelelő adatok szükségessége. A megfelelő szemlélet szükségessége. – Második rész. *Az új adatok*. A kémiai reakciórendszerekről. Zárt és nyílt rendszerek. Az élő szervezetek reakciórendszerei. Fehérjék – enzimek. A genetikai kód. A fehérjék bioszintézise. Az élő sejt felépítése, és működése. A sejtosztódás biokémiája. A vírusokról. „Önreprodukáló” molekulák. Az ószoceán biokémiája az élet megjelenése előtt. – Harmadik rész. *Az élet egységes elmélete*. Előszó a harmadik részhez. I. Az új szemlélet. II. Az élet kritériumai. III. A „hipotétikus” reakciórendszer. IV. Homeosztatis reakciórendszer – anyagcserével. V. A chemoton. VI. Modell és valóság. A chemoton megvalósíthatósága. A chemoton és a földi biogenezis. Az elsőfajú élet egyenlete. – *Függelék*. Zárt és nyílt rendszerek. A homeosztázisról. Alkalmazott rövidítések és jelölések. Utószó.

Ha az aggregátum lehet élő, vagy holt: mikor élő, és miért lesz élő, mikor és miért lesz holt? Akár élő, akár holt legyen, valamely alakban léteznek. Bármilyen alakban léteznek is, mi annak a princípiuma?

Ezek a problémák ösziidők óta foglalkoztatják az embert. Századokon át többféle módon magyarázták; teóriákat, ideológiai tanokat építettek fel. Az emberi tudat fejlődésével, mind közelebb és közelebb jutottak a lényeg felfedezéséhez. Habár a mai ismeretek alapján sok jelenséget magyaráztak, az élet princípiuma még mindig hipotéziseken nyugszik.

Dr. Gánti Tibor tanulmányában is ezekre a kérdésekre keres választ. Összegezi a mai biológia, fizika és kémia álláspontját e témáról, és ezek szintézise útján próbál új magyarázatot adni. A klasszikus biológia az élet hordozóját egy specifikus szubsztanciában látja. Weismann szerint ez az idioplazma, Ferworn biogénnek, Wiesner plastémának, Haidenhain protomérennek, Meyer vitulnak, Bridges molekulabiontnak nevezi ezt az anyagot.

Az „élő molekulák” tanát elveti Gánti, szerinte az élő anyagok önmagukban nem hordozzák az életet, bármennyire is szükségesek az élet szempontjából. Nincs olyan morfológiai, vagy strukturális elem, amely önmagában lenne felelős azokért a jelenségekért, amelyek az életet jellemzik. Gánti az élet alapjának, princípiumának nevezi azt a spontán szerveződési elvet, amelynek engedelmeskedve a természetben végbemenő folyamatok éltejelenségeket mutató magasabbrendű, funkcionális egységekben élő rendszerekbe szubsztanciában látja. A szerző megdönti az élet statikus szemléletét. Szerinte az „életfolyamat, az életképes rendszerekben megy végbe, ha azok meghatározott feltételek között vannak”. A feltételek megváltozása és bizonyos kritériumok átlépése, a folyamat leállításához vezet. Ez történhet reverzibilisen, s ilyenkor a rendszer életképessége megmarad, vagy irreverzibilisen, amikor is a folyamatot újra megindítani nem lehet, s beáll a halál. Ő tehát a halált nem mint az élet megszűnését definiálja, hanem mint az életképesség megszűnését. A holt anyag nem az élet nélküli anyaggal, hanem az életképtelennel lehet csak egyenlő. Hogy ez a folyamat mikor áll be, ahhoz ismernünk kell az élet kritériumait.

A klasszikus biológia öt folyamatot említ az élet kritériumaként, ezek: a mozgás, növekedés, szaporodás, az ingerlékenység és az anyagcsere. Gánti szerint a felsorolt életjelenségek összesége nem fogadható el az élet kritériumaként, mert az élő szervezetek nagy része csak

bizonyos életjelenségeket mutat, és így nehezen lehetne elhatárolni az élőt a holttól. Ő abszolút és potenciális életkritériumot állít fel. Az előbbieket azok a sajátosságok, amelyek időtől függetlenül minden élőlény minden időpontjában jelenlevők és nélkülözhetetlenek, az utóbbiakhoz nem feltétlenül szükséges minden élőlény tulajdonsága, de az élővilág kialakulása szempontjából nélkülözhetetlen. Az abszolút kritériumok szerint az életet az anyagi rendszerben végbemenő anyagi folyamatnak tekinti, mely immanensen egységes, anyagcsere képességgel rendelkezik, homeosztatikus rendszert, timing systemet, illetve időzítő mechanizmust és kontrollrendszert kell tartalmaznia.

A potenciális életkritériumok közé: a növekedést, a szaporodást, az öröklődést, a változékonyságot és az evolúcióképességet sorolja.

Bármennyire is heterogén az élő világ, az alapmechanizmusa ugyanaz, és ugyanazok a törvényszerűségek határozzák meg a létét. Az anyagcsere, az energia rendszere legyen az növény vagy állat, egyszerű vagy bonyolult szerkezetű élő szervezet — ugyanazon az alapon nyugszik.

Tanulmányában Gánti a sejt biokémiai folyamataira hosszan kitér. Részletesen ismerteti a fehérjék szintézisének alapelvét, az enzimek feladatát a kémiai reakciók végbemenetelét, az anaerob és aerob égési, és az energia koncentrálásának folyamatait.

A mutáció biokémiája sokunk előtt ismeretlen. Röviden elmondja a lényegét, mely szerint a DNS polipeptid-lánc bázissecvencia másolásakor hiba csúszik a rendszerbe és az újonnan keletkezett polinukleotid szálaban a bázissorrend egy vagy több helyen eltér az eredeti bázissorrendtől, így az enzimszintézis megváltozik, mely új tulajdonságok megjelenését vonja maga után. Ezek öröklődésével generációk során új törzs fejlődése indulhat el.

Hogyan alakult át az élettelen anyag élővé? Ez a második alapkérdés, amire Gánti választ keres. Számtalan tételt dolgoztak fel e témáról. Az idealista és a materialista tanok lényeges ellenpólusai itt jelentkeznek. Míg az egyik elismeri a külső erő irányítását, az utóbbi, az anyagszerveződés spontán keletkezését vallja igaznak. Gánti Oparin elméletéhez hasonló úton keres választ. Szerinte az ősóceán volt az első élőlény kialakulásának a helye.

Az már bebizonyított tény, hogy bizonyos feltételek között a szerves vegyületekből szerves is létrejöhet. Aminosavakat, nukleotidokat, ATP molekulákat már szintetizált az ember $\text{NH}_3\text{CO}_2\text{HO}_2\text{CN}$ vegyületek és katalizátorok segítségével. Tehát, hogy a szerves világból szerves anyag alakulhat külső erő hatása nélkül — bebizonyított tény. De hogyan szerveződhetett át élő rendszerré az élettelen vegyületcsoport? Oparin coacervátumát mint hipotétikus átmeneti formát Gánti elveti. Ugyanis a coacervátum (gummiarabicum és zselatin összetételű szerves vegyület) méretre nézve heterogén és állapota instabil. Elfogadhatóbb, ha átmeneti formának a forró polimerizátum vizes oldatát tekintjük. Míg ez az anyag önmagában homogén átlátszó, víz jelenlétében egyforma gömbökké rendeződik, amelyek stabilak és nagyságuk 2η (amely a gömb alakú baktériumok méreteivel egyenlő). Hogy bizonyítsa az élővilág abiogén keletkezését, Gánti felépíti a bioton és a chematon principiumát. A bioton elméletileg a földi élet mai formájának alapegységeként fogható fel. Ez lenne a legegyszerűbb rendszer, amely képes az élet kritériumait kielégíteni, ha spontán úton jött volna létre. Viszont, hogy a bioton működhesen, a rendszernek információkat kell tartalmaznia, ezekért viszont a bonyolult felépítésű irányított enzim-csoport a felelős. Ezek szerint föltehető a kérdés: létre jöhetett-e spontán úton ilyen irányított szerkezet. Ennek a valószínűsége minimális. Tehát vagy külső erő hatására indult meg az élet a földön, vagy létezett egy átmeneti forma, amely spontán keletkezett és evolúció útján fejlődött át biotonna.

Gánti ezt a hipotétikus átmeneti formát chematonnak nevezi, mely nem rendelkezik meghatározott morfológiai struktúrával, de már mutatja az alapvető életjelenségeket, — anyagcserét folytat, szaporodik, homeosztázisban van, ingerelhető.

Gánti a tanulmánya végén a hipotétikus rendszerek törvényszerűségeit matematikailag levezeti és képletekbe foglalja.

Gánti könyve tanulmány, ismeretterjesztő, mégis érdekfeszítő olvasmánnyá válik a szerző könnyed, egyszerű stílusa által. Az elvont fizikai, termodinamikai fogalmakat egyszerű, mindennapi kisérletekkel magyarázza s így ezek világossá válnak az olvasó számára. A problémák magyarázásánál több tudós álláspontját felveti, összegezi és végül definícióban sűríti a lényegét. Az író a legújabb adatok alapján írta meg a tanulmányát, de mivel „a biológia olyan rohamléptekben halad előre, hogy a könyv megírása és megjelenése közötti időben is számos lényeges felfedezés lát napvilágot, így előfordulhat, hogy egyes adatok kiegészítésre, vagy változtatásra szorulnak” — állapítja meg Gánti Tibor könyve utószavában. A szerző elsősorban utal arra a körülményre, hogy könyvében még eshetőségként szerepel a mitokondriumok és kloroplasztok önálló élőlény volta, amelyek igazolása azt

jelentené, hogy az élet legkisebb mai egységei nem a sejtek, hanem e sejtalkatrészek. Azóta a kloroplasztokat a sejtől elkülönítve mesterséges táptalajon is sikerült működésre készíteni, sőt sikerült az izolált kloroplasztokat mesterséges táptalajon egyszerű osztódásra is készíteni. A könyv egyik központi kérdésére is sorakoznak újabb adalékok – ugyanis a biológiai jellegű vegyületek enzim nélküli keletkezésének vizsgálata újabb jelentős eredményeket hozott.

SZÁMUNK SZERZŐI

- ÁGOSTON MIHÁLY
ÚJVIDÉK okleveles magyar szakos bölcész, az újvidéki Bölcsészeti Kar tanársegédje
- BAJAGIĆ VERONIKA
SZABADKA okleveles közgazdász, a szabadkai Pionir csokoládé- és cukorkagyár közgazdásza
- MILOŠ BAJIĆ
BELGRÁD festőművész, a belgrádi Művészeti Akadémia tanára
- BÁNYAI JÁNOS
ÚJVIDÉK író, az újvidéki Bölcsészeti Kar tanársegédje
- MILUTIN BLAGOJČEV
SZABADKA a szabadkai Népszínház megbízott igazgatója
- JOSO BULJOVIĆ
SZABADKA okleveles szerbhorvát szakos bölcész, a szabadkai Tanárképző Főiskola tanára
- Dr. ESAD ČIMIĆ
SZARAJEVÓ a társadalomtudományok doktora, a szarajevói Bölcsészeti Kar tanára
- DÉR (DÉVAVÁRI) ZOLTÁN
SZABADKA író, a szabadkai Hét Nap c. hetilap munkatársa
- Dr. BORISLAV J. DIMKOVIĆ
ÚJVIDÉK a társadalomtudományok doktora, az újvidéki Közgazdasági Intézet tudományos kutatója
- Dr. JOVAN ĐORĐEVIĆ
BELGRÁD a jogtudományok doktora, a Szerb Tudományos Akadémia tagja, a belgrádi Jogi Kar tanára és a SzSzK Alkotmányvédő Biróságának elnöke
- Dr. RADU FLORA
ZRENJANIN a nyelvtudományok doktora, a belgrádi Filológiai Kar tanára
- GARAI LÁSZLÓ
SZABADKA egyetemista, az újvidéki Bölcsészeti Kar magyar szakos abszolvense
- HÓDI SÁNDOR
KISOROSZ okleveles klinikai pszichológus
- Dr. HOCK RUDOLF
ÚJVIDÉK a jogtudományok doktora, nyugdíjas, az újvidéki Jogi Kar szakmunkatársa
- Dr. KÁROLY SÁNDOR
BUDAPEST a nyelvtudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtud. Intézetének osztályvezetője
- ĐURA KNEŽEVIĆ
ÚJVIDÉK okleveles politológus, a VDNSzSz Tartományi Vezetőségének szakmunkatársa

Dr. KÓSA LÁSZLÓ BUDAPEST	az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán doktorált, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Osztályának tud. munkatársa
KOVÁCS TERÉZ BECSE	egyetemista, a belgrádi Bölcsészeti Kar szociológus abszolvense
LAKI LÁSZLÓ SZABADKA	okleveles közgazdász, a szabadkai Közgazdasági Kar szakmunkatársa
Mr. BORISLAV MARTIN SZABADKA	a közgazdasági tudományok magisztere, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára
Dr. FUAD MUHIĆ SZARAJEVÓ	a társadalomtudományok doktora, a sarajevói Politikai Tudományok Karának tanára
Dr. REHÁK LÁSZLÓ SZABADKA	a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára
SZABÓ RÓZSA SZABADKA	okleveles gyógyszerész, a szabadkai Gyógyszerforgalmi Vállalat szakmunkatársa
SZILÁGYI GÁBOR SZABADKA	festőművész, a szabadkai Képzőművészeti Találkozó igazgatója
SZŐKE JÓZSEF KISHEGYES	tanár, a kishegyesi Ady Endre iskola igazgatója
VAJDA JÓZSEF SZABADKA	okleveles magyar szakos bölcész, a szabadkai Tanárképző Főiskola tanára
VIRÁGH MIHÁLY SZABADKA	rendező, a szabadkai Népszínház magyar együttesének ügyvezető igazgatója
A szerbhorvát szöveget fordították	GARAI LÁSZLÓ, KOROM TIBOR, MARTIN IRÉN, NAGY JÓZSEF, VAJDA JÓZSEF, VALIHORA ISTVÁN
Idegen nyelvre fordították	HÓDI SÁNDOR (orosz), TÓTH RUDOLF (angol és német) és JELISAVETA VUJKOV (francia)
A magyar szöveget lektorálták	Dr. GRÉTSY LÁSZLÓ, LÉVAY ENDRE, PÓSA RÓZSA
A szerbhorvát szöveget lektorálta	MIRJANA MILANKOVIĆ
Korrektor	MATEJKA LAJOS

A L é t ü n k
nyomdában levő 5.
(szeptember—október)
számának tartalmából

Tóth Lajos: A magyar nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása

Desa Romić: Adalékok a nemzetek gazdasági önállósulása, a szuverenitás és az autonómia kérdéseihez föderalizmusunk legújabb koncepciója tükrében

Janko Jeri: A szlovén nemzeti kisebbség Olaszországban

Györe Kornél: A vajdasági városok népességének alakulása az 1948—1971-es időszakban

Bori Imre: Marxizmus és irodalmi kritika kapcsolatai a jugoszláviai magyar irodalomban

Juhász Géza: Magyar irodalom és könyvkiadás Jugoszláviában, 1945—1970

Kántor Lajos: A romániai magyar irodalomról, múltjáról, jelenéről

Farkas Nándor: A zentai művésztelep társadalmi szerepe

Szilágyi Gábor: A művésztelepek az alkotók szemszögéből

Az ötös szám többi szerzői és munkatársai: Edvard Kardelj, Havas Emil, Szenteleky Kornél (Jelen és múlt) — Ilija Burzan, Szekeres László, Várady Tibor (Symposion) — Vajda József, Kányádi Sándor, Borislav Ć. Dimković, Fehér Káimán, Penavín Olga (Szemle)

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. Kiadó: Forum Lapkiadó Vállalat, Újvidék. Felelős szerkesztő: dr. Rehák László. Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 2/I. Szerkesztőségi óra minden pénteken 16-tól 17 óráig. Megjelenik kéthavonta. Ára példányonként 5 dinár, kettős számoké 10 dinár. Előfizetés folyó évre belföldön 25, külföldi címzetre 50 dinár. Megrendelhető: Forum terjesztő részlege, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1.

